

Հ.Ժ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԻՐԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՍՍԱԳԻՐԸ

(ԷԼԱՄ, ՄԱՐԱՍՏԱՆ)

Արևելագիտություն և Համաշխարհային
պատմություն

ԵՐԵՎԱՆ 2020

Հ. Ժ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԻՐԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

(ԷԼԱՄ, ՄԱՐԱՍՏԱՆ)

**Արևելագիտություն և Համաշխարհային
պատմություն**

ԵՐԵՎԱՆ – 2020

А. Ж. АРУТЮНЯН
ИСТОРИЯ ДРЕВНЕЙШЕГО ИРАНА
УЧЕБНИК
(ЭЛАМ, МИДИЯ)
Востоковедение и Всемирная история
Ереван - 2020

HISTORY OF ANCIENT IRAN
TEXTBOOK
(ELAM, MEDIA)
H. ZH. HARUTYUNYAN
Orientalistica and World History
Erevan – 2020

تاریخ ایران باستان
کتاب درسی
(تاریخ ایلام و دولت ماد)
هاکوب هاروتونیان
شرق شناسی و تاریخ جهان

ՀՏԴ 93/94(075.8)
ԳՄԴ 63.3ց73
Հ 422

Հաստատված է որպես բուհական դասագիրք ՀՀ ԿԳՄՄ-ի կողմից
(3 դեկտեմբերի, 2020թ.)
Հրատարակության է երաշխավորել ԵՊՀ գիտական խորհուրդը

Խմբագիր՝ Է.Շ. Խուրշուդյան, պ.գ.դ., պրոֆ.
Գրախոսներ՝ Ա.Հ. Հակոբյան, պ.գ.դ.
Հ.Գ. Խորիկյան, պ.գ.թ., դոց.

Հարությունյան Հ. Ժ.
Հ 422 Հնագույն Իրանի պատմություն: Դասագիրք բուհերի
Արևելագիտության և Պատմության ֆակ. ուսանողների համար/ Հ. Ժ.
Հարությունյան; Խմբագիր՝ Է. Շ. Խուրշուդյան.- Եր.: Լիմուշ հրատ.,
2020.- 446 էջ:

Դասագրքում ժամանակագրական հաջորդականությամբ ներկայացված են հնագույն Իրանի առաջին երկու պետությունների՝ Էլամի և Մարաստանի պատմական զարգացումները: Մեծ տեղ է հատկացված նաև պետական կառավարման, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ու քաղաքականության խնդիրների վերլուծություններին, որոնք տեղի են ունեցել Իրանի տարածքում մ.թ.ա. IV հազ. վերջերից մինչև մ.թ.ա. 549 թ.:

Դասագրքը նախատեսված է արևելագետների, իրանագետների, պատմաբանների, հատկապես համաշխարհային պատմություն ուսումնասիրողների և մասնավորապես՝ հնագույն Իրանի պատմությամբ հետաքրքրվողների համար:

ՀՏԴ 93/94(075.8)
ԳՄԴ 63.3ց73

ISBN 978-9939-64-339-7

© Լիմուշ հրատ., 2020
© Арутюнян А. Ж., 2020
© Harutyunyan H. G., 2020
© Հարությունյան Հ. Ժ., 2020

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից.....	8
Ս.Ս. Կազարով - Հ.Ժ. Հարությունյանի «Հնագույն Իրանի պատմություն (Էլամ, Մարաստան)» դասագրքի մասին.....	9
С.С. Казаров - Об учебнике А.Ж. Арутюняна «История древнейшего Ирана (Элам, Мидия)».....	10
Ներածության փոխարեն.....	12

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ ԷԼԱՄԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ I

ԷԼԱՄԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ, ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. Էլամի աշխարհագրական դիրքը, բնական պայմանները եվ բնակչությունը	15
§ 2. Էլամի պատմության աղբյուրները և պատմագրությունը.....	24
Ա. Պատմության աղբյուրները.....	24
Բ. Ուսումնասիրության պատմագրությունը.....	32

ԳԼՈՒԽ II

ԷԼԱՄԸ ԵՐԵՔ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

§ 1. Էլամը հնագույն ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. VIII-III հազ.).....	37
§ 2. Էլամի թագավորության զարգացման քաղաքական առանձնահատկությունները մ.թ.ա. III - I հազարամյակներում	42

Ա. Էլամը Հին (Վաղ) թագավորության օրոք (մ.թ.ա. մոտ. 2500-1500 թթ.).....	42
Բ. Էլամը Միջին թագավորության օրոք (մ.թ.ա. մոտ. 1300-1100 թթ.)	55
Գ. Էլամը Նոր թագավորության օրոք (մ.թ.ա. մոտ. 750-640 թթ.)	71

ԳԼՈՒԽ III

ԷԼԱՄԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. Էլամի պետական կառավարման համակարգը.....	88
§ 2. Էլամի հասարակությունը և նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացումը.....	92

ԳԼՈՒԽ IV

ԷԼԱՄԻ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

Ա. Էլամի պաշտամունքը և կրոնը.....	111
Բ. Էլամի գիրը և լեզուն.....	121
Գ. Իրավունքը և իրավական նորմերը.....	129
Դ. Էլամի արվեստը.....	138

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ V

ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ, ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ, ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	151
§ 2. ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	162

Ա. Պատմության աղբյուրները.....	162
Բ. Ուսումնասիրության պատմագրությունը.....	172

ԳԼՈՒԽ VI

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ԻՐԱՆԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ Մ.Թ.Ա. IX-VIIIԴ. (ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ՄԿՅՈՒԹՆԵՐ ԵՎ ԿԻՄԵՐՆԵՐ)

§ 1. Մարաստանը եվ ասորա-ուրարտական հակամարտությունը.....	187
Ա. Ասորա-ուրարտական հակամարտությունները IX-VIIIդ. և Մարաստանը.....	187
Բ. Հյուսիս-արևմտյան Իրանը և հարակից տարածքները ցեղային ներթափանցումների շրջանում (մ.թ.ա. VIIIդ. վերջ - 673/672թթ.): Դայակկու-Դեյոկես.....	194
Գ. Մարական պետությունը Կաշտարիտիի օրոք	208
Դ. Մարական պետությունը Կիաքսարի և Աստիագեսի օրոք.....	218

ԳԼՈՒԽ VII

ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ- ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. Մարաստանի պետական կառավարման համակարգը.....	241
§ 2. Մարաստանյան հասարակությունը և նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացումը.....	244

ԳԼՈՒԽ VIII

ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

Ա. Մարաստանի պաշտամունքը և կրոնը.....	252
Բ. Մարաստանի գիրը և լեզուն.....	268
Գ. Մարաստանի արվեստը.....	274
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	288

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ	288
ՈւՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ	288
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԷԼԱՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ.....	290
ՈւՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԷԼԱՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ	291
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ.....	295
ՈւՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ.....	297

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ I – ԷԼԱՄԻ ԵՎ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԵՐԸ.....	311
ՀԱՎԵԼՎԱԾ II - ԷԼԱՄԻ ԵՎ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ.....	316
ՀԱՎԵԼՎԱԾ III - ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻՑ ԵՎ ՈւՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ	318
ՀԱՎԵԼՎԱԾ IV - ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՉԱՓԻ ԵՎ ԿՇՈՒ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔՈՒՄ ԵՎ ԻՐԱՆՈՒՄ.....	432
ՀԱՎԵԼՎԱԾ V - ՀԻՆ ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՕՐԱՑՈՅԸ.....	433
ՀԱՎԵԼՎԱԾ VI - ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ	434
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ	436
Բովանդակություն ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով.....	438

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հնագույն Իրանի պատմությանը վերաբերող խնդրո առարկա դասագրքում մեր կողմից առաջին անգամ փորձ է կատարվել հայ ընթերցողին ներկայացնելու Էլամի և Մարաստանի թագավորությունների ամբողջական պատմությունը: Դասագրքի ստեղծումը մեծապես առնչվել է, ինչպես 30 տարիների ընթացքում մեր իրականացրած գիտա-հետազոտական աշխատանքների, այնպես էլ ԵՊՀ-ի Պատմության ֆակուլտետում կարդացված և կարդացվող «Հին արևելքի պատմություն» առարկայի դասընթացի հետ: Դասագրքի ստեղծումը պայմանավորված էր նաև և՛ նախկինում, և՛ առավել ևս ներկայումս Իրանի և Հայաստանի միջև գոյություն ունեցած դարավոր հարաբերությունների գոյությամբ և հարևանին ավելի լավ իմանալու ու ճանաչելու ցանկությամբ: Այդ փոխհարաբերություններն այսօր գնալով ավելի ու ավելի են խորանում և դառնում բազմակողմանի, որոնց արմատները ձգվում են պատմության ամենահեռավոր խորքերը՝ նվազագույնն ունենալով մոտ 3000 տարիների նախապատմություն, եթե նկատի ունենաք Երվանդունիներ-մարեր առնչություններից սկսած: Ձևավորված «երկխոսությունը» ներկայումս ավելի է սերտացել և ընդգրկում է շփումների բոլոր հնարավոր ոլորտները:

Դասագրքի շարադրման ընթացքում մեզ մեծապես սիրահոծար և բարյացակամորեն աջակցել և, իրենց գիտական խորհուրդներով առաջին հերթին օգնել են ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի, Իրանագիտության ամբիոնի մեր գործընկերները ամբիոնի վարիչ, բ.գ.թ., դոց. Վ.Ս. Ոսկանյանի ղեկավարությամբ: Մեր հատուկ շնորհակալությունն ենք հայտնում իրանագիտության հայկական դպրոցի նահապետներ՝ բ.գ.թ. պրոֆ. Գ.Վ. Մելիքյանին և պ.գ.դ., պրոֆ. Վ.Ա. Բայբուրդյանին: Աշխատանքի ստեղծմանն իրենց խորհուրդներով մեծապես աջակցել են նաև ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակ. դեկան՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Ռ.Հ. Մելքոնյանը, ԵՊՀ Աշխարհագրության ֆակ. Ֆիզիկական աշխարհագրության և ջրաօդերևութաբանության ամբիոնի վարիչ՝ աշխարհագր. գիտ. թեկնածու, դոց., Ա.Թ. Գրիգորյանը, պ.գ.թ., դոց. Հ.Ե. Սիմոնյանը և ուրիշները: Ցանկանում ենք մեր խորին շնորհակալությունն հայտնել դասագրքի խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Է.Շ. Խորշուդյանին, գրախոսներ՝ պ.գ.դ. Ա.Հ. Հակոբյանին և պ.գ.թ., դոց. Հ.Գ. Խորիկյանին, ինչպես նաև ԵՊՀ Իրանագիտության ամբիոնի ասպիրանտ-դասախոս Գ.Ա. Միսակյանին, նույն ամբիոնի դասախոս Ն.Թ. Քեսեքերին և շրջանավարտ՝ Ռ.Ս. Նիկողոսյանին տրված օգտակար խորհուրդների և դիտողությունների կապակցությամբ:

Ս.Ս. ԿԱԶԱՐՈՎ - Ն.Ժ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ «ՀՆԱԳՈՅՆ ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ (ԷԼԱՄ, ՄԱՐԱՍՏԱՆ)» ԴԱՍԱԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Էլամի և Մարաստանի պատմությունների գիտական ուսումնասիրություններն սկսվեցին միայն անցած դարի սկզբներից: Այդ ժամանակ արդեն հնագույն պարսկագիտության բաղկացուցիչ մասերից երկուսը՝ Աքեմենյան և Մասանյան դարաշրջանների պատմությունը հասցրել էին կատարել հսկայական քայլեր, չխոսելով արդեն Իրանի տարածքում գոյություն ունեցած Մելիկյան և Պարթևական պետությունների պատմության ուսումնասիրության բնագավառներում ունեցած ձեռքբերումների մասին: Փաստորեն հնագույն Իրանի պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում առաջացել էր յուրատեսակ վակուում, քանզի չկային այդ երկրի գլոբալ խնդիրներին վերաբերող ուսումնասիրություններ: Առ այսօր էլ Էլամի և Մարաստանի վերաբերյալ գրված աշխատությունները կարելի է հաշվել մատների վրա: Այդ հեղինակներից կարելի է հատկապես առանձնացնել Վ. Խինցի, Ի.Մ. Դյակոնովի և Ի.Ն. Մեդվեդսկայայի աշխատությունները: Հետևելով վերջիններիս ԵՊՀ-ի Համաշխարհային պատմության ամբիոնի դոց., պ.գ.դ. Ն.Ժ. Հարությունյանն կարողացել է կազմել մի դասագիրք, որն իրավացիորեն պետք է համարել առաջիններից մեկն, որը վերաբերում է վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի խնդիրներին: Մենք սա ընդգծում ենք այն առումով, որ առայժմ և ոչ մի հետազոտող-իրանագետ (ռուսական, եվրոպական և ամերիկյան) չի փորձել իրականացնելու նման աշխատանք:

Դասագրքում հեղինակը անդրադարձել է Իրանի վերոհիշյալ երկու հնագույն թագավորությունների պատմություններին, նրանց սոցիալ-տնտեսական, պետա-իրավական և քաղաքակրթական զարգացումների առանձնահատկություններին, որոնք հիմք հանդիսացան հետագայում հիմնված իրանական պետականությունների ստեղծման երկարատև ճանապարհին (Աքեմենյաններից մինչև մեր օրերն ներառյալ):

Մրանք ունեն մեծագույն արդիականություն, քանզի հնարավորություն են տալիս բացահայտելու այն հարուստ ժառանգությունը, որ իրանացիները թողել են համաշխարհային պատմության մեջ ընդհանրապես, և պետականությունների զարգացումների բնագավառում՝ մասնավորապես: Հեղինակը նաև հնարավոր դեպքերում անդրադարձել է հայ-ելամա-մարաստանյան պատմական առնչություններին, որոնք, ինչպես ռուսալեզու, այնպես էլ արևմտյան ուսումնասիրողների գործերում, մեզ անհայտ պատճառներով, առայժմ բացակայում են կամ ունեն մակերեսային նկարագրություն: Այս առումներով Հ.Ժ. Հարությունյանի դասագիրքը ունի չափազանց մեծ կարևորություն: Այս աշխատության օտար լեզուներով հրատարակվելու դեպքում (ռուսերեն և անգլերեն), այն մեծապես կօգնի արտասահմանյան հետազոտողներին, քանզի կդառնա յուրահատուկ «սկզբնաղբյուր», որովհետև դասագիրքը լրացված է նաև հայ պատմագրության կողմից կատարված բավականին ծավալուն աշխատանքի վերլուծությամբ այդ երկու հնագույն իրանական թագավորությունների հետազոտման բնագավառում (սկսած Ն. Ադոնցից և Հ. Մանանդյանից մինչև մեր օրերը):

Դասագրքում հեղինակի կողմից կազմվել են նաև հավելվածներ, որոնք մեծապես կնպաստեն ուսանողներին՝ ուսումնառության գործընթացի ժամանակ ինքնուրույն հետազոտական աշխատանքներ իրականացնելիս:

Ս.Ս. ՎԱԶԱՐՈՎ, պ.գ.դ., պրոֆ., ՀԴՀ Հնագիտության և Հին աշխարհի պատմության ամբիոն (Հարավային դաշնային համալսարան - Դոնի-Ռոստով)

С.С. КАЗАРОВ - ОБ УЧЕБНИКЕ А.Ж. АРУТЮНЯНА «ИСТОРИЯ ДРЕВНЕЙШЕГО ИРАНА (ЭЛАМ,МИДИЯ)»

Научное изучение истории Элама и Мидии началось только в начале прошлого века. К тому времени в исследовании двух составных частей древнего ирановедения – Ахеминидского и Сасанидского периодов – были достигнуты огромные успехи, не говоря уже о достижениях в исследовании существовавших на территории Ирана Селевкидского и Парфянского государства. Фактически, в изучении истории древнего Ирана

образовался некий вакуум, поскольку отсутствовали исследования глобальных проблем этой страны. По сей день научные труды, посвященные Эламу и Мидии, можно сосчитать по пальцам. Из исследований, посвященных этим царствам, следует выделить работы В. Хинца, И.М. Дьяконова и И.Н. Медведской. В русле их исследований доктор исторических наук, доцент Ереванского государственного университета А.Ж.Арутюнян составил учебник, который по праву может считаться одним из первых, посвященных истории указанного периода. Мы подчеркиваем этот факт, ибо до настоящего времени ни один исследователь-иранист (российский, европейский, американский) не взялся за осуществление подобного труда.

В учебнике автор обратился к истории двух указанных выше древнейших иранских царств, особенностям их социально-экономического, политического правового и цивилизационного развития, которые послужили основой для дальнейшего долгого пути создания последующих иранских государств (начиная от Ахеменидского царства до наших дней включительно).

Все это весьма актуально, ибо позволяет выявить то богатое наследие, которое оставили иранцы во всемирной истории, в целом, и в деле развития государственности, в частности. Автор при любом удобном случае обращается к армяно-эламо-мидийским историческим связям, исследование которых до настоящего времени по неизвестным причинам отсутствует в трудах российских, европейских и американских авторов, либо эти исследования носят односторонний характер. По этим причинам издание учебника А.Ж.Арутюняна является весьма актуальным. Издание данного труда на иностранных языках (русском, английском) окажет помощь зарубежным исследователям, став своеобразным «первоисточником», поскольку учебник дополнен анализом той части армянской историографии, которая посвящена изучению этих двух древнейших иранских царств (начиная с Н.Г. Адонца и Я. А. Манандяна до наших дней).

Автором составлены приложения, которые будут способствовать самостоятельной исследовательской работе студентов.

С.С. Казаров, д.и.н. проф. кафедры Археологии и истории Древнего мира ЮФУ (Южный федеральный университет – Ростов-на-Дону)

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՐԵՆ

Դասագիրքը վերաբերում է Իրանի տարածքում գոյություն ունեցած երկու հնագույն և նշանավոր թագավորությունների՝ Էլամի և Մարաստանի պատմությանը: Եթե վերոհիշյալներից առաջինն առանձնանում է ոչ միայն իր երկարատև գոյությամբ, քանզի այն ամենաքիչը կազմում է 2500 տարի, այլև մշակութային ասպարեզում ունեցած նվաճումներով, ապա երկրորդն՝ իր պատմության 150 կամ 178 տարիների ընթացքում կարողացավ հիմնել, հասարակության պատմության մեջ առաջին աշխարհակալ կայսրություններից մեկը: Մարերը, կարծես թե, հետևելով ասորեստանցիներին «ճանապարհ հարթեցին», ցույց տալու մյուսներին, թե ինչպես կարելի է սրընթաց արագությամբ հիմնել և ղեկավարել կայսրությունը: Այսպիսով, եթե էլամացիներն իրենց գործունեությամբ քաղաքակրթությունների ստեղծման պիոներներից էին, ապա մարաստանցիները մեծ ավանդ ունեցան ժողովուրդների միավորման ասպարեզում, որն ավելի մեղմ էր և այս առումով էապես տարբերվում էր ասորեստանյանից, որն ստեղծված էր միայն բռնի և դաժան ուժի կիրառմամբ: Դասագրքի շարադրման ընթացքում մեր առաջնահերթ նպատակն է հանդիսացել հենց այս տեսանկյուններով էլ բացահայտել և պարզաբանել էլամական և մարական պետականությունների դերը՝ համաշխարհային պատմության համատեքստում:

Учебник посвящен истории первых двух древнейших и значимых царств истории древнего Ирана – Эламу и Мидии. Если первое из вышеупомянутых государств отличалось не только длительностью своего существования, продлившегося как минимум 2500 лет, но и достижениями в области культуры, то второе государство в процессе своего 150-летнего (или 178-летнего) существования сумело основать одну из первых мировых империй в истории человечества. Мидяне, вроде бы, на первый взгляд, подражая ассирийцам, «проложили дорогу», указывая другим народам способ невероятно быстрого основания и правления империей. Таким образом, если эламцы своей деятельностью были пионерами в деле создания цивилизации, то мидяне внесли большой вклад в дело

объединения народов. Этот процесс в Мидии протекал намного спокойнее и существенно отличался от ассирийского, основанного на насилии и использовании жестокой силы. В процессе изложения учебного материала нашей целью было выявить в представленном ракурсе и объяснить роль эламской и мидийской государственности в контексте всемирной истории.

The textbook is devoted to the history of the first two ancient and significant kingdoms of the history of ancient Iran - Elam and Media. If the first of the aforementioned states differed not only in the length of its existence, which lasted at least 2500 years, but also in achievements in the field of culture, then the second state in the process of its 150-year (or 178-year) existence managed to establish one of the first world empires in history of humanity. The Medes, seemingly, at first glance, imitating the Assyrians, «paved the way», showing other nations the way to incredibly quickly establish and rule the empire. Thus, while the Elamites were pioneers in the creation of civilization, the Medes made a great contribution to the unification of peoples. This process in Media was much calmer and significantly different from the Assyrian, based on violence and the use of brutal force. In the process of presenting the educational material, our primary goal was to identify in the presented angle and explain the role of the Elamite and Median statehood in the context of world history.

این کتاب درسی در مورد تاریخ ایلام و ماد دولت های قدیم ایرانی می باشد. دولت ایلام که در مدت 2500 سال یکی از اولین دولت های جهان می باشد، در تاریخ جهان تمدنی فوق العاده از خود جا گذشته است. دولت ماد هم در مدت 150 (یا بنابر بر بعضی متخصصین 178 سال) به یکی از اولین امپراتوری های بزرگ جهان تبدیل شده بود. ماد ها مانند اشوری ها به کشور های دیگر دنیا نشان دادند چطور می توان در مدت کوتاه یک امپراتوری ایجاد و رهبری کرد. بنابر این ایلام یکی از بنیانگذاران تمدن جهانی بوده اند و ماد ها هم با وحدت ملت های مختلف یک امپراتوری به وجود آورده بودند که برخلاف اشوری ها خیلی نرم رهبری می شد و بدون خونریزی به وجود آمده بود. زمان نوشتن و تکمیل این کتاب درسی نظریه ها مذکور در محور آن بوده اند و تلاش و اهداف ما بر آن بوده است که نقش دولت های باستانی ایلام و ماد در توسعه تمدن جهانی روشن گردد.

Բրոնզաձուլյ էլամացու կիսանդրի (մ.թ.ա. I հազ. վերջ)

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ ԷԼԱՄԻ ՊԵՏԱԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ I

**ԷԼԱՄԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ, ԲՆԱԿԱՆ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

**§ 1. ԷԼԱՄԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ, ԲՆԱԿԱՆ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ:**

Բաբելոնացիներն ու ասորեստանցիներ ներկայիս հարավ-արևմտյան Իրանը հնագույն ժամանակներում անվանել են Էլամտու - ^{KUR}e-lam-mat, այսինքն՝ «լեռնային երկիր»: Հենց այս անվանումն էլ պահպանվել է մտել է գիտական շրջանառության մեջ: Բուն Էլամացիներն երկիրն իրենց լեզվով անվանել են 𐎶𐎵𐎶𐎶 – ՀԱԼՏԱՄՏԻ կամ Էլ ՀԱՏԱՄՏԻ (Haltamti, H̱a-tam₅-ti, H̱al-tam₅-ti, հավանաբար՝ hal – հող, երկիր բառից), որը թարգմանաբար նշանակում է «Երկրի (կամ հողի տիրակալ)»: Ավելի վաղ պատմության թատերաբեմում հանդես եկած շումերացիներն այն անվանել են NIM-Նիմ (նշանակ. է լեռնային, բարձր), իսկ նրանց հաջորդած աքքադացիներն՝ Էլամտու: Չկարողանալով վերջնականապես բացահայտել NIM-ի ծագումնաբանությունը ենթադրվում է, որ այն արհեստականորեն ստեղծված տերմին է, որը կատարել են միջագետքյան գրագիրները: Ավելին, կարծիք կա, որ նախապես եղել է KI NIM (ԿԻ նշանակ. է հող, երկիր) և ժամանակի ընթացքում ԿԻ-ն մոռացվել է: Անվան այս տարբերակը լիովին համահունչ է աքքադականին:

Հին հրեաներն անվանել են Elam, իսկ պարսիկները՝ Էլամ (h)ūja, (h)ūvja): Ենթադրվում է, որ (h)ūja, (h)ūvja բառից էլ առաջացել է Խուզեստան (Խուզիստան, Խուժաստան (պարսկ. خوزستان, ներկայիս Իրանի հարավ-արևմուտքում, վարչական կենտրոնը՝ ք. Ախվազ) անվանումը, որը ներկայիս Իրանի Իսլամական հանրապետության նահանգներից (օսթան) մեկն է, և գտնվում է նրա տարածքի հարավ-արևմուտքում (Ա. Շիրակացի, Աշխարհագրություն, էջ 305): Այս օսթանի հարավում Պարսից (կամ

ինչպես ընդունված է արաբների շրջանում Արաբական) ծոցն է: Էլամի անվանման հին հունական, հայկական (գրաբար) և ռուսական (սլավոնական) տարբերակներն իրար բավականին նման են: Վերջիններս համապատասխանաբար անվանել են Էյլամ, Ելամ (ինչպես «Աշխարհացոյց»-ում կամ «Հին հայկական աշխարհագրության» տեքստում է, հայերենում երբեմն նաև Եդիմաիս, Շուշաստան), և կրկին Ելամ: Ելամի թագավորությունն այն հնագույն ժամանակներում ներկայիս Խուզեստանից զատ մասամբ ընդգրկել է նաև մերօրյա Լուրեստան (պարսկ.՝ لرستان — Լորեստան, ներկայիս Իրանի հարավ-արևմուտքում, վարչական կենտրոնը՝ ք. Խորեմաբադ) օսթանի տարածքը: Հարկ է նշել, որ ներկայիս Իրանն ունի 31 օսթաններ, որոնցից Խուզեստանը զբաղեցնում է 64.055, իսկ Լուրեստանը՝ 28.294 քառ. կմ. տարածք: «Աշխարհացոյց»-ում նշվում է, որ Էլամացիների երկիրն անվանվել է նաև Խուզեստան (ավելի ստույգ Խուժաստան), այնուհետև ավելացվում է, որ հին հույներն այն անվանել են Շոշանիկ՝ մայրաքաղաք Շոշի անունից: Վերջապես հիշատակվում է, որ արաբներն այդ երկիրը կոչել են Բժրա (ավելի ստույգ արաբ.՝ بصرى - բիզրա, քանզի նրանց մոտ բացակայում են Ծ և Ց տառերը): Բիզրա նշանակում է սերմ, սերմացու, ցորենի հատիկ (Տես՝ Ա. Շիրակացի, էջ 305)»¹:

Ընդհանուր Ասիայի երեսունմեկերորդը Ելամացոց երկիրն է, այսինքն՝ Խուժաստանը, որին հույները Շոշանիկ են անվանում՝ Շոշան քաղաքի անունով, իսկ արաբները՝ Բժրա: Արևմուտքում սահմանագծվում է Դկլաթով, որը Բաբելոնը բաժանում է Խուժաստանից, հարավում՝ Պարսկական ծոցով, իսկ հյուսիսում՝ Ասորեստանով: Ունի երեք գետ, հինգ ոստան, այսինքն՝ երկրամասեր, հետևյալ քաղաքներով. Որմշիր, Սուլյուռա, Շոշ, որը հիշում է Դանիելը, Գունդիր-Շապուհ, որտեղ ընտիր տեսակի շաքար են պատրաստում: [Խուժաստանը] բարեկի (բարեբեր, լրացումը մերն է - Հ.Հ.) և ամենագյուտ մի երկիր է: Ունի երկու կղզի՝ իր դիմացը, Պարսկական ծոցի մեջ:

Անանիա Շիրակացի, Մատենագիտություն, Աշխարհացոյց, Երևան, 1979, Թարգ. առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ.Բ. Պետրոսյանի, էջ 305.

Առ այսօր անհնարին է միանշանակ պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչպիսի աշխարհագրական սահմաններ է ընդգրկել Էլամի պետությունը, քանզի հարյուրամյակների և հազարամյակների ընթացքում սահմաններն անընդմեջ փոփոխվել են՝ երկրի տարած հաղթանակների և կրած պարտությունների հետ փոխկապակցված: Հատկապես դժվար է պատասխանել այն հարցին, թե մինչև ուր են տարածվել Էլամի արևելյան և հյուսիս-արևելյան սահմանները: Որոշ հետազոտողներ (Ֆ. Կյունիգ և այլն) հենվելով հայտնաբերված հնագիտական նյութերի վրա գտնում են, որ Էլամ ասելով պետք է նկատի ունենալ մինչև Թուրքեստան, Ինդոսի վերին հոսանքի շրջանն ու Արաբական թերակղզու հյուսիսն ընկած տարածքները: Սակայն այսպիսի սահմաններում Էլամի տեղադրությունն անհավանական է, և չափազանցված: Մի խնդիր է հնագիտական նյութերի հայտնաբերումը, լիովին այլ պետության սահմանների ուրվագծումը:

Առավել հեշտ և մատչելի է պետության արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան սահմանների ուրվագծման խնդիրը, որտեղ նրա հարևաններն են եղել Ասորեստանն ու Բաբելոնը: Այս երկուսի և Էլամի միջև գոյություն են ունեցել մարզեր և շրջաններ, որոնք դարերի ընթացքում մշտապես անցել են ձեռքից-ձեռք: Դա կապված է եղել, թե այս երեք թագավորություններից (իսկ ավելի վաղ շրջանում պետք է խոսել Շումերի և Աքքադի մասին), որն է հասել ռազմական գերակայության մյուսների հանդեպ: Էլամն, օրինակ՝ հատկապես ընդարձակ տարածքներ է զբաղեցրել Պուգուր-Ինշուշինակ և Կուտիր-Նախիտունտե արքաների օրոք և, երկրի սահմանները հասել են մինչև Պերսեպոլիսի և Ադի անապատի տարածքը, որին ներկայումս պարսիկներն անվանում են Դեշտե-

Կելվիր (պարսկ. دشت کوير): Այստեղ կան բազմաթիվ չորացած և չորացող աղի ճահիճներ: Այն Իրանի կենտրոնում է, Էլբուրսից հարավ և ձգվում է արևմուտքում մինչև Դերյաչեյնե-Նեմեկի աղտաղտուկը: Հարավ-արևելքում հասնում է մինչև Դեշտե-Լուտ անապատը: Երբեմն Էլամի կազմում է եղել Միջագետքին սահմանակից Յատուլամբե մարզը, ինչպես նաև Լարսան, որը հենց Միջագետքում էր ²:

II հազ. երկրորդ կեսին, ինչպես քաջ հայտնի է պատմությունից, Էլամն իր գերիշխանությունն է հաստատել մինչև Պարսից ծոցն ընկած շրջանների վրա: Այս ամենով հանդերձ Էլամն ունեցել է ավելի փոքր տարածքներ և նրա հիմնական մասն եղել է հարթավայրային, իսկ ծայրամասերը՝ շրջապատված են եղել լեռներով: Հարթավայրում է գտնվել նաև պետության մայրաքաղաք Շոշը: Լեռնային տարածքները դժվարանցանելի էին և ունեին բազմաթիվ բերրի ձորեր և հովիտներ: Լեռներից սկիզբ են առել բազմաթիվ գետեր և գետակներ, որոնք նպաստել են երկրագործության զարգացմանը: Վերջինիս կարևորագույն կենտրոններից է եղել Կարուն գետի (այն ժամանակ կոչվել է Էվլեյա) աջ, ինչպես նաև Մալամիր գետի ձախ ափերը: Կարևոր դեր են ունեցել նաև Շոշին հարակից շրջանները, որը բնակեցված է եղել վաղնջենական ժամանակներից: Դրա մասին են վկայում պեղումների ժամանակ «Շոշ Ա» շերտից հայտնաբերված գտածոները: Հայտնի է, որ հնագույն ժամանակներից (IV-III հազ.) այս տարածքն ունեցել է շտեմարանի դեր և բերրի հողերում հատկապես մշակել են գարի, զբաղվել պտղաբուծությամբ: Այս ժամանակ են ծագել նաև արհեստները: Էլամի լեռնային շրջանները, հատկապես ներկայիս Բախտիարի լեռների հատվածը հարուստ է եղել շինարարական փայտով և օգտակար հանածոներով: Այստեղ կան պղնձի և արձճի հարուստ պաշարներ: Բայց այստեղի, ինչպես և մյուս լեռնային մասերի բնակչությունը հիմնականում զբաղվել է անասնապահությամբ ³:

Էլամի համար մյուս կարևոր գետն էր Կերխեն, որն ասորեստանցիներն անվանել են Ուկնու, հույները՝ Խոասպ: Այն իր միջին հոսանքի շրջանում և դրանից վերև գտնված մասերում կոչվել է Սեյնմարբե: Էլամի գետերից ամենակարևորը դարերի ընթացքում հանդիսացել է Կարունը, որն Աստվածաշնչում և բաբելացիների մոտ անվանվել է Ուլայ, իսկ հույներն՝ անվանել են Էվլեյ: Շոշի հարթավայրը տեղակայված է եղել այս երկու գետերի միջև: Կարունի վերին հոսանքի շրջանում են գտնվել Էլամի Անշան (Անշան, այժմ՝ Թեփե Մալյան, Ֆարսի տարածքում), Միմաշ և Կիմաշ մարզերը: Էլամի մյուս բոլոր գետերը չեն ունեցել այնպիսի կարևորություն, ինչպես վերոհիշյալ երկուսը, որոնք գարնան վերջերից համարյա ցամաքել են, մինչև հաջորդ անձրևների շրջանը: Էլամի կլիման չորային էր և եղանակը խիստ էր, ինչպես ամռանը, այնպես էլ ձմռանը: Պետության ամենատաք շրջանը (մայիսից մինչև հոկտեմբեր) հանդիսացել է Շոշի հարթավայրը, որտեղ ստվերի տակ ջերմաստճանն կարող էր հասնել մինչև + 60 °-ի: Այստեղ հացահատիկի հունձքն սկսել են, ի տարբերություն այլ շրջանների, բավականին վաղ՝ ապրիլին: Կլիման բարենպաստ պայմաններ է ստեղծել նաև անասնապահության և այգեգործության համար: Չնայած այն հանգամանքին, որ Էլամը լեռներով և ճահիճներով արևմուտքում առանձնացված է եղել Բաբելոնից և Ասորեստանից, բայց եղել են նաև իրար միացնող-կապող ճանապարհներ: Միջագետքի հետ կապն իրականացվել է նաև ջրային ճանապարհով՝ Պարսից ծոցի վրայով: Մեկ այլ կապող ճանապարհ անցել է ներկայիս Իրաքի արևելքում գտնվող Սուլեյմանիա քաղաքի տարածքով (քրդեր. Silêmanî, արաբ. السليمانية, այս քաղաքը հայտնի է նաև Սուլեմանի և Սլեմանի անվանումներով): Եղել են նաև այլ ճանապարհներ, սակայն դրանք ի տարբերություն նշվածների խաղացել են երկրորդական դեր ⁴:

Հույն պատմիչ Հերոդոտոսն անդրադառնալով այն ժամանակների ներկայիս Բելուջիստանի տարածքում ապրողներին՝ անվանել է ասիական եթովպացիներ: Այս որակավորումը մասամբ վերաբերել է նաև իրանական Մեկրան շրջանի տարածքում ապրողներին: Էլամի հարավ-արևելյան մասում, հավանաբար բնակվել են սևամորթ ցեղեր: Ենթադրվում է, որ նրանք ազգակցական կապեր են ունեցել հին Հնդկաստանի դրավիդյան ցեղերի հետ (Հերոդոտոս, II, 29-30, 100-104 և հաջ.):

Էլամի բնակչության մարդաբանական և էթնիկական պատկանելիության հարցերը, առայժմ չունեն վերջնական պատասխաններ: Նշանավոր էլամագետ Վ. Հինցը եկել է այն մտքին, որ նրանք չեն նմանվում և ոչ մեկին ու բացարձակապես ինքնուրույն են: Նա եզրակացնում է. «Էլամացիներ, հանդիսացել են միայն՝ էլամացիները»: Բայց կան որոշակի նմանություններ լուլլուբեյների ցեղի հետ, որոնք ապրել են Ուրմիա լճից հարավ, ինչպես նաև, այսպես կոչված «su» մարդկանց հետ, որոնք հաստատված են եղել Զագրոսի լեռների շրջանում: Հայտնի է, որ վերջիններս ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Ուրի III պետության կործանմանը (մ.թ.ա. 2003 թ.): «Su» ցեղին նույնացնում են սուբարեացիների (subari) հետ, որոնք ժամանակին հաստատվել են մինչև Ուրմիան ընկած հողերում: Իհազ. վերաբերող տեքստերում նշվում է նաև sumbi-sunbi ցեղերի մասին: Ամենայն հավանականությամբ, եղել են որոշակի կապեր այս ցեղերի և էլամացիների միջև: Սակայն այլ խնդիր է այն, որ Էլամի բնակչությունը երբեք միատարր չի եղել: Սրա լավագույն վկայություններից է Դարեհ I-ի՝ Շոշի պալատում գտնված նրա թիկնապահների պատկերները: Այստեղ նկարված են երեք ռասաներին պատկանած դեմքեր՝ սպիտակամաշկ, ինչպիսին եղել են պարսիկները, երկրորդ՝ դարչնագույն, երրորդ՝ համարյա սևամորթ կամ մուգ դեմքով: Ենթադրվում է, որ երրորդ տիպաբանությանը վերաբերում է էլամացի թիկնապահներին: Այսօր էլ Խուզեստանի տարածքում կարելի է հանդիպել այդպիսի

սևամորթ մարդկանց, սակայն նրանք չեն պատկանում նեգրոիդ ռասային: Նրանք իրենց համարում են արաբներ և խոսում են այդ լեզվով ⁵:

Կարելի է ենթադրել, որ Շոշում նախապես ապրել են սևամորթ տեղաբնիկներ, հավանաբար լեմուրիացիներ, որոնք միաձուլվել են սեմիտների հետ: Ստույգ է, որ վերջիններս դեռ մ.թ.ա. XXVդ. սկսած հոծ խմբերով Միջագետքից ներթափանցել են Էլամի տարածք: Ժամանակագրորեն դա համապատասխանում է Աքքադի գերակայության դարաշրջանին:

Դարչնագույն դեմքով մարդիկ կարող էին պատկանել լեռնաբնակ էլամացիների շարքին, և նրանք մեծապես նման են մերօրյա լուրեստանցիներին կամ լուրերին, որոնք ապրում են այն ժամանակների Շոշից հյուսիս: Լուրերն հիմնականում ունեն սևահեր մազեր և դարչնագույն դեմք: Նրանք ավելի բարձրահասակ են, քան հարթավայրերում բնակվողները: Լուրերի առթիվ պետք է արձանագրել, որ նրանք ժամանակին ինտենսիվորեն խառնվել-ձուլվել են հնդեվրոպացիներին, հատկապես իրանացիներին՝ չունենալով և ոչ մի առնչություն սեմիտացիների հետ: Այսպիսով, անհնարին է նրանց անվանել գտարյուն էլամացիներ: Նրանց մոտ եղել են ինչ-որ թաքնված, առայժմ չբացահայտված բնավորության գծեր: Նրանք մի կողմից ունեցել են վառ երևակայություն, որի մասին են վկայում հենց իրենց կողմից ստեղծված դիցաբանական պատկերները, իսկ հակառակ եզրից նրանց բնավորությունը եղել է «չոր», համառ և մռայլ, հանդիսացել են կոնկրետի և իրականի ջատագովներ, արհամարհել են ավելորդությունները, կողմ եղել հոռետեսությանը: Սրա լավագույն վկայություններն են մեզ հասած նրանց դիմաքանդակները և պատկերները: Այս պատճառով էլ հնագետ Մ. Լամբերտը նրանց անվանում է որպես կոշտ, ինչ-որ տեղ բռի, բնավորությամբ կտրուկ, բայց գործույա, ողջամիտ և շրջահայաց մարդկանց: Այս ամենն մեկ անգամ ևս

ապացուցում է, որ էլամացիները մեծապես տարբերվել են Միջագետքի բոլոր մյուս բնակիչներից:

Հնագիտական մարդաբանությունը, ինչպես նաև հին մի քանի քանդակներ հաստատում են, որ Պարսից ծոցի ափերով ապրող բնիկ ցեղը իր մարդաբանական տիպի կողմից ազգակից էր այն ցեղին, որ կոչվում է Նեգրիտոս և որի ներկայացուցիչները այժմ էլ ապրում են Հնդկա-Չինաստանում, Հնդկական օվկիանոսի կղզիների վրա: Գոնե այսպես էր էլամը, Քաղդեայից դեպի արևելք գտնվող երկիրը, որի մայրաքաղաքն էր հռչակավոր Սուզը կամ Շոշը: Վերջին ժամանակներս այդտեղ կատարված հնագիտական պեղումները տվին հնագույն ժամանակները ճանաչելու համար շատ թանկագին նյութեր: Այսպես, իմացվեց, որ էլամն է այն երկիրը, ուր գտնվեց մեհենադդոշմ (հիերոգլիֆ) գրության ձևը: էլամի նեգրիտոս ցեղը ուներ իր առանձին լեզուն: Շատ կարելի է, որ նրա հետ ցեղակից էին այն ազգերը, որոնք ապրում էին հյուսիսային կողմերում, այն է Հայաստանում և Կապադովկիայում (ուրարտացիներ և հիթիթներ): էլամական նշանագրերը Քաղդեայի զանազան ազգերի աշխատանքով ժամանակի ընթացքում կերպարանափոխվում են և դառնում սեպագծ գրություն: Թվում է, թե այդ մեհենադդոշմ գրությունը էլամից կամ Տիգրիս-Եփրատյան հովտից է տարածված Եգիպտոս:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 31-32.

Ինչ վերաբերում է նրանց լեզվին, ապա այստեղ խնդիրն առավել քան խորթին է և բարդ: Այն նման չէ հին լեզուներից և ոչ մեկին՝ ոչ՝ ձևաբանորեն, ոչ՝ էլ բառային (բառարանային) կառուցվածքներով: Այս մասին ավելի մանրամասն կխոսվի էլամի մշակույթը քննարկելիս:

էլամերենն սկզբում կապված լինելով դրավիդյանի հետ, այնուհանդերձ արագորեն նրանից տարանջատվել է: էլամա-դրավիդյան կապի մասին հուշում են նաև նախաէլամերենով գրված տեքստերը, որոնք էապես տարբերվում են III հազ. հետո գրվածներից, քանզի դրանք ունեն շումերա-աքքադական

ծագում: Նախաէլամերեն պատկերագիր տեքստերն ավելի շատ նման են Ինդոսյան քաղաքակրթությունից մեզ հասած տեքստերին: Այս երկուսն էլ ունեն 800-ից ավելի նշաններ, բայց առայժմ դրանցից վերծանված են համարվում լավագույն դեպքում 250-ը ⁶:

Ստուգողական հարցեր

1. Ինչպե՛ս է ստուգաբանվում Էլամ անվանումը և ինչպիսի՛ սահմաններ է այն ընդգրկել պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում:

2. Ինչպիսի՛ տեսակետներ կան էլամացիների ծագումնաբանության վերաբերյալ

3. Ինչպիսի՛ բնակլիմայական պայմաններ է ունեցել Էլամի թագավորությունը

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Էլամ անվան վերաբերյալ մանրամասն տես Շիրակացի, էջ 305; Библейская энциклопедия, 1991, էջ 221; В. Хинц, Государство Элам, М., 1977, էջ 6-11; Юсифов, Элам. Социально-экономическая история, М., 1968, էջ 12-15 նաև էջ 30-32; D.T. Potts, The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State. 2nd Ed. Cambr., 2015, էջ 12; E. Carter and M.W. Stolper, Elam. Surveys of Political History and Archaeology, Berkeley, L. Angeles, 1984, Near Eastern Studies, Vol. 25, էջ 10-14.

² F.W. König, Die elamischen Königsinschriften, Graz, 1965, էջ 18; E. Carter and M.W. Stolper, նշվ. աշխ., էջ 14; M.R. Mecquenet, Archéologie susienne, L., 1943-1947, էջ 8-9; "ELAM". The history of Elam, 1998, Encyclopaedia Iranica, Vol. VIII, Fasc. 3, էջ 301-313.

³ История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. I, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, М., 1983, էջ 391-414 (հեղ. И.М. Дьяконов) (այսուհետև կրճ. ИДВ); В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 25-36; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 27-30; D.T. Potts, նշվ. աշխ., էջ 154-155.

⁴ А.Ж. Арутюнян, Древнеиранские государства (Элам и Мидия) согласно данным «Древнеармянской географии» или «Ашхарацуйи», Tractus aevorum, 5(1), Белгород, 2018 весна, էջ 112 և հաջ; The Cambridge Ancient History of Iran, Vol. 1, The Land of Iran. Ed. by W.B. Fisher, Cambr., 2008, էջ 1 և հաջ. (այսուհետև կրճ. САИ); Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome, Ed. Ch. Gates, L., 2003, էջ 31 և հաջ. նաև էջ 52-66; W. Hinz, Zur Entzifferung der elamischen Strichschrift. Iranica Antiqua, Leiden, 1962, 2, Ed. R Schmitt, Vol. XII, Fasc. 3, էջ 315.

⁵ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. I, էջ 216; Р. Фрай, Наследие Ирана, Материалы и исследования, М., 2002, էջ 90-92, 96, 103-105 և հաջ; М.Л. Хачикян, Эламский язык. Языки мира: Древние реликтовые языки Передней Азии. Институт языкознания, Под ред. Н.Н.

Казанского, А.А. Кибрика, Ю.Б. Корякова, М., 2010, էջ 95-117; САИ, 2007, էջ 5-7; W. Hinz, նշվ. աշխ., էջ 315.

⁶ M. Lambert, Épigraphie élamite, 1955, Vol. 49, №. 1, էջ 42-45.

§ 2. ԷԼԱՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Պատմության աղբյուրները: Էլամի թագավորությունը, որն զբաղեցրել է ներկայիս Իրանի տարածքի մի փոքրիկ հատվածը ունեցել է կարևորագույն դեր հին աշխարհի պատմության և քաղաքակրթության ասպարեզներում: Չնայած այս ամենին, դժբախտաբար պետք է արձանագրել, որ Էլամի թագավորության քաղաքական, իսկ առավել ևս սոցիալ-տնտեսական զարգացումներն առավել սակավ են լուսաբանվել պատմական սկզբնաղբյուրներում: Լիովին իրավացի է ֆրանսիացի արևելագետ Մ.-Ջ. Ստեր, երբ նշում է, որ «Էլամացիներն կարծես թե միտումնավոր չափազանց ժուժկալ և ժլատ են գտնվել իրենց իսկ պատմությունն սեպագրերին հանձնելու խնդրում» ¹: Նույնը պետք է արձանագրել նաև մշակույթային հարցերի մեկնաբանման դեպքում: Ուսումնասիրությունն դժվարանում է նաև այն պատճառով, որ Էլամերենն առ այսօր բավականաչափ ուսումնասիրված չէ: Այս պատճառով էլ առայժմ մեծ թվով հայտնաբերված Էլամերեն տեքստեր մնում են կամ չվերծանված, իսկ լավագույն դեպքում, ոչ բավարար վերծանված վիճակում: Երևի այս ամենի ամենզիջարար պատճառ է հանդիսանում այն հանգամանքը, որ մնում է չլուծված Էլամերեն լեզվի պատկանելիության հարցը, թե՛ որ լեզվաընտանիքին և, որ լեզվախմբին է այն պատկանում: Այս մասին մենք կխոսենք ավելի հանգամանալից Էլամի մշակույթին վերաբերող բաժնում ևս:

Էլամի հնագույն պատմությանն առնչվող առաջին սկզբնաղբյուրներն, այսպես կոչված նախաէլամերենով

(պրոտոէլամերենով) գրված, և մեզ հասած պատկերագիր (պիկտոգրաֆիկ) աղյուսներն են: Մ.թ.ա. III հազ. ամենասկզբին էլամացիներն ստեղծեցին իրենց առաջին պատկերագիր (այն երբեմն կոչվում է նաև զարդանկարային) գիրը: Վերջինս նման չէ, ինչպես դրանից առաջ, այնպես էլ հետո ստեղծված «գրերից» և ոչ մեկին: Փաստորեն դրանք ավելի շատ նման են զարդաքանդակների, քան թե գրերի, ինչպես մենք ենք ընկալում գիրը ներկայումս: Այս գրերն օգտագործվել են տնտեսական բնույթի հաշվետվություններ կազմելու ընթացքում: Կազմման համար, որպես հույժ օգտագործվել է հիմնականում կավը, որի մեծ մասն, հավանաբար, ներմուծվել է Միջագետքից: Վերջինս, ինչպես քաջ հայտնի է պատմությունից, ի սկզբանե աչքի է ընկել կավի իր անսպառ պաշարներով: Այդ աղյուսների վրա պատկերվել են տարբեր խոշոր եղջերավոր կենդանիներ, բազմապիսի կենցաղային կահ-կարասիներ և այլն: Այդ նշաններից յուրաքանչյուրն ոչ թե մեկ առանձին հնչյուն է կամ տառ, ինչպես մենք պատկերացնում ենք ներկայումս, այլ համարժեք է լավագույն դեպքում մեկ ամբողջական բառի, իսկ մնացյալ հանգամանքներում ամբողջական արտահայտության:

Պատմագրությունն էլամի պատմությանն իրազեկ լինելու խնդրում առաջին հերթին «պարտական» է Աստվածաշնչին: Այս պետության մասին Հին կտակարանում հիշատակվում է առնվազն քսան, իսկ Նորում՝ ընդամենը մեկ անգամ: Եթե չլինեին Հին Կտակարանի վկայություններն, ապա էլամն առ այսօր կարող էր նաև մոռացված լինել սերունդների կողմից: Այսպես, Գործք Առաքելոցում (Աստվածաշունչ, 2:9) նշվում է, որ Մբ. Երրորդության տոնակատարության օրն, որն եղել է մ.թ. 30թ. (Տիբերիոս կայսեր կառավարման 15-րդ տարում, իշխել է 14-37թթ.) մասնակցել են նաև ազգությամբ էլամացիներ: Չնայած այն հանգամանքին, որ Մովսեսի առաջին գրքում (Աստվածաշունչ, 10:22) էլամը հիշատակվում է որպես Միմի որդի, սակայն այստեղ նկատի է առնվել նրա զուտ

աշխարհագրական հասկացություն լինելու խնդիրը, որը երևում է հետագա շարադրանքին հետևելիս: Էլամացիներն, - ըստ տեքստի, - ապրել են Միջագետքի հարևանությամբ գտնված հարթավայրերում, երկար ժամանակ գտնվել են սեմիտացիների ենթակայության ներքո և մասամբ ձուլվել նրանց: Մովսեսի առաջին գրքում (Աստվածաշունչ, I, 14:1) նշվում է նաև Կեդոր-Լաոմեր արքայի մասին (այս անվան էլամերեն ավելի ստույգ տարբերակն է Կուտի-Լագամար և, նշանակում է Աստված-ձովանավորող): Կարևոր է նաև Դանիելի գրքում (Աստվածաշունչ, 8:2) պահպանված վկայությունն այն մասին, որ Բաղդասարի գահակալման երրորդ տարում (Բաբելոնի Նաբոնիդ արքայի որդին էր) Գաբրիել հրեշտակապետին տեսիլք է հայտնվել, որ ինքը եղել է Էլամացիների երկրում, նրանց մայրաքաղաքում, որը գտնվել են Ուլայի գետի մոտ: Ըստ ավանդույթի, այստեղ է գտնվել Դանիելի գերեզմանը, որը պարսիկներն ներկայումս համարում են իրենց սրբավայրերից մեկը: Դանիելն համարվում է մեկ Աստծո գաղափարի արարիչն համաշխարհային պատմության մեջ:

Էլամի պատմության ուսումնասիրության սկիզբ կարելի է համարել 1836 թ., երբ Սուգայի տարածք այցելություններ իրականացրին Հ.Ս. Ռոուլինսոնը (H.C. Rawlinson, 1810-1895թթ.), իսկ այնուհետև Ա.Հ. Լեյարդը (A.H. Layard, 1817-1894թթ.): Այնուհանդերձ պատմության մեջ առաջին անգամ Էլամին և նրա մայրաքաղաք Սուգային հատուկ ուշադրություն հատկացրեց անգլիացի հնագետ Ու.Կ. Լոֆտուսը 1850 թ. (W.K. Loftus, 1820–1858թթ.): Միստեմատիկ պեղումներն այստեղ սկսվեցին միայն դարավերջին ֆրանսիացի հնագետների կողմից՝ Մարսել-Օգյուստ Դյուլաֆուայի (M.A. Dieulafoy, 1844-1920թթ.) և նրա կնոջ Ժաննայի ղեկավարությամբ: Դրանք հատկապես արգասաբեր եղան 1884-1886 թթ., երբ հետազոտվեցին Դարեհ I-ի և Արտաքսերքսես II-ի պալատներն ու Ֆրանսիա տեղափոխվեց աղյուսի վրա ջնարակված հարթաքանդակներ (բառելեֆ):

Ներկայումս այս ցուցանմուշները գտնվում են Լուվրում՝ Դյուլաֆուայի անվան դահլիճում: Նրանց օրինակին հետևեց մեկ այլ ֆրանսիացի Ժ. Դը Մորգանը (J.M. de Morgan, 1857-1924թթ.)՝ պեղելով 1897-1911թթ.: Նրա գործը շարունակեց Մ.Ռ. Մեկկենենը (M.R. de Mecquenet, 1877-1957թթ.)² և, մինչև 1913թ., նա պեղում էր այստեղ, իսկ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո 1946-1967թթ., նույն տարածքում իր գիտական պրպտումները շարունակեց Ռ.Մ. Գիրշմանը (P.M. Girshman, 1895-1979թթ.): Այս ընթացքում հայտնաբերվեցին ինչպես էլամական, այնպես էլ հարակից տարածքներում բնակված ժողովուրդներին վերաբերող բազմապիսի նյութեր: Դրանցից արժանի են հիշատակության Դարեհի I-ի արձանը, որն այժմ գտնվում է Թեհրանի հնագիտական թանգարանում, Նարամ-Սուենի (Նարամ-Սին) հաղթաքանդակը, Բաբելոնի Համմուրապի արքայի օրենքների տեքստը (այժմ գտնվում է Լուվրում), բազմաթիվ իրեր՝ պատրաստված պղնձից և բրոնզից, անթիվ կավե աղյուսներ և այլն³:

Պեղումների ընթացքում պարզվեց, որ մայրաքաղաք Սուգան կառուցված է եղել չորս պատմական բլուրների վրա: Քաղաքը կառուցվել է այն ժամանակների դասական ճարտարապետության պահանջներին համապատասխան: Դա հանդիսացել է այսպես կոչված ակրոպոլիսը, քանզի այստեղ են գտնվել արքաների պալատները և մեծահարուստների (երևելի մարդկանց) տները: Այն ունեցել է նաև եռաշարք պարիսպներ ու աշտարակներ: Պարիսպների դիմաց եղել է նաև խրամ (փոս)՝ լցված ջրով: Հասարակ մարդիկ ապրել են պարիսպներից դուրս՝ հարթավայրային տարածքում:

Ակրոպոլիսում է գտնվել նաև սրբազան Կրակի տաճարը: Ինչպես ցույց են տվել մանրագննին հետազոտությունները՝ ակրոպոլիսում կառուցված էլամի թագավորների պալատը, որն այնուհետև վերակառուցվել է Դարեհի I-ի կողմից, իրականում հիմնվել է արհեստականորեն ստեղծված բլրի վրա: Ըստ Հին

Կտակարանի, հենց այդ տեղում էլ Եսթերը խնդրել է Աքեմենյան արքա Արտաքսերքսես I-ին փրկել հրեա ժողովրդին վերջնական ոչնչացումից:

Հնագույն Սուգան, կամ ինչպես ընդունված է հնագետների մոտ Սուգա I-ը, զբաղեցրել է 15հա. տարածք, որից ակրոպոլիսը՝ 7, իսկ Դարեհ I-ի պալատը (Ապադանան)՝ 6,3հա: Քաղաքն առավելագույնն ունեցել է հյուսիսից-հարավ 2, իսկ արևելքից-արևմուտք 1,5կմ. երկարություն և լայնություն: Այստեղ հայտնաբերված առաջին նյութերն վերաբերում են մ.թ.ա. VIIհազ., որոնց ծագումն առայժմ մնում է անհայտ, ուստի ստացել են նախաէլամական կամ Շոշի (Սուգայի) մշակույթ անվանումը:

Դարեհի պալատի հարևանությամբ այժմ կա մի «ոչ-սովորական» կառույց, այսպես կոչված Մորգանի ամրոցը: Իր արշավախմբի անդամների անվտանգությունն տեղացիներից ապահովելու համար Մորգանը ձեռնամուխ եղավ այդ շենքի կառուցմանը, որը խիստ նման է միջնադարյան ֆրանսիական դղյակներին: Պեղումների ավարտից հետո, այն որպես նվեր ֆրանսիացիներն հանձնեցին քաղաքին: Հարկավոր է նշել, որ մայրաքաղաք Շոշը 2015թ. ընդգրկվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-յի կողմից կազմված համաշխարհային մշակութային ժառանգության ցուցակի մեջ:

Նույն ժամանակահատվածում մեծածավալ պեղումներ էին կատարվում նաև ներկայիս Բուշիրի հարակից տարածքում՝ Պարսից ծոցի ափին, որը գտնվում էր Էլամի մայրաքաղաք Շոշից 400 կմ. հեռավորության վրա: 1876թ. այս տարածքում աշխատանքներ էր իրականացնում Պրուսիայի թագավորության մշակույթի նախարարի կողմից ուղարկված Վիմագրահնագիտական արշավախումբը: Աշխատանքներն ղեկավարում էին լուսանկարիչ Ֆ. Շտոլցեն և իրանագետ Ֆ. Անդրեասը: Բուշիրի հարավում նրանք գտան մի բլուր, որտեղ հայնաբերեցին հարյուրավոր աղյուսներ, որոնց վրա կային տեքստեր և

վերաբերում էին հիմնականում Էլամի պատմության դասական շրջանին (մ.թ.ա. XIII-XII դդ.): Սակայն արշավախումբն անակնկալ հետ կանչվեց և, աղյուսները թողնելով տեղում, նրանք վերադարձան հայրենիք: Պատճառն, ինչպես պարզվեց հետագայում, ֆինանսական էր, ուստի և գտածոներն սկսեցին վաճառել որպես սուվենիրներ: Դրանք այժմ գտնվում են Փարիզի, Լեյդենի, Լոնդոնի, Հաագայի թանգարաններում: Գտածոներից միայն երկուսը Ֆ. Շտոլցեն կարողացավ իր հետ բերել Բեռլին ⁴:

1913թ. Մ. Պեզարը հայտնաբերեց 1000-ից ավելի նոր տեքստեր: Միաժամանակ հայտնագործություններ կատարվեցին նաև ներկայիս Չոգա-Չամբիլի տարածքում (թարգման. լուրեստանյան լեզվից նշանակում է բլուր-գամբյուղ, գտնվում է Սուզայից 40կմ. դեպի հարավ-արևելք, Դիզ գետի աջ ափին): Պարզվեց, որ Էլամի արքա Ունտաշ-Նապիրաշան մ.թ.ա. մոտ 1250 թ. այստեղ հիմնել է սրբազան քաղաք (կրոնական կենտրոն), որն անվանվել է Դուր-Ունտաշ կամ Ալ-Ունտաշ: Քաղաքի կենտրոնում եղել է աստիճանաձև աշտարակը (բաբելոներենով՝ զիկկուրատը): 1935թ. երկրաբան Բրաունը (Նոր Ջեյկանդիա) ինքնաթիռից հայտնաբերեց քաղաքի հարևանությամբ գոյություն ունեցած հսկայական չափսերի կավե բլուրը: Առաջին պեղումներն այստեղ սկսվեցին Երկրորդ աշխարհամարտից առաջ: Սակայն աշխատանքների առյուծի բաժինն իրականացվեց 1951-1962թթ.՝ Ռ.Մ. Գիրշմանի ղեկավարությամբ: Այստեղ գտան մոտ 5.000 աղյուսներ, բայց խնդիրն այն էր, որ 100 սեպագրերից մոտավորապես 70-ի վրա գրված էր նույն տեքստը: Պեղումների ավարտից հետո Չոգա-Չամբիլի տարածքն այնուհետև, մինչև մեր օրերը մոռացության է մատնված, որտեղ շրջում են սև հնագետները (ավագակախմբերը) ⁵:

1962 թ. Չիկագոյի ԱԻ աշխատակիցներ Պ. Դելուգազը (P.P. Delougaz, 1901-1975թթ.) և Հ.Ջ. Կանտորը (H.J. Kantor 1919 – 1993թթ.) առաջին անգամ պեղումներ սկսեցին իրականացնել Էլամի Չոգա-Միշե բնակավայրի տարածքում (թարգման.

«Ոչխարի բլուր»), որը գտնվել է Սուգայից 30 կմ. դեպի արևելք: Նրանք կարողացան ապացուցել, որ առաջին բնակիչներն այստեղ են եկել դեռ Ք.ա. VIII հազ: Նրանց կողմից անցկացրած աշխատանքներն հետապնդում էին մեկ հիմնական նպատակ՝ ապացուցել, որ Էլամն բնակեցված է եղել նախատապատմական ժամանակներից: Նույնը պետք է ասել նաև Ֆ. Հոլեյի և Կ. Ֆլենների կատարած պեղումների մասին՝ Ալի-Կոշա բնակավայրի շրջանում (կատարվեցին 1961թ.), որը գտնվում էր վերոհիշյալ Թեփե-Մուսսիանից արևմուտք: Նրանք ևս ապացուցեցին, որ այս տարածքը բնակեցված է եղել դեռ մ.թ.ա. VIII հազ. ⁶:

1965թ. Թեհրանի համալսարանի պրոֆ. Է.Օ. Նեգախբան պարբերաբար պեղումներ է կատարում Հաֆտ-Թեփեյի տարածքում, որը գտնվում է Սուգա և Ախվազ բնակավայրերի միջև: Այստեղ գտել են մ.թ.ա. մոտ 1400թ. կառավարած Էլամի թագավոր Տեմպտիախարայի հարթաքանդակ-արձանագրությունը, որը բավականին վնասված է: Այստեղ պատկերված է նրա կառքը, որի դիմաց քաղաքացիներն կատարում են բնամթերային զոհաբերություններ՝ տալով ալյուր, գարեջուր և ոչխարներ: Հաջողված պեղումների շարքին պետք է դասել նաև, եթե հարցին մոտենում ենք մեծագույն վերապահումով, մասնագիտությամբ բժիշկ Ֆ.Գ.Լ. Գրեմլիցեյի հայտնագործությունը: Ճանապարհորդություննից մեկի ժամանակ նա նկատեց կավից «պատրաստված» մի հսկայածավալ թեղ (արար.) կամ թեփե (պարսկ.) և ենթադրեց, որ այն հանդիսանում է հնագույն բնակավայր: Բլրի որոշ մասերում արդեն դուրս էին ցցվել կարմրագույն կավե աղյուսները: Ֆ.Գ.Լ. Գրեմլիցեյն իր տեսածի վերաբերյալ անմիջապես հայտնեց Ռ.Մ. Գիրշմանին և նրա ընկերներին: Տարածքն ազատելով աղբից նրանք գտան Էլամի Շուտրուկ-Նախիունտե արքայի ժամանակներին վերաբերող արձանագրություն (XII դ. սկիզբ, այդ վայրն այժմ կոչվում է Դեխ-ե Նոու, թարգման. է «Նոր գյուղ»): Այն

գտնվում է Շոշից 40 կմ. հարավ-արևելք, Դիզ գետի աջ ափին: Այստեղ է գտնվում նաև վերոհիշյալ Չոգա-Զամբիլը: 1970-ական թթ. կարևոր պեղումներ կատարեց նաև Ժ. Պետրոն, որոնք շարունակվեցին մինչև Իրանում տեղի ունեցած 1979թ. իսլամական հեղափոխությունը:

Էլամի պատմության ուսումնասիրության համար ոչ-պակաս կարևոր են նաև վերգետնյա նյութերը: Առաջին հերթին պետք է հիշատակել Բախտիարի լեռների ժայռերի վրա թողնված պատկերները, հատկապես Իզեխի շրջանում, որը նախկինում կոչվել է Մալամիր: Առաջին եվրոպացին, որ հանդգնեց այցելել այդ հեռավոր տարածքն, դա՝ Ա.Հ. Լեյարդն էր: 1840-1842թթ. ուսումնասիրությունների ընթացքում նրա աշխատակիցներն բազմիցս ենթարկվեցին հարձակումների և կողոպուտի, որ կազմակերպում էին տեղի ավագակները: Այսուհանդերձ, նա կարողացավ հայտնաբերել բազմաթիվ ժայռապատկերներ, որոնք միայն 1962թ. հրատարակվեցին բելգիացի հնագետ Լ. Վանդեն Բերգեյի (V.L. Berghe, 1923-1993թթ.) կողմից՝ Ժնևում ⁷:

Ամենահնագույն էլամական ծագում ունեցող ժայռապատկերն առայժմ հայտնաբերվել է գերմանացի հնագետ Է. Հերցֆելդի կողմից (E.E. Herzfeld, 1879-1948թթ.), Կուրանգանի շրջանում՝ 1924թ. ⁸: Այն գտնվում է Սուզա-Պերսեպոլիս ճանապարհի վրա: Ժամանակին այդ նույն ճանապարհով անցել էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին, որպեսզի իրեն ենթարկեր Հարավային Իրանը: Մեկ այլ բարձրաքանդակ, որն, հավանաբար վերաբերում է Էլամի պատմության միջին ժամանակաշրջանին, պատահաբար գտնվել է ծագումով անգլիացի, բայց Հունգարիայում ապրած հնագետ-արևելագետ Օ. Շտայնի կողմից (M.A. Stein, 1862-1943թթ.), երբ նա գտնվել է Կալե-իյե Տոլլում, որն վերոհիշյալ Իզեխից հարավ էր: Այս բարձրաքանդակի գոյության մասին արագ մոռացան և այն կրկին «հայտնաբերվեց» 1963թ. մարտին:

Էլամի պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր են նաև մեզ հասած սակավաթիվ գրավոր տեքստերը, որոնք կազմվել են տեղի թագավորների կողմից և վերաբերում են մ.թ.ա. III-I հազ: Դրանք պատմականից զատ նաև տնտեսական, վարչական (ադմինիստրատիվ) և գործարարական բնույթի փաստաթղթեր են: Կարևոր նշանակություն ունեն նաև աղբյուրների վերոհիշյալ սղության պայմաններում շումերական, բաբելոնյան և ասորեստանյան տեքստերը: Դրանք երբեմն պարունակում են հույժ կարևոր վկայություններ ռազմա-քաղաքական իրադարձությունների վերաբերյալ: Այս տեսանկյունից առաջին հերթին պետք է նշել Աքքադի թագավոր Նարամսինի (վերժանվում է նաև Նարամ-Սուեն, Նարամ-Չուեն ձևերով, մ.թ.ա. 2237/2236-2200թթ.) ստորագրած պայմանագիրն Էլամի արքա Խիտայի հետ, որն առայժմ համաշխարհային պատմության ասպարեզում մեզ հայտնի առաջին և ամենահին միջազգային պայմանագիրն է: Այս փաստաթուղթը բազմիցս ուսումնասիրվել է շատերի կողմից ⁹:

Բ. Ուսումնասիրության պատմագրությունը: Էլամի թագավորության պատմության ուսումնասիրությամբ գիտնականներն «պլանաչափորեն» սկսեցին զբաղվել միայն XXդ. 30-ական թթ., իսկ մինչ այդ կատարված աշխատանքներն կրում էին պատահական բնույթ: Փաստորեն Էլամագիտությունն հին աշխարհի պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում ամենաերիտասարդ բնագավառներից մեկն է: Ուսումնասիրություններն առայժմ վերաբերում են հնագիտությանը, բուն պատմությանը (քաղաքական, իսկ մասամբ սոցիալ-տնտեսական) և ամբողջությամբ վերցրած մշակույթին: Վերջինիս կապակցությամբ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ առանձնապես մեծ ուշադրություն է հատկացվել լեզվագիտական խնդիրներին: Հնագիտության մեջ հատկապես կարևոր է Դ.Տ. Պոտտսի դերը (D.T. Potts) ¹⁰:

1889թ. ֆրանսիական կառավարությունը մի քանի անգամ գիտական արշավախմբեր ուղարկեց, հնագետ Ժ. դը Մորգանի առաջնորդությամբ, հատկապես Շոշի ավերակները (հարավային Իրանում, հին Քաղդեայի սահմանակից) ուսումնասիրելու համար։ Նշանավոր եղան այդ արշավախմբերի պեղումներն ու հետազոտությունները. երևան հանվեց հին Էլամը, մի ինքնուրույն քաղաքակրթություն, որ շատ նշանավոր պատմական դեր է կատարել հին աշխարհում։ Առհասարակ բնեռագիտության (այսպես է Լեոն անվանում ասորագիտությունը կամ սեպագրագիտությունը - լրացումը մերն է - Հ.Հ.) մեջ իրենց գիտական աշխատություններով հռչակ են ստացել Ժյուլ Օպպերտ, Ժոախիմ Մենան, Սմիթ, Սեյս, Հինքս, Ֆրանսուա Լընորման, Շեյլ և ուրիշները։

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 10-11.

Կարևոր ուսումնասիրություններից է նաև Վ. Հինցի աշխատությունը, որն ունի պատմա-հնագիտական ուղղվածություն։ Կարևոր են նաև Էլամերենով գրված տեքստերի հրատարակումներն, որոնք հիմնականում կատարվել են 1940-ական թթ. վերջերից, և շարունակվում են առ այսօր։ Այդ հրատարակությունների «անկյունաքարն» դրվել է Ֆ.Հ. Ուեիսսբախի կողմից XX դարի արշալույսին՝ 1911 (F.H. Weissbach, 1865-1944թթ.)։ Այնուհետև այս աշխատանքը շարունակվել է Գ.Գ. Կամերոնի (G.G. Cameron, 1905-1979թթ.), Ռ.Թ. Հալլոքի (R.T. Hallock, 1906-1980թթ.), Ֆ.Ու. Կյոնիգի (F.W. König, 1897-1972թթ.), Ֆ. Գրիլլոթ-Սուսինի (F. Grillot-Susini), Ս. Հերրենշմիդտի (Herrenschmidt C.), Մ-Ջ. Սթեվի (M.-J. Steve) կողմից ¹¹։ Ֆ. Մալբրան-Լաբաթը մեծ դեր է ունեցել ոչ միայն աքքադա-ֆրանսերեն բառարանների կազմանն ասպարեզում, այլև մեծապես ուսումնասիրել է Գիլգամեշի դարաշրջանը, ինչպես նաև մեծ տեղ է հատկացրել Ուրա-Ուրուքի վերջերին Միջագետքում և Էլամում կատարված իրադարձություններին։ Աղբյուրագիտական այս ուսումնասիրություններին զուգահեռ մեծ ուշադրություն է հատկացվել նաև լեզվին վերաբերող

խնդիրներին: Սակայն առայժմ մնում է անլուծելի էլամերենի պատկանելիության խնդիրը: Այս ասպարեզում հիշատակության են արժանի Մ.Լ. Խաչիկյանի, Ի.Մ. Դյակոնովի, Ս.Ա. Ստարոստինի, Վ. Բլաժեկի (V. Blažek), կրկին Ֆ. Գրիլլոտ-Սուսինի (F. Grillot-Susini), Ս. Ռոշեյի (C. Roche), կրկին Ռ.Թ. Հալլոքի (R.T. Hallock), Ռ. Լաբաթի (R. Labat), Դ. ՄաքԱլպինի (D. McAlpin), Հ.Հ. Պայպերի (H.H. Payper), Ե. Ռեյների (E. Reiner) և Մ.Վ. Սթոլպերի (M.W. Stolper) ունեցած դերը ¹²:

Կարևոր են նաև երկրի բուն պատմությանը նվիրված աշխատությունները, սակայն այս բնագավառն դեռևս ունի մեծ անելիքներ, որի պատճառով էլ մենք նախապես ներկայացրինք հնագիտությանն ու լեզվաբանությանը վերաբերված հետազոտողների անունները: Մասամբ պատմությանն են առնչվում Մ.Ա. Դանդամասի աշխատություններն, բայց նա համարվում է Աքեմենյանների պատմության բնագավառի ամենահայտնի հետազոտողներից մեկն միջազգային ասպարեզում: Մեծ է նաև Ռ. Լաբաթի (1904-1975թթ.), Վ. Հինցի (W. Hinz 1906-1992թթ.), Ֆ.Ու. Կյոնիգի, Մ.-Ջ. Սթեվի (M.-J. Steve), Մ.Վ. Սթոլպերի, Է. Կարտերի (E. Carter), Պ. Ամյեի (P. Amiet) և այլոց կողմից գրված ուսումնասիրությունների նշանակությունը ¹³: Յու.Բ. Յուսիպովի մենագրությունն առաջիններից մեկն էր, որ ամբողջությամբ վերաբերում էր էլամի թագավորության սոցիալ-տնտեսական կացությանը: Հիմնականում III, մասամբ նաև II հազ. Միջագետքի, այդ թվում նաև էլամի պատմությանն են վերաբերում ֆրանսիացի ասորագետ Ռ. Լաբաթի (R. Labat, 1904-1974թթ.) ուսումնասիրությունները ¹⁴: Չեխ գիտնական Վ. Բլաժեկը ներկայումս զբաղված է հնագույն հնդեվրոպական, աֆրո-ասիական, ուրալյան և բազմաթիվ այլ լեզուների պատմա-համեմատական խնդիրների ուսումնասիրությամբ՝ նրանց միջև գոյություն ունեցած նմանությունների և տարբերությունների վերլուծությամբ: Նա նաև մեծ տեղ է հատկացնում մեկ համաշխարհային լեզվի մասին գոյություն ունեցած վարկածի

ուսումնասիրության հարցին: Այս հարցին է վերաբերում նրա «Թվականները» մենագրությունը, որտեղ նա քննարկում է տարբեր լեզուներում խոսքի այս մասի միջև եղած կապերը ¹⁵:

Ստուգողական հարցեր

1. Ինչպիսի՝ վկայություններ կան հնագույն Էլամի վերաբերյալ Աստվածաշնչում և վիմագիր տեքստերում:

2. Ինչ՝ աղբյուրագիտական հայտնագործություններ կատարվեցին Էլամի և նրան հարևան պետությունների պատմության վերաբերյալ XIXդ:

3. Ինչ՝ աղբյուրագիտական հայտնագործություններ կատարվեցին Էլամի թագավորության պատմության վերաբերյալ XXդ. և XXI-ի ընթացքում:

4. Երբ և ինչպե՛ս ձևավորվեց Էլամի պատմության ուսումնասիրության պատմագրությունը:

5. Ովքե՛ր են զբաղվել էլամագիտությամբ XXդ. երկրորդ կեսին և XXI-ի ընթացքում:

6. Ովքե՛ր են զբաղվել էլամերենի պատմա-լեզվաբանական խնդիրներով:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ M.-J. Steve, La fin de l'Élam. À propos d'une empreinte de sceau-cylindre, Stud. Ir. 15, 1986, էջ 7-21; նույնի՝ Syllabaire élamite. Histoire et paléographie, Paris, 1992, էջ 32-34.

² Sté M.R. Mecquenot, Céramique peinte de Suze et petits monuments de l'époque archaïque, L., 1912; նույնի՝ Archéologie susienne, L., 1943-1947; նույնի՝ Recherches à Tchogha Zambil, L., 1953; նույնի՝ Epigraphie proto-elamite 11, MMAI, 1949, T. 31, էջ 16-42.

³ R.M. Ghirshman, V.F. Minorsky und R. Sanghvi, Persia, the Immortal Kingdom, L., 1971, էջ 45 և հաջ.

⁴ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 8.

⁵ Նույն տեղում, էջ 8: Sté նաև Источниковедение истории древнего востока, Под. ред. В.И. Кузищина, М., 1984, էջ 226.

⁶ P.P. Delougaz, The Temple Oval of Khafajah, Oriental Institute Publication 53, Chicago, 1940; S. Lloyd, Pre-Sargonic Temples in the Diyala Region, Oriental Institute Publication 54, Chicago, 1942; նույնի՝ Pottery from the Diyala Region, Oriental Institute Publication 63, Chicago, 1952; H. Kantor, Chogha Mish Excavation Report, Iran 13, 1975, էջ 176-77; նույնի՝ The 1973-74 Excavation at Chogha Mish, IIIrd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran, Tehran, 1975, էջ 93-102; նույնի՝ Some New Evidence Pertaining to Sites in Southwestern Iran and Southern

Mesopotamia in the Protoliterate Period, in *The Memorial Volume of the Vth International Congress of Iranian Art and Archaeology*, Tehran, 1972, էջ 26-33; Խնկնի՝ *The Prehistoric Architecture at Chogha Mish*, in *The Memorial Volume of the VIth International Congress of Iranian Art and Archaeology*, Tehran, 1976, էջ 31-48; Խնկնի՝ *Chogha Mish I. The First Five Seasons, 1961-1971*, Oriental Institute Publications 101, Chicago, 1991.

⁷ V.L. Berghe, *L'Archéologie de l'Iran ancien*, Leiden, 1959 (2nd Ed.).

⁸ E.E. Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, Schweich Lectures for 1934, L., 1935; Խնկնի՝ *Iran in the Ancient East*, L., 1940.

⁹ ИДВ, *Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации*, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 252-253; *Межгосударственные отношения и дипломатия на древнем востоке*, Отв. ред. И.А. Стучевский, М., 1987, էջ 16-19; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 70 և հաջ; P. Michalowski, *New Sources Concerning the Reign of Naram-Sin*, *Journal of Cuneiform Studies* (այսուհետև կրճտ. JCS), Vol. 32, № 4, էջ 233-246, 1980, H.W.F. Saggs, *The Babylonians*, Fourth Printing, L., 1988.

¹⁰ D.T. Potts, *The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, Cambr., 2015.

¹¹ F.H. Weissbach, *Die Keilschriften der Achämeniden*, Leipzig, 1911; G.G. Cameron, *History of Early Iran*, Chicago, 1936; Խնկնի՝ *Elamite Cuneiform Documents from Persepolis*, in *Akten des 24. Internationalen Orientalisten-Kongresses*, München, Wiesbaden, 1959, էջ 467-469; Խնկնի՝ *The Elamite Text of the Bisitun Inscription*, JCS, 1959, № 14, էջ 59-68; Խնկնի՝ *The Monuments of King Darius at Bisitun*, *Archaeology*, 1960, 13, էջ 162-171; Խնկնի՝ *A New Akkadian Inscription at Sar-i Pul, Iran*, *Труды 25-ого международного конгресса востоковедов*, I, М., 1960, էջ 242-243; Խնկնի՝ *New Tablets from the Persepolis Treasury*, *Journal of Near Eastern Studies* 24 (այսուհետև կրճտ. JNES), 1965, էջ 167-192; Խնկնի՝ *A Lagash Mace Head Inscription*, JCS, 1966, 20, էջ 125; R.T. Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, Chicago, 1969; F.W. König, *Die elamischen Königsinschriften* Graz, 1965; F. Grillot-Susini, *Éléments de grammaire élamite*, Paris, 1987; M.-J. Steve, A. Caisson, *L'Acropole de Suse, Nouvelles fouilles (rapport préliminaire)*, Leiden, 1971; M.-J. Steve, de J. Bottéro *Il était une fois la Mésopotamie*, P. 2009.

¹² A.A. Вайман, *О связях протоэламской письменности с протошумерской*, ВДИ, 1972, № 3, էջ 124-133; W. Hinz, *Zur Entzifferung der elamischen Strichschrift*, *Iranica Antiqua*, 2, Leiden, 1962; И.М. Дьяконов, *Языки древней Передней Азии*, М., 1967; E. Reiner, *The Elamite Language*, In: Friedrich, Johannes et al., *Altkeinsasiatische Sprachen*, *Geschichte der Forschung*, Sprache und Literatur, Keilschriftforschung und alte Geschichte Vorderasiens, Nahe und der Mittlere Osten, *Handbuch der Orientalistik*, Leiden-Köln, 1969, էջ 54-118; H.H. Paper, *The Phonology and Morphology of Royal Achaemenid Elamite*, *Ann Arbor*, 1955; R.T. Hallock, *The Finite Verb in Achaemenid Elamite*, JNES, 1959, 18, 1; Խնկնի՝ *Persepolis Fortification Tablets*. Chicago, 1969, էջ 1-86; Խնկնի՝ *The Pronominal Suffixes in Achaemenid Elamite*, JNES, 21; Խնկնի՝ *The Verbal Noun in Achaemenid Elamite*. *Iranica Antiqua*, 2, Leiden, 1962; F. Grillot, *La postposition genitive - na en Elamite*, *Cahiers de la Délégation archéologique française en Iran*, 1973, № 3; Խնկնի՝ *A propos de la notion de subordination dans la syntaxe élamite*, *Journal Asiatique*, 258, 1970 (այսուհետև կրճտ. JA); J. Friedrich, *Altpersisches und Elamisches*, *Orientalia*, 18, 1949, № 1; Խնկնի՝ *Die Partikeln der zitierten Rede im Achaemenidisch-Elamischen*, *Orientalia*, 1943, № 12; R. Labat, *Note sur la conjugaison élamite*, JCS, 1947; Խնկնի՝ *Structure de la langue élamite*, *Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris*, № 9, Paris, 1950-1951.

¹³ Б.Ю. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 56; W. Hinz, *Das Reich Elam*, Stuttgart, 1964; M.-J. Steve, *Ville Royale à Suse*, *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran* 12

(այսուհետև կրճտ. CDAFI), 1981, էջ 25-62; նույնի՝ Inscriptions des Achéménides à Suse, Studia Iranica 3, 1974; E. Carter and M. W. Stolper, Elam: Surveys of Political History and Archaeology, Berkeley, 1984; P. Amiet, Elam. Auvers-sur-Oise, Paris, 1966; նույնի՝ Suse: 6000 ans d'histoire, Paris, 1988;

¹⁴ R. Labat, D.-O. Edzard, Suse Ville Royale, 11 Textes Littéraires de Suse, with in Mémoires de la Délégation archéologique française en Iran, Paris, 1974.

¹⁵ V. Blažek, Lexica Nostratica: Addenda et Corrigenda I, Archiv Orientální, 1989, 57 (3), էջ 201–210; նույնի՝ Lexica Nostratica: Addenda et Corrigenda II, Archiv Orientální, 1990, 58 (3), էջ 205–218; նույնի՝ On the Internal Classification of Indo-European Languages: Survey, L., 2005; V. Blažek, J.D. Bengtson, Lexica Dene–Caucasica, Central Asiatic Journal, 1995, 39, № 1, էջ 11–50; V. Blažek, J.D. Bengtson, Lexica Dene–Caucasica, Central Asiatic Journal, 1995, 39, № 2, էջ 161–164; V. Blažek, J.D. Bengtson, Lexical Parallels Between Ainu and Austric, and Their Implications, Archiv Orientální, 2000, № 68, էջ 237–258.

ԳԼՈՒԽ II

ԷԼԱՄԸ ԵՐԵՔ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

§ 1. ԷԼԱՄԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (Մ.Թ.Ա. VIII-III ՀԱ.Ձ.)

Էլամը հնագույն ժամանակաշրջանում: Արևմտյան Իրանի նպաստավոր բնակլիմայական պայմաններն հանդիսացան այն ազդակը, որ նպաստեցին այս տարածքում բնակվող ցեղերին դեռ ***ամենավաղ ժամանակներից*** զբաղվելու երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Այսպես, արևմուտքում՝ ներկայիս Քրդստանի լեռնային շրջաններում, առաջին բնակավայրերն, որտեղ սկսել են զբաղվել հողի մշակմամբ վերաբերում են դեռ մ.թ.ա. VIII-VI հազարամյակներին: VI-V հազ. այստեղի նստակյաց ապրելակերպ վարող երկրագործ և անասնապահ ցեղերն սկսում են տարածվել նաև ողջ իրանական սարահարթի տարածքում, որի ընթացքում շրջանցում էին անապատները: Պղնձի ոչ մեծ հանքավայրերի առկայությունն իր հերթին նպաստում էր վաղ մետաղագործության զարգացմանը: VI հազ. նրանք արդեն

պատրաստում էին քորոցներ, գնդասեղներ, զարդեր և նմանատիպ այլ իրեր: Այս վաղ երկրագործական համայնքներում պատրաստում էին նաև բազմատեսակ կահ կարասի, որոնց վրա կային երկրաչափական նախշեր, այդ թվում կենդանիների՝ այծի, հովազի, ցլի, թռչնի, շան և օձի պատկերներով:

Նախաեղամական դարաշրջանի սկիզբ է համարվում 8000-7500թթ., իսկ Կամբեյան ծոցի տարածքի (գտնվում է Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքում, Հուջարաթ նահանգում, Արաբական ծոցում) մշակույթի սկիզբ՝ մ.թ.ա. 9500թ., որը հակված են կապել Էլամի հետ, քանզի կա միտում Էլամին կապել դրավիդյան ժողովուրդների հետ: Այսպես կոչվել են մինչարիական ժամանակների Հնդկաստանի բնակիչները: Էլամացիների եկվոր լինելու մասին հուշում է նաև մի փաստ. Էլամական կնիքների վրա կան բազմաթիվ նավերի պատկերներ, ուստի և չի բացառվում, որ նրանք կապված են եղել Կամբեյան ծոցի քաղաքակրթության հետ: Վերջապես նրանք աչքի են ընկել քաղաքաշինության բնագավառում, որը Ինդոսյան քաղաքակրթության առանձնահատկություններից էր: Արդեն մոտ. 4000թ. Շոշը ոչ թե շարքային բնակավայրի տեսք ուներ, այլ քաղաքի, այդ բառի ներկայիս պատկերացմամբ ¹:

Սեմական տարրը մեծ առաջադիմություն է ցույց տալիս քաղաքակրթության ասպարեզում և սկսում է ձուլել իր մեջ, սեմացնել բնիկներին, շումերներին: Դարերի այդ գործը վերջանում է սեմականության կատարյալ հաղթությամբ և Քրիստոսից 4000 տարի առաջ տեղական տարրն արդեն բոլորովին ձուլվել էր, սեմացել: Պատմության մեջ երևան եկողը սեմական ցեղն է, որի ձեռքն է թե՛ բնիկների հավաստի լույսի և, թե՛ իր ջանքերով զարգացրած քաղաքակրթությունը: Միայն Էլամն էր, որ շնորհիվ իր ավելի լավ պաշտպանված լեռնոտ դիրքի, կարողացավ պահպանել ցեղային ինքնուրույնություն, չնայած որ հազարավոր տարիների ընթացքում

քաղաքականապես ենթարկված էր Քաղդեայի սեմական տիրապետության:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 32.

Սեմական տիրապետությունը Պարսից ծոցի ափերում տևեց շատ երկար: Բայց ահա սեմական առաջին արշավանքից մոտ 2300 տարի անցած, Էլամը, տեղական, ոչ սեմական ազգաբնակչության ներկայացուցիչը, այնքան ուժեղացավ, որ նվաճել է Քաղդեան: Այդ շարժումը հարկադրեց, որ Պարսից ծոցի ափերին ապրող երկու սեմական ցեղերը թողնեն իրենց հայրենիքը և հեռանան հյուսիս: Այդ ցեղերից մեկը կանգ առավ Միջագետքում: Դա ասորական ցեղն էր, որին վիճակված էր հիմնել համաշխարհային մեծ պետություն: Իսկ մյուսը, անցնելով Եփրատը, գնաց հաստատվեց Միջերկրական ծովի ափերում: Դա այն ժողովուրդն էր, որ հռչակված է հին պատմության մեջ փյունիկեցի անունով...

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 33.

Իրանի տարածքի ցեղերից աստիճանաբար իր զարգացման մակարդակով սկսում է առանձնանալ հարավ-արևմուտքում բնակվող ցեղախումբը, որը զբաղեցնում էր Կարուն և Կերխե գետերի միջև ընկած բերրի հովտի տարածքը: Այստեղ արդեն IV հազ. սկսած մեծ տարածում էր ստացել ոռոգելի երկրագործությունը: Հիմնվել էին նաև մեծաքանակ բնակչություն ունեցող բնակավայրեր, որոնք ունեին հզոր պարիսպներ՝ պատրաստված կավից: IV հազ. կեսերին բավականին մեծ առաջընթաց են ապրում նաև արհեստները՝ կավե իրերն սկսում են պատրաստել բրուտի դուրգով, մեծ տարածում է ստանում մետաղից ձուլված կացնի և քորոցի պատրաստումը, որոնց վերնամասում կար որևէ կենդանու պատկեր, ինչպես նաև ստանում էին ցիլինդրաձև կնիքներ: Վերջիններիս մի մասի վրա պատկերված են տեսարաններ նշանավոր տաճարային շինություններից, որը և վկայում է

կոթողային ճարտարապետության գոյության մասին: Սկսվում է նաև սոցիալական շերտավորման պրոցեսը, առանձնանում է համայնքային ավագանին, որոնց ղեկավարում էին առաջնորդ-կառավարիչները: Կառավարիչներին թաղել են հատուկ դամբարաններում, որտեղ կան կառքեր և նրանց լծված են ցուլեր: Բացի այդ կան նաև բոնությամբ սպանված կառապանների դիակներ: Այս դամբարաններն իրենց «պարունակությամբ» հիշեցնում են Միջագետքի Ուր քաղաքում հայտնաբերված արքաների համար կառուցված դամբարանների մասին: Հարավ-արևմտյան Իրանի հարթավայրային հատվածն, որն անվանում են Շոշ (Սուզիանա), աստիճանաբար սկսում է վերածվել պետության շտեմարանի, որտեղ սկսում են աճեցնել գարի, աճար և բազմապիսի մրգեր: Հայտնաբերված կնիքների վրա, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. 3000թ. կան գուրանի պատկերներ: Այս ժամանակից նաև սերտ տնտեսական կապեր են հաստատվում հարավ-արևմտյան Իրանի և Միջագետքի միջև:

Էլամի մասին առաջին գրավոր վկայություններն մենք ստանում ենք ***Աստվածաշնչից***. համաձայն վերջինիս Ելամը (Էլամը) հանդիսացել է նրանց նախահայրը, որը ծագումով սեմիտացի էր, և եղել է Սեմի որդիներից (Օճնդոց, 10:22): Մինչև Սոդոմում հայտնվելը նրա վրա է հարձակվել էլամացիների թագավոր Քոդդագոմոր (երբեմն այս անունը նշվում է Կեդորլաոմեր ձևով): Վերջինիս դաշնացին է եղել Սեննաառա արքան (Օճնդոց, 14:1-11): Աստվածաշնչում նշվում է նաև, որ Էլամը եղել է Սեմի որդիներից մեկը (Օճնդոց, 10:22, տես նաև՝ I Թագավորաց, 1:17): Քոդդագոմորը հետագայում, ավելի ստույգ Աբրահամի օրոք, երեք այլ թագավորների հետ նվաճողական արշավանք է կազմակերպել՝ դեպի Քանաան (Օճնդոց, 14): Գտնում են, որ Քոդդագոմորը՝ դա նույն Կուտիթ-Նախիտունտե արքան էր (Լաոմերը նույնացվում է Լագամարի հետ, իսկ Նախիտունտեն հանդիսացել է Էլամացիների սիրելի և կարևորագույն աստվածներից մեկը): Էլամն աղբյուրներում

ներկայացված է նաև, որպես ահեղ և անողորմ նվաճող (Երեմիա, 49:34-39), որի պատճառով էլ Աստվածը նրան դատապարտել էր անխուսափելի մահվան: Հրեա պատմիչ Հովսեփոս Փլավիոսը (կամ Ֆլավիոս հին հուն.՝ Ιωσήφ Φλάβιος, մոտ. 37- մոտ. 100թթ., իսկական անունը Մատտաֆիայի որդի Հովսեփոս), ևս հիշատակում է Էլամի մասին՝ հենվելով Աստվածաշնչյան վկայությունների վրա: Նա նշում է, որ Նոյի անդրանիկ որդու՝ Սեմի (եբրայերեն Sem) զավակներն (որդիներն) են եղել Ելամը, Ասուրը Արփակասադը, Լուդը և Արամը (Մենդոց, 10:22, տես նաև՝ Иосиф Флавий, ИД, I,6,4) ²: Հրեա պատմիչն ուղղակիորեն համարում է, որ դա հին Պարսկաստանի անունն է և, այսպես այդ երկիրն անվանվել է մինչև Կյուրոսն ընկած ժամանակահատվածը, որի վերաբերյալ վկայություններ կան նաև Նոր Կտակարանում: Ավելին՝ Հոգեգալստյան արարողակարգին մասնակցած հրեաներին նա անվանում է Էլամացիներ: Ինչպես Աստվածաշունչը, այնպես էլ Փլավիոսը նշում են, որ պարսիկները եղել են Սեմի որդի, Էլամի և Հաբեթի որդի՝ Մադայի ժառանգները:

Էլամը հին արևելքի պատմության մեջ ունի առանձնահատուկ դեր: Այս թագավորությունն ու նրա մայրաքաղաք Շոշը (Սուգա) բազմիցս հիշատակվում են նաև Աստվածաշնչի երկու այլ գրքերում – Եսթերի և Դանիելի: Մայրաքաղաք Շոշը պատկերված է եղել Երուսաղեմի տաճարի արևելյան դարպասներին (Եսթեր, 1:3, 8:14: Այս դարպասը կոչվել է «Շուշան», այն է Շոշի դարպասներ): Էլամացիներն իրենց արտաքին տեսքով լիովին տարբերվել են Միջագետքի մյուս բնակիչներից իրենց խստադեմ, ինչ որ տեղ դաժանության հասնող արտաքին տեսքով: Մ.թ.ա. I հազ. սկզբներին վերաբերող Էլամացու արձանի կապակցությամբ նշվում է, որ նա ձևավորում է կարծիք, որ Էլամացին երբեք չի ծիծաղել և զուրկ է եղել տարրական երևակայությունից ³:

Ստուգողական հարցեր

1. Ինչպիսի՞ զարգացում է ապրել Էլամի տարածքը հնագույն ժամանակներում (մ.թ.ա. VIII-IV հազ.)

2. Ինչպիսի՞ վկայություններ կան հնագույն Էլամի վերաբերյալ վիմագիր և գրավոր տեքստերում (Աստվածաշունչ, Հովսեփոս Փլավիոս):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ F. Grilhot, Le žsuhter' royal de Suse, Iranica Antiqua 1983, 18, էջ 1-23; R. Ghirshman, Suse au tournant du IIIe au IIe millénaire avant notre ère, Arts Asiatiques 1968, 17, էջ 3-44; P.O. Harper, J. Aruz, F. Tallon, The Royal City of Susa, N.-Y., 1992; A. Lebrun, Suse, chantier de l'Acropole I, Paléorient 1978, 4, էջ 93-116; D.T. Potts, The Archaeology of Elam, Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambr., 1999; A. Spycket, Les figurines de Suse (MDP 52), Paris, 1992. Համեմատության համար տե՛ս Գ.Մ. Бонгард-Левин, Г.Ф. Ильин, Индия в древности, СПб., 2001, էջ 82:

² Библейская энциклопедия, М., 1990, изд. Архимандрита Никифора, էջ 221.

³ M. Lambert, 'Les inscriptions élamites de Tchoga-Zambil', IrAnt, Vol. 5, 1965, էջ 18-38; K.de Graef, J. Tavernier, History Susa and Elam. Archeological, Historical and Geographical Perspectives, Leiden-Boston, 2013, էջ 51; E. Carter, M.W. Stolper, Elam. Surveys of Political History and Archaeology, Berkley, 1984; И.М. Дьяконов, Люди города Ура, М., 1990, էջ 33 և հաջ; Древние цивилизации, Под общей ред. Г.М. Бонгард-Левина, М., 1989, էջ 135 և հաջ:

§ 2. ԷԼԱՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Մ.Թ.Ա. III - I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ

Ա) Էլամը Հին (Վաղ) թագավորության օրոք (մ.թ.ա. մոտ. 2500-1500 թթ.). Մ.թ.ա. III հազ. սկզբներին Էլամում սկսում են ձևավորվել առաջին վաղ պետական կազմավորումները: Այսպիսի կազմավորումներից մեկի մայրաքաղաքն էր Շոշ կամ Սուգա քաղաքը, որը զբաղեցնում էր բավականին մեծ տարածք և գտնվում էր Կարուն և Կերխե գետերի հովտում: Այստեղ էին հատվում նաև այն ժամանակների

միջազգային կարևորագույն նշանակություն ունեցող առևտրական ճանապարհները, որոնք էլամը միացնում էին Միջագետքի, ինչպես նաև Իրանի հյուսիսային և արևելյան շրջանների հետ: Շոշից զատ գոյություն ունեին նաև Ավան, Անշան, Սիմաշ, Կիմաշ առավել փոքրածավալ տարածք ընդգրկող պետությունները: Վերջիններիցս առավել հայտնի և նշանավոր էր Անշանը: Հետագայում, բոլոր վերոհիշյալ պետական կազմավորումներն ընդգրկվեցին մեկ միասնական պետության կազմի մեջ, որի մայրաքաղաք հռչակվեց Շոշը, բայց որոշ դեպքերում այն տեղափոխվում էր Անշան: Ելնելով վերոհիշյալից հաճախ էլամն անվանում են ֆեդերատիվ պետություն (թագավորություն), որովհետև արքաներն բոլոր այդ տարածքներն միավորելու նպատակով դիմել են բոլոր հնարավոր և նույնիսկ անհնարին միջոցներին ու քայլերին: Դրա ամենակարճ ճանապարհն է հանդիսացել արյունակցա-ազգակցական կապերի ստեղծումը մյուս տարածքների ղեկավարների ընտանիքների և վերջիններիս մերձավորների հետ: Այս պատճառով էլ էլամի պետությունն առ այսօր չի ունեցել իր համանմանը (զուգանմանը) համաշխարհային պատմության մեջ ¹:

Էլամի պատմության արշալույսին առավել կարևոր դեր վերոհիշյալ պետություններից ունեցել են հատկապես Ավանը և Սիմաշկան, իսկ վերջին շրջանում՝ Սուզան: Սկսած այս հնագույն ժամանակներից էլամական քաղաքակրթությունը նշանակալի ազդեցություն է ունեցել Իրանի տարածքում բնակված մյուս ցեղերի վրա, որոնք գտնվել են զարգացման ավելի ցածր աստիճանի վրա: Այսպես, Իրանի կենտրոնական (Միակի տարածքից) և հարավ-արևելյան շրջաններից (Յահյա-Թեփեից) գտել են աղյուսներ, որոնք ունեցել են էլամական ծագում, քանզի զարդարված են այդտեղի պատկերագիր գրերով: Կարելի է ենթադրել, որ էլամցիներն ցանկացել են այդ վայրերի առևտրական ճանապարհներում ձեռք բերել գերիշխող դեր,

որպեսզի իրենց ձեռքում կենտրոնացնեն այստեղից դեպի Ա. Ասիա արտահանվող լազուրիտի և այլ ապրանքների առևտուրը: Մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ կեսին Իրանի հյուսիսում և արևելքում մեծ թափ է ստանում և գնալով արագանում է սոցիալական տարանջատումների պրոցեսը: Սկսվում է արիեստների առանձնացման գործընթացը և ձևավորվում են առաջին խոշոր քաղաքատիպ բնակավայրերը, ինչպես օրինակ՝ Շահրի-Սոխտեն և մյուսները ²:

Էլամի թագավորության պատմությունն իր ողջ գոյության ընթացքում սերտորեն առնչվում է և, անքակտելիորեն կապված է հին Միջագետքի հետ: XXIV-XXII դդ. Էլամը գտնվել է նրանից անմիջական քաղաքական կախվածության մեջ (խոսքը վերաբերում է Աքքադի պետությանը - 2316-2150 թթ.): Այս ժամանակ Էլամում կազմված փաստաթղթերի և արձանագրությունների մեծ մասն գրվել են արքադերենով: Էլամի մայրաքաղաք Շոշում կանգնեցված է եղել նաև Աքքադի Մանիշտուշու (2269-2255 թթ.) արքայի արձանները: Մոտ 2230 թ. Էլամի արքա Խիտան պայմանագիր է ստորագրել Նարամ-Սուենի հետ: Այս տեքստում Էլամի առաջնորդը մասնավորապես հայտարարում էր. «Նարամ-Սուենի թշնամին՝ իմ թշնամին է, բարեկամը՝ իմ բարեկամը»: Որպես խաղաղության երաշխավորողներ տեքստի առաջին երկու սյունակներում նշված են 37 աստվածների անուններ, ինչպես օրինակ արքադական Ամբան (անունը հանդիպում է նաև Աբա ձևով և հանդիսացել է Աքքադի հովանավորը), որը Նարամ-Սուենի պապի՝ Սարգոն Աքքադացու (ավելի ստույգ Շարրում-Կեն, իշխել է 2316-2261 թթ., նա այդ թագավորության հիմնադիրն էր) ամենասիրելի աստվածն էր: Ամբա-Աբային չպետք է շփոթել բուսականության աստված Աբբայի հետ, որի մասին հիշատակված է միջագետքյան դիցաբանության մեջ: Աբբա աստվածուհի ունեցել են նաև բարելուծացիները, բայց անհայտ են նրա «իրավասությունները»: Պայմանագրի տեքստում նշված են

նան Նինուրտա, Նինկարակ և Իշտար աստվածների անունները: Տեքստում նշված են նաև Էլամական աստվածներից Նախիտունտեյի (նրան այդ ժամանակ կոչում էին Նախիտի), Ինշուշինակի և այլոց անունները: Տեքստի եզրափակիչ հատվածում նշվում է. «Միշտում աստվածուհուն, [հավանաբար Լուսնի] աստված Նապիրույին և [հավանաբար Հաղթանակի] աստվածուհի Նարունդիին թագավորը մնում է նվիրված և հավատարիմ (?)»: Տեքստի հետագա շարադրանքում նշվում է, որ Նարամ-Սուենը Էլամի թագավորի մոտ է ուղարկել իր դեսպաններին ճոխ նվերներով, իսկ վերջինս Աքքադ է ուղարկել օգնական զորք: Ենթադրվում է նաև, որ պայմանագիրն ամրապնդվել է դինաստիական ամուսնությամբ և Խիտայի դուստրն ամուսնացել է Նարամ-Սուենի հետ:

Պայմանագրի տեքստի հակառակ կողմն ավելի շատ է վնասված, ի տարբերության վերոհիշյալի, սակայն 11-րդ տողում նշված է. «Թող այստեղ իշխի միասնությունը... Թող սա լինի վտանգավոր պառակտումների ավարտը... Ոչ մեկն այլևս քո նկատմամբ չի ցուցաբերի արհամարական վերաբերմունք»: Տեքստի այս երեսին ևս երկիցս կրկնվում է. «Նարամ-Սուենի թշնամին՝ իմ թշնամին է, բարեկամը՝ իմ բարեկամը» արտահայտությունը: Խիտան պարտավորվում էր նաև իր բոլոր գործողություններով նպաստել, որպեսզի Նարամ-Սուենի համար ամեն ինչ լինի և ընթանա բարեհաջող ³:

Նարամ-Սուենից հետո (վերջինիս հաջորդել էր Շարկալիշարրին) սկսվում է Աքքադի պետության աստիճանական թուլացման պրոցեսը և Խիտային հաջորդած թագավորն որոշում է, որ պետք է ազատվել նրանց գերիշխանությունից: Էլամն հասավ իր նպատակին շնորհիվ Կուտիկ-Ինշուշինակ (աքքադ.՝ Պուզուր-Ինշուշինակ, թարգ. Ինշուշինակի գաղտնիքը) թագավորի, որն Ավանի դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչն էր: Նա Նարամ-Սուենի օրոք եղել էր Սուգայի գերագույն կառավարիչը, իսկ նրա հայրն, հավանաբար,

Խիտայի կրտսեր եղբայրներից մեկն էր: Մեզ հասած տեքստերից 4-ում նա նախապես հիշատակվում է որպես Սուգայի կառավարիչ և կազմակերպում է 4 արշավանքներ, որոնք էլ նրան ի վերջո «հասցնում» են գերագույն իշխանության: Դեպի Միջագետք իրականացրած արշավանքների ընթացքում Կուտիկ-Ինշուշինակ թագավորը կարողանում է գրավել 70-ից ավելի բնակավայրեր, որոնց մասին նա հիշատակում է իր կողմից թողնված աքքադերեն տեքստերում: Եթե աքքադերեն տեքստերում նա իրեն անվանում է միայն Ավանի հզոր թագավոր, ապա Էլամերենով արձանագրություններում, որոնք գրված են գծակերպ գրերով. «...ողջ երկրի թագավոր, Աստծո ընտրյալ և հաղթանակներ կերտող...»: Նա իր ձեռքբերումների նախապայման էր համարում Ինշուշինակի ընտրյալ լինելու հանգամանքը, որն մշտապես եղել է բարեհաճ իր հանդեպ, և իրեն հռչակել է «աշխարհի չորս կողմերի թագավոր»: Որպես երախտիք Կուտիկ-Ինշուշինակը նրա պատվին Սուգայում կառուցել է նոր մեծ տաճար և նրա պատվին մշտապես կատարել է զոհաբերություններ: Գտնում են նաև, որ այս արքան է կառուցել Միդարի բնակավայրի մոտ հայտնաբերված հայտնի ջրանցքը:

Բայց շուտով Էլամը կորցնում է իր անկախությունը, հավանաբար մոտ. 2200-ական թթ: Էլամ են ներխուժել կուտիացիների ցեղերը, որոնք բնակվում էին Զագրոսի լեռնային շրջաններում և իրենց գերիշխանությունն են հաստատել ոչ միայն այստեղ, այլև Աքքադում: Ուդի III պետության կամ դինաստիայի օրոք (2111-2003թթ.) Էլամը փաստորեն կրկին հայտնվել է Միջագետքի գերիշխանության ներքո, բայց XXIդ. վերջերին կրկին անկախացել է: Ավելին, առժամանակ Էլամն իր տիրապետությունն է հաստատել Ուրում: XXIIIդ. վերջերին Էլամացիներն կրկին ներխուժել են Միջագետք և մոտ մեկ դար այն ենթարկել իրենց, այս ընթացքում հատկապես Աքքադում կատարելով բազմաթիվ ավերածություններ ⁴:

III-IIIազ. ընթացքում ձևավորվել է նաև Էլամի պետության կառավարման յուրահատուկ համակարգը, որն անվանում են ֆեդերատիվ թագավորություն: Պետության գերագույն կառավարչի կողքին, որը կրում էր շումերական սուկկալմախի տիտղոսը (նշանակում է «մեծ նվիրակ կամ դեսպանորդ», ընթերցվում է նաև սուկկի ձևով) և գտնվում էր Շոշում, իշխում էր նաև նրա տեղակալը, որն ուներ սուկկալի տիտղոս (նշանակում է «նվիրակ կամ դեսպանորդ») և հանդիսանում էր արքայի կրտսեր եղբայրը: Կառավարման այս համակարգն անվանվում է ֆրատրիարխատ, երբ իշխանությունն թագավորից անցնում է ոչ թե որդուն, այլ կրտսեր եղբորը: Նրա նստավայրը գտնվում էր Սիմաշում, որն Էլամի արևելյան մասում էր, իսկ ավագ եղբոր մահվան դեպքում՝ փոխարինում էր նրան: Պետական կառավարման հիերարխիայի երրորդ աստիճանի վրա էր գտնվում Շոշի կառավարիչը, որին երբեմն անվանում էին քաղաքի թագավոր և համեմատում են արքայա-ասորեստանյան շարրումի հետ: Եթե մահանում էին Էլամի և Սիմաշի սուկկալները, ապա վերջիններիս փոխարինում էր Շոշի կառավարիչը: Այդ դեպքում ընտրվում էր մայրաքաղաքի նոր կառավարիչ⁵:

Ավելի փոքր տարածք ընդգրկող շրջաններում կառավարում էին «հայրերը», որոնց կոչում էին ադդա և անմիջականորեն ենթարկվում էին սուկկալմախին: Եթե մահանում էր նրանցից որևէ մեկը, ապա իշխանությունն անցում էր զարմիկներից որևէ մեկին, բայց միայն քույրերի կողմից: Էլամում գահաժառանգության և կառավարման համակարգի բնորոշ կողմերից էր ամուսնությունը քույրերի հետ և լսիրատը: Համաձայն վերջինիս, արքայի վախճանվելուց հետո նրա եղբայրներից գահաժառանգը պետք է ամուսնանար մահացածի այրու հետ, որպեսզի ձեռք բերեր թագավորելու իրավասություններ: Ամուսնությունները քույրերի հետ, լսիրատը և պետության կառավարումը միանգամից երեք հոգու կողմից,

հանդիսանում էին էլամական հասարակության առանձնահատուկ և բնորոշ դրսևորումներից: Սրանք երևույթներ էին, որ պահպանվել և շարունակում էին գոյատևել տոհմատիրական հասարակարգի ժամանակներից: Այսպիսի արյունապիղծ ամուսնություններն պատճառ հանդիսացան, որ էլամում մշտապես խախտվում էին ժառանգականության սկզբունքներն և դինաստիաներն հաջորդում էին իրար ⁶:

Էլամա-աքքադական պայքարն ավարտվեց *III-IIIազ. սահմանագլխին* (մոտ. XXդ. սկզբներին)՝ Իդատտու I-ի օրոք, որն իրեն վերանվանեց Իդատտու-Ինշուշինակ: Նա, հետևելով կարգին, Սուգայի կառավարիչ նշանակեց իր որդուն՝ Տան-Ռուխուրատրիային, ամուսնացնելով Էշնունա պետության թագավորի դստեր հետ: Այնուհետև Իդատտու-Ինշուշինակն իրեն հռչակեց «Միմաշկիի և Էլամի թագավոր»: Նրա օրոք, հավանաբար բուն էլամական տարածքներից միայն ներկայիս Լուրեստանի շրջանն էր, որ պահպանել էր անկախ կարգավիճակը: Այսպիսի ենթադրություն կարելի է անել այն պատճառով, որ Լարսայի թագավոր Գունգունումը հպարտացել է, որ իրեն է ենթարկել կարճատև ժամանակով նաև Անշանը: Նրան հաջորդեց որդին՝ Տան-Ռուխուրատրիայը, ապա թոռը՝ Իդատտու II-ը: Վերջինիս օրոք տեղի են ունեցել ծավալուն շինարարական աշխատանքներ: Հատկապես մայրաքաղաքում վերականգնվել են հին և կառուցվել են նոր տաճարներ: Որպես շինանյութ օգտագործվել է ինչպես ասֆալտից ստացված շաղախը, այնպես էլ թրծված աղյուսը: Իդատտու II-ից մեզ է հասել միայն մեկ «փաստաթուղթ», որը գտել են Շոշում: Արքան այստեղ պատկերված է ճոխ զգեստներով՝ բազմած իր գահին: Նրա կողքին է գրագիրը (էլամերենով՝ տեպիրը, այս բառը խիստ նման է հայ. դպիրին) և հայտնի է, որ նրա անունն է եղել Կուկ-Միմուտ ⁷:

Տեպիրների պատկերներով տեքստերի մենք բազմիցս հանդիպում ենք նաև հետագա դարերի ընթացքում կազմված

«փաստաթղթերում»: Նրանք համարվել են նաև բարձրագույն դատական իշխանության ներկայացուցիչները: Նրանք են ղեկավարել նաև «գրագրի տուն» կոչված հաստատությունը, այսինքն՝ դպրոցը (չի բացառվում դպրոցները), որտեղ ուսում են ստացել պետության ապագա ղեկավարները: Կուկ-Սիմուտն իր տեքստերից մեկում ստիպված է խոստովանել, որ ինքն չափից ավելի խստապահանջ է իր աշակերտների հանդեպ:

Սիմաշկիի վերջին երկու թագավորների օրոք այս պետությունն ապրել է ծանր և դժվարին օրեր: Մեզ առայժմ հայտնի է միայն այդ թագավորների անունները՝ Իդատտունապիր և Իդատտուտեմպտի: 1850թ. Սիմաշկիին հաջորդեց նոր դինաստիա, որի հիմնադիրն էր ումն Էպարտին: Հավանաբար, նա սերում էր հասարակության ստորին խավերից և իշխանության էր հասել երկպառակտիչ կռիվների արդյունքում, որը և նա աշխատել է ամեն կերպ թաքցնել հետագա սերունդներից: Այս դինաստիայի մասին պահպանվել են 900-ից ավելի սեպագիր տեքստեր:

Էպարտիի կառավարման առաջին տարվա վերաբերյալ մեզ է հասել ընդամենը 1 տեքստ, որը գերազանցում է բոլոր սպասելիքները: Նրա անվան դիմաց դրված է աստվածայինի նշանը, այսինքն՝ սրբացվել է իր գահակալման հենց սկզբին: Սա այս երկրի ողջ պատմության մեջ առաջին և վերջին դեպքն է: Էպարտին հետևելով ընդունված կարգին, իր որդուն՝ Շիլխախին նշանակել է մայրաքաղաքի կառավարիչ: Նա երկրում ունեցել է չափից ավելի մեծ հեղինակություն և մեզ են հասել նրա պատկերով բազմաթիվ գլանաձև կնիքներ: Դրանց վրա Շիլխախին պատկերված է համարյա աստծո տեսքով: Այս պատճառով էլ, ինչպես նրա հորը, այնպես էլ վերջինիս հավասարապես համարում են նոր դինաստիայի հիմնադիրներից մեկը: Մեծ է եղել նաև Էպարտիի դստեր դերը նոր թագավորության հիմնման ասպարեզում, որի անունն անհայտ է, և տեքստերում անվանված է Շիլխախի քույրը ⁸:

Էպարտիի մահից հետո (մոտ. 1830թ.) Շիլխախին արդեն իրեն է հռչակել գերագույն կառավարիչ, Անշանի և Շոշի հայր-թագավոր տիտղոսով: Փաստորեն, համաշխարհային պատմության մեջ առաջին անգամ Էլամում են օգտագործել «գերագույն կառավարիչ» արտահայտությունը: Շիլխախը հետագայում Շոշի կառավարիչ է նշանակել իր զարմիկին՝ (քրոջ որդուն) Ատտախուշին: Նա մայրաքաղաքում ծավալել է բավականին ակտիվ շինարարական գործունեություն և կառուցել է նոր տաճարներ՝ Ինշուշինակի պատվին: Ավելին, տեքստերում նա իրեն անվանում է այդ աստծո սիրելի ծառա: Նրա օրոք է ավարտվել նաև Լուսնին նվիրված տաճարի շինարարությունը, որն սկսել էր դեռ իր պապը՝ Էպարտին: Աքքադերենով մեզ հասած մի քանի տեքստերում նշվում է, որ նա. «...գոհաբերել է Մեծ աստվածուհի Նինեգալին մի շքեղ տաճար (տեքստում շփոթված է աստծո անունը, և պետք է լիներ Պինենկիր – Հ.Հ.)»: Կառուցել է տաճար նաև Նարունդիի պատվին⁹:

Ատտախուշիի օրոք Ուլայ գետի ափին, Շոշից արևմուտք կառուցվել է նոր պարսպապատ պալատ, որը կամրջով կապված է եղել մայրաքաղաքի հին մասի հետ: Նրանից մեզ հասած փաստաթղթերից, հատկապես ուշագրավ է «Արդարության հարթաքանդակը», որն ամրացված է եղել, նրա իսկ հրամանով, մայրաքաղաքի շուկայի հրապարակում: Այստեղ նշվում էր, թե պետությունն ինչպիսի տարիֆներ (հարկացուցակ, վարձացուցակ) է սահմանել առաջին անհրաժեշտության մթերքների համար: Այս տեքստը կոչ էր ուղղված Արևի աստված Նախխունտեյին, որը պետք է օգներ յուրաքանչյուրին արդար գներ նշանակելու հարցում: Հետևելով նրա այս քայլին, այլ կառավարիչներ ևս, ոչ միայն Էլամում, այլև հարևան երկրներում նշել են, թե որքան պետք է լինի հացի առավելագույն գինը¹⁰:

Շիլխախի ժամանակակիցներից էր Բաբելոնյան Առաջին դինաստիայի թագավոր Ապիլ-Մինը (1830-1813թթ.), որը կարողացավ ժամանակավորապես նվաճել նաև Էլամը: Մինչ այդ

Էլամը նվաճելու բազմաթիվ անհաջող փորձեր էր կատարել վերոհիշյալ դինաստիայի հիմնադիր՝ Սումուաբում (որոշ տեքստերում՝ Սաբիում, իշխ. է 1984-1881թթ.) արքան։ Դրանից հետո Էլամի արքաներն դադարում են իրենց անվանել Անշանի և Շոշի թագավորներ։ Այս ավանդույթին նրանք վերադառնում են XIII-XIIդդ., Ունտաշ-Նապիրաշի թագավորի ժամանակներից սկսած (1275թ.)։

1800թ. Ատտախուշին հաջորդեց իր կենդանի մնացած եղբայրներից ավագը՝ *Սիրտուխ I-ը* (գտնում են, որ անվան ճիշտ ձևն է Շիրկտուխ)։ Նա առաջիններից մեկն էր համաշխարհային պատմության մեջ, որ դիմեց աննախադեպ քայլի և իր մորը նշանակեց մայրաքաղաքի կառավարիչ։ Սա հին արևելքի պատմության մեջ միակ դեպքն է, երբ պաշտոնապես կառավարիչ էր նշանակվում կինը։ Սիրտուխ I-ի գահակալումն արդեն համընկնում է Բաբելոնյան Առաջին դինաստիայի ամենանշանավոր թագավոր Համմուրապիի իշխանավարման տարիների հետ (1792-1750թթ.)։ Սիրտուխը աշխատում էր վճռականորեն ընդդիմակայել նրա նվաճողական ցանկություններին։ Այս մասին է վկայում 1957թ. Շուշարում (գտնվում է իրանական Քրդստանում) հայտնաբերված աղյուսը, որը կազմված է եղել մ.թ.ա. 1790թ., և խոսվում է Էլամի անկախ լինելու վերաբերյալ։ Տեքստում Սիրտուխը գովաբանվում է որպես երկրի թագավոր։ Մարիի պետության տարածքում գտնված տեքստերից նաև պարզվում է, որ Էլամի և Էշնունա պետության (վերջինս գտնվել է Բաղդադի հարևանությամբ) թագավորները կնքել են հակաբաբելոնյան դաշինք։ Տեքստից հայտնի է դառնում նաև, որ Սիրտուխը իր գործով հանդերձ ժամանել է Էշնունա, որպեսզի օգնի փրկելու այստեղի Ռացամա քաղաքը, որը պաշարել էր Համմուրապին։ Ռացաման վերջինս չի կարողացել գրավել, բայց, հավանաբար, Սիրտուխը զոհվել է ¹¹։

Վերջինիցս գահը ժառանգել է նրա կրտսեր եղբայրը՝ Սիմուտվարտաշը՝ մոտ. 1770թ., բայց ունեցել է կարճատև

կառավարում: Դա պայմանավորված է եղել Միջագետքում և հարակից տարածքներում ուժերի փոխհարաբերության կտրուկ վերադասավորմամբ: Օրեցօր գնալով հզորանում էր Համմուրապիի պետությունը: Նրա դաշնակիցներից էր դարձել Մարիի պետության նորաթուխ արքան՝ Զիմրիլիմը: Էլամում Սիրտուխին հաջորդած Սիվեպալարիսուխպակին մնում էր համաձայնության գալ Էշնունայի հետ: Բայց սա էլ չօգնեց և 1764թ. Համմուրապին կարողացավ տանել Էլամի նկատմամբ իր առաջին վճռական հաղթանակը՝ սահմանային Վարախսե բնակավայրի մոտ: Այս մասին վկայում է նաև Սիվեպալարիսուխպակի արձանագրությունը, որտեղ վերջինս իրեն անվանում է ընդամենը Էլամի կառավարիչ: Նրան հաջորդել է մոտ. 1745թ. եղբայրը՝ Կուդուգուլուշ I-ը, ապա վերջինիս զարմիկը՝ Կուտիիր-Նախխունտե I-ը: Այս թագավորի մասին հիշատակումներ կան ոչ միայն Էլամական, այլև ասորեստանյան թագավորների տեքստերում: Խնդիրը նրանում է, որ Համմուրապիի հաջորդ Սամսուիլունայի շրջանում Բաբելոնն այլևս նախկինը չէր և Կուտիիր-Նախխունտե I-ը հանդգնում է պատժել նրանց: Դա, հավանաբար, տեղի է ունեցել Սամսուիլունային հաջորդած Աբիեշույի օրոք: Այս արշավանքն համեմատում են սարսափի հետ, այս մասին նշում է նույնիսկ Ասորեստանի Նոր թագավորության արքա Աշշուրբանապալը (669-635 կամ 627թթ.) մեկ հազարամյակից ավելի անց: Նա նշում է. «Կուտիիր-Նախխունտեն չերկնչելով մեծ աստվածներին տված երդումից, և կուրորեն անտեսելով ամեն ինչ, կործանեց Աքքադի սրբավայրերը՝ դրանք վերածելով ավերակների կույտի»: Նա իր հետ, որպես ռազմաավար Շոշ տարավ պտղաբերության և հաղթանակի աստվածուհի Նանայի արձանը: Նրա արձանն Միջագետք վերադարձվեց հենց Աշշուրբանապալի կողմից: Կուտիիր-Նախխունտեյի մասին հիշատակում են նաև Էլամի թագավորներ Շուտրուկ-Նախխունտեն և Շիլխակ-Ինշուշինակը¹²:

Կուտիր-Նախիտունտեն իր որդիներից Տեմպտիագունին նշանակեց Շոշի կառավարիչ, որը հետագայում ժառանգեց թագավորական իշխանությունը (1698թ.): Էպարտիդների դինաստիայի հաջորդ ներկայացուցիչների մասին վկայությունները սուղ և կցկտուր են, կամ էլ, երբեմն՝ բացակայում են ընդհանրապես: Այսպիսով, Էլամի պատմության ողջ այս հազարամյակի ընթացքում, տեղի էր ունենում անզիջում պայքար նրա և Միջագետքի պետությունների միջև: Այն ընթանում էր երկուստեք հաղթանակներով և պարտություններով, մինչև այն պահը, երբ Միջագետքում հայտնվեց մի նոր հզոր ուժ: Խոսքը վերաբերում է կասսիտներին (անվանում են նաև կաշշու ձևով): Խեթական թագավոր Մուրսիլի I-ի կողմից Բաբելոնը գրավելուց, ապա այնտեղից հեռանալուց հետո, կասսիտների թագավոր Ագում II-ը (մոտ. 1595-1571թթ.) մոտավորապես 1593թ. կարողացավ կործանել Հին Բաբելոնյան պետությունը: Փաստորեն խեթական հաղթանակի պտուղներից ավելի մեծ օգուտ քաղեցին կասսիտները: Դրանով վերջ դրվեց նաև բաբելոնյան տիրապետությանն Էլամում: Առայժմ վիճելի մնում է Էլամի բացարձակ անկախանալու խնդիրը: Էլամում գտել են աղյուսներ, որոնք վերաբերում են 1593-1300թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածին և դրանցում նշված են կասսիտական ծագում ունեցող անձնանուններ՝ Անիկիլանդի, Ռուշուպիաշ, Բիրգալգու: Այսօր էլ հյուսիսային Լուրեստանի գետերից Կաշգանի անունը հուշում է կասսիտների այստեղ լինելու մասին:

Էլամի մասին մենք կրկին իմանում ենք, երբ կասսիտների Կուրիզգալգու II թագավորը (1345-1324թթ.) գրավում է Էլամը, որի ստույգ տարեթիվն անհայտ է, իսկ թե ինչ է տեղի ունեցել նախորդ մոտ. 150 տարիներին Էլամում, մեզ մնում է անհայտ: Համենայն դեպս չկա և ոչ մի վկայություն Էպարտիդների դինաստիայի վերացման վերաբերյալ: Այս դեպքերից հետո

սկսվում է Էլամի պատմության մի նոր դարաշրջանը՝ Միջին թագավորության:

Ստուգողական հարցեր

1. Ինչպիսի՞ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններ կատարվեցին Էլամում IV-III հազ:

2. Ինչպիսի՞ն էին Էլամի փոխհարաբերությունները հարևան երկրների հետ II հազ. սկզբներին (XX-XVIII դդ.):

3. Ինչպիսի՞ փոփոխություններ (ներքին և արտաքին) տեղի ունեցան Հին էլամական թագավորության գոյության վերջին շրջանում (XVIII-XIV դդ.):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова էջ 256; տես նաև Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 218 և հաջ; Всемирная история: Каменный век, Под ред. А.Н. Бадак, И.Е. Войнич и др., Минск, М., 2000, էջ 415-420.

² Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 91 և հաջ.

³ Межгосударственные отношения и дипломатия на древнем востоке, էջ 17-19; Б.А. Тураев, История древнего Востока, Минск, 2004, էջ 88.

⁴ Ю. Заблodka, История Ближнего Востока в древности, (от первых поселений до персидского завоевания), М., 1989, էջ 57; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 78.

⁵ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 394 և հաջ.

⁶ Այս հարցին անդրադարձել են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ: Sté P. Amiet, Élam, Auvers-sur-Oise, France; նույնի՝ L'âge des échanges inter-iraniens, 3500-1700 avant J.-C., Notes et Documents des Musées de France 11, Paris, 1986; G.G. Cameron, History of Early Iran; D. Charpin, Les Élamites à Šubat-Enlil, in Fragmenta Historiae Elamicae, Mélanges offerts à M.-J. Steve, Paris, 1986, էջ 129-137; F.W. König, Geschichte Elams, Der Alte Orient 1931, 29, էջ 1-38; M.-J. Steve, Des sceaux-cylindres de Simaški?, RA 1989, 83, էջ 13-26; նույնի՝ Élam. Histoire continue ou discontinue?, Mésopotamie et Elam, Actes de la XXXVIème Rencontre Assyriologique Internationale, Mesopotamian History and Environment, Occasional Publications I, Ghent, 1991, էջ 1-9.

⁷ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 688-689; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова էջ 393; տես նաև М.А. Дандамаев, Вавилонские писцы, М., 1983: Հեղինակն այստեղ գրագիրներին բաժանում է թարգմանիչների, պետական, տաճարային և մասնավոր գրագիրների խմբերի: Գրագիրներ ունեցել են նաև առանձին նշանավոր քաղաքացիները: Էլամում, հավանաբար եղել են միայն պետական գրագիրներ:

⁸ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова էջ 394-396; САН Vol. 2. P.1, էջ 22-23.

⁹ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова էջ 396; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 85.

¹⁰ Хрестоматия по истории древнего востока, Ч. Вторая, Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Канцельсона, В.И. Кузищина, М., 1980, էջ 13 և հաջ; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 91 և հաջ., էջ 218 և հաջ: Մ.թ.ա. III-II հազ. Միջագետքի հողային հարաբերություններին և վերաբերում Մ. Վերերի աշխատությունը: Մանրամասն տես Մ. Вебер, Аграрная история древнего мира, М., 2001, էջ 147-171:

¹¹ Всемирная история: Бронзовый век, Под ред. А.Н. Бадак, И.Е. Войнич и др., Минск, М., 2000, էջ 123, 125-126: M.W. Stolper, On the Dynasty of Šimaški and the Early Sukkalmahs, ZA 72, 1982, էջ 42-67.

¹² Всемирная история: Бронзовый век, Под ред. А.Н. Бадак, И.Е. Войнич и др., Минск, М., 2000, էջ 117-121 և հաջ; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова էջ 415, 419-421, 424-429 և հաջ; А.Л. Оппенгейм, Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации, М., 1990; Л. Сетон, Археология Месопотамии. От древнекаменного века до персидского завоевания, М., 1984; A.R. George, Babylonian Topographical Texts. Orientalia Lovaniensia Analecta 40. Leuven, 1992; W.G. Lambert, Babylon: Origins: Wissenskult in Orient und Okzident, Ed. by E. Cancik-Kirschbaum et al. Topoi 1. Berlin, 2011, էջ 71-76.

Բ) Էլամը Միջին թագավորության օրոք (մ.թ.ա. մոտ. 1300-1100թթ.) Այսպիսով, **կասսիտ** Կուրիգալզու II թագավորը կարողացավ իր գերիշխանությունն հաստատել Էլամում, որտեղ «թագավորում» էր ոմն Հուրպատիլան (Hurpatila): Վերջինս պարտվեց, իսկ հաղթականորեն Շոշ մտած Կուրիգալզուն այստեղ կազմակերպեց տոնահանդես՝ ի պատիվ իր հաղթանակի:

Կասսիտների գորքն անցնելով լեռնային Կարիր-Կուխա երկրի տարածքով ներխուժեց Էլամ, իսկ ապա համարյա առանց դիմադրության մոտեցավ Շոշին: Հավանաբար, Էլամի գրավումն եղել է Կուրիգալզույի իշխանության սկզբներին, որովհետև նա այս երկրում թողել է իր մի քանի արձանները, ինչպես նաև տեքստեր: Դրանցում իր մասին նա հիշատակում է. «Կուրիգալզու «բազումների թագավոր» Շոշին և Էլամին հաղթանակած, իսկ Մարիսաշիին ոչնչացրած»: Մարիսաշին (Marḥaši) քաղաք-պետություն էր Էլամից մի փոքր արևելք, որի

ստույգ տեղն անհայտ է: Ինչ վերաբերում է Էլամին, ապա այս շրջանում նրան սկսել են անվանել նաև Ադամդուն, որը Hatamti՝ շումերական տարբերակն էր: Գուրիգալգու II-ը իր հաղթանակի մասին արձանագրություն է թողել նաև Նիպպուտ քաղաքի՝ Էնլիլին նվիրված տաճարում ¹:

Էլամում շուտով իրադրությունն կրկին փոխվեց և սկսեց իշխել նոր դինաստիա՝ Իգեհակի, որի առաջին թագավորն էր Պախիրիշշան I-ը (1330-1310թթ., երբեմն հիմնադիր են համարում Իգեհակի I-ին, որն իշխել է 1350-1330թթ., սակայն նրա եղելությունը առայժմ խիստ կասկածելի է): Պախիրիշշան I-ից 150 տարի անց նրա մասին վկայում է Շուտրուկ-Նախխունտե թագավորի օրոք կազմված արձանագրությունը: Շուտրուկ-Նախխունտեն Պախիրիշշան I-ին անվանում է Էլամի անկախության վերականգնող: Սակայն այս տեքստը ևս, ինչպես մեզ հասած մյուս շատերը, չափազանց վնասված է, և շատ բաներ մնում են անհասկանալի ու կասկածելի: Պախիրիշշանին հաջորդել է, համաձայն երկրում գործող օրենքի իր եղբայրը՝ Ատտարկիտախը (մոտ. 1310-1300թթ.): Շոշի՝ Ինշուշինակի տաճարում գտել են երկու մարտական կացիններ, որոնք Ատտարկիտախը նվիրել է այս տաճարին, և որոնցից մեկի վրա նա թողել է տեքստ՝ իրեն անվանելով. «Անշանի և Շոշի թագավոր»: Էպարտի և Շիլխախի թագավորներից հետո սա առաջին անգամն էր, որ Էլամի արքան իրեն վերագրում էր այս տիտղոսը: Ատտարկիտախին հաջորդել է իր որդիներից Խումպանումմենան: Նա սերունդների հիշողության մեջ է մնացել, որպես հզոր և մեծ թագավոր: Այս արքան ծնվել էր Լիյանա քաղաքում (ներկայիս Բուշիր), և սա նշանակում էր, որ կառավարման կենտրոնն Շոշից, որը հյուսիսում էր, Իգեհակի դինաստիայի օրոք տեղափոխվել է երկրի ծայր հարավ: Լիյանայում նա կառուցեց տաճար Մայր աստվածուհու պատվին, իսկ արձանագրության մեջ երկրպագում էր ոչ միայն Խումբանա և Կիրիրիշա աստվածներին, այլև Լիյանայի բոլոր

աստվածներին: Նա իրեն համարում էր Խումբանայի սիրելին, բայց ավելացնում էր, որ իշխանությունն ստացել է Ինշուշինակից: Այս աստվածների անունից նա ցանկանում է իրեն երկարատև կյանք և հաջող կառավարում: Խումպանումմենայի օրոք կասսիտների հետ ընդհարումներն իսպառ դադարեցին: Էլամ էր բերվում մեծ հարստություն, որի մեծ մասն մուտքագրվում էր արքունիք, չնայած պատերազմների վերաբերյալ բացարձակապես վկայություններ չկան ²:

Այս հարստության կուտակումն էլ հիմք հանդիսացավ, որպեսզի Խումպանումմենային հաջորդած *Ունտաշ-Նապիրիշա* արքան (1275-1240թթ., անունը նշանակում՝ ինձ օգնել է մեծ աստվածը, այսինքն՝ Խումբանան) իրականացնի մինչ այդ իր նախադեպը չունեցող շինարարական աշխատանքներ: Այս արքայի անունն նախկինում ընթերցում էին Ունտաշ-Խումբանա, սակայն II հազ. սկզբներից արգելված էր Խումբանայի անունն արտասանելը, ուստի շումերերեն նշվում էր ^DGAL (դինգիր գալ - (dingir, diĝir), էլամերենով՝ նապիրիշա): Այս պատճառով էլ Ունտաշ-Նապիրիշայի անվանը կարելի է հանդիպել նաև Ունտաշ-Գալ տարբերակով:

Նրա գահակալման սկզբին Բաբելոնում հաջորդաբար իշխեցին չորս թագավորներ, որը հուշում էր կասսիտների պետության ներքին անկայուն վիճակի մասին: Այս մասին վկայում է նաև Բաբելոնից՝ Էլամ, որպես ռազմաավար բերված Իմների աստծո արձանի առկայությունը (հանդիսանում էր բնության ուժերի հովանավորը): Ունտաշ-Նապիրիշան հրամայել է արձանի վրա ավելացնել նաև իր տեքստը: Նշվում է, որ նա գործով նախ անցել է բարեկամ Վարախսիի տարածքով, ապա Դեր բնակավայրից ներխուժել է Միջագետք և այրել է ողջ Էշնունան, որը գտնվել է ներկայիս Բաղդատից հյուսիս: Այս տեքստը գրվել է աքքադերենով: Բաբելոնում այդ ժամանակ, հավանաբար, իշխել է Կաշտիլիաշ IV-ը: Այսպիսով, Ունտաշ-Նապիրիշայի օրոք Էլամն անկախացել է բաբելոնյան

գերիշխանությունից, բայց, ինչպես և նախկինում էր, գտնվել է Միջագետքի մշակութային ազդեցության ներքո: Այս մասին է հուշում թեկուզ այն, որ Էլամում ավելացել են երկրպագվող բաբելոնյան աստվածների թիվը: Այս «օտար» աստվածների պատվին Էլամի արքաներն իրենց տարածքում կառուցել են նոր տաճարներ և սրբավայրեր: Նրանք Էլամում ձեռք են բերել տեղի աստվածներին հավասարագոր իրավունքներ: Ունտաշ-Նապիրիշայի օրոք մեծ զարգացում է ապրում նաև արվեստը, հատկապես շինարարական, ինչպես նաև քանդակագործությունը (և նրա բաղկացուցիչ մասեր հանդիսացող արձանագործությունը և գեղանկարչությունը): Նրա օրոք է կառուցվել Դուր-Ունտաշ քաղաք-նստավայրը, որն ավելի ստույգ նշանակում է «Ունտաշի ամրոց», որտեղ այժմ Չոգա-Չամբիլ փոքրիկ քաղաքն է:

Այստեղ էլ նրա հրամանով սկսվել է հսկայական չափեր ունեցող զիկկուրատի կառուցումը, որը, սակայն մնացել է անավարտ: Կառուցվել է նաև նրա պալատը, որն համալիր էր և, հավանաբար, նախատեսված է եղել որպես հարեմ, քանզի հենց արքայի համար կառուցվել է մեկ այլ պալատ ևս: Քաղաքը խմելու ջրով ապահովելու համար փորվել է մոտ. 50 կմ. ջրանցք, որն սկսվում էր Կերխե գետից: Ջրանցքն Կերխեյի հատվածում ուներ 7մ. լայնություն, իսկ այնուհետև այն գնալով նեղացվել է, և Դուր-Ունտաշի հատվածում եղել է 1,5մ: Քաղաքի մերձակայքում կառուցվել է նաև ջրամբար: Այս շինություններին մենք կանդրադառնանք նաև Էլամի մշակույթին վերաբերող հատվածում: Բաբելոնում նրա մասին հայտնաբերված տեքստերից մեկում կարդում ենք. «Ես, Ունտաշ-Նապիրիշան, որ Խումպանումմենայի որդին եմ, եղել եմ Շոշի և Անշանի թագավորը, օգտվել եմ իմ անսահմանափակ իշխանությունից և ունեցել բարեկեցիկ կյանք: Իմ իսկ ցանկությամբ հրամայել եմ կառուցել այս ջրանցքը, որը տևել է շատ երկար, և այն իմ նվերն էր Խումբանա ու Ինշուշինակ աստվածներին, որոնք սրբազան

մարզի հովանավորներն էին»: Մեկ այլ տեքստում նա նշում է. «Խումբանա ու Ինշուշինակ աստվածները ինձ անսահման սիրել են»: Զիկկուրատում դրվել է նաև նրա արձանը, որպեսզի գոնե այսպես, ապահովվի նրա մշտական, գոնե «միջնորդված» մասնակցությունը Խումբանային ու Ինշուշինակին նվիրված կրոնական արարողություններին (այս ժամանակին վերաբերող տեքստերն հրատ. Են Ռ. Գիրշմանի կողմից: Տես՝ R. Ghirshman, La ziggourat de Tchoga-Zanbil (Susiane), 1954, Vol. 98 lien Issue 2, էջ 233-238, նույնի՝ Campagne de fouilles à Tchoga-Zanbil, près de Suse, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1955, Vol. 99, Iss. 1, էջ 112-113, նույնի՝ Cinquième campagne de fouilles à Tchoga-Zanbil, près Suse, rapport préliminaire (1955-1956), Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1956, Vol. 100, Iss. 3, էջ 335-345, նույնի՝ Les fouilles de Tchoga-Zanbil, près de Suse 1956, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Vol. 100, Iss. 2, էջ 137-138, նույնի՝ VIe campagne de fouilles à Tchoga-Zanbil près de Suse 1956-1957, Rapport préliminaire, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1957, Vol. 101, Iss. 3, էջ 231-241, նույնի՝ Fouilles de Tchoga-Zanbil près de Suse, complexe de quatre temples, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1959, Vol. 103, Iss. 1, էջ 74-76, նույնի՝ VIIe campagne de fouilles à Tchoga-Zanbil, près de Suse 1958-1959, rapport préliminaire, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1959, Vol. 103, Iss. 2, էջ 287-297):

Դժբախտաբար մենք համարյա ոչինչ չգիտենք այս թագավորի ընտանիքի վերաբերյալ: Հայտնի է նրա կնոջ՝ Նապիիրաույի անունը, որը, հավանաբար, նշանակում է լուսնին նման և այս մասին վկայություն կա արձանագրություններից մեկում: Թագուհին այստեղ պահանջում է բոլոր հպատակներից նվիրված լինել իրենց աստվածներին (Խումբանային, Ինշուշինակին, Պինեկիրին, Նարունդիին, Կիրիրիշային և մյուսներին), ինչպես նաև թվարկում է, թե յուրաքանչյուր օր

ինքն՝ անձամբ ինչ գոհաբերություններ է կատարել նրանց պատվին ³:

Մոտ. 1240թ. Ունտաշ-Նապիրիշային հաջորդել է իր զարմիկը (եղբորորդին)՝ Ունպատար-Նապիրիշան, չնայած, որ նա ևս ունեցել է արու զավակ: Ունպատար-Նապիրիշայի հայրը եղել է մարզի կառավարիչ: Այս արքան իշխել է չափազանց կարճ, և մեզ է հասել միայն նրա անունը: Այնուհետև, մոտ. 1235թ. սկսել է կառավարել Ունպատար-Նապիրիշայի եղբայրը՝ Կիտեն-Խուտրան-ու-տաշը, որը նշանակում է «Խուտրան աստծո մոգական հմայքներն օգնեցին ինձ» (կրճ. Կիտեն-Խուտրան): Նա եղել է այն թագավորներից, որն ավելի սիրում էր իր զենքով վախեցնել և սպառնալ մյուսներին, քան թե կառուցել պաշտամունքային շինություններ և կազմել արձանագրություններ: Այս պատճառով էլ Կիտեն-Խուտրանից ևս մեզ չեն հասել գրավոր վկայություններ: Նրա մասին հիշատակվում է հետագայում կազմված երկու թագավորական ցուցակներում: Ինչ վերաբերում է նրա սանձազերծած և մղած պատերազմներին, ապա հայտնի է դառնում միջագետքյան տեքստերից: Նրա գլխավոր հակառակորդն էր Միջին Ասորեստանյան պետության թագավոր Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը (1244 -1208թթ., Սալմանասար I-ի որդին (1274-1245թթ., ավելի ստույգ Շուլմանու-աշարեդ): Էլամացիներն, ինչպես այժմ, այնպես էլ իրենց հետագա ողջ պատմության ընթացքում, հավակնություններ էին տածում հարավային Միջագետքի նկատմամբ: Այստեղ, էլամա-բաբելոնյան սահմանին տեղակայված էին Դեր և Ուլայայ մարզերը, որտեղ ներկայումս Իրաքի հանրապետության Բաղրա և Մանդալի շրջաններն են: 1226թ. Կիտեն-Խուտրանն օգտվելով այդ տարածքում տիրող անկայուն ներքաղաքական իրավիճակից, որն սկսվել էր Կաշտիլիաշ IV-ի մահից հետո (1231թ.), մոտ. 1226թ. ներխուժեց վերոհիշյալ տարածքներ: Անցնելով Տիգրիսը, նա գրավեց Նիպպուր քաղաքը, որը Միջին Բաբելոնում էր, և հրամայեց

սպանել տեղի ողջ բնակչությանը: Ապա գրավեց Դերը, որն ավերեց և թալանեց, իսկ գերեվարված բնակչությանը տեղափոխեց Էլամ: Դերում հրամայեց ավերել նաև աստծո տաճարը: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը կարողացավ շատ արագ վերականգնել այս տարածքում իր տիրապետությունը և կառավարիչ նշանակեց Ադադշումիդդինին, ով այստեղ իշխեց 1224-1219թթ.:

Կիտեն-Խուտրանն կրկին հարձակվեց վերջինիս հաջորդած Ադադշումնասիրի օրոք (1219-1189թթ.): Այս անգամ նորից անցնելով Տիգրիսը նա գրավեց Իսին քաղաքը, ապա շարժվեց դեպի Մարադա, որը Նիպպուռից արևմուտք էր: Կիտեն-Խուտրանն անարգել և հարուստ ավարով վերադարձավ հայրենիք:

Թուկուլտի-Նինուրտան իրեն երկար սպասեցնել չտվեց: Նա արագորեն շարժվեց դեպի «Ներքին ծով», ինչպես անվանում էին Պարսից ծոցին, և գրավեց ծոցի հատվածում Էլամին պատկանող առափնյա շրջանը: Փաստորեն Շոշի գլխավերևում սկսեց ճոճվել դամոկլյան սուրը: Թե ի՞նչ է տեղի ունեցել այս դեպքերից հետո, մնում է անհայտ: Միայն գիտենք, որ Կիտեն-Խուտրանն անհայտ հանգամանքներում հեռացել է պատմության թատերաբեմից ⁴:

Այս դեպքերից հետո երկրում իշխանությունն անցել է **Շուտրուկյաններին** դինաստիային (մոտ. 1205 - մոտ. 1110թթ., մ.թ.ա.), որն հիմնել է Խալլուտուշ-Ինշուշինակը (նշանակում է այս երկրին Ինշուշինակը վերաբերվել է բարեկամաբար, իշխել է 1205-1185թթ.): Առայժմ մեզ մնում է անհայտ, ինչպես նրա ծագումը, այպես էլ, թե՞ ունեին որևէ ազգակցական կապ Իգեհալկի դինաստիայի հետ: Ենթադրվում է, որ նրանք ծագումով Անշանից էին: Եթե հիմնադիր արքայի մասին ոչինչ հայտնի չէ, ապա մենք բավականին հարուստ տվյալներ ունենք նրա որդու՝ Շուտրուկ-Նախիունտե թագավորի վերաբերյալ (նշանակում է Արևի աստծո կողմից ճանաչված և օրինական

Ճանապարհով ընթացող, 1185-1155թթ.): Վերջինիս անվամբ էլ կոչվել նաև այս հարստությունը:

Իր իշխանության ամենասկզբին նա կարողացավ վերջ դնել ներքին հակասություններին, և պետությունը միավորել իր գերագույն տիրապետության ներքո: Այդ ժամանակ Ասորեստանում իշխում էր Աշշուր-դան I-ը (1179-1134թթ.), որտեղ իրավիճակն համեմաբար կայունացել էր, իսկ Բաբելոնում տիրում էր բացարձակ անկայունությունն ու անիշխանությունը: Էլամի արքան իր ավագ որդու՝ Կուտիիր-Նախխունտեյի հետ մոտ. 1160թ. անցնելով Կերխեն, ապա Դեր մարզի տարածքը՝ ներխուժեց Բաբելոն: Այս ներխուժման սարսափների վերաբերյալ վկայում են բաբելոնյան տարեգրությունները: Տեքստերից մեկում նշված է. «...մարտակառքերով նրանք լեռներից հայտնվեցին երկրի տարածքում, ... թշնամի էլամացիներն ստորացնում էին բաբելոնյան կառավարիչներին, թալանում էին ամեն ինչ և ամենուր, այդ թվում սրբազան տաճարներից, ... որից հետո, հետ վերադարձան» (տես՝ P.O. Harper, Royal City of Suza: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre, Metropolitan Museum Art, էջ 181-182, M. Van de Mieroop, A History of Near East, ca. 3000-323 BC., էջ 199, D.T. Potts, The Archaeology of Elam, Cambridge, 1999, 232-237, նույնի՝ Elamites and Kassites in the Hershian Gulf, JNES, 2006, № 2, էջ 111-119): Շուտրուկ-Նախխունտեն զահրնկեց արեց Բաբելոնի նախավերջին կասսիտ թագավոր Զաբաբա-շու-իդդինին (անհյտ. - 1160թ.) և թագավոր նշանակեց իր վերոհիշյալ որդուն: Բաբելոն քաղաքից շարժվեց Աքքադ, որտեղից կարգադրեց Էլամ ուղարկել Մանիշտուշույի արձանը, ապա գնաց Սիպպար: Այստեղից նա հրամայեց Էլամ տանել Նարամ-Սուենի հարթաքանդակը, որն հրամայեց տեղադրել իր սիրելի աստված Ինշուշինակի պատկերի դիմաց⁵: Նվաճված տարածքներն Շուտրուկ-Նախխունտեյին պետք է վճարեին մեծաքանակ հարկեր: Այսպես, Բաբելոնի մի քանի քաղաքներ պետք է տալին 120 տաղանդ ոսկի և 480 տաղանդ

արծաթ (համապատասխանաբար հավասար էր 3.600 և 14.400կգ.): Էլամ վերադառնալուց հետո նրա որդին՝ Կուտիր-Նախիտունտեն, որն նշանակվել էր Բաբելոնի թագավոր, վարում էր բիրտ և դաժան քաղաքականություն, որի պատճառով էլ նրան հեռացրին գահից: Բաբելոնի նոր թագավոր նշանակվեց կասսիտ Էլլիլ-նադին-ախխեն (1159-1157 թթ., նա հանդիսացավ Բաբելոնի վերջին կասսիտ թագավորը): Հետագա դեպքերի մասին մենք իմանում ենք Նավոյտոդոնոսոր I-ի (1126-1105թթ. Նաբուկոդոնոսոր-ուցուր, նա միաժամանակ ներկայացնում էր Իսսինի II և Բաբելոնյան IV դինաստիաները) տեքստերից: Էլլիլ-նադին-ախխեն ապստամբում է Էլամի դեմ, բայց Կուտիր-Նախիտունտեյին հաջողվում է 3-ամյա պայքարից հետո այն ճնշել, որին էլ հաջորդեց բիրտ ու դաժան հաշվեհարդարը ⁶:

Շուտրուկ-Նախիտունտեն Էլամի նախորդ և հաջորդ համարյա բոլոր թագավորներից առանձնանում էր արձանագրություններ կազմելու և տարբեր տեղերից դրանք հավաքելու՝ յուրահատուկ բնավորությամբ ևս: Էլամի և ոչ մի թագավոր Ինշուշինակին չի նվիրաբերել այդքան արձանագրություններ, որքան վերջինս: Նրա հրամանով Շոշ են բերվել նաև Էլամի տարբեր մարզերում կազմված տեքստերը (օրինակ՝ Անշանի տեքստը, Ունտաշ-Նապիրաշույի հարթաքանդակը, Լիյանում կազմված տեքստը և այլն):

Շուտրուկ-Նախիտունտեյից հետո, քանի որ նրա բոլոր եղբայրներն մահացել էին, թագավոր հռչակվեց Կուտիր-Նախիտունտեն (1155-1150թթ.): Նա մինչ այդ հանդիսանում էր Շոշի կառավարիչը, և այստեղ արդեն սկսել էր վերակառուցել Ինշուշինակի տաճարը, բայց դա չհասցրեց ավարտել՝ վաղաժամ մահվան պատճառով: Ըստ տեղեկությունների՝ նրան սրախողխող է արել իր որդին՝ Խուտեյլուտուշ-Ինշուշինակը: Շատերն դա համարում են անհավանական, քանզի Կուտիր-Նախիտունտեյին հաջորդել է Շիլխակ-Ինշուշինակը (1150-1120թթ., նա Շուտրուկ-Նախիտունտեյի կրտսեր որդին էր), և

Խուտելլուտու2-Ինշուշինակի հորեղբայրը: Նրանից հետո միայն կառավարել է Խուտելլուտու2-Ինշուշինակը (1120-1110թթ.)⁷:

Շիլխակ-Ինշուշինակը մնալով հավատարիմ երկրում գործող կարգին, ամուսնացել է իր եղբոր այրու՝ Նախխունտե-Ուտույի հետ: Շիլխակ-Ինշուշինակին պետք է համարել Էլամի վերջին ամենանշանավոր թագավորը: Նա շարունակեց իր նշանավոր նախորդների ակտիվ արտաքին քաղաքականությունն և բազմիցս արշավանքներ կազմակերպեց դեպի Միջագետք: Շոշում գտել են նրան վերաբերող բազմաթիվ քարակոթողների կտորներ, որոնք վերաբերում են նրա տարած հաղթանակներին: Բայց դրանք վնասված են չափից ավելի, և անհնարին է ամբողջական գաղափար կազմել տեղի ունեցածի վերաբերյալ: Ենթադրաբար, նա հիմնականում Միջագետք է ներթափանցել անցնելով Դերի «դարպասով», որն ամենահարմարն էր, իսկ հետագայում շարժվել է հյուսիս: Նրա առաջին զոհն է հանդիսացել Դիյալա գետին հարակից շրջանները: Այստեղից սկիզբ էր առնում Բաբելոնն Իրանին միացնող «ռազմական ճանապարհը»: Անցնելով այս տարածքով նրանք Էլամին միացրին Յալմանը (այժմ՝ Խուլվան): Իր հոր նման Շիլխակ-Ինշուշինակը գրավեց նաև Կարինտաշը (այժմ՝ Կարինդ): Այս նվաճումներին վերաբերող տեքստից մեզ են հասել միայն պատառիկներ, որոնցում խոսվում է Էլամացիների կատարած ոճրագործությունների մասին: «Կարինտաշի «թագավորի» բոլոր ժառանգները, նրա կանայք, հարձերը և հարազատները աքսորվել են [...տեղն անհայտ է..]»- կարդում ենք այս տեքստում: Նա, ամենայն հավանականությամբ, Շոշ է վերադարձել Լուրիստանով (R. Labat, Elam and Western Persia c. 1200-1000 B.C., L'Antiquité Classique, 1964, էջ 533-534, CAH, Vol. 2, P. 2, էջ 447-448)⁸:

Թագավորի մյուս զորախումբը Դիյալայից շարժվել է հյուսիս, որտեղ նրանք նվաճել են Էբեխի սարահարթը և Մագդուն (այժմ՝ Տուս-Խուրմասոլի): Ներքին Զաբ գետի մոտ

նվաճվել է Ուգար-Սալլի բնակավայրը, որը ասորեստանցիներն 1160թ. գրավել էին կասսիտական Բաբելոնից: Էլամացիները այնուհետև կարողանում են գրավել ասորեստանյան Արրապիտու (գտնվում է ներկայիս Կիրկուկի մոտ) և Տիտուրրու (այժմ՝ Ալտինկեպրու) քաղաքները: Այս խայտառակ պարտություններն էլ հանդիսացան ասորեստանյան Աշշուր-դան I-ի թագավորի (1179-1134թթ.) մահվան հիմնական պատճառը: Մինչ Շիլխակ-Ինշուշինակը զբաղված էր նվաճումներով՝ Բաբելոնն, ուր իշխում էր Իսսինի Երկրորդ դինաստիան, օրեցօր հզորանում էր: Այս դինաստիայի թագավոր Իտտի-Մարդուկ-Բալատուն (1138-1133 թթ.) նույնիսկ հանդգնեց թիկունքից հարձակվել Էլամի վրա: Սակայն Շիլխակ-Ինշուշինակը կարողացավ նրան ջախջախել նախ Տիգրիսի, իսկ ապա՝ Եփրատի մոտակայքում: Էլամն իր գերիշխանությունն այս շրջաններում կարողացավ պահել մինչև Նավուստոդոնոսոր I-ի գահակալման շրջանը, որը տեղի ունեցավ Շիլխակ-Ինշուշինակից հետո: Իր այս արշավանքների մասին նա թողել է մոտ 30 արձանագրություններ ː

Շիլխակ-Ինշուշինակը ոչ միայն հաջողակ նվաճող էր, այլև ընտանիքի բարեպաշտ հայր և նվիրված բարեկամ: Նա մեծ հարգանք է տածել ինչպես իր ազգական-նախնիների, այնպես էլ բոլոր նախորդ թագավորների հանդեպ: Նա եղել է նաև աստվածասեր մարդ և հրամայել է վերականգնել Ինշուշինակի տաճարը, ինչպես նաև խաթարված արձանագրությունները: Նրա հրամանով կազմվել է նաև Էլամի Միջին թագավորության օրոք իշխած թագավորների արքայացանկը, որը բաղկացած էր բազմաթիվ աղյուսներից: Նա հրամայել է դրանք իրար միացնել և ավելացնել իր անունը, որից հետո տեղադրվել է Ինշուշինակի տաճարում: Նախկինից մինչև իր օրերն էին պահպանվել և հասել այդպիսի 14 աղյուսներ, որոնցից առաջինը կազմել էր III-II հազ. սա համանագլխին իշխած Խուտրան-տեմպտի թագավորը (2010-1990 թթ., մ.թ.ա.): Նրա հրամանով կազմվել է նաև մի նոր արքայացանկ, որտեղ նշված են 16 անուններ, այն թագավորների,

ովքեր մասնակցել են Ինշուշինակի տաճարի կառուցմանն ու նորոգմանը: Այս կապակցությամբ նա նշում է. «Այս թագավորներն Ինշուշինակի տաճարում «ստեղծագործել» են, որի պատճառով էլ ես նրանց արձանագրությունները չեմ ոչնչացրել կամ փոխել, այլ թարմացնելով տեսքը, հրամայել եմ գմռսել նրա անվամբ տաճարում»: Նա նաև հրամայել է վերականգնել և վերանորոգել 20-ից ավելի վատթար վիճակում գտնված տաճարներ՝ երկրի տարբեր մասերում: Վերականգնվել են Խումբանայի, Պինեկիրի, Լազամարի, իսկ հատկապես Ինշուշինակի տաճարը ¹⁰:

Շիլխակ-Ինշուշինակից հետո սկսվեց ***Միջին թագավորության աստիճանական թուլացման, ապա և անկման շրջանը:*** Շիլխակ-Ինշուշինակին հաջորդեց Խուտեյլուտուշ-Ինշուշինակը (1120-1110թթ.), որը Նախխունտե-Ուտու թագուհու՝ որդին էր, քանզի թագավորի կրտսեր եղբայրը՝ Շիմուտնիկատաշան արդեն վաղուց վախճանվել էր: Խուտեյլուտուշ-Ինշուշինակի գահակալման տարիների վերաբերյալ չի պահպանվել և ոչ մի վկայություն: Առայժ անհայտ պատճառներով նա նույնիսկ հրաժարվել է կրել որևէ պատվավոր տիտղոսներից զոնե մեկը, որ ունեին նախկին բոլոր թագավորները: Նա իրեն դադարել է անվանել «Անշանի և Շոշի թագավոր», այլ կոչել է «նախկինում ունեցածի բազմապատկող, Էլամի և Շոշի ժառանգորդ»: Հավանաբար, պետության ներքին կյանքում տեղի է ունեցել իրավական նորմերի վերափոխում: Նա նվիրատվություններ է կատարել Շոշի՝ Միմուտու և Մանգատ աստվածային զույգի սրբավայրին: Խուտեյլուտուշ-Ինշուշինակը հատկապես մեծագույն հարգանքով է վերաբերվել աստվածուհիներին: Այս պատճառով էլ անկում է ապրել Ինշուշինակի նախկին համբավը: Նրա օրոք Մանգատիին, որը մինչ այդ ուներ լավագույն դեպքում երկրորդական նշանակություն, սկսել են անվանել մեծ տիրուհի:

Խուտելուտուշ-Ինշուշինակը զարմանալիորեն նշել է, որ ինքն ունեցել է երկու հայր, որն առայժմ մնում է անհասկանալի: Իր հարազատ (կենսաբանական) հորից՝ Կուտիր-Նախխունտեյից զատ, նա նշում է նաև Շիլխակ-Ինշուշինակի անունը, որն իրականում նրա հորեղբոր որդին էր: Երևի պատճառն այն էր, որ այս երկու թագավորներն էլ հաջորդաբար ամուսնացել են Նախխունտե-Ուտույի հետ, որի մասին մենք նշել ենք արդեն վերևում ¹¹: Տեքստերից մեկում նա նաև իր պապերին է անվանում իր հայրերը՝ Շուտրուկ-Նախխունտեյին, Կուտիր-Նախխունտեյին և Շիլխակ-Ինշուշինակին: Խուտելուտուշ-Ինշուշինակի վարած պատերազմների մասին մենք տեղեկություններ ունենք Նավուխոդոնոսոր I-ի տեքստերից: Վերջինս ցանկանում էր վտարել Էլամին Հարավային Միջագետքից: 1115թ. բաբելոնյան թագավորը վերջապես արշավանք է կազմակերպում այդտեղ: Նա խիստ տարակուսանքի մեջ էր այդ արշավանքն կազմակերպելու և իրականացնելու կապակցությամբ, հիշելով նախկինում կատարվածը: Այս մասին նշված են նրա կողմից կազմված մի քանի տեքստերում: Բայց օգնությունն եկավ այնտեղից, որտեղից սպասելն անկարելի էր: Շոշից Նավուխոդոնոսոր I-ի մոտ փախան ոչ միայն երկու ազդեցիկ և նշանավոր քրմեր, իրենց հետ տանելով նաև Բիա աստծո արձանը, այլև Բիտ-Կարգիյաբկույ շրջանի կառավարիչ (գտնվում էր սահմանային Դեր մարզի տարածքում)՝ Բիտտի-Մարդուկը, որին կասսիտներն անվանում էին Լակտի-Շիխու: Նավուխոդոնոսորը վերջինիս առանց երկմտելու, անմիջապես նշանակեց մարտականքերի բանակի հրամանատար և կազմակերպեց նոր հարձակում՝ դեպի Էլամ, որն, հավանաբար տեղի ունեցավ 1110թ: Այս հարձակման և նրա արդյունքների մասին մենք իմանում ենք մի պահպանագրից (Բաբելոնում դրանց անվանում էին կուդուրբու, (աքքադ. kuduru), որը նշանակում է սահմանաքար և տարածված է եղել 1400-900 թթ.): Դա դրվել է Նավուխոդոնոսորի հրամանով, որպես

հարգանքի նշան՝ Լակտի-Շիխույի պատվին, որն հաղթանակած վերադարձել էր Բաբելոն (Stu` Hinke W.J., Selected Babylonian KUDURRU Inscriptions, Leiden, 1911, Хрестоматия по истории древнего Востока, Под ред. М.А. Коростовцева, Ч. 1, М., 1980, էջ 185 և հաջ, И.М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2, էջ, 257-356, նույն տեղում՝ № 3, էջ 207-252; նույնի՝ Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства, 1952, № 4, էջ 225-361, Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. 1-2, Ed. D.D. Luckenbill, Chicago, 1926-1927, Letters from Mesopotamia: Official, Business and Private Letters on Clay Tablets from Two Millenia, Transl. and with an Introduction by A.L. Oppenheim, Chicago-L., 1967) ¹²: Լակտի-Շիխույին՝ իրեն իսկ պատկանող Բիտ-Կարգիյաբկույ շրջանի տարածքում տրվել են մի շարք արտոնություններ: Տեքստում նաև նշվում է, որ արշավանքը կազմակերպվել է թամուզ (tamyz - օգոստոս) ամսին: Դուրս գալով Դերից, նրանք 30 ժամ անընդհատ քայլել են, որպեսզի պատժեն հակառակորդին՝ նախկինում Աքքադում կատարած ավերածությունների համար: Հետագայում նշվում է իրենց կողմից իրականացրած պատժիչ գործողությունների մասին, և ավելացվում, որ. «..Խուտելուտուշ-Ինշուշինակը դիմեց փախուստի դեպի իր սարի կողմերը ?»: Այստեղ անհայտ է մնում, թե, որն էր նրա սարը, ուստի ենթադրվում է, որ նա այդ կողմում կնքել է իր մահկանացուն: Վերջին ճակատամարտը տեղի է ունեցել Շոշի մոտ գտնվող Ուլայ գետի հարևանությամբ, որտեղ Էլամը կրել է սոսկալի պարտություն: Վերոհիշյալ կուղուրրուն ավարտվում է. «Նավուխոդոնոսոսը թագավորն հաղթեց, գրավեց Էլամը և թալանեց այնտեղի ողջ հարստությունը» արտահայտությամբ:

Նավուխոդոնոսոսի այս հաղթանակն ու հասցրած հարվածն այնքան ուժգին էր, որ Շոշն ու Էլամը հետագա երեք դարերի ընթացքում, մինչև 821թ. չէին կարողանում ուշքի գալ: Ավելին, ողջ այս ընթացքում, 1110-821թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում, մենք Էլամի մասին

սկզբնաղբյուրներում չենք հանդիպում և ոչ մի վկայության: Արշավանքից հետո Բաբելոնի թագավորը վերադարձավ Աքքադ, իսկ Էլամում Խուտեիլուտուշ-Ինշուշինակին հաջորդեց Շիլխանախամուրու Լագամարը (1110 - ?), որը առաջինի կամ որդին էր, կամ էլ եղբայրը: Նրան հաջորդեց Շուտրուկյանների դինաստիա՝ վերջին ներկայացուցիչը՝ Խումպանիմեն, որի կառավարման նույնիսկ տարիներն անհայտ են: Փաստորեն այսպիսի ողբերգական վախճան ունեցավ այս դինաստիայի կառավարումն Էլամի պատմության մեջ¹³:

Ստուգողական հարցեր

1. Ինչպիսի՞ն էր Էլամի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կացությունը կասսիտական տիրապետության շրջանում և Իգեհակի դինաստիայի օրոք:

2. Ինչպիսի՞ ներքին և արտաքին փոփոխություններ եղան Էլամում Ունտաշ-Նապիրիշա և Կիտեն-Խուտրան թագավորների օրոք (1275-1205թթ.):

3. Ինչպիսի՞ վերելք և զարգացում ապրեց Էլամը Շուտրուկ-Նախիսունտե արքայի օրոք:

4. Ինչպիսի՞ նվաճումներ և մշակութային գործունեություն է ծավալել Շիլխակ-Ինշուշինակ թագավորը իր կառավարման տարիներին:

5. Ինչպիսի՞ արտաքին քաղաքական հանգամանքների պայմաններում Միջին Էլամական թագավորությանն ապրեց նախ աստիճանական թուլացում, ապա և անկում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 433; Ю. Заблоцка, նշվ. աշխ., էջ 267-271; ИДМ, Кн. 1, Ранняя древность, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 198-203.

² Б.А. Тураев, նշվ. աշխ., էջ 363-364; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 110-111; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 433, էջ 406 և հաջ; D.T. Potts, The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambr., 2015.

³ E. Carter, M.W. Stolpe, *Elam: Surveys of Political History and Archaeology*, L., 1984, էջ 37; T. Potts, *The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, Cambr., L., 1999, էջ 213–216; P. Amiet, Marlik et Tchoga Zanbil, *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, 1990, Vol. 84, № 1, էջ 44–47.

⁴ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 425-427; Ю. Заблоцка, նշվ. աշխ., էջ 273; САН, Vol. I, P. 1, էջ 218.

⁵ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 428-429; Ю. Заблоцка, նշվ. աշխ., էջ 288; ИДМ, Кн. 1, Ранняя древность, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 200-201; Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 192; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 120 և հաջ; M.Van De Mieroor, *A History of the Ancient Near East*, ca. 3000-323, L., 1999, էջ 199 և հաջ; D.T. Potts, *The Archaeology of Elam*, Cambr., 1999, էջ 232-237.

⁶ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 428-429; Ю. Заблоцка, նշվ. աշխ., էջ 288; ИДМ, Кн. 1, Ранняя древность, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 200-201; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 122 և հաջ.

⁷ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 429; Ю. Заблоцка, նշվ. աշխ., էջ 288; ИДМ, Кн. 1, Ранняя древность, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 201; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 123 և հաջ; նսյնի՝ *The Lost World of Elam*, L., 1972, էջ 25-26; D.T. Potts, *The Archaeology of Elam*, Cambr., 1999, էջ 232-237; I. Niaz, *Old World Empires: Cultures of Power and Governanct in Eurasia*, L., N.-Y., 2014, էջ 97; G. Cameron, *History of Early Iran*, Chicago, 1936, էջ 152; E.-J. Levin, *L'histoire de l'Iran antique*, Paris, 1937, էջ 86-87; Y. Majidzadeh, *History and Civilization of Elam*, Tehran, 1991, էջ 22.

⁸ Ю. Заблоцка, նշվ. աշխ., էջ 289; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, *Культура и экономика древнего Ирана*, М., 1980, էջ 65; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 400 և հաջ., 410.

⁹ Ю. Заблоцка, նշվ. աշխ., էջ 289; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 428-429; ИДМ, Кн. 1, Ранняя древность, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 200; P. Sykes, *A History of Persia*, Vol. I, N.-Y., 2004, էջ 73.

¹⁰ P. Sykes, նշվ. աշխ., էջ 74-75.

¹¹ Y. Majidzadeh, *History and Civilization of Mesopotamia*, Tehran, 1997, Vol. 1, էջ 23; H. Pakzadian, *The Coins of Elymais*, Tehran, 2007, էջ 31; D.T. Potts, *The Archaeology of Elam*, Cambr., 1999, էջ 59-60; F. Vallat, *Le royaume elamite de Zamin et les Letters de Nineveh*. *Iranica Antiqua*, 1998, 33, էջ 95–106; "ELAM" *The history of Elam*, *Encyclopaedia Iranica*, 1998, Vol. VIII, Fasc. 3, էջ 301-313.

¹² Հուրուրրույի մասին գրվել է բազմաթիվ հեղինակների կողմից, ովքեր անդրադարձել են Բաբելոնի, հատկապես Միջին թագավորության պատմությանը: Տես Յ.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 21 և հաջ; B.G. Paul, *The Atlas of World Archaeology*, N.-Y., 2000, էջ 78; В.А Белявский, *Вавилон легендарный и Вавилон исторический*, М., 1971; Дж. Веллард, *Вавилон*, М., 1935; Г. Винклер, *Вавилонская культура в ее отношении к культурному развитию человечества*, М., 1913; В.И. Гуляев, *Шумер, Вавилон, Ассирия. 5000 лет истории*, М., 2005, էջ 326-328; Ф. Делич, *Библия и Вавилон*, СПб., 1912; Заблоцка Ю., նշվ. աշխ., 267-

270; И. Клима, Общество и культура древнего Двуречья, Прага, 1947; И.С. Ключков, Духовная культура Вавилонии. Человек. Судьба. Время., М., 1983, էջ 47 և հաջ; Н.М. Никольский, Частное землевладение и землепользование в древнем Двуречье, Минск, 1948; նույնի՝ Культура древней Вавилонии, Минск, 1959; X. Сагге, Вавилоняне, М., 2005, էջ 112-113; նույնի՝ Вавилон и Ассирия, М., 2004, էջ 78 և հաջ; A. Goetze, The Laws of Eshnunna, New Haven, 1956; J.N. Postgate, Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History, L.-N.-Y., 1992.

¹³ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 120 և հաջ; Ю. Заблodka, նշվ. աշխ., էջ 288-289, 332-334; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 412-415, 419-421, 424-429; ИДМ, Кн. 1, Ранняя древность, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 200-201.

Գ) Էլամը Նոր թագավորության օրոք (մ.թ.ա. մոտ. 750-640թթ.). Նոր էլամական թագավորության պատմության սկիզբը նման է հավասարման՝ բազմաթիվ անհայտներով, և այն կապում են նույնիսկ Հեռավոր արևելքից գաղթած ցեղերի և ժողովուրդների հետ: Նավուխոդոնոսոսը I-ից կրած ջախջախիչ պարտությունից հետո Էլամը պատմության թատերաբեմում է հայտնվում միայն 821թ., երբ ասորեստանյան թագավոր Շամշի-Ադադ V-ը (823-811թթ., աքքադ.՝ Šamši-Adad; ամորեեր.՝ Šamši-Addu - թարգման. է «իմ արև-աստված Ադադը») կարողացավ հաղթել էլամացիների, քաղղեացիների և արամեացիների միացյալ բանակին: Ինչ վերաբերում է բուն Էլամի պետությանը, ապա այն կրկին հիշատակվում է միայն 742թ. ¹: Համաձայն բաբելոնյան մի ժամանակագրության այս երկրի թագավոր է դարձել Խումպաննիկաշը (742-717թթ.): Սակայն, երբեմն մինչև նրա գահակալումը նշվում է Խումպանտախրախի անունը, որի կառավարման հավանական թվականներն է մ.թ.ա. 760 ? – 742թթ: Ոչ մի տվյալ չունենալով այս թագավորի վերաբերյալ, բացի նրա անունից, գտնում են, որ նա Շուտրուկյանների դինաստիայից էր: Չունենալով այլ ելք, նրա անվան վերջին հավածը Խումպան **SUŠUՆU**-ը կապում են Տախուրա անվան հետ, որն իրանա-արիական ծագում ունի, և այսպես կոչվել է VIIIդ. գործիչներից մեկը: Տախուրայի նախնիներն, ըստ ավանդույթի, ապրել են Չինական ծովի կղզիներից մեկում, հավանաբար՝

Տայվանում: Այսպիսով, նրան կապում են Յունանշան մշակույթին պատկանող ցեղերի հետ, որոնց վերաբերյալ առաջին վկայություններն վերաբերում են մ.թ.ա. XV դարին:

Հետագայում, անհայտ հանգամանքներում, նրանք անհետացել են պատմության թատերաբեմից, և, ինչպես գտնում են, նրանց մի հատվածը հայտնվել է Էլամում: Այս պատճառով էլ, կա կարծիք, որ Նոր Էլամական թագավորությունը, դա տոխարների (տոկլիսարների) պատմությունն է (Н.В. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.-Л., 1941, էջ 29-31, Strabo, XI,VIII,1, Сыма Цянь, Ши Цзи, էջ 114 (տես վերջինիս՝ 123-րդ գլուխը) ²: Սրա պատճառներից է այն, որ ասորեստանյան Սիննաբերիք թագավորի (705-681թթ.) ժամանակաշրջանին վերաբերող տեքստերում նշվում է ծովագնաց տոխարների մասին, որոնք հայտնվել են նրա թագավորության սահմանային շրջաններում, առաջին հերթին Կուտիում մարզի տարածքում, բայց, մնում է անհայտ, թ'ե որտեղից են նրանք եկել: Փաստորեն առայժմ անհայտ է նրանց նախահայրենիքի խնդիրը: Ժամանակագրորեն դա համընկնում է Խումպանտախրախի կառավարման հետ: Այնուհետև շարունակելով իրենց ընթացքը այդ ցեղերն զբաղեցրել են Բաբելոն-Ռագա ռազմաստրատեգիական նշանակություն ունեցող ճանապարհը: Տոխարներին բաժանում են երկու խմբի՝ կեղծ, որոնք ապրել են Կենտրոնական Ասիայում (մ.թ. III-VIIIդդ., նրանց լեզուն կոչվում է ārsī և kučāññe) և իսկական, որոնք խոսել են արևելաիրանական լեզուներով: Հունական աղբյուրներում նրանք հայտնի են Τοχάριοι անվամբ և ազգակից են յուէջծի ցեղերին (Сыма Цянь, Исторические записки (Ши цзи), Т. 9, М., 2010, էջ 201, Pliny, NH, IV, 84, VI, 22 և հաջ. (այս մատենագիրը նրանց անվանում է նաև սատարի), Ptol, VI,XI,6, Strabo, XI,VIII,2, Псевдо-Арриан, Плавание вокруг Эритрейского моря, ВДИ, 1940, № 2, էջ 264-281, И.В. Пьянков, Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия, էջ 56-58, Византийские историки Дексип, Эвнапий, Олимпиодор,

Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, էջ 45, Марко Поло, Книга о разнообразии мира, էջ 113 և հաջ.)³:

Այս ամենն տեղի է ունեցել արիական ցեղերի ներթափանցման պատճառով, որի սկիզբ է համարվում մ.թ.ա. մոտ. 1000թ: Սակայն հետագայում այդ ցեղերն անջատվել, բաժանվել են իրարից, որը սովորական երևույթ էր այն ժամանակ տեղի ունեցած ցեղային գաղթերի և տեղաշարժերի դեպքերում: Ժամանակագրորեն սա համընկնում է VII-դ. պարսիկների և մարերի՝ իրարից բաժանվելու պրոցեսի հետ:

Նոր էլամական թագավորության հիմնումն այս ցեղերի հետ կապելն իրական է համարվում նաև այն տեսանկյունից, որ Հին, իսկ առավել ևս Միջին պետությունների ժամանակաշրջանում՝ գտնվելով հարատև (պերմանենտ)՝ պատերազմների մեջ, այն իրեն համարյա սպառել էր, եթե ոչ ամբողջովին: Դրան գալիս էր ավելանալու նաև պետության կառավարման համակարգում գոյություն ունեցած ամենամեծ սխալը՝ ընտանիքի անդամների, իրար հետ ամուսնությունները: Վերջինիս մասին ավելի մանրամասն կխոսենք նաև կառավարման համակարգին վերաբերող բաժնում: Էլամն իրենից ներկայացնում էր պետությունների խառնածին միություն՝ *Imperium in imperio* («Պետություն պետության մեջ (կամ ներսում)»): Դրան ավելանալում էր մեկ այլ դժբախտություն ևս՝ «Բոլորի պատերազմը, բոլորի դեմ (*Bellum omnium contra omnes*)»:

Խումպաննիկաշ թագավորի վերաբերյալ վկայություններ կան բաբելոնյան ժամանակագրություններում: Նա կարողացել է 720թ. հաղթել Ասորեստանի Սարգոն II թագավորին (722-705թթ.) Դեր բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Տեքստում նշվում է. «Նա (Խումպաննիկաշը) կարողացավ վճռական հաղթանակի հասնել Ասորեստանի հանդեպ, իսկ Բաբելոնի Մարդուկ-ապլա-իդդին թագավորն շտապեց իր

գորքով այնտեղ՝ նրան օգնելու նպատակով, քանզի դաշնակիցներ էին: Բայց նա ուշացավ, ուստի կես ճանապահից հետ վերադարձավ (S. Smith, Babylonian Historical Texts Relating to the Capture and Downfall of Babylon, էջ 45, F.K. Grayson, Assyrian and Babylonian Chronicles (Texts from Cuneiform Sources, 5, էջ 67)»⁴:

Խոսքը Մարդուկ-ապլա-իդդին II-ի մասին է (721-710 և 703թթ.), որը Բաբելոնյան IX դինաստիայի ներկայացուցիչներից էր (729-627թթ.): Այսպիսով, եթե նախկինում, ինչպես նշվել է վերևում Էլամը և Բաբելոնը ռիսերիմ թշնամիներ էին, ապա այսուհետև դաշնակցած և համատեղ պետք է պայքարեյին իրենց ընդհանուր հակառակորդի՝ Նոր Ասորեստանյան պետության դեմ: Այս ժամանակ Ասորեստանը վերածվել էր աշխարհակալ տերության, բայց ձգտում էր նվաճել և իրեն միացնել նորանոր երկրներ և տարածքներ: Այս հաղթանակից 3 տարի անց Խումպաննիկաշին հաջորդեց նրա քրոջ որդին՝ **Շուտրուկ-Նախիտունտե II-ը** (նրա անունը գահակալման սկզբին հանդիպում է Շուտուր-Նախիտուշե տարբերակով, իշխել է 717-699թթ.):

Նա դարձավ Էլամի պետության պատմության ամենահայտնի և նշանավոր դեմքերից մեկը: Այս թագավորի կառավարման շրջանից բարեբախտաբար պահպանվել և մեզ են հասել արձանագրություններ: Նրա մասին իր վասալներից մեկը նշում է, որ նորաթուխ արքայի մայրն է եղել ոմն Ինդադան: Շուտրուկ-Նախիտունտե II-ը իր գահակալման հենց սկզբից իրեն շնորհել է «Անշանի և Շոշի թագավոր» տիտղոսը, ինչպես նաև հռչակել է իրարից հեռացած, երկճեղքվածք տված և անջատված Էլամական մյուս սահմանների տիրակալը: Ցանկանալով հասնել փառքի և երկրպագման, նա ավելի ուշ ժամանակաշրջանում կազմված տեքստերում հրամայում է, իրեն անվանել Շուտրուկ-Նախիտունտե ձևով⁵:

Բայց մի վասալ, որը կառավարում էր Այապիրի շրջանում շարունակել է թագավորին անվանել հին ձևով: Նույն կերպ են

վերաբերվել նաև դաշնակից բաբելոնացիները, ինչպես նաև ռիւերիմ թշնամի ասորեստանցիները: Հետագայում նա տեքստերում իրեն անվանում է երկրի տարածքներն բազմապատկող, Էլամի գահին տիրող և նրա գահաժառանգ թագավոր, որին մեծապես սիրում են Խումպանա և Ինշուշինակ աստվածները: Նա նաև նշում է, որ հանուն իր և պետության բարեկեցության իրար են «միացել» իրեն նախորդած նախկին երեք թագավորները (նկատի է ունեցել նրանց ոգիները): Նրանց օգնությամբ էլ ինքն ստացել է գահը: Էլամում մարդիկ հավատացել են, որ հանգուցյալների ոգիները կարող էին միանալ և միջամտել երկրային գործերին: Նա նկատի է ունեցել Խուտելուտուշ-Ինշուշինակին, Շիլխանախամուրու Լագամարին և Խումպանիմենային: Նա գտնում է, ցուցակից վերջինիս եղել է իր հայրը: Այսպես նա ցանկացել է իրեն մերձեցնել և կապել Շուտրուկյաններ հետ ⁶:

Շուտրուկ-Նախիտունտե II-ի այս տեքստի վերջնամասում խոսվում է Ինշուշինակի «աջակցությամբ» Կարինտաշ քաղաքը գրավելու մասին, որը գտնվել է Բաբելոն-Ռագա ճանապարհի վրա: Նա այստեղ է հասել անցնելով ողջ Լուրեստանի տարածքով, գրավել է Խորրեմաբադը, որտեղ նախկինում տեղակայված է եղել Սիմաշկի մարզը, ապա անցել է Նեխավենդով և Խարսինով: Ի վերջո նա հասել է Քերմանշահի շրջանը: Հավանաբար, անջատված Էլամական մյուս սահմանների միացման մասին իր տեքստը վերաբերել է հենց այս արշավանքին: Տեքստն իր ծավալով ավելի քան 80 տող է, և տիրակալը նշում է, որ գրավել ու իրեն է ենթարկել ավելի քան 32 շրջաններ: Կարինտաշից գորքի մի մասն հասել է մինչև Միջագետքի նախահարթավայրային շրջանը: Թագավորի հրամանով շուտով նորանվաճ տարածքներ է ժամանել գերագույն քուրմը, որը, որպես հարկ, պետք է հավաքեր նրանց մոտ եղած ցլերին զոհաբերության արարողությունների համար, իսկ բացի այդ, ամենուր պետք է դրվեին հաղթած թագավորի

արձանները: Որպես երախտիք տարած հաղթանակների արքան հրամայեց կազմակերպել զոհաբերություններ՝ Ինշուշինակ, Լագամար և Պինեկիր աստվածների պատվին, որը եղել է լանլուբե ամսին և համապատասխանում է հոկտեմբերի կեսերին 7:

Շուտրուկ-Նախխունտեյի հյուսիսային ուղղությամբ կատարած նվաճումների մասին վկայում են նաև ասորեստանյան սկզբնաղբյուրները: Նրանցում նշվում է, որ արքան միջամտել է նաև Էլլիպի պետության ներքին գործերին: Գահի հավակնորդներից մեկին օգնելու նպատակով Շուտրուկ-Նախխունտեն 711թ. ուղարկել է 4.500 նետաձիգներ, բայց պարտվել է Սարգոնի բանակից: Այստեղ իշխել է գառամյալ Դալտա թագավորը, որի մահից հետո սկսվել է պայքար նրա երկու զավակների՝ Նիբիայի և Իսպաբարայի միջև: Էլամն աջակցել է վերջինիս, որը ծնկաչոք խնդրել է Շուտրուկ-Նախխունտեյին օգնել միայն իրեն: Իսպաբարան հաղթել է, Էլամի կողմից հռչակվել թագավոր և երկու թագավորությունների միջև հաստատվել է խաղաղություն:

Շուտրուկ-Նախխունտեն աշխատեց որքան հնարավոր է Էլամը հեռու պահել ասորեստանա-բաբելոնյան (Սարգոն II-Մարդուկ-ապլա-իդդին II) թշնամական հարաբերություններին միջամտելուց և խառնվելուց, չնայած, որ Բաբելոնի թագավորն անընդհատ խնդրանքներով դիմում էր նրան: Դեպքերի հետագա ընթացքն այնքան էլ պարզ չէ: Շուտրուկ-Նախխունտեն հրաժարվել է նրան ապաստան տրամադրելուց, բայց Էլամի որոշ կառավարիչներ աջակցել են Մարդուկ-ապլա-իդդինին: Առայժմ մնում է անհայտ նրա թաքնվելու վայրը, բայց հայտնի է, որ Սարգոնը՝ մնալով դժգոհ ներխուժել է Էլամի տարածք, ստիպել, որպեսզի Սամխումա, Բադ-Դուրա, Դուր-Տիլիտա և այլ քաղաքներն իրեն հարկ վճարեն: Ավելին, Սակբատ քաղաքի ողջ բնակչությանն հրամայել է տեղափոխել Ասորեստան, իսկ

Սակբատը վերաբնակեցվել է Կոմմագենից տեղափոխված մարդկանցով ⁸:

705թ. Սարգոնի վախճանվելուց հետո, երբ նրան հաջորդեց Սինաքքերիբը, ապա երկրի ներսում սկսվեց անգիջում պայքար: Նրան դեմ էին ինչպես տեղի քրմերը, այնպես էլ վերնախավի մեծ մասը: Սկսվեց համընդհանուր դժգոհություն, որից էլ որոշեց օգտվել Մարդուկ-ապլա-իդդինը: Շուտրուկ-Նախխունտեյի աջակցությամբ, որն ուղարկել էր 80հազ. նետաձիգ և հեծյալներ նա 703թ. վերականգնեց իր իշխանությունը: Սինաքքերիբը նոր արշավանք կազմակերպեց Բաբելոն՝ անձամբ գլխավորելով բանակը և Կիշի մոտ գլխովին ջախջախեց քաղդեա-էլամական միացյալ ուժերին: Մարդուկ-ապլա-իդդինը կրկին փախչեց հարավ: Սինաքքերիբի հրամանով Բաբելոնի թագավոր կարգվեց Բել-իբնին, բայց նա համաձայնության եկավ և դաշնակցեց քաղդեացիների հետ, որի պատճառով էլ շուտով գահընկեց արվեց: Նոր թագավոր դարձավ Աշշուր-նադին-շումը: Սինաքքերիբը պետք է հարձակվեր նաև Էլամի վրա, բայց Սիրիայում և Պաղեստինում ստեղծված անկայուն իրավիճակը՝ նրան հետ պահեցին այս քայլից ⁹:

699թ. Էլամում տեղի ունեցավ պալատական հեղաշրջում և գահ բարձրացավ ***Խալլուտուշ-Ինշուշինակը*** (699-693թթ.), որը Շուտրուկ-Նախխունտեյի կրտսեր եղբայրն էր: Շուտրուկ-Նախխունտեյի պատերազմներին հրաժարվեց մասնակցել նրա հպատակներից միայն Խաննին, որն այդ ընթացքում իրեն հռչակեց անկախ, հիմնեց փոքրիկ թագավորություն՝ Այապիր մարզի տարածքում, որը երկրի արևելյան լեռնային շրջաններում էր: Մ.թ.ա. VIIIդ. վերջերին տեղի ունեցած այս իրադարձություններն իրենց արտացոլումն են գտել նաև Աստվածաշնչի Գիրք թագավորացում (Թագավորաց, II, 20, 12-19):

Խալլուտուշ-Ինշուշինակը, որին ասորեստանցիներն անվանում էին Խալուշու, ինքն իրեն անվանում է Խումբան-

տախ-ռախա, որն իրենց լեզվով նշանակում էր ոչ թե որդի, այլ արական կողմի ժառանգորդ: Խումբան-տախ-ռախան՝ Խալլուտուշ-Ինշուշինակի պապի եղբայրն էր: Այս ամենի մասին մենք իմանում ենք նրա կողմից թողնված միակ արձանագրությունից: Այստեղ, նա նաև իրեն անվանում է. «...պետական ունեցվածքի անվարան բազմապատկող...»: Նա մեծ հարգանքով է վերաբերվել Ինշուշինակին և խնդրել է վերջինիցս, որ իր հաղթանակին թախծալից չվերաբերվի: Նա Բաբելոնի նախկին թագավոր Մարդուկ-ապլա-իդդինին, որը փախչել էր Սինաքքերիբի հետապնդումներից, ապաստան էր տվել Նագիտու քաղաքում (Նագիտե-րակի - նշանակ. է «Ճահիճների շրջան»), որը գտնվում էր Պարսից ծոցին մերձակա կղզիներից մեկում: Ստեղծելով նավատորմ 694թ. Սինաքքերիբը գրավեց այս քաղաքը: Որպես պատասխան Խալլուտուշ-Ինշուշինակը նույն թվականին գրավեց Բաբելոնի՝ Սիպպար քաղաքը: Գերեվարվեց Բաբելոնի թագավոր Աշշուր-նադին-շումինը, որը Սինաքքերիբի որդին էր: Ապա նրան ուղարկեց Էլամ, որտեղ էլ վերջինս սպանվեց: Բաբելոնի թագավոր դարձավ Էլամի դրածո Ներգալ-ուշեզիբան: 693թ. սեպտեմբերին Սինաքքերիբը Նիպպուրի մոտ հաղթեց բաբելոնա-էլամական միացյալ ուժերին: Գերեվարվեց Ներգալ-ուշեզիբան, իսկ Խալլուտուշ-Ինշուշինակը մնացյալ գորքով դիմեց փախուստի, վերադառնալով «հարազատ» երկիր: Մնում է անհայտ, թե պետության ներսում ինչ տարաձայնություններ կային, հատկապես կառավարող ընտրախավի ներսում, բայց կատարվեց անհավատալին: Երբ, 693թ. տաշրիտույի 26-ին (հոկտեմբերի 14-ին) արքան մոտեցավ Շոշին, ապա բնակիչներն փակեցին քաղաքի դարպասները և նրան սպանեցին: Երևի նրան առաջին հերթին չներեցին, որ գահը բռնագրավել էր նախորդ արքայից, որի համար էլ նա, ինչպես տեսանք վերևում, խնդրանք էր հղում Ինշուշինակին: Սրան ավելացավ նաև նրա խայտառակ պարտությունը: Նա իշխեց 6 տարի, բայց անհասկանալի

պատճառներով Նիպպուռի իրավաբանական տեքստերից մեկում նշվում է, որ կառավարել է 15 տարի ¹⁰:

Խալլուտուշ-Բնշուշինակին հաջորդեց որդին՝ Կուտիր-Նախիտունտեն (693-692թթ.): Էլամում գահակալման շուրջն ծավալված այս պայքարն Սինաքքերիբն իրավացիորեն գնահատեց որպես ներքին թուլության նախանշան: 693թ. նա կազմակերպեց նոր արշավանք դեպի Էլամ: Ասորեստանցիներն գրավեցին երկու երկրների միջև գտնված սահմանային Բիտ-Խաիրի և Ռազա քաղաքները, որոնք Էլամացիներն զավթել էին դեռ Սարգոնի II-ի օրոք, և ընդգրկել Դեր մարզի կազմի մեջ: Այս Սինաքքերիբն իրար հետևից գրավեց 34 բուն Էլամական քաղաքներ: Կուտիր-Նախիտունտեն իր նստավայր Մադակտույից դիմեց փախուստի և եկավ Խիդալու, որը գտնվում էր պետության ծայրամասում և լեռնային տարածք էր (գտնվել է ներկայիս Բեխբեխանի մոտ): Սինաքքերիբը շարժվեց դեպի այս շրջան, բայց քանի որ տեքետու ամիսն էր (դեկտեմբեր-հունվար)՝ հրամայեց վատ եղանակի պատճառով երթն ընդհատել: Երեք ամիս անց Սինաքքերիբին հայտնեցին, որ Էլամի թագավորին ապստամբության ընթացքում նախ գերել են, ապա սպանել: Սա Էլամի ողջ պատմության մեջ առաջին դեպքն էր, երբ երեք թագավորներ իրար հետևից նախ գահընկեց էին արվում, ապա սպանվում (D.D. Luckenbill, The Annals of Sennacherib, Oriental Institute Publications 2, Chicago, 1924, էջ 79) ¹¹:

Թագավոր դարձավ Խումպանիմենան (692-687թթ.), որը նախորդի կրտսեր եղբայրն էր: 691թ. դեպքերի կապակցությամբ Սինաքքերիբը նշում է, որ կազմակերպել է իր ութերորդ արշավանքը Բաբելոն և նրա բնակիչները բացել են Էսագիլայի գանձարանը և, համարյա ողջ հարստությունն ուղարկել են Խումպանիմենային (ոսկի, արծաթ, թանկարժեք քարեր)՝ խնդրելով հասնել իրենց օգնության: Այս գորքում Էլամացիներից զատ եղել են նաև զինվորներ Պարսուաշա երկրից: Տեղի ունեցած ճակատամարտի վերաբերյալ, որը եղավ Խալուլի մոտ (գտնվել է

Տիգրիսի ափին, ներկայումս այստեղ Իրաքի Սամարրա քաղաքն է, Բաղդատից 125կմ. հյուսիս), ասորեստանցիներն տարան փայլուն հաղթանակ: Խումպանիմենան, ինչպես և Բաբելոնի թագավոր Մուշեզիբ-մարդուկը (692-689թթ.)՝ չսպասելով մարտի ավարտին, դիմեցին փախուստի: Մինաքքերիբը, ինչպես ինքն է նշում, նախ հրամայել է հետապնդել նրանց, ապա խղճալով, որոշել է թողնել կենդանի: Հակառակ այս ամենին բաբելոնյան ժամանակագրությունում նշված է, որ հաղթել է Խումպանիմենան: Ավելի հավանական է, որ կողմերից և ոչ մեկին չի հաջողվել հասնել վճռական և ջախջախիչ հաղթանակի:

Մինաքքերիբի բախտը բերեց, իր կամքից անկախ: 689թ. Խումպանիմենան կաթվածահար եղավ և դադարեց խոսել, որից էլ չհապաղեց օգտվել ասորեստանյան թագավորը: Նույն թվականի դեկտեմբերին նա ներխուժեց Բաբելոն և գրավեց մայրաքաղաքը: Մուշեզիբ-մարդուկը գերեվարվեց և տարան Նինվե, իսկ Էլամի թագավորն մահացավ 688 թ. սկզբներին՝ Շոշում: Վերջինիս հաջորդեց Խումպանիալտաշ I-ը (687-680թթ.), որը նախորդի հորեղբոր տղան էր:

Խումպանիալտաշ I-ի վերաբերյալ վկայություններ չկան, ուստի ենթադրվում է, որ նա կառավարել է հանգիստ պայմաններում՝ նպատակ ունենալով իր պետությունն հեռու պահել նոր ցնցումներից: Բաբելոնյան ժամանակագրությունում արձանագրված է, որ նա հանկարծակի վատացել է, և նույն օրն էլ, մինչև մայրամուտ՝ մահացել (D.D. Luckenbill, The Annals of Sennacherib, Oriental Institute Publications 2, Chicago, 1924, էջ 80)¹¹: Թագավոր է հռչակվել Շիլխակ-Ինշուշինակ II-ը (680-668թթ.), որը, երևի նույնպես, Խումպանիմենայի հորեղբորորդիներից էր: Հայտնի է, որ նրա հայրն է եղել ումն Ումմանունուն: Միջագետքյան աղբյուրներն այս դեպքերի մասին հայտնում են այլ վկայություններ, նշելով որ 681թ. իշխել է Խումպանիալտաշ II-ը: Սակայն, դա այնքան էլ կարևոր չէր: Համենայն դեպս, բոլոր դեպքերում էլ, Էլամի համար օրակարգի հարց էր դարձել

պետության՝ կործանումից փրկելը: Նա ձգտում էր ժամանակավոր դադարի, որպեսզի պետությունը փրկի հետագա կազմալուծումից և, որպես կարևոր ու առաջին քայլ, հաստատեց բարիդրացիական հարաբերություններ Ասորեստանի հետ: Բայց, երբ Ասորեստանում Սինաքքերիբին հաջորդեց Ասարխադդոնը, ապա 675թ. Շիլխակ-Ինշուշինակ II-ը, որին անվանում են նաև Խումպանիալտաշ II, ինչպես նշեցինք վերևում, հարձակվեց իր դարավոր թշնամու վրա: Նա հատկապես մեծ ավերածություններ իրականացրեց Սիպպարում: Արշավանքից շատ չանցած, նույն թվականի վերջերին Էլամի թագավորն անհայտ հանգամանքներում՝ մահացավ իր պալատում:

Նոր թագավոր հռչակվեց նրա եղբայր *Ուրտակին*, որն, հավանաբար, նույն Ուր-տակ-Ինշուշինակն էր և, սկսել էր կառավարել վաղուց, բայց նրա գահակալումը չէր ճանաչվել (674-663թթ.): Բայց այս անգամ ևս նրա մասին արագ մոռացան և իշխանությունն անցավ Տեմպտի-Խումպան-Ինշուշինակին (668 ? - 653, երբեմն նաև Տեմպատ-Խումբանա-Ինշուշինակ): Նա փաստորեն կարողացավ գերագույն իշխանության բոլոր լծակներն կենտրոնացնել իր ձեռքում և հեռացրեց իշխանությունից գուգահեռաբար կառավարող Ուրտակին: Տեմպտի-Խումպան-Ինշուշինակից մեզ են հասել հինգ արձանագրություններ: Ցավոք, դրանք մասամբ վնասված են, իսկ որոշ մասերում էլ պարունակում են իրականությանը չհամապատասխանող, անհավաստի տեղեկություններ: Այս պատճառով էլ դրանց ուսումնասիրությունը «պահանջում» է քննադատական մոտեցում: Ավելի հավաստի են նրա անձնական թշնամի Ասորեստանի թագավոր Աշշուրբանապալի (կամ Աշշուր-բանու-ապլի, 669/668-635 կամ 627թթ.) տեքստերում պահպանված վկայությունները: Վերջինիս տեքստերում նա հայտնի է Տե-Ումմա անվամբ, որին ասորեստանցիներն համարել են դժոխքի խորհրդանիշ (Տես՝ F.R. Esarhaddon, S. Parpola, and J. Reade, *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon, and Letters to Assurbanipal and Sin-Šarru-İškun from Northern and*

Central Babylonia. State Archives of Assyria, Vol. 18, R.D. Barnett, Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668-627 B.C.E.), L., 1976) ¹²:

Ուրտակին օգտագործելով Տեմպտի-Խումպան-Ինշուշինակի բարյացակամ վերաբերմունքն իր հանդեպ 665թ. արշավանք կազմակերպեց դեպի Միջագետք, որն Ասորեստանի տիրապետության ներքո էր: Աշշուրբանապալն այդ ժամանակ գտնվում էր Եգիպտոսում, որի դեմ մինչ արդեն հասցրել էր իրականացնել մի քանի արշավանքներ՝ սկսած 674թ: Ասորեստանյան թագավորը իր գորքն ուղղեց դեպի Միջագետք, իսկ Ուրտակին իմանալով այս մասին՝ հրամայեց վերադառնալ Էլամ: 663թ. Ուրտակին մահացավ և, ինչպես նշում է Աշշուրբանապալն, իրեն փրկեց ապագա դաժան հաշվեհարդարից: Մահվան լուրն բոլորից ավելի ուրախալի նորություն էր Տեմպտի-Խումպան-Ինշուշինակի համար, քանզի ազատվում էր կառավարչակցի «վերահսկողությունից»: Նա որոշեց, որ պետք է ազատվել նաև իր մյուս հարազատների «վերահսկողությունից» և հրամայեց ձերբակալել բոլորին: Որոշ մերձավոր հարազատների հաջողվեց դիմել փախուստի, և մոտ. 60 հոգի՝ իրենց օգնական նետաձիգերի հետ կարողացան ապաստան գտնել Աշշուրբանապալի մոտ: Այս մասին իմանում ենք ասորեստանյան թագավորի տեքստերից, որտեղ նշված, որ փախստականները նրան «ծնկաչոք աղաչել են, որպեսզի իրենց փրկի արյունախում թագավորից» (Տես՝ F.R. Esarhaddon, S. Parpola, and J. Reade, The Babylonian Correspondence of Esarhaddon, and Letters to Assurbanipal and Sin-Šarru-Iskun from Northern and Central Babylonia. State Archives of Assyria, Vol. 18) ¹³:

Աշշուրբանապալն հրաժարվեց «քաղաքական» փախստականներին հետ վերադարձնելուց, և նրանց ապաստարան տրամադրեց իր երկրում: Քանի որ հաջորդ տարիներին Աշշուրբանապալը զբաղված էր իրավիճակի կարգավորմամբ նախկինում գրավված տարածքներում (Սիրիա, Փ. Ասիա, հյուսիս-արևմտյան Իրան), ուստի Տեմպտի-Խումպան-

Ինշուշինական ուներ բավականին ժամանակ էլամի ներսում իր խնդիրներն կարգավորելու առումով: Նա նշում է, որ այս «ժամանակավոր դադարի» ընթացքում կարողացել է հաղթել «չարամիտներին» և լավարիպների ցեղին: Չարամիտ կամ չարագործ ասելով, նա, հավանաբար նկատի է ունեցել Անշանի պարսիկներին, իսկ լավարիպները, երևի բնակվել են Լուրիստանի տարածքում:

Աշշուրբանապալը նշում է, որ Տե-Ումմային՝ կատարած ռճիրների պատճառով որոշել էր պատժել նույնիսկ Լուսինը: Դրա դրսևորումներից հանդիսացավ 653թ. հուլիսի 13-ի Լուսնի խավարումը, որից հետո նրա՝ Տե-Ումմայի առողջությունը կտրուկ վատացավ: Նրա շուրթերը փայտացել են և լեզուն կապվել էր ու դարձել համր, իսկ տեսողությունը՝ միանգամից վատացել է: Նույն թվականին էլ Տեմպտի-Խումպան-Ինշուշինակը պատերազմ սկսեց Ասորեստանի դեմ, բայց այս անգամ ևս հաջողությունը նրանից երես թեքեց: Վճռական ճակատամարտը կրկին եղավ Դերի մոտ, և Տեմպտի-Խումպան-Ինշուշինակն զգալով որ պարտվում է, իր որդու՝ Տամրիտույի (Տամմարիտու) հետ դիմել է փախուստի: Բայց նրան կարողացան բռնել, գլխատեցին և գլուխը երկար ժամանակ դրված մնաց Նինվեյի դարպասների մոտ: Աշշուրբանապալի կարգադրմամբ Էլամի թագավոր նշանակվեց Խումպաննիկաշ III-ը (653-651թթ.), որն Ուրտակիի ավագ որդին էր: Բայց էլամացիներն չհամակերպվեցին այս նշանակման հետ և թագավոր ճանաչեցին Ատտախամիտի-Ինշուշինակին (համաձայն ասորեստանյան տեքստերի՝ Ատտամետա, 653-648թթ.), որը Տեմպտի-Խումպան-Ինշուշինակի հորեղբոր որդին էր: Նա Էլամի պատմության մեջ նախավերջին օրինական թագավորն էր, և վերջինն այն առումով, որ նրա մասին վկայում է բուն էլամական տարեգրությունը: Նա այստեղ հանդես է գալիս որպես իր հայրենիքին և ժողովրդին նվիրված թագավոր, և, հատկապես մեծ սիրով է վերաբերվում լեռնային Իզեխ շրջանի բնակչությանը (A.K. Grayson, The

Chronology of Reign of Ashurbanipal, Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin, 1980, Vol. 70, № 2, էջ 227-245, S. Murray, The Library: An Illustrated History, N.-Y., 2008) ¹⁴:

648թ. նրա մահանալուց հետո թագավոր ճանաչվեց նրա որդին՝ **Խումպանիսալտաշ III**-ը (648-644թթ.), որի օրոք էլ ասորեստանցիներն նվաճեցին Էլամը: Կազմակերպվել է, հավանաբար երկու արշավանք՝ 647 և 646թթ: Երկրորդի ժամանակ Խումպանիսալտաշը զորքով հեռացել է Դուր-Ունտաշի տարածք և պաշտպանական դիրքեր է զբաղեցրել Դիզ գետի ձախ ափին: Ասորեստանցիներին հաջողվեց ոչ միայն կոտրել հակառակորդի համառ դիմադրությունը, այլև այս անգամ նրանք ներխուժեցին Էլամի տարածքի ամենահեռավոր շրջանները: Նրանք, իրենց իշխանությունն հաստատեցին Շոշ մարզի վրա, ներխուժեցին Անշան: Աշշուրբանապալը չբավարարվեց մայրաքաղաք Շոշի նվաճմամբ, այլ հրամայեց քանդել և ավերել այստեղի բոլոր տաճարները, հրի մատնել աստվածներին նվիրված անտառները, ոչնչացնել թագավորների գերեզմանները: Իր արձանագրության մեջ նա կատարածի վերաբերյալ մեծամտորեն նշում է. «55 օր տևած իմ արշավանքի ընթացքում ես այդ երկիրն վերածեցի անապատի»: Ապա նա հրամայել է ամենուր աղ լցնել, որպեսզի այդ տարածքն այլևս չբարգավաճի, իսկ թագավորական ընտանիքի անդամներին, ավագանու բոլոր ներկայացուցիչներին, այն ամենն ինչ կենդանի էր մնացել, այդ թվում ընտանի կենդանիներին, Աշշուրբանապալը հրամայել է որպես ռազմաավար տեղափոխել իր պետություն: Ըստ Ասվաճաշնչի Եգրասի գրքի գերիների մի մասն տեղափոխվել է Սամարիա (Ասվաճաշունչ, 4, 9-10, J. Oates, Assyrian Chronology, 631-612 B.C., Iraq, 27 (2), L., 1965, էջ 135-159; Տես նաև S. Ito, Royal Image and Political Thinking in the Letters of Assurbanipal, Ph.D. Thesis, Helsinki, 2015) ¹⁵: Խումպանիսալտաշ III-ը հաստատվեց Շոշ մարզից հյուսիս-արևմուտք գտնված Մադակտու կիսաավեր քաղաքում, բայց շուտով ստիպված էր փախչել Լուրիստան, քանզի ատելի էր բոլորին: Այստեղ նրան

գերեցին էլլիպի ցեղի ներկայացուցիչները և սիրով հանձնեցին Աշշուրբանապալին: Այդ ժամանակ արդեն որպես գերի Նինվեյում էր նաև նրա հորեղբոր որդին՝ Տամմարիտու II-ը, որը նրան զուգահեռ իշխած դինաստիայից էր (651-649թթ.): Երկրի գլխավոր աստծո՝ Իշտարի տաճարի մոտ էլ տեղի ունեցավ նրանց գլխատման արարողակարգը: Մոտ. 639թ. ***Էլամը վերջնականապես կորցրեց իր անկախությունն ու պետականությունը*** և միացվեց ասորեստանյան կայսրությանը: Դա Ասորեստանի վերջին հաջողությունն էր իր բոլոր նվաճումների ընթացքում: Ասորեստանն իր հերթին աներևակայելի ուժեր վատնեց Էլամի և իր մյուս ռիտերիմ հակառակորդների դեմ մղված անզիջում և, կարծես թե, անվերջանալի պատերազմներում: Այս ամենից առավելագույնն քաղեցին նախ օրեցօր հզորացող Նոր Բաբելոնյան թագավորությունը, ապա և Աքեմենյան Իրանը: Աշշուրբանապալից հետո Ասորեստանը գտնվում էր հոգեվարքի մեջ և 605թ. այն ևս կործանվեց: Էլամը մոտ 596/595թթ. միացվեց բաբելոնյան, այդ ժամանակի արդեն նոր աշխարհակալ տերությանը: 539թ., երբ վերջինս նվաճվեց նորաստեղծ Աքեմենյան Իրանի կողմից, ապա Էլամը ևս հայտնվեց նրա կազմում ¹⁶:

Էլամացիները նույնիսկ մեկ դարից ավելի ժամանակահատված անցնելուց հետո ևս՝ չհաշտվեցին իրենց նվաճված լինելու կարգավիճակի հետ: Անկախացման առաջին փորձն տեղի ունեցավ 522թ., երբ Դարեհ I-ը չէր կարողացել ամրապնդվել պարսկական գահին: Ապստամբության հաջորդ փորձն տեղի ունեցավ 519թ., երբ ոմն Ատտամետան իրեն վերանվանեց Ատտամետա-Ինշուշինակ, ապա հռչակեց թագավոր: Սակայն նա շուտով պարտվեց, գերեվարվեց և Դարեհի I-ի ներկայությամբ կախվեց: Այսպես Էլամը վերածվեց Իրանի բաղկացուցիչ մասերից մեկի, ունենալով կարևորագույն դեր նրա հետագա ողջ պատմության ընթացքում ¹⁷:

Ստուգողական հարցեր

1. Ինչպիսի՝ ցեղային տեղաշարժեր տեղի ունեցան Էլամում Նոր թագավորության կազմավորման շրջանում և ինչպիսի՝ն էր քաղաքական կացությունը երկրում VIIIդ. վերջերին:

2. Ինչպիսի՝ ներքին և արտաքին փոփոխություններ եղան Էլամում Շուտրուկ-Նախխունտե II թագավորի օրոք (717-699թթ.):

3. Ինչ՝ պայքար էր տեղի ունենում Էլամի, Բաբելոնի և Ասորեստանի միջև VIIդ. սկզբներին (Խալլուտուշ-Ինշուշինակից մինչև Խումպանխալտաշ I-ը՝ 699-680թթ.):

4. Ինչպիսի՝ն էր Էլամի միջազգային կացությունը 670-650-ական թթ. (Ուրտակիից մինչև Խումպանխալտաշ III-ը (մինչև 648թ.):

5. Ինչ՝ հանգամանքներում և ինչպե՛ս տեղի ունեցավ Էլամական թագավորության կործանումը:

6. Ինչ՝ նշանակություն ունեցավ Էլամի պետությունը համաշխարհային պատմական գործընթացներում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 138 և հաջ; Ю. Заблочка, նշվ. աշխ., էջ 332-334 և հաջ; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 433, 482; ИДМ, Кн. 1, Ранняя древность, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 289; В.И. Гуляев, նշվ. աշխ., էջ 354, 356, 359-360.

² Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов, Первые индоевропейцы в истории: предки тохар в древней Передней Азии, ВДИ, 1989, № 1, էջ 14-39; Л.М. Сверчков, Тохары. Древние индоевропейцы в Центральной Азии, Ташкент, 2011, էջ 11 և հաջ. (տես՝ նաև այս մենագրության 193-239 էջերում տեղակայված օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկերը).

³ В.В. Иванов, Языковые данные о происхождении кушанской династии и тохарская проблема, Народы Азии и Африки, 1967, № 3, էջ 106-118; Э.А. Грантовский, Иран и иранцы до Ахеменидов. М., 1998, էջ 80; Л.С. Клейн, Древние миграции и происхождение индоевропейских народов, СПб., 2007, էջ 160; W. Tam, The Greeks in Baktria and India, L., 1938, էջ 45 և հաջ.

⁴ ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, М., 2004, էջ 490; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 143 և հաջ; Д.Ч. Садаев, История древней Ассирии, М., 1979, էջ 102-103; Ю. Заблочка, նշվ. աշխ., էջ 331-333; В.И. Гуляев, նշվ. աշխ., էջ 359.

⁵ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 139-140; М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 45; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 73; J.de Morgan, Textes élamites sémitiques, deuxième série, Mémoires de la délégation en Perse, Paris 1905; O.

Harper, P. Amiet, Mesopotamian Monuments Found at Susa. Royal City of Susa. The Metropolitan Museum of Art, N.-Y., 1992, էջ 159-182.

⁶ ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, М., 2004, էջ 492; Б.А. Тураев, նշվ. աշխ., էջ 422-423; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 145; Всемирная история. Век железа, М., Минск, 2001, Под ред. А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др., էջ 171 և հաջ.

⁷ ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 492; R.H. Hall, The Ancient History of the Near East. From the Earliest Times to the Battle of Salamis, N.-Y., 1913, էջ 397.

⁸ В. Хинц, նշվ. աշխ., 142-143; В.И. Авдиев, История древнего Востока, М., 1970, Изд. третье, էջ 381-382; Б.А. Тураев, նշվ. աշխ., էջ 423-424; G. Leick, Who's Who in the Ancient Near East, L.-N.-Y., 2002, էջ 154; էջ:

⁹ Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 88; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 364 և հաջ; ИДМ, Т. III, Упадок древних обществ, Под ред. И.М. Дьяконова, М., 1989, էջ 35-36; D.T. Potts, The Archaeology of the Elam. Formation and Transformation of Ancient Iranian State, Cambr., 1999, էջ 265 և հաջ; G. Lester, Like a Bird in a Cage: The Invasion of Sennacherib in 701BCE., L., 2003, էջ 20.

¹⁰ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 147; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 366, 492; Д.Ч. Садаев, նշվ. աշխ., էջ 121-122; Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 89.

¹¹ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 148; И.Н. Медведская, նշվ. աշխ., էջ 129-130; Von S. Wolfram, The Ancient Orient: An Introduction to the Study of the Ancient Near East, L., 1994, էջ 125.

¹² В.И. Авдиев, История древнего Востока, էջ 385; Б.А. Тураев, նշվ. աշխ., էջ 430-431; D.T. Potts, The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambr., 1999; J. Álvarez-Mon, G.P. Basello, Y. Wicks, Yasmina, The Elamite World, Oxf., 2018.

¹³ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 153; Д.Ч. Садаев, նշվ. աշխ., էջ 144-145.

¹⁴ ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 493; Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 92; Б.А. Тураев, նշվ. աշխ., էջ 431-432; В.А. Белявский, Вавилон легендарный и Вавилон исторический, М., 1971, էջ 56-57.

¹⁵ A.T. Olmstead, History of Assyria, N.-Y., 1923, էջ 68 և հաջ.

¹⁶ М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 70-71; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 82; A.Q. Castor, Between the Rivers: The History of Ancient Mesopotamia, L., 2006; S. Dalley, The Legacy of Mesopotamia, Oxf., 1998; V. François, The History of Elam, The Circle of Ancient Iranian Studies (CAIS), 2010, էջ 114-126; J.A. Delaunay, "AŠŠURBANIPAL", Encyclopedia Iranica, 1997, Vol., II, Fasc. 8, էջ 805-806.

¹⁷ Վ.Գ. Լուկոնինը գտնում է, որ Էլամը (Էլիմադիան) որպես թագավորություն գոյություն է ունեցել նաև III-IV դդ. և Սասանյանների տիրապետության ներքո գտնված «երկրներից» միայն Էլամն և քուշաններն են իրավունք ունեցել հատելու սեփական դրամները: Տես՝ ИДМ, Т. III, Упадок древних обществ, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 260 (հեղ. В.Г. Луконин).

ԳԼՈՒԽ III

ԷԼԱՄԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ԷԼԱՄԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Էլամի կառավարման պետական համակարգի վերաբերյալ ցավոք, մեր տրամադրության տակ կան, միայն սուղ և կցկտուր վկայություններ: Սակայն այդ եղածն էլ համարվել և համարվում է բավարար, որպեսզի *քաղաքակրթական առումով* Էլամը դասվի համաշխարհային պատմության մեջ առաջին սերնդի քաղաքակրթությունների շարքին, ինչպես և Շումերա-Աքքադականը, Խարապպայի (հին հնդկական), Էգեյան (հին հունական), Շան-Ինի (հին չինական) և այլն: Առաջին սերնդի քաղաքակրթությունները սաղմնավորվել են նախաքաղաքակրթական ժամանակահատվածում, գրոյական քաղաքակրթության օրոք, առնվազն մոտ. IV-III հազ. սահմանազվիսին, երբ ավարտվել է քաղաքակրթական «բուրգի» ձևավորման պրոցեսը: Այս ընթացքում էլ կառուցվել է հասարակության սոցիալ-տնտեսական «հարկաբաժինը»: Առաջացել են դասերն ու դասակարգերը, ապա պետությունը և իրավունքը: Արմատական փոփոխությունների է ենթարկվել հասարակության զարգացման տնտեսական «հարկաբաժինը», քանզի ձևավորվել և առաջացել է մասնավոր սեփականությունը՝ իր դրսևորման բոլոր ձևաչափերով: Դա նշանակում է, որ եղել են մեծահարուստներ և աղքատներ: Վերջապես ձևավորվել է շուկան, և նրա գոյությունն ապահովող հաստատությունները: Այս ամենն բնորոշ է եղել հնագույն թագավորություններից նաև Էլամի պետությանը ¹: Եթե Էլամական հասարակությունն իր կառուցվածքով կազմավորման առաջին իսկ օրերից համարյա ոչնչով չէր տարբերվում գոնե հարևան շումերա-աքքադականից, ապա կառավարման տեսանկյունից դա՝ ակնառու էր: Էլամում ևս, ինչպես և ամենուր, հասարակությունը բաժանված էր երեք

հիմնական դասերի՝ վերնախավ, միջին դաս կամ համայնականներ և ստրուկներ ²:

Էլամում ևս պետության գլուխ կանգնած է եղել թագավորը: Սկզբնական շրջանում նրանց անվանել են Էնսի (ensi), ինչպես Շումերում էր կամ էլ իշշակու, որն ընդունված էր Աքքադում (iššakku): Այսպես անվանվել են և՛ Շոշի, և՛ Էլամի մյուս պետությունների թագավորները: Այս երկու տերմիններն էլ ունեն համարյա նույն իմաստը և նշանակում են ժողովրդին կամ ցեղին ու տոհմին ղեկավարող քուրմ, որը դրել է կառուցվող տաճարի, կամ այլ նշանավոր շինության հիմքերը: Եթե Էլամում ևս սկզբնական շրջանում եղել է այդպես, ապա շուտով վերոհիշյալ Էնսին կամ իշշակուն դարձել են քաղաքական լիիրավ ղեկավարներ և կառավարել իրենց տարածքներում: Էնսիի իշխանության գոյությունն Էլամում անհրաժեշտ նախապայման էր գոնե, այն հանգամանքի բերումով, որ այստեղ վաղուց կային աստվածներին նվիրված բազմաթիվ տաճարներ: Այս պատճառով էլ այս պատմա-կրոնական տերմինն ոչ միայն հանդիսանում էր փոխառություն, այլև արտահայտում էր օբյեկտիվ իրավիճակը: Իշշակուն կամ շակկանակուն ևս եղել է գերագույն իշխանավորներից: Ավան մարզի կառավարիչներն, ըստ տեքստերի, երբեմն կոչվել են նաև շարրու, որը նույնպես նշանակում է թագավոր և հավասարագոր է շումերական լուգալին (բառացի նշանակ. է մեծ մարդ, թագավոր) ³:

Սիմաշկայի դինաստիայի կործանումից հետո (վերջին թագավորն էր Իդատտուտեմպտին՝ 1875 ? - 1850 ? թթ.), Էպարտիդների դինաստիայի հիմնադիր Էպարտին առաջինն էր, որ իրեն սկսեց անվանել սուկկալմախ (սուկկալ-մախ, sukkalmahum, նշանակ. է դեսպանորդ, ավետաբեր, պատգամաբեր, բանբեր, պատվիրակ և այլն), որի պատճառով էլ, հաճախ դինաստիան անվանում են Սուկկալմախների: Աստիճանաբար սկսեց ձևավորվել կառավարման եռաստիճան համակարգը: 1) Շոշի սուկկալը, որին այլ կերպ անվանում էին

իշշակկում (նշանակ. է հովիվ, քահանա), 2) Էլամի (Ադամդունի) և Միմաշկիի սուկկալը, 3) սուկկալ-մախ, որը մեծ դեսպանորդն էր: Այս երեքն էլ սերված էին մեկ ընտանիքից և մայրական կողմից կապված էին միմյանց հետ: Այս ընտանիքի կամ ցեղի ավագագույն կնոջը, որը նաև թագավորի մայրն էր, անվանում էին ամմա-խաշտուկ, այսինքն՝ պաշտելի մայր, իսկ նրա օրինական զավակներին կոչում էին՝ բուհուշակ (ruhusak «Ժառանգորդ»), որը ավելի ստույգ թարգմանվում է որպես մարդ-որդի: Նկատի են ունեցել նրա ժառանգորդ լինելը, որին Աքքադում կոչել են վար-ահատիմ (var ahatim կամ mar ahati՝ քրոջ որդի, իրականում կարող էր լինել նաև վերջինիս թոռը): Բաժանման այս «աստիճանակարգը» կար միայն երկիրը կառավարող ընտանիքի ներսում: Սա մի կողմից տոհմացեղային մնացուկների պահպանման արդյունք էր, իսկ հակառակ եզրից՝ մայրիշխանության, որը հետագայում պետք է աստիճանաբար վերանար: Շուտրուկ-Նախտունտեյի շրջանից ստույգ հայտնի է, որ նոր արքաներն իրենց անվանել են նախորդի զավակը: Դա տեղի է ունեցել ավագության սկզբունքով, և հորն հաջորդած որդին կոչվել է šak hanek («սիրելի որդի, ժառանգորդ»): Եթե որդին չէր, ապա կոչվում էր šak ⁴:

Էլամում պետության *կառավարման համակարգն* իր որոշ դրսևորումներով տարբերվում էր հին արևելյան մյուս թագավորություններից: Գերագույն կառավարիչ էր սուկկալ-մախը, որը, հավանաբար, ավելի վաղ շրջանում հանդիսացել էր զորքի առաջնորդը: Էլամում աստիճանաբար նրա ձեռքն է անցել նաև պետության կառավարման քաղաքական լծակները: Սուկկալ-մախերի դարաշրջանն սկսվում է, ինչպես նշվեց վերևում, Էպարտիդների դինաստիայից: Եթե վերջինս վախճանվում էր, ապա նրա տեղն զբաղեցնում էր Էլամի (Ադամդունի) և Միմաշկիի սուկկալը: Նա վախճանվածի ցեղից էր, ցեղի ավագագույն կնոջ ժառանգներից, բայց կարող էր չլինել այս 2-ից և ոչ մեկի անմիջական ժառանգորդը: Ավելի հաճախ

Ժառանգում էր մահացածի եղբայրը: Այս ընթացքում Շոշի սուկկալը (թագավորը) կարող էր դառնալ Էլամի և Սիմաշկիի սուկկալը: Բայց սա երբեք էլ չի հանդիսացել պարտադիր նախապայման, քանզի այս պաշտոնում կարող էր «ընտվել», իսկ ավելի ստույգ նշանակվել նույն ընտանիքի այլ անդամներից մեկը: Առայժմ մնում է անհայտ, թե իշխանության լծակներն ինչպես են բաժանվել նրանց միջև: Տեքստերում կան տարբեր խմբերին պատկանող մարդկանց երդումներ, որոնցում նշված են տարբեր իրավասություններ ունեցող պաշտոնյաների անուններ: Նրանք զբաղվել են նաև պաշտամունքային շինությունների կառուցմամբ, կատարել վարչական տարբեր պարտականություններ, իսկ երբեմն օրենսդիր: Պատահել է, որ մեկ անձն զբաղեցրել է մեկից ավելի պաշտոն: Օրինակ՝ սուկկալ-մախը եղել է նաև Շոշի սուկկալը ⁵:

Փաստորեն Էլամում պետության կառավարման խնդրում գործում էր լսիրատի սկզբունքը (լատ. *Levir*՝ տեգր, տայգր բառից): Ըստ Աստվաշաճնչի, հին հրեաների մոտ այն կոչվել է իբբում վա-խալիցա (עֵבֶר הַחֲוִלָּה, իեվամա - եղբոր կին և յավամ՝ տեգր ու նաև վա-խալիցա՝ բոբկանալ, ոտնամանները հանել բառերից): Լսիրատի մասին առաջին վկայություններին հանդիպում ենք Աստվաճաշնչի Երկրորդ օրինաց գրքում, ապա նաև մյուս հատվածներում: Սա համարվում է պոլիանդրիայի մնացուկներից մեկը: Ընտանիքի անդամներն ամուսնացել իրար՝ հետ, որպեսզի գահն իրենց ձեռքից չանցնի և ոչ մեկին (*Сен Иосиф Флавий, ИД, IV,8,23*) ⁶:

Կառավարման աստիճանացուցակում ավելի ներքև՝ չորրորդ աստիճանին էր գտնվում ադդան (*adda*), մարզերի կառավարիչները: Այսպիսի տիտղոս կրել են նաև Էլամի կողմից ժամանակավորապես նվաճված տարածքների կառավարիչները: Այս տերմինն, ամենայն հավանականությամբ, ունի ամորեական ծագում (ամորեացիներին անվանել են նաև մարտու, որոնք մ.թ.ա. XXII դ. կեսերին ներխուժեցին Միջագետք): Ադդաներն

անխտիր թագավորների մերձավոր հարազատներից էին: Նրանք ևս ունեցել են բավականին մեծ լիազորություններ և շատ հարցերում անկախ էին թագավորից: Նրանք նույնիսկ իրավունք են ունեցել պատերազմ մղել անցանկալի հարևանի և թշմանու դեմ: Այսպիսով, եթե իշխանության ղեկին գտնված առաջին երեք գերագույն կառավարիչներն նույն ընտանիքի անդամներն էին, ապա ադդան ևս այդ ընտանիքի մերձավորներից էր ⁷:

§ 2. ԷԼԱՄԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ և ՆՐԱ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ:

Էլամական հասարակության, իսկ առավել ևս **վերնախավի** պատկերի ուսումնասիրության լավագույն սկզբնաղբյուր է հանդիսանում սուկկալ-մախների դարաշրջանից մեզ հասած արքայալեզու փաստաթղթերը: Էլամի քաղաքներից առավել հայտնի և նշանավոր էին Շոշում՝ Շոշ, Դուր-Ունտաշ (Չոգա-Ջեմբիլ), Անշանում՝ Անշան (Անչան), Հիդալու ? (Բեխբեխան), Կուրանգան, Լիյան (Բուշիր), Ավանում՝ Ադամդուն (Շուշտեր, շումեր. տարբերակն հավանաբ. Hatamti), Հուհնուր (Իգե), Այապիր, Սիմաշում՝ Պարախես (հետագայում՝ Մերխաշի), Կիմաշում՝ Կիմաշ քաղաքները: Սակայն նրանք նույնպես, ինչպես և այդ ժամանակի գյուղերը, հանդիսանում էին երկրագործական համայնքներ, որտեղ նրա անդամներն իրար հետ կապված էին ազգակցական կապերով: Այսպիսի պատկեր ունեին ոչ միայն Էլամի տարածքում գոյություն ունեցած քաղաքներն ու մյուս բնակավայրերը, այլև դա բնորոշ էր և՛ ողջ Միջագետքին, և՛ ընդհանրապես հնագույն հասարակություններին ⁸:

Բոլոր այս քաղաքներին, ինչպես նաև մյուս բոլոր բնակավայրին բնորոշ էր նաև ինչպես ապրանքա-ղրամական փոխհարաբերությունների զարգացվածությունը, այնպես էլ արհեստների, առևտրի վաշխառության և նմանատիպ

երևույթների առկայությունը: Գտնվելով Կերիսեյի ափին Շոշը ևս ունեցել է իր կարումը, այսինքն՝ նավահանգիստը, որը պետք է ունենային վաղդինաստիական III դարաշրջանին պատկանող միջագետքյան բնակավայրերի մեծ մասը (XXVI-XXIVդդ.): Էլամի պատմության, իսկ առավել ևս սոցիալ-տնտեսական զարգացումների մասին վաղդինաստիական I և II դարաշրջանների վերաբերյալ նյութերն չափազանց սակավ են (I վաղդինաստիականն ընդգրկում է XXVIII-XXVII, իսկ II-ը՝ XXVII-XXVIդդ.): Էլամում, ինչպես և ողջ Միջագետքում, վաղդինաստիական III դարաշրջանում արդեն գոյություն ունեին բավականին բարձր ձևավորման մակարդակի հասած երկրագործական համայնքներ: Սա հավասարապես կարելի է արձանագրել և՛ մայրաքաղաքի առթիվ, և՛ մյուս բոլոր բնակավայրերի, այդ թվում գյուղականների: Փաստաթղթերում անընդմեջ արձանագրվում է հատուկ հերթերի մասին, որի էլամերեն տարբերակն առայժմ մնում է անհայտ, բայց քանի որ, այն շումերներն անվանել են բալա, իսկ աքքադացիներն՝ պալու, ապա տերմինն այսպես էլ մտել է պատմագիտական շրջանառության մեջ: Խոսքը համայնականի կողմից, ինչպես իր ապրած տարածքի ներսում, այնպես էլ այդ տարածքից դուրս պարտականությունների կենսագործման մասին էր ։

Համայնքներն կազմակերպման առումով ունեին տարածքային բնույթ և բաժանվում էին 3 մասի: I-ը՝ դա համայնքի նկատմամբ, II-ը՝ իր արվարձանի կամ որ միևնույնն է մեծ համայնքի և III-ը՝ պետության հանդեպ ունեցած հերթերը: Վերջինը կոչվել է նաև մեծ կամ գլխավոր հերթ: Համայնական հողերն այստեղ բաժանվել և վերաբաժանվել են յուրաքանչյուր տարին մեկ անգամ, որի պատճառով էլ այն որոշ ընտանիքների համար ընդլայնվել է, իսկ մյուսների մոտ պակասել: Սա նշանակում էր, որ հողը բոլոր դեպքերում էլ եղել է համայնքի սեփականությունը, որը տրվել է նրա մեջ ընդգրկված բնակիչներին: Հարկեր վճարվել են ինչպես մշակելի

տարածքներից ստացած եկամտի արդյունքներից, այնպես էլ նաև ընտանի կենդանիներով: Հարկավճարման հետ սերտորեն առնչվել է կիդիննու կամ կիտեն երևույթը (նշանակ. է արտոնություն(ների) պաշտպանություն), որը, բնականաբար, վերաբերել է ոչ բոլորին: Որպես նրա երաշխավոր նշվում է Նախխունտեյի անունը: Այսպիսի մարդիկ փաստորեն գտնվել են աստծո հովանավորության ներքո, որը տրվել է տաճարներին, առանձին քաղաքներին և նշանավոր քաղաքացիներին: Ավելի ստորին աստիճանում գտնվածների համար գործել են կուբուսսու արտոնությունները, որը կապվում է սովորութային իրավունքի հետ, սակայն այս արխայիկ երևույթն աստիճանաբար իրեն սպառում էր ¹⁰:

Համայնքն հանդիսացել է ինքնակառավարվող մարմին և ունեցել է իր օրգանները: Փաստաթղթերում հատկապես շատ է խոսվում համայնքի ներսում տեղի ունեցած դատական նիստերի մասին, որոնք վերաբերել են սեփականության հետ կապված հարցերին: Դատական նիստի ղեկավարին կոչել են տեպիր, որը, ինչպես նշել ենք վերևում, նշանակում էր գրագիր: Նա հանդիսացել է բարձրագույն աստիճանավորներից մեկը և ներկայացրել է պետությունը, այսինքն՝ թագավորին: Տեպիրի առկայությունն ունեցել է իր հիմնավոր պատճառները: Հենց այսպես էլ արքան կարողացել է վերահսկել ինքնավար մարմինների կատարած աշխատանքը: Համայնքի ներսում համայնականների միջև գոյություն ունեցած փոխհարաբերություններն ստացել է «եղբայրություն» անվանումը (այն կոչվում է ֆրատրիարխատ, fraternité): Երբեմն դատական նիստերին մասնակցել է ողջ համայնքն, ուստի նշվում է, որ ներկա են եղել նրա «բազմաթիվ զավակները»: Առավել կարևոր գործերը քննվել են Շոշում գտնված Նախխունտեյի այգում՝ դատարանում (Стен Хрестоматия по истории древнего востока, Ч. 2, էջ 3-5) ¹¹:

Եղբայրության մեջ ընդունումը

1 (3). Իլուշուբանին բարի կամոք և սիրով ընդունում է իր հորաքրոջը եղբայրության մեջ: Բնակավայրում և տափաստաններում Ատուտային պատկանած ունեցվածքի հանդեպ, Իլուշուբանին իրավասություններ չունի: Ունեցվածքը, որոնք բնակավայրում և տափաստաններում են, այսինքն՝ հողամասը, այգին և տունը, անձրևով և արհեստականորեն ոռոգվող հողամասերը, որոնք պատկանել են Իլուշուբանին, այժմ հանձնվում են Ատուտային: Գործարքը կնքվել է Ինշուշինակ աստոտ տաճարի օրենքներին համապատասխան, և կողմերը հետևել են եղբայրության պայմանագրի համար նախատեսված պահանջներին... Գործարքը կնքելիս կողմերը երգվել են Ինշուշինակ աստոտ առաջ, Շամաշի, Լատեույի, Ինդիհոռակի, Ինգաշուբուրի, Ատկարույույի, Կուկ-Պենեգիր զավակի, Պալայայի որդի՝ Ինգույի, Ավիլիայի որդի՝ Բկիշունի, Ջապրիի որդի՝ Կիզգուլիմի, Ռաբաննի-Շամաշի որդի՝ Ջիկկույի, Ախիմիի որդի՝ Դուխդույի, Ինդիհոռակի որդի՝ Բագայայի, Բելի որդու՝ Շուի, Բալատիի որդի՝ Սաշույի, Բագիսայի որդի՝ Նուրշույի, 17 այլ վկաների հանդեպ, որոնց կյանքի իմաստն են Ինշուշինակը և Իշմեկարաբը, երգվում են: Ով խախտի, կկտրեն նրա ձեռքերը և լեզուն, եղունգները:

1 (286). Նրա բերանը և շուրթերը կենդանի են: Անախիլիմատակալի ունեցվածքը ձեռք բերելու նպատակով Նուր-Ինշուշինակը նրան ընդունեց եղբայրության մեջ: Ունեցվածքը, որ գտնվում է բնակավայրում և տափաստանում, այսինքն՝ հողամասը, տունը և այգին, ինչպես նաև Անախիլիմատակալին պատկանող ողջ գույքը՝ Նուր-Ինշուշինակին իրավունք է վերապահվում և կարող է բաժանել: Նուր-Ինշուշինակին պատկանող և բնակավայրում ու տափաստանում գտնված ունեցվածքի, այն է՝ հողամասի, այգու և տան նկատմամբ Անախիլիմատակալը իրավասություններ չունի: Պայմանագիրը խախտողը ստիպված կլինի կշռել 20 մինա արծաթ և նրանից կհեռանա Ինշուշինակի պաշտպանությունը: Նա պատասխան պիտի տա աստոտ և թագավորի առաջ: Պատասխանատու է Շամաշ և Ինշուշինակ աստվածների առաջ, Լիբլուտիի որդի՝ Նիկիլիի, Մբիելիշույի, Խիդադիի, որդի՝ Աբուտաբույի, Միզիռոաբիի, Կուրբանիի, Նիբիլիշույի, Ջաբուրտիի որդի՝ Նուր-Իշտարի, Կուզգալուգամիլշատիի, Ամբիլուշատիի, կանանցից՝ Դամիկտու-ումմիշատիի, Իբբուգայի, Ռիշկակկիի, որը Նուրիայի որդին է,

Ակկիրիյաուի, Լիբլուտիի որդի՝ Բնշուշինակշարիլիի, Վասիբտիլիսիլույի, Աբուսի....

3 (321-322). Ունեցվածքի մասին, որ բնակավայրում և դաշտում են, այսինքն՝ հողամասի, տան և այգու, որոնցից հողամասը ընդգրկում է 1 գուր տարածք և գտնվում է երրորդ շրջանում, որը օգտագործել է Ախուխուտուն, ապա Բելին, որը հետո հանձնել էր իր որդուն: Անիխշուշուն և Լուլուն, Դամկիի որդիները՝ հավակնություններ են ներկայացրել Ախուխուտունի որդի՝ Բելիի նկատմամբ: Ահա թե ինչ են նրանք ասում. «Բելիի հոր՝ Ախուխուտունիի ունեցվածքից մենք չենք օգտվել», ուստի դիմել ենք Խաբիլկինի դատավորին: Նրանք միասին հավաքվել են, որպեսզի քննարկեն հայցը: Ահա, թե ինչ է ասել Բելին. «Անիխշուշունայի որդի Դամկիան, Ախուխուտույին ընդունել է եղբայրության մեջ, ըստ կարգի, «որտեղ եղբայրությունը՝ եղբայրություն է, որդեգրումը՝ որդեգրում», ըստ կարգի, որ հաստատել են Բնշուշինակը և Բշմեկարաբը: Այս պատճառով էլ Ախուխուտունիին պատկանող գույքը, պետք է ինձ վերադարձվի, որը իմ հայրն է եղել»: Գրագիրը և դատավորը, թաղապետը և ավագանին և Շոշի բազմաթիվ զավակները, գրագրի և դատավորների հետ ցանկանում են պարզել, թե նախապես ում է պատկանել այդ ունեցվածքը: Դամկիի փաստաթղթերը Անիխշուշունայի ունեցվածքի վերաբերյալ, ասում են. «Դաշտերը, տունը և այգին, որոնք գետի մյուս կողմում են և Շոշի հերկվող տարածքներում, որոնք Տատիի և Պեմպտիագունայի օրոք՝ Դամկիան և իր եղբայր Ամուրնուրուշուն բաժանել են՝ համաձայն կատարված վիճակահանության, տեղաշարժել են»: Ժառանգականության պարտավորությունների մասին փաստաթղթերը համայնքի ղեկավարը, գրագիրը և դատավորը ներկայացրել են, այնուհետև գրագիրը, դատավորները և Շոշի բազմաթիվ զավակները լսել են, թե ժառանգականության ինչպիսի պարտավորություններ են նշված: Այնուհետև գրագիրը և դատավորները Դամկիի որդիներ Լուլույի և Անիխշուշույի իրավունքների վերաբերյալ արձանագրել են. «...սեփականության... որ Շոշում է, նրանք կարող են օգտվել, որպես իրենց սեփականը»: Անիխշուշուն և Լուլուն այնուհետև հեռացել են: Սեփականությունը, որ գտնվել է բնակավայրում և տափաստանում, դաշտը, տունը և այգին, որոնցից դաշտը ունի 1 գուր տարածք և երրորդ շրջանում է գտնվում, պատկանել է Ախուխուտունիին, որի հայրը գուրկ է եղել Բելիի հավակնություններից, ուստի տվել են առաջինի որդուն:

Թաղապետ՝ Ատկալշույի, ավագանի՝ Ինշուշինակկաշիդիի, Գամալ-Մինայի որդի՝ Ջուխիտուտիի, Միլլի-Իլաքրատի (այստեղ թվարկված են բազմաթիվ այլ անհայտ անուններ, որոնք ունեցել են տարբեր պաշտոններ, ջրանցքների հսկիչից մինչև գրագիր, բոլորը միասին 23 վկաներ - լրացումը մերն է – Հ.Հ.) ... Անիխշուշուն և Լուլուն՝ Դամկիի որդիները, կարող են գնալ իրենց հայրական տունը:

4 (425). Պուզուզուն և Իբնի-Էրրան հաստատեցին եղբայրություն՝ ունեցվածքի կապակցությամբ, որը նախապես պատկանել էր առաջինին: Որքան որ կա, պատկանում է Իբնի-Էրրային: Եթե Պուզուզուն ձեռք բերի նոր գույք և արծաթ, ապա պետք է կիսի Իբնի-Էրրայի հետ, իսկ, եթե Իբնի-Էրրան, ապա՝ Պուզուզուն հետ: Նրանցից մեկը պետք է թաղի մյուսին:

Ինշուշինակ և Շամաշ աստվածների առաջ, Ներունգալի և Էտելալիշնայի ներկայությամբ, Իբնի-Էրրան 10 սիկլ արծաթ է տվել Պուզուզունույին: Վերջինս վերցրել է և մնացել բավարարված: Եթե մարդը՝ մարդուն ասում է. «դու իմ եղբայրը չես», ապա պետք է վճարի 10 մին արծաթ, կարող են կտրել նրա ձեռքերը և լեզուն:

Хрестоматия по истории Древнего Востока, Учебное пособие, Ч. 2, Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина, М., 1980, էջ 3-5 (թարգ. Հ.Ժ. Հարությունյանի).

Էլամում ամենաստորին տնտեսական միավորն հանդիսացել է ընտանեկան համայնքը, որը երբեմն կոչվել է մեծ, եթե կազմված է եղել մինչև 10-ը ամուսնա-ընտանեկան կազմակերպություններից (այլ կերպ «բջիջներից»): Սա պարտադիր նախապայման չի հանդիսացել և ցանկության դեպքում եղբայրներից յուրաքանչյուրը, իրավունք է ունեցել դուրս գալու նրա կազմից: Փոշմանելու դեպքում նրան իրավունք է վերապահվել կրկին վերականգնել իր իրավունքներն այնտեղ: Ընտանեկան համայնքը կամ «եղբայրությունը» ղեկավարվել է նրա նահապետի կողմից:

«Եղբայրությունը» կամ տունը կարող էր ունենալ նաև **ստորուկներ**: Էլամի նահապետական ընտանիքն եղել է ավելի ազատ և դեմոկրատական, քան նույն ժամանակի մյուս

երկրներում էր (Ասորեստան, Բաբելոն): Նահապետն օրինակ՝ իրավունք ուներ իր լիազորություններն հանձնել իր որդիներից ոչ թե ամենաավագին, այլ ում որ կցանկանար: Փաստորեն տարիքի գործոնը դեկավարման խնդրում չունեի և ոչ մի նշանակություն: Եթե ընտանիքի նահապետի վախճանվելուց հետո նրա անդամները չէին ցանկանում ապրել նախկինի նման միասին, ապա տեղի էր ունենում անշարժ և շարժական սեփականությունների վերաբաժանում: Դրան մասնակցում էին ոչ միայն որդիները, այլև դուստրերը: Այս պատճառով էլ Էլամում սովորական էին ընտանիքի անդամների միջև կազմակերպված ամուսնություններն, որի մասին մենք նշեցինք վերևում՝ կապված թագավորական դինաստիաների հետ: Դա էլ խոչընդոտում էր Էլամում ապրանքա-դրամական փոխհարաբերությունների զարգացման գործընթացին, ի տարբերություն հարևան երկրների (Տես՝ Хрестоматия по истории древнего востока, Ч. 2, էջ 5-8)¹²:

Այստեղ ավելի սակավ էին հողի առքն ու վաճառքը: Ավելի հաճախ հողը «գնվել» է վարկատուների կամ ավելի ստույգ պարտատիրոջ կողմից, որը մինչ այդ պահը պատկանել էր նրա պարտապանին: Այսինքն՝ պարտքի չվճարման դեպքում պարտապանը տվել է իր հողը: Պարտք տալու, պարտքը չվճարելու, իր ունեցած հողը հանձնելու և հողի վաճառքի դեպքերում՝ նրա մեջ խփում էին ցից: Դա նշանակում էր, որ այդ տարածքն այլևս նախկին տիրոջ սեփականությունը չէր: Պարտքի չվճարման դեպքում կարող էին կիրառել պատժամիջոցներ կամ սանկցիա (Տես՝ Хрестоматия по истории древнего востока, Ч. 2, էջ 8-10: Համեմատ. համար տես նաև նույնի՝ Ч. 1, էջ 169 և հաջ. (§ 215 և հաջ.):

Էլամում տնտեսության մասնավոր-համայնականից զատ կար նաև պետական սեկտոր: Բայց սուկկալ-մախերին և սուկկալներին պատկանող տնտեսություններն չունեին մեծ կարևորություն: Փաստաթղթերում հիմնականում նշվում է պետական աստիճանավորներին՝ պալատին պատկանող

Ֆոնդերից վարձակալության տրված հողերի մասին: Դրանցից ստացված եկամտի (բերքի) մեծ մասն տրվել է թագավորի ընտանիքին: Վերջինիս ենթակայության տակ են գտնվել նաև որոշակի թվով համայնականներ և, իհարկե, ստրուկներ: Բնակչությունից գանձվել են նաև ուղղակի հարկեր, որը ևս տրվել է արքունիքին, ինչպես նաև տաճարներին: Տաճարային կալվածքների վերաբերյալ վկայություններն ավելի սակավ են: Տաճարներին պատկանող հողերն անվանվել են «աստծո դաշտ (արտ)»: Տաճարներն հիմնականում զբաղվել են վաշխառությամբ, իսկ հողի պատկանելիության խնդիրն նրանց համար ունեցել է երկրորդական նշանակություն: Նրանք ունեցել են նաև ստրուկներ: Այստեղ ամիսներից մեկը կոչվել է «աստծո հողերի մշակման ամիս», որի ընթացքում էլ քաղաքացիները կատարել են իրենց պարտականությունները տաճարների նկատմամբ¹³:

Փաստորեն, Էլամում հողի սեփականության պետական սեկտորն, այսինքն՝ արքունական, տաճարային և վերնախավին պատկանած տարածքներն տնտեսության մեջ չունեին վճռական դեր: Պետության եկամտի հիմնական աղբյուր էր ազատ համայնականների կողմից վճարված հարկերը: Արքունիքն իրեն պատկանող համարյա ողջ հողային ֆոնդը վարձակալության էր տվել նշանավոր պետական պաշտոնյաներին: Թագավորի փոփոխության դեպքում հողը կարող էր մնալ նախկին պայմանական սեփականատիրոջ ձեռքին, բայց նոր արքան կարող էր այն հանձնել մեկ ուրիշ աստիճանավորի: Դա հողի սեփականության իմունիտետային տարբերակն էր (լատ. *Immunitas* բառից), որը եզակի էր ողջ հին արևելյան տարածաշրջանում՝ առնվազն II հազ: Իմունիտետն միջնադարի բնորոշիչ դրսևորումներից էր, երբ ձևավորվեցին ավատալենային փոխհարաբերությունները Եվրոպայում: Հետագայում, Ա. Ասիայում մ.թ.ա. I հազ. սկզբներին (IX-VIII դդ.) դրսևորվեցին սեփականության այս ձևի սաղմերը: Առայժմ Էլամից մեզ հասած հնագույն իմունիտետային փաստաթուղթը վերաբերում է

XVIIդ. սկզբներին, և տրվել է սուկկալ Տեմիտ-Ակունու I-ի կողմից (Լիլաիրտաշ սուկկալ-մախի օրոք) ¹⁴:

Հողի սեփականության հարցերի վիճելի լինելու հանգամանքներում, որպես միջնորդ-դատավոր հանդես է եկել **տաճարը**: Սա հատկապես եղել է այն դեպքերում, երբ չեն եղել սեփականությունն հաստատող փաստաթղթեր: Տաճարներին վերաբերող տեքստերում մենք հանդիպում ենք հողային սեփականության վիճելի հարցերին վերաբերող բազմաթիվ որոշումների: Սակայն գյուղացիական համայնքներն աստիճանաբար ապրում էին անկում և գնալով խորանում էր գույքա-ունեցվածքային անհավասարությունը նրա անդամների միջև: Դրա վրա մեծապես ազդել է նաև արտաքին աշխարհի, այսինքն՝ հարևան երկրների հետ ունեցած փոխհարաբերությունները: Էլամը առևտրա-տնտեսական կապերով իր պատմության ամենասկզբնական ժամանակներից սերտորեն կապված էր հարևանների հետ: Խոսքն, իհարկե, առաջին հերթին վերաբերում էր անմիջական հարևան Միջագետքին: Դա եղել է և՛ շումերա-աքքադական քաղաք պետությունների դարաշրջանում, և՛ դրանից հետո: Կապերը սերտ են եղել Հին Բաբելոնյան թագավորության, Հին Ասորեստանյան պետության, Մարիի և մյուսների հետ (Տե՛ս՝ Хрестоматия по истории древнего востока, Գ. 2, էջ 10-13) ¹⁵:

Արտաքին ազդեցության դրսևորումներից էր նաև սեմիտացիների ներհոսքը Էլամի և մյուս հարևան պետությունների տարածքը: Սկսվեց **«ընտանեա-եղբայրական»** փոխհարաբերությունների մի նոր շրջան: Սեմիտների ձեռքն է անցել Էլամի հողային ֆոնդի մի մասը: Այս պրոցեսն սկսվել էր դեռ III հազ. ամենավերջերին և «եռանդուն» ու անկասելի տեմպերով զարգանում էր II հազ: Այս ժամանակ էլ անցում կատարվեց գյուղացիական համայնքից ընտանեկանին: Աղքատացած համայնականները, եթե ոչ բոլորը, ընդգրկվեցին նրա կազմի մեջ, որը կարող էր լինել մի քանի ձևերով: Ավելի

տարածված էր որդեգրումը, որի ժամանակ էլ «ստորագրվում» էր «եղբայրության» մասին պայմանագիրը: Որդեգրումը կարող էր լինել մի քանի ձևերի: Օրինակ՝ որդեգրվածը համայնքից դուրս գալու դեպքում կարող էր վերցնել իր նախկին ունեցվածքը, կամ էլ այն մնում էր համայնքի տրամադրության ներքո: Որդեգրվածը համայնքի ներսում վերածվում էր այնտեղ արդեն գոյություն ունեցած ընկերության լիիրավ անդամի: Սա փաստորեն մի փոքրիկ «եղբայրություն» էր «եղբայրության» ներսում: Նրա նոր անդամն ուներ մյուսներին հավասար իրավունքներ: Վերջապես, «եղբայրության» անդամ կարող էր դառնալ և ոչ մի գույք չունեցող քաղաքացին:

«Եղբայրության» ոչ պակաս տարածված ձևերից էր քաղաքացիական ընտանիքը: Սա ընտանիքի ներսում ձևավորված ունեցվածքային փոխհարաբերությունների խնդիրն էր: Ունեցվածքը ընտանիքի ներսում նրա մի անդամից մյուսին կարող էր անցնել ինչպես սովորական ճանապարհով, այնպես էլ որպես նվիրատվություն: Ընտանիքում օրինական ժառանգորդներ էին համարվում միայն երեխաները, և որպես օրենք գույքն ու ունեցվածքը մի ընտանիքից երբեք չի անցել մյուսի ձեռքը: Թե ու՛մ, և որքան ունեցվածք պետք է անցներ՝ որոշվում էր նահապետի կողմից: Ընտանիքի մայրը երբևիցե մասնակցություն չի ունեցել գույքի բաժանքին, և նրան պատկանել է միայն այն ամենը, ինչը նախկինում պատկանել էր ամուսնուն: Խոսքը ինչպես շարժական, այնպես էլ անշարժ գույքի մասին է: Այս պատճառով էլ կինը կարող էր ժառանգել միայն հողաբաժնի այն մասը, որը պատկանել էր նախկինում ամուսնուն: Այս կապակցությամբ ևս մեզ են հասել բազմաթիվ փաստաթղթեր, հատկապես II-IIIազ. վերաբերյալ: Բայց կինն այս հողամասը կարող էր տնօրինել մինչև իր վախճանը և իրավունք չունեի այն ժառանգություն, կամ, որպես նվիրատվություն՝ հանձնել ում կկամենար: Վերջինս նույն այդ ընտանիքի, բայց միայն արու երեխաների սեփականությունն էր հանդիսանում:

Մայրը կարող էր այն տալ իր մի քանի որդիներից միայն մեկին, որին այս դեպքում կոչում էին հաջորդող ժառանգորդ (բառացի հաջորդ քայլը կատարողին): Դա հիմնականում այն զավակն էր, որը մոր հետ ապրել էր նույն հարկի տակ, մինչև նրա վախճանը: Ընտանիքների հայրերը, ըստ մեզ հասած փաստաթղթերի, համարյա երբեք չեն մոռացել նաև իրենց դուստրերին, և բազմիցս նշվում է նաև նրանց որոշակի ժառանգությունն թողնելու մասին: Հիմնականում խոսքը գնում է դրամական ժառանգության վերաբերյալ (Steu` Хрестоматия по истории древнего востока, Ч. 2, էջ 3-5)¹⁶:

Ժառանգության հետ կապված պետք է արձանագրել, որ ամեն ինչ չէ, որ ընթացել է հարթ, առանց բախումների: Երբեմն ընտանիքի որդիների միջև ծագել են վեճեր և հակասություններ, եթե կողմերից մեկին, համաձայն հոր կտակի, անցել է ավելի մեծ սեփականություն: Նշվում է ոչ միայն գույքի տարբեր տեսակների համար բռնկված վեճերի վերաբերյալ, այլև նրա ներսում հիմնված սրբավայրին տնօրինելու մասին, որը կոչվել է պապահում - *papāhum*: Փաստորեն շատ ընտանիքներ իրենց տարածքում ունեցել են սրբազան տարածք, որը նվիրված է եղել մեկ կամ մի քանի աստվածների: Այս ամենը նշանակում էր, որ «եղբայրության» մեջ ընդգրկելն մի բան էր, իսկ նրա հավասարագոր կամ իրավահավասար անդամ դառնալը, լիովին այլ¹⁷:

Ընտանիքների ղեկավարների ցանկությամբ որոշ ժառանգորդներ կարող էին ավելի հարստանալ, իսկ մյուսները՝ կորցնել ունեցվածքի որևէ մասը: «Եղբայրություն» ինստիտուտի հիմնումը հետապնդել է հետևյալ հեռահար նպատակները. 1) ընտանիքի հայրն այսպես ցանկացել է ընտանիքն իր վախճանից հետո ազատել, հեռու պահել դատական քաջքշուկներից և ունեցվածքի «առյուծի» բաժինը հանձնել է իր սիրելի որդուն (կամ որդիներին), 2) իր տնտեսությունն համալրել աշխատուժով, տնտեսությունը ընդլայել (խոշորացնել), որպեսզի ավելանա նաև

ստացված եկամուտը: Եթե հորը հաջորդող ժառանգորդը, կամ որ միննույնն է, հաջորդ քայլ կատարողը անչափահաս էր, ապա մինչև չափահաս դառնալը՝ ընտանիքը պետք է ղեկավարեր մայրը: Այսպես եղել է նաև Հին Բաբելոնում՝ համաձայն Համմուրապիի օրենքների (1792-1750թթ.): Բայց Էլամն արևելյան այն պետություններից էր, որտեղ կինը, ի տարբերություն մյուս թագավորությունների, ունեցել է ավելի մեծ իրավունքներ: Այս մասին մենք հպանցիկ նշեցինք նրա քաղաքական պատմությանը վերաբերող հատվածում, որի մասին կնշվի նաև երկրի կրոնին անդրադառնալիս:

Ընտանեկան համայնքների քայքայումն սկսվեց Էլամի պատմության վերջին էտապում՝ մ.թ.ա. I հազ: Առայժմ անհնարին է վերջնականապես նշել, թե հատկապես որ դարից է սկսվել այդ պրոցեսը, որը կոչվել է զագու - *zāzu* և նշանակում է ունեցվածքային բաժանում: Սրա կողքին բազմիցս նշված են *mesū* (*mēzu*) և *duppuru* բայերը: Առաջինը նշանակում է ձեռք բերել, բավարարված լինել, իսկ երկրորդը դնել քննարկման: Սա նշանակում է, որ եթե ժառանգների մի մասին ամեն ինչ բավարարել է, ապա մյուսներին՝ ոչ: Մեծ ընտանիքի կազմալուծմամբ ձևավորվել են նորերը, որոնք համագործակցելով կրկին շարունակել են զարգացնել պետության տնտեսական առաջընթացը¹⁸:

Սեփականության ասպարեզում կարևոր էր նաև թագավորների ընտանիքին պատկանած ունեցվածքային հարցերի մեկնաբանությունը: Այստեղ գործող օրենքների առկայությունը ցույց է տալիս, որ ունեցվածքային խնդիրները կարգավորվել են մայրական տոհմային համայնքում գոյություն ունեցած իրավական նորմերով: Այսպիսով, մայրիշխանության օրոք գոյություն ունեցած օրենքները որոշ փոփոխություններ կրելով հանդերձ, շարունակել են գործել նաև ստրկատիրության պայմաններում: Թե ինչ իրավական նորմեր են կիրառվել մայրիշխանության օրոք մնում է անհայտ, ուստի անհնարին է

խոսել, թե ստրկատիրության ժամանակ ինչ նորամուծություններ են կատարվել: Մա նշանակում է, որ թագավորական ընտանիքը նորամուծությունների հանդեպ ունեցել է խիստ պահպանողական տրամադրվածություն: Այս մասին է վկայում թեկուզ, գահաժառանգման հետ կապված խնդիրը, երբ նոր թագավորին ընտրում էին հաշվի առնելով մայրական կողմը (դա շարունակվել է գոնե մինչև XIIIդ.), որը արդեն վերացվել էր մյուս երկրներում: Այս ավանդույթը երկրի էլամ մարզից գատ գործել է գոնե նաև Ավանում և Սիմաշում: Էլամի թագավորական ընտանիքի ներսում զարգացման յուրօրինակություններից էր այն, որ ընտանիքի բոլոր երեխաներն էլ հավասարապես կարող էին դառնալ ոչ միայն գահաժառանգ, այլև ունեցվածքի ժառանգորդ: Այս դեպքում կարելի է խոսել նաև թագավորական ընտանիքի ներսում գոյություն ունեցած fraternité-յի վերաբերյալ¹⁹:

Տնտեսությունների ունեցածքների ուսումնասիրության հարցում առավել մեծ դժվարությունների ենք հանդիպում, երբ խոսք է գնում **տաճարային սեփականությունների** վերաբերյալ: Տաճարներում, անխոս կազմվել են նման տեքստեր, բայց հանգամանքների բերումով մեզ չեն հասել: Այս կապակցությամբ անուղղակի վկայություններ կան այլ հարցերին առնչվող տեքստերում: Դրանցում նշվում է ոչ միայն հողային հարցերի վերաբերյալ, այլ ընտանի կենդանիների նվիրատվությունների մասին, որոնք հիմնականում տրվել են կրոնական գոհաբերությունների համար: Այդ փաստաթղթերը առնչվում են XIIIդ. և ավելի ուշ ժամանակներին, բայց կարելի է եզրակացնել, որ այդպիսի գրություններ կազմվել են նաև III հազ., քանզի պաշտամունքն էլամում խոր արմատներ էր գցել ամենաուշը այդ ժամանակներից սկսած: Տաճարային տնտեսությունն պետք է ունենար ինչպես վարչական (ադմինիստրատիվ) անձնակազմ, այնպես էլ ստորին կարգավիճակ ունեցող աշխատակիցներ (բանվորներ, որոնք նաև մշակել են հողը, ծառաներ և

ստորուկներ): Այս հարցերին որոշ չափով պատասխան տվեցին XIX-XXդդ. ընթացքում բուն էլամական տարածքում կատարված բազմաթիվ պեղումները, որ իրականացրին Վ. Լոֆտուսը, Ջ. Մորգանը, Ռ. Գիրշմանը և այլք ²⁰:

Կան բազմաթիվ տվյալներ, որ շատերն են համաձայնվել անվարձահատույց աշխատել տաճարների համար: Յուրաքանչյուր համայնք և նրա յուրաքանչյուր անդամը նախապես իմացել է, թե տարվա որ ամսին է աշխատելու տաճարային կալվածքում, այսինքն՝ երբ է կատարելու իր պարտքը սեփական աստծո հանդեպ: Եղել են ոչ միայն ստորուկներ, այլ ստրկուհիներ: Տաճարների կողքին են գտնվել և մշտապես հովանավորել նաև թագավորները, այս երկրի ողջ պատմության ընթացքում: Նրանք ընդունել են նաև օրենքներ, որպեսզի տաճարային սեփականությունը զերծ մնա որևէ արտաքին ոտնձգությունից: Տաճարներին տրվել է նաև իմունիտետի իրավունք: Ավելին, տաճարներն ունեցել են «կանոնադրություն», որ վերաբերել է արտաքին աշխարհի հետ փոխհարաբերությունների խնդրին: Հատուկ օրենքներ են ընդունվել նաև տաճարային ստրուկների կարգավիճակի կապակցությամբ, քանզի Էլամում տարածված երևույթ է հանդիսացել նրանց առևանգումը: Վերջիններս պատժվել են և նրանց նկատմամբ կիրառվել է այդ տաճարի անեծքն ու նզովքը: Առևանգումն, որպես անհարիր երևույթ, հատկապես մեծ տարածում է ստացել մ.թ.ա. I հազ. ²¹:

Էլամերենով տաճարն անվանվում էր sijan կամ sijan-kuk: Տեքստերում նշվում է տարբեր մարդկանց կողմից տաճարներին՝ այգիների նվիրատվություններ կատարելու վերաբերյալ: Ինչ վերաբերում է մշակելի տարածքներին, ապա դրանք հիմնականում եղել են համայնքների սեփականությունը, բայց հանդիպում ենք նաև «աստծո դաշտ» արտահայտությանը: Տաճարային կալվածքների տարածքները երբեք չեն պակասել և, որ ամենակարևորն է՝ չեն բաժանվել մանր հողակտորների:

Այսպիսով, տաճարներն ևս ունեցել են շահագրգռվածություն մշտապես ավելացնել իրենց տրամադրության տակ գտնված շարժական և անշարժ գույքը: Եթե տաճարին նվիրաբերված մշակելի հողերն տարածքային առումով գտնվել են նրանից բավականին հեռու, ապա դրվել է այդ տաճարի աստծո արձանը, որպեսզի բոլորն էլ իմանային, թե ով էր դրա իրական տերը ²²:

Տաճարները աստիճանաբար վերածվել են խոշոր դրամագլուխ ունեցող սեփականատիրոջ, և նրանք շատ դեպքերում նաև պարտքով գումար են տրամադրել դրա կարիքն ունեցողներին: Այսպիսի վկայություններ կան երկրում գոյություն ունեցած բոլոր աստվածներին նվիրված տաճարների վերաբերյալ: Այստեղից նրանք ստացել են տոկոսներ: Եկամտի կարևոր աղբյուր է եղել նաև առևտրական գործարքներից ստացված եկամուտը: Այս մասին ևս տեղեկանում ենք պետական և մասնավոր քաղաքացիների կողմից կազմված տեքստերից:

Տաճարային տնտեսության անկումը սկսվեց Իհազ., որի հիմնական պատճառն էր անընդհատ տեղի ունեցող պատերազմները ասորեստանյան աշխարհակալ կայսրության դեմ: Ստույգ հայտնի է, որ Աշշուրբանապալը ամբողջովին կողոպտել է Շոշում գտնված բոլոր տաճարները: Պետականության անկումից հետո էլամական տաճարներն աստիճանաբար կորցրին իրենց տնտեսական գերակայությունը և, սկսվեց մարաստանա-իրանական (աքեմենյան) քրմության տիրապետության դարաշրջանը (D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia: From Sargon to the End, 2, Chicago, 1926, J. Oates, Assyrian Chronology, 631-612 B.C. Iraq. 1965, № 27 (2), էջ 135-159) ²³:

Էլամում մեծ զարգացում ապրեցին նաև **մասնավոր տնտեսությունները**: Մեզ են հասել փաստաթղթեր և վկայություններ, որոնցում խոսվում է փոխառությունների մասին: Փոխառությունները կարող էին լինել դրամական,

մթերային և խառը: Վկայություններում բազմիցս օգտագործվում է ներկայիս բանկային համակարգին վերաբերող բառեր՝ վարկ (կրեդիտ, այդ թվում երկարատև), պարտատեր և պարտապան, տոկոսադրույք և տոկոսաչափ, վճարման վերջնական ժամկետ, փոխառվածություն, գրավ, վկաներ, պարտականությունների իրականացման նախնական պայմաններ: Որպես կնիք օգտագործվել է պարտապանի եղունգի դրոշմահետքը: Փոխառվածությունը տրվել է արծաթով, բնամթերքով կամ էլ միանգամից այդ երկուսից խառը: Տարածված երևույթներից էր գրավադրումը, իսկ առաջին հերթին մերօրյա բառապաշարով իպոտեկան, այսինքն՝ անշարժ գույքի գրավադրումը (կամ գրավադրման փոխառությունը): Եղել է նաև անտիխրեզ (անտիխրեզա, նշանակ. է թանկարժեք իրի փոխանակում, հուն. antichresis, anti - չ՝ ժխտական նախաձանցից, և chresis՝ օգտագործել, օգտվել բառից), որի դեպքում գրավատուն պարտապանից ստացել է որևէ թանկարժեք գույք, ավելի հաճախ նրա հողից ստացված ողջ եկամուտը՝ մինչև պարտքը փակելը: Գրավադրման պրոցեսը մեծ ծավալ է ստացել հատկապես Իհազ: Վարձակալության մասին վկայություններն հատկապես մեծ թիվ են կազմում ԻԻհազ. սկսած: Դրանց առաջին տարբերակը կոչվել է ezib tabal, որը նշանակում է հավաքիր և քո հետ տար ամբողջը (խոսքը բերքի մասին է): Հակառակ դեպքում բերքը հավասարապես կիսվել է այս երկու կողմերի միջև անվանվելով՝ ekla կամ eklim: Կան նաև բազմաթիվ վկայություններ առուծախի վերաբերյալ (Տես՝ Хрестоматия по истории древнего востока, Ч. 2, էջ 13-15)²⁴:

Ստուգողական հարցեր

1. Քաղաքակրթական առումով ինչպիսի՞ն էր Էլամի կառավարման համակարգը:
2. Գերագույն իշխանության ի՞նչ մարմիններ կային Էլամում, որը բնորոշ էր միայն այս պետությանը:

3. Ինչպիսի՞ն էր էլամական հասարակության վերնախավի նկարագիրը:

4. Ինչպիսի՞ կառուցվածք ուներ համայնքն էլամում:

5. Ինչպիսի՞ն էր ստրուկների վիճակը էլամում:

6. Ինչպիսի՞ իրավունքներ ունեին տաճարներն էլամում: Ի՞նչ իրավունքներ ունեին տաճարայի տնտեսությունները:

7. Ինչպիսի՞ պատկեր ուներ էլամի տնտեսական զարգացումը: Ինչպիսի՞ն էր մասնավոր տնտեսությունների կարգավիճակը:

8. Ինչպիսի՞ «ընտանեա-եղբայրական» փոխհարաբերություններ գոյություն ունեին էլամում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Древние цивилизации, Под общей ред. Г.М. Бонгард-Левина, էջ 136-137; Х. Саггс, Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура, М., 2004, էջ 25-26.

² М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 36-37; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 429, 433, 440; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 91 և հաջ; A.J.S. Spawforth, The Court and Court Society in Ancient Monarchies, Camb., 2007, էջ 21 և հաջ; D.T. Potts, The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, էջ 47 և հաջ.

³ И.М. Дьяконов, Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер, М., 1959; Д.Ч. Садаев, նշվ. աշխ., էջ 161-174; Й. Лессё, Древние ассирийцы. Покорители народов, М., 2012, էջ 29 և հաջ; С. Крамер, Шумеры. Первая цивилизация на земле, М., 2009, էջ 48-50, 89 և հաջ; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 162 և հաջ; T. Jacobsen, Early Political Development in Mesopotamia, ZA 1970, № 52, էջ 91-140.

⁴ Կնոջ դերի մասին հին աշխարհում առայժմ ամենահայտնի ուսումնասիրություններից է հանդիսանում Ե. Վարդիմանի աշխատությունը: Steu` E. Вардиман, Женщина в древнем мире, М., 1990; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 49; К.Ф. Беккер, История древнего мира: Восток. Греция, М., 2001, էջ 73-74; Л. Мечников, Цивилизация и великие исторические реки, М., 2013, էջ 250-251, 256; И.П. Вейнберг, Человек в культуре древнего Ближнего Востока, М., 1986, էջ 115 և հաջ; И.М. Дьяконов, В.А. Якобсон, «Номовые государства», «Территориальные царства», «Полисы» и «Империи». Проблемы типологии, ВДИ, 1982, № 2, էջ 3-15; S. Alizadeh, J. Foroogh, Motifs of Woman which Emphasise on the Fertility Goddesses in Elam, Journal of History, Culture and Art Research, Vol. 6, № 3, 2017, էջ 1176-1189; M. Waters, A Neo-Elamite Royal Family. Iranica Antiqua, 2006, № 2 (41), էջ 59-69; E. Carter, Royal Women in Elamite Art, Studies in Ancient Oriental Civilization (SAOC). The Oriental Institute of the University of Chicago, 2014, № 68, էջ 41-61.

⁵ И.М. Дьяконов, В.А. Якобсон, «Номовые государства», «Территориальные царства», «Полисы» и «Империи». Проблемы типологии, ВДИ, 1982, № 2, էջ 6-7; Н. Wolfgang,

Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes and Commentary, Indiana, 2003, էջ 56-69; И.П. Вейнберг, նշվ. աշխ., էջ 122 և հաջ; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 50 և հաջ; G. Cameron, History of Early Iran, Chicago, 1936; E.-J. Levin, L'histoire de l'Iran antique, Paris, 1937; W. Hinz, The Lost World of Elam, L., 1972; Y. Majidzadeh, History and Civilization of Elam, Tehran, 1991; նույնի՝ History and Civilization of Mesopotamia, Tehran, 1997, Vol., 1; H. Pakzadian, The Coins of Elymais, Tehran, 2007; D.T. Potts, The Archaeology of Elam, Camb., 1999; F. Vallat, Le royaume elamite de Zamin et les 'Lettres de Nineveh'. Iranica Antiqua, 1998, 33, էջ 95-106; J. Tavernier, Some Thoughts on Neo-Elamite Chronology, ARTA, 2004, էջ 115-126.

⁶ Լիբրատի վերաբերյալ մանրամասն տես՝ М.О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, М., 1953, էջ 111-112; G.B. Winer, Biblisches Realwörterbuch, Bd. II, Leipzig, 1848, Art «Leviratsehe», էջ 19-20; К.Л. Кустодиев, Опыт истории библейской женщины, СПб., 1870, էջ 136-137; В. Осипов, Брачное право Востока, Казань, 1872, էջ 59 և հաջ; А.П. Лопухин, Семейные отношения по законам Моисея, Христ. Чтен., 1878, II, էջ 373-377; И. Маслов, Левиратный брак у древних евреев, Православный Собеседник, 1879, էջ 25-28; Н.С. Стеллецкий, Брак у древних евреев, Киев, 1892, էջ 199-242; А.А. Глаголев, Закон ужитчества или левиратный брак у древних евреев, Киев, 1914.

⁷ М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 38-39; Б.А. Тураев, История древнего Востока, Т. 1, Л., 1935, էջ 97; R.W. Rogers, Cuneiform Parallels to the Old Testament, N.-Y., 2005, էջ 244-246; L.W. King, A History of Sumer and Akkad, L., 1923, էջ 307-310; The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louver, Ed. By O. Happer, J. Aruz, and F. Tallon, N.-Y., 1992, էջ 199-202; P. Alfari, Les écritures manichéennes, Paris, 1918, էջ 104-105; O. Klima, Manis Zeit und Leben, Prague, 1962, էջ 498-499; W. Sundermann, Mittelliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts, Berliner Turfantexte XI, Berlin, 1981, էջ 25 և հաջ., 34 և հաջ; W. Sundermann, «ADDÄ», Encyclopædia Iranica, 1983, Vol. I, Fasc. 5, էջ 451-452.

⁸ Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 50 և հաջ; Древние цивилизации, Под ред. Г.М. Бонгард-Левина, էջ 137-140; Հնագույն Միջագետքի և Էլամի քաղաքների միջև գոյություն ունեցած կապի ու փոխհարաբերությունների վերաբերյալ մանրամասն տես՝ И.М. Дьяконов, Люди города Ура, М., 1990, էջ 25 և հաջ; Մշակութային առնչությունների վերաբերյալ տես՝ И.С. Клочков, նշվ. աշխ., էջ 32 և հաջ; E. Carter and M.W. Stolper, Elam. Surveys of Political History and Archaeology, Berkeley, L. Angeles, L., 1984, Near Eastern Studies, Vol. 25, էջ 8 և հաջ; J.R. Alden, Trade and Politics in Proto-Elamite Iran, Current Anthropology 1982, 23, № 6, էջ 613-640; G. Algaze, The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization, Chicago, 1993; R. Ghirshman, Tchoga Zanbil (Dur-Untash) I, La Ziggurat, Mémoires de la Délégation archéologique en Iran 39, Paris, 1966; նույնի՝ Tchoga Zanbil (Dur-Untash) II. Temenos, Temples, Palais, Tombes, Mémoires de la Délégation archéologique en Iran 40, Paris, 1968; R. Henrickson, Šimaški and Central Western Iran. The Archaeological Evidence, ZA 74, 1984, էջ 98-122.

⁹ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 175-201, 211, 216; И.М. Дьяконов, Люди города Ура, էջ 158; И.П. Вейнберг, նշվ. աշխ., էջ 74 և հաջ; Երկրագործության ծագման և զարգացման փուլերի վերաբերյալ մանրամասն տես՝ В.М. Массон, Возникновение и развитие земледелия., М., 1967; М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 41-42; F. Hole, The Archaeology of Western Iran, Washington, 1987.

¹⁰ Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 272 և հաջ: Մ. Վերերն իր «Ագրարային պատմությունն հին աշխարհում» գրքում մեծապես անդրադարձնում է Միջագետքում ձևավորված հարկային քաղաքականությունը, որի շատ դրսևորումներ կրկնվել են նաև էլամում: Տես՝ Մ. Вебер, նշվ. աշխ., էջ 149 և հաջ: ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред А.В. Седова, М., 2004, էջ 488; J. Wiesehöfer, *Ancient Persia from 500 B.C. to 650 A.D.*, L., N.-Y., 2006, էջ 73-75 հաջ: J. Álvarez-Mon, G.P. Basello, Y.W. Taylor, *The Elamite World*, Oxf., 2018, էջ 356-362.

¹¹ М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, *Культура и экономика древнего Ирана*, էջ 39 և հաջ: М.А. Дандамаев, *Месопотамия и Иран в VII-IV вв. до н.э. Социальные институты и идеология*, СПб., 2009, էջ 21, 26, 32-33 և հաջ: Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 90-91; М. W. Stolper, *Preliminary Report on Texts from Tal-e Malyān, Elamite Administrative Texts* Proceedings of the 1Vth Annual Symposium on Archaeological Research in Iran, Tehran, 1976, էջ 89-100.

¹² Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 272-273; F. König, *Die elamischen Königsinschriften*, Graz, 1965, էջ 96; G.G. Cameron, *History of Early Iran*, Chicago, 1936, էջ 114; W. Hinz, *Das Reich Elam*, Stuttgart, 1964, էջ 86; R. Labat, *Elam, 1600-1200 B.C.*, Cambr., 1963, էջ 121; նույնի՝ *Elam and Western Persia*, с. 1200—1000 B.C., Cambr., 1964, էջ 85; E. Porada, *Iran ancien. L'art a l'epoque preislamique*, P., 1963, էջ 93-94; А.А. Вигасин, *История Древнего Востока*, М., 2007, էջ 286; Н.В. Александрова, И.А. Ладынин, А.А. Немировский, В.М. Яковлев, *Древний Восток: учебное пособие для вузов*, М., 2008, էջ 181-183.

¹³ Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 273 և հաջ: համեմատության համար տես՝ ИДВ, *Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации*, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 380; ИДМ, Кн. 1, *Ранняя древность*, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 105.

¹⁴ Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 285 և հաջ: В.В. Кучма, *Государство и право древнего мира и средних веков, в двух частях*, Волгоград, 2001, էջ 7 և հաջ: Այս հեղինակը հատկապես մեծ ուշադրություն է հատկացնում հին Եգիպտոսում, Բաբելոնում, Հնդկաստանում և Չինաստանում գոյություն ունեցած իմունիտետային իրավունքներին:

¹⁵ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 48 և հաջ: Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 248 և հաջ: ИДВ, *Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации*, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 376-377; E. Porada, *Tchoga Zanbil (Dur-Untash)*, Mémoires de la Délégation archéologique en Iran 42, Paris, 1970, էջ 56-69; P.de Miroschedji, *Le dieu élamite Napirisha*, RA 74, 1980, էջ 129-143.

¹⁶ Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 91 և հաջ., 111 և հաջ: ИДВ, *Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации*, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 374; И.П. Вейнберг, նշվ. աշխ., էջ 130-131; Б.А. Тураев, նշվ. աշխ., էջ 102-103.

¹⁷ *Parāhūm rawnagh* նշանակում է սրբավայր կամ տաճար: Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 92; В.В. Кучма, նշվ. աշխ., էջ 25-27; Д. Шарпен, *Хаммурапи, царь Вавилона*, М., 2013, էջ 218-220.

¹⁸ Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 199, 200-205 և հաջ: Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 220.

¹⁹ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 99 և հաջ: Ю. Заблodka, նշվ. աշխ., էջ 267-268; ИДВ, *Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации*, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 395; Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 248. Տես նաև С.В. Бондарь, *Ассирия. Город и человек (Ашшур III-I тыс. до н.э.)*, М., 2008, էջ 129 և հաջ.

²⁰ Ghirshman R., *Village Perse-Achéménide* (MDP 36), Paris, 1954; նույնի՝ *Suse au tournant du IIIe au IIe millénaire avant notre ère*, Arts Asiatiques, 1968, № 17, էջ 3-44; R.M.,

Ghirshman, V.F. Minorsky und R. Sanghvi, Persia, the Immortal Kingdom, L., 1971; J.J.M. de Morgan, Mission scientifique au Caucase, Paris, 1889, Vol. 1–2; նույնի՝ L'Humanité préhistorique. Paris, 1921; նույնի՝ La préhistoire orientale. Paris, 1925–1927, Vol. 1–3; նույնի՝ Доисторическое человечество, 2-е изд., М., 2009; W.K. Loftus, Travels and Researches in Chaldea and Susiana; With an Account of Excavations at Warka, the «Erech» of Nimrod, and Shu'sh, Shushan the Palace of Ester, in 1849-1852, N.-Y., 1857. Տես նաև՝ R. Kent, Old Persian, New Haven, 1950, էջ 177; E. Herzfeld, The Persian Empire, էջ 325—326 և այլ բազմաթիվ հեղինակների մոտ.

²¹ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 58; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 199, 260 և հաջ; Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 228; Б.А. Тураев, История древнего Востока, Т. 1, էջ 97-98; М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 26.

²² Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 262; Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 235; С.В. Бондарь, նշվ. աշխ., էջ 177; И.С. Ключков, նշվ. աշխ., էջ 56; J.R. Brinkman, A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C., Analecta Orientalia 43, Rome, 1968; E. Carter, Elamite Pottery, ca. 2000-1000 B.C., JNES 38/2, 1979, էջ 111-128.

²³ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 53 և հաջ; Д.Ч. Садаев, նշվ. աշխ., էջ 144 և հաջ; С.В. Бондарь, նշվ. աշխ., էջ 195-201; Б.А. Тураев, История древнего Востока, էջ 429-432; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред А.В. Седова, М., 2004, էջ 386-392; Ю. Заблочка, նշվ. աշխ., էջ 338-342 և հաջ; А.К. Grayson, The Chronology of Reign of Ashurbanipal, Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, 1980, Vol. 70, № 2, էջ 227-245; А.Т. Olmstead, History of Assyria, N.-Y., 1923; J.A. Delaunay, “AŠŠURBANIPAL“, Encyclopedia Iranica, 1987, Vol. II, Fasc. 8, էջ 805-806; S. Ito, Sanae, Royal Image and Political Thinking in the Letters of Assurbanipal, Ph.D. Thesis, Helsinki, 2015.

²⁴ ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред А.В. Седова, М., 2004, էջ 640, 644; Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 265; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 152-154, 365-366; М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 38-40; И.М. Дьяконов, История Мидии. От древнейших времен до конца IV века до н.э., М.-Л., 1956, էջ 135-138; В.В. Кучма, նշվ. աշխ., էջ 42.

ԳԼՈՒԽ IV ԷԼԱՍԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ա) Էլամի պաշտամունքը և կրոնը: Էլամական դիցաբանությունն ու պաշտամունքը սկսել են առաջանալ և կազմավորվել մ.թ.ա. IV հազ., երբ դեռևս գոյություն չունեին պետությունը: Այն իր վրա մեծապես կրել է իրենց անմիջական հարևանների՝ շումերա-աքքադական դիցաբանության ազդեցությունը: Այստեղի կրոնին, ինչպես և նրան համարյա ժամանակակից միջագետքյանին՝ բնորոշ էր պոլիթեիզմը:

Հնագույն ժամանակներից մեծ տարածում է ստացել *օձի պաշտամունքն* այս երկրի տարածքում: Մեզ են հասել IV-III հազ. վերաբերող բազմաթիվ կերամիկական իրեր, որոնց վրա պատկերված են տարատեսակ օձեր: Օձին նրանք համարել են չար ուժերից պաշտպանվելու խորհրդանիշը և պատկերել իրենց բոլոր կահ-կարասիների տարբեր մասերում: Օձին պատկերել են նաև տարբեր դարպասների վրա՝ նրան վերագրելով դոնապանի պարտականությունները, նկարել են գոհաբերությունների համար նախատեսված սկուտեղի վրա: Նա նույնիսկ եղել է գայիսոնի և հողը մշակելու համար պատրաստված բրիչների վրա: Օձի նկարներ կան նաև կենաց ծառի պատկերներում: Այս ամենը կապվել է նաև առատության, պտղաբերության և բարության հետ: Հավանաբար, հենց էլամից էլ օձը «ներթափանցել» է հին եգիպտացիների պաշտամունք: Երբեմն օձի մարմնին ավելացվել է մարդու գլուխ, բայց այս սոդոնի այսպիսի պատկերներն ավելի մեծ տարածում են ստացել Միջագետքում ¹:

Նախնական շրջանում, III հազ. սկսած, էլամական պանթեոնի գլխավոր առաջնորդն էր *Պինեկիր* աստվածուհին, որին անվանում էին նաև «մեծ», իսկ հետագայում նրա կողքին սկսեցին հիշատակել ևս երկու մայր-աստվածուհիների՝ Պարտիին (II հազ.) և *Կիրիրիշային* (I հազ.): Սա հուշում է, թե ինչպիսի մեծ ազդեցություն ուներ մայրիշխանությունն այս պետության գոյության ողջ ընթացքում: Պինեկիրին հավասարազոր, բայց միայն պետության հարավ-արևելյան տարածաշրջանի համար մայր-աստվածուհի էր համարվում Կիրիրիշան, որի պաշտամունքի կենտրոնն էր Լիյան (Բուշիր) քաղաքը: Կիրիրիշա անվանումը հատուկ, իսկ ավելի ստույգ անձնանուն չէր, այլ տիտղոս և նշանակում է «մեծ աստվածուհի» («kiri» - աստվածուհի, «risa» - մեծ՝ բառերից): Հետագայում Լիյանից Կիրիրիշայի պաշտամունքը աստիճանաբար ներթափանցեց նաև երկրի մյուս տարածքներ, մինչև ծայր

հյուսիս-արևմուտք: Նրա պատվին երկրի Միջին և Նոր թագավորությունների դարաշրջանում իշխած արքաներն կառուցել են բազմաթիվ տաճարներ: Կիրիրիշային Շոշում անվանել են «Աստվածների մայր», «Գլխավոր տաճարի տիրուհի»: Բայց Էլամի պատմության ընթացքում երբեք տեղի չունեցավ Կիրիրիշայի միաձուլումը մայրության մյուս գլխավոր խորհրդանշի՝ Պինեկիրի հետ: Այսպիսի կամ Բգեխի կառավարիչ Հաննին իր 710թ. կազմած տեքստերից մեկում Կիրիրիշայի կողքին, որպես «բարության մայր-աստվածուհի» հիշատակում է Պարտիի անունը ²:

II հազ. կեսերից Էլամում գնալով ավելի է ամրապնդվում ***Խումբան կամ Խումպան*** արական աստծո պաշտամունքը, որը նախորդ՝ III հազ. աստվածների աստիճանացանկում զբաղեցնում էր երկրորդ տեղը: Ի տարբերություն Կիրիրիշայի, որին պաշտում էին նախապես երկրի առանձին տարածքներում, Խումբանը ի սկզբանե մեծ հեղինակություն ուներ ամենուր: Նա համարվում էր «երկնքի հովանավորը», և համարվում էր, ինչպես Պինեկիր, այնպես էլ Կիրիրիշա աստվածուհիների ամուսինը: Այս պատճառով էլ երբեմն Խումբանին փոխարինաբար անվանում էին «մեծ ամուսին»: Խումբանի և Կիրիրիշայի ամուսնությունից էր ծնվել Խուտրա աստվածը: Հենց սրանք էլ հանդիսանում էին Էլամական պանթեոնի ***նախնական գլխավոր եռյակի*** մեջ ընդգրկված աստվածները:

Մեծ նշանակություն ուներ նաև ***Բնշուշինակի պաշտամունքը***, որին համարում էին Շոշի հովանավորը, իսկ հետագայում նաև ստորերկրյա աշխարհի կամ հանգուցյալների թագավորության տրիակալը: Նրա անունը, հավանաբար առաջացել է, շումերական Nin-susin-ak - «Շոշի տիրակալ» անվանումից, և դա տեղի է ունեցել, երբ Շոշը գտնվել է Շումերի տիրապետության ներքո: Նարամ-Սուենի և Խիտայի պայմանագրում այս աստվածն զբաղեցրել է միայն 6-րդ տեղը՝ թվարկված 37 աստվածների շարքում: Բայց, ինչպես տեսնում

ենք, չէր անցել և 1000 տարի, երբ այն հայտնվեց Խումբանի և Կիրիբիշայի կողքին և վերածվեց *նորաստեղծ եռյակի* կարևորագույն «դեմքի»: Տեքստերում, առավել հաճախ, նրանց անունները տրվում է *Խումբան, Կիրիբիշա և Ինշուշինակ* հաջորդականությամբ: Վերոհիշյալ հազարամյակի ընթացքում, ինչպես նաև հետագայում Կիրիբիշային տրվել են նորանոր բարձրագույն տիտղոսներ: Ամենասկզբում նա եղել է բոլոր հասարակ քաղաքացիների հայրը և կոչվել «թույլերի (անպաշտպանների) հայր»: Հին Բաբելոնյան պետության դարաշրջանի էլամական ղեկավարներից մեկն իրեն անվանել է Ինշուշինակի հովանավորյալը: Ավելի ուշ մեկ ուրիշը նրան պարգևել է պանթեոնի հովանավորող՝ պատվավոր տիտղոսով: Այս աստվածն իր բացարձակ «իշխանությանն» հասավ XII դ., Շիլխակ-Ինշուշինակ թագավորի օրոք: Նրան այդ ժամանակ անվանել են «մեծ տեր (տիրակալ), Վերին քաղաքի տիրակալ, Վերին տաճարի բարեգործ, համընդհանուրի պաշտպան, որը մեզ է պարգևել իր անունը»: Նրա անունը հիշատակվում է հայտնաբերված համարյա բոլոր տեքստերում, որը ևս վկայում է այս աստծո ունեցած դերի, հեղինակության և ազդեցության վերաբերյալ ³:

Ինշուշինակի անունն ու գործը մեծապես առնչվում և խաչասերվում էր *Իշնիկարաբ աստծու հու* անվան հետ: Այս երկուսը միասին դարձան բոլոր էլամացիների Երդվելու (Երդում տալու) աստվածը և մինչև դատական նիստն սկսելը բոլորն էլ, մեկ մարդու նման երդվել են այս երկուսի անուններից: Իհազ. սկսած Իշնիկարաբը աքքադերենի ազդեցության ներքո կոչվել է նաև Իշմեկարբ, որը թարգմանվում է «նա լսեց աղոթքը»: Իշնիկարաբի դերի վերաբերյալ առաջին անգամ իմացվեց հայտնաբերված տեքստերից և աղյուսներից, որոնք վերաբերում էին մ.թ.ա. I հազ. Դրանք հատկապես գտան Շոշի տարածքում: Տեքստերում նշվում էր, որ Իշնիկարաբը (Իշմեկարաբ)՝ Լագամալ (Լագամար) աստվածուհու հետ դիմավորել է հանգուցյալներին

անդրշիրիմյան աշխարհում: Աղյուսներից մեկում նշվում է. «Նրանք (մահացածները) ընտրել են այդ ուղին, նրանք գնում են իրենց նախընտրած ճանապարհով, իսկ Լազամալը և Ինշուշինակը դուրս են եկել դիմավորելու... Վերջում նշվում է, որ Ինշուշինակը հայտարարել է իր դատավճիռը (Хрестоматия по истории древнего Востока, Ч. 2, էջ 6-7, 11)»⁴: Այսպիսով, Սիսակ սկզբներից Ինշուշինակին հաջողվել է վերջնականապես Էլամի պանթեոնում ասպարեզից դուրս մղել, հեռացնել շումերական անդրշիրիմյան թագավորության աստված Ներգալին, և գրավել նրա տեղը: Սակայն, Էլամի պատմության բոլոր ժամանակներում էլ, հատկապես սեմիտալեզու տեքստերում, հարևան միջագետքյան աստվածներն բազմիցս հիշատակվում են, իսկ առավել հաճախ հանդիպում ենք՝ Բելի, Շամաշի, Սինի, Ինաննայի, Իշտարի, Էնկիի, Նինեզալի, Անունիտումի, Ադադի, Նաբույի, Նուսկույի, Շալեյի և, ինչպես ասացինք՝ Ներգալի անուններին:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ իրավական բնույթ կրող բոլոր էլամական փաստաթղթերում էլ, որպես չգրված օրենք վկաները գտնվել են երկու աստվածների՝ Արևի և Ինշուշինակի հովանավորության ներքո: Փաստորեն, նրանք իրար են միացրել լույսը և խավարը, կենդանի և մեռյալ աշխարհները: Էլամի պանթեոնում Արևի աստվածն է հանդիսացել **Նախիտունտեն**, որը նշանակում է արև: Հավանաբար, այս բառը ավելի վաղ հնչել է «nan-hunde» ձևով, որը թարգմանվում է «ցերեկային (օրվա) լույսի արարող»։ Նախիտունտեն եղել է իրավունքի և դատավճռի աստվածը⁵:

Արևի աստծո կողքին այս երկրում մշտապես պաշտվել է նաև **Լուսնի աստված Նապիրը**: Շատ տեղերում, որպես հոմանիշ Նապիրի փոխարեն նշվում է նրա աքքադերեն անվանումը՝ SIN: Ինչ վերաբերում է անվան ստուգաբանությանը, ապա նշանակում է «փայլող», «փայլատակող»: Նա համբավ և անուն էր ձեռք բերել, քանզի դիտարկվել է որպես «թշվառների,

չունենորների հայր»։ Էլամացիներին բնորոշ էր սրբացնել և պաշտել ինչպես երկնային բոլոր լուսատուներին անխտիր, այնպես էլ բնության ուժերին և նույնիսկ ծովը։

Բոլոր աստվածների կանխագուշակն է եղել *Միմուտը կամ Շիմուտը*, որին ուղղակի անվանել են նաև «համայն Էլամացիների աստված»։ Նրա և իր կնոջ՝ Մանգատի կամ Մանիգատի համբավը տարածված է եղել պետության ողջ տարածքում։ Միյաշում այս աստվածուհին համարվել է աստվածների «պալատի» պահապանը, իսկ Նարունդին՝ հովանավորել է պատերազմները և պարզնել հաղթանակներ։ Այս աստծո կրաքարից պատրաստված արձանը ներկայումս գտնվում է Լուվրում և ունի 81սմ. բարձրություն։ Այն գտել են 1968թ. Աստվածուհին պատկերված է բազմաձև գահին և ձեռքերում բռնած ունի երկու անհասկանալի առարկաներ։ Ենթադրվում է, որ դրանք աստվածային իշխանության խորհրդանիշներն են։ Նույն երկու այդ հանելուկային առարկաներն են նկարված Նարունդիի ձեռքերում 1966թ. Պերսեպոլիսում գտնված նրա պատկերով արծաթյա սկահակի (վագայի) վրա 6։

Վերոհիշյալ աստվածների դասավորվածության հիերարխիան ուներ հետևյալ տեսքը՝ 1) Կիրիրիշա կամ Պինեկիր, 2) Նախխունտե, 5) Ինշուշինակ, 6) Խուտրան, 7) Միմուտ, 18) Մանգատ (Շիմուտի կինն էր), 19) Նարունդի։ Մյուս աստվածների զբաղեցրած տեղերն ստույգ չեն։ Այդ աստվածներն են՝ Խումպան կամ Շիմուտ (աստվածների բանբերը), Նապիր (Լուսնի աստվածը), Շագի (ջրի աստվածը), Պարտի (Անշանի Մայր-աստվածուհին), Նուսկու, Իշնիկարաբ։ Այս աստվածներն ասպարեզում մնացին առնվազն մինչև մ.թ.ա. Vդ. կեսերը։

Էլամացիներն ունեին իրենց *պատկերացումներն աստվածների վերաբերյալ* և, գտնում էին, որ անխտիր բոլոր աստվածներն էլ տիրապետում են գերբնական և գերմարդկային ուժի։ Այս կապակցությամբ օգտագործում էին kiten տերմինը, և

նշում էին, որ նրանք հանդես են գալիս որպես *kidinnu*: Հետաքրքիր է, որ այս տերմինն հենց էլամերենից էլ ներմուծվել է նաև աքքադերենի բառապաշարի մեջ: Կիտենն իր մեջ պարունակում էր մոզական ուժ, աստվածային աուրա, որը կարող էր ոչ միայն պաշտպանել չարից, այլև ուներ պատժող իրավասություններ: Կիտենի մոզա-պաշտպանական ուժի առկայությամբ էլ էլամի թագավորներն հիմնավորում էին իրենց իշխանությունը: Թագավորներն իրենց համարում էին կիտենի՝ երկրի վրա գտնված աստվածային ներկայացուցիչներ, ի տարբերություն բոլոր մյուս հպատակների: Եթե որևէ մեկը հանդգներ դիպչել նրան, ապա կկորցներ հանգիստը ու պետք է անպայման մահանար: Չնայած որ բոլոր աստվածներն էլ ունեին այսպիսի կիտեն, այնուհանդերձ Խումբան աստծո կիտենը խորհրդանշում էր հատուկ իրավասություններ՝ իշխանություն ունենալու կապակցությամբ: Սրան պետք է հավելել, որ էլամացիներն համոզված էին, որ բոլոր օրենքներն էլ հաստատվել են աստվածների կողմից, իսկ նրանց խախտման դեպքում կպատժվեն Նախխունտեյի կողմից⁷:

Աստվածների պատվին կազմակերպում տաճարներում էին զոհաբերություններ և երկրպագություններ: Էլամում կառուցված ամենավաղ տաճարների ճարտարապետության մասին կարելի է գաղափար կազմել կնիքների վրա գոյություն ունեցած պատկերներից: Դրանք պահպանվել են նաև ժայռապատկերների վրա, որոնք թողնվել են ասորեստանցիների կողմից և վերաբերում են Լիագ: Ըստ III Լիագ. մեզ հասած պատկերների *էլամական տաճարներն* եղել են ուղղանկյուն, բավականին բարձր, կառուցվել տեռասի կամ սանդղափուլի տարածքում և աղյուսից էին: Շենքի ճակատային մասում եղել են որմնախորշեր (նիշա), իսկ աստիճանները բարձրացել են երկու կողքերից: Ուշագրավ է, որ տաճարն ունեցել է երկու դուռ, որոնցից ձախակողմյանը հանդիսացել է մուտքը: Նրա վերնամասում կախված են եղել եղեգներ, որը պետք է

պաշտպաններ այցելուներին աղիքային վարակներից: Տանիքները եղել են հարթ և ծածկվել է մի քանի շերտ փայտով ու գերանով: Տաճարն ունեցել է նաև մի շարք փոքրիկ լուսամուտներ բազմաթիվ մասերում, որոնք ապահովել են լուսավորությունն շենքի ներսում: Տաճարի աչք ծագող և ամենագեղեցիկ մասն են հանդիսացել վեց կոտոշանման ելուստները, որոնցից յուրաքանչյուր կողմում եղել են երեքը: Ինչ վերաբերում է էլամական տաճարի ներքին հարդարանքին, ապա վկայություններն առավել քան սակավ են: Դրա պատճառն այն է, որ տաճարներն անխնա թալանվել են, հատկապես թանկարժեք իրերը: Հաստատ կարող ենք պնդել ներսում կազմակերպված զոհաբերությունների մասին, իսկ նվիրատվական տեքստերից իմանում ենք, թե ինչ ընծաներ են հանձնել երկրի առանձին քաղաքացիները ⁸:

Ներքին կահավորման հետ կապված, առաջին հերթին պետք է նշել նվիրաբերված արձանների մասին, որը եղել է ինչպես մետաղյա, այնպես էլ պատրաստված քարից և ջնարակված կավից: Արձանները ոչ միայն պաշտված աստվածների և նրանց ոգիներն հովանավորողների պատկերներով են, այլև երկրային կառավարիչների ու նրանց բազմաթիվ ազգականների: Պատերազմներում հաղթանակած էլամական թագավորներն Ինշուշինակի քանդակի դիմաց հատկապես մեծ հրճվանքով են դրել թալանված ռազմաավար հանդիսացող հարթաքանդակները: Աշշուրբանապալը նշում է, որ Էլամի տաճարներից որպես ավար տարել է տեղի 32 թագավորների քանդակ-արձանները, որոնք պատրաստված են եղել ոսկուց, արծաթից, բրոնզից և ալեբաստրից, ինչպես նաև այլ նյութերից ⁹:

Տաճարներն ունեցել են նաև որպես պարտադիր նախապայման զոհասեղան և սովորական սեղաններ այլ արարողակարգերի համար: Դրանց մի մասն պատրաստվել է այնպես, որ զոհի արյունը պետք է հոսեր ներքև: Պատերին

կախված են եղել ոչխարի, այծի, կրիայի պատկերներով արձաններ և նկարներ: Դրանք պատրաստվել են փայտից, բրոնզից, քարից, արծաթից: Եղել են նաև արգելանշաններ, որը առավել հայտնի է որպես տաբու անվամբ և տարատեսակ զենքեր (կացին, նետ, սուր): Առայժմ անհասկանալի է Ունտաշ-Նապիրիշա թագավորի հրամանով պատրաստված անթիվ կավե բռնակոթերի (երևի դանակի համար էր ?) ստույգ նշանակությունը, որոնք նաև ջնարակված էին, իսկ վրան գրված էր նրա անունը: Դրանք արքայի հրամանով թաղվել են Չոգա-Ջամբիլի զիկկուրատի միայն որոշ սենյակներում: Զոհաբերություններ տաճարներն իրականացրել են ամեն օր: Տեքստերից մեկում նշվում է, որ Ինշուշինակին նվիրված տաճարի բացման ժամանակ Կուտիկ-Ինշուշինակ թագավորը կարգադրել է ամեն օր կազմակերպել զոհաբերություն: «Զոհաբերել մեկ ոչխար վերին քաղաքի տաճարում, և ևս մեկին՝ հարթավայրում տեղակայվածում»¹⁰:

Երկրի կարևոր կրոնական ծեսերից է եղել վերին քաղաքի տաճարի տրիակալին կամ գլխավոր աստծոն նվիրված տոնը: Ենթադրվում է, որ Շոշի վերին քաղաք կոչված շրջանում եղել են տարբեր աստվածներին նվիրված տաճարներ, բայց ամենակենտրոնականն էր Ինշուշինակին նվիրվածը: Կարելի է նաև ենթադրել, որ «վերին քաղաքի տաճարի տրիակալ կամ գլխավոր աստված» ասելով նկատի են ունեցել Պինեկիրին, իսկ ավելի ուշ նաև՝ Կիրիրիշային: Մեծ Մայր-աստվածուհուն նվիրված տոնակատարությունը տեղի է ունեցել աշնան սկզբներին, երբ լիալուսին էր, որը նաև համարվել է Նոր տարվա սկիզբը:

Կարևոր է եղել նաև տաճարին կից պուրակի առկայությունը, որը համարվել է սրբազան, և այս մասին ստույգ հայտնի է գրավոր տեքստերից: Օրինակ՝ Շոշում այսպիսի պուրակ ունեցել է Արևի աստված Նախխունտեյի տաճարը, իսկ Դուր-Ունտաշում՝ Կիրիրիշայի: Սրբազան պուրակում

իրականացվում էր հատուկ ծիսակարգ, որը կոչվել է «գուշում», և այս ժամանակ էլ զոհաբերվել են բազմաթիվ ոչխարներ: Այս օրն այլ կերպ անվանվել է նաև «Արյունահեղությունների օր»: Նշանակված հատուկ օր է ունեցել նաև Սիմուտու աստվածը: Ամեն տարի նրա պատվին ևս կազմակերպում էր զոհաբերություն, որը տեղի է ունեցել, հավանաբար մայիսի կեսերին: Նրա պատվին զոհաբերել են ցուլ: Տաճարներում մշտապես եղել են մի քանի քրմեր, իսկ մայրաքաղաքում՝ շատերը, որոնց օգնել են բազմաթիվ ծառայողներ: Քրմերին ղեկավարել է Գերագույն քրմապետը: Աքքադերեն տեքստերից հայտնի է, որ նրա տիտղոսը կոչվել է «պաշիշու րաբու» (նշվում է նաև պաշիշու գալ ձևը), սակայն անհայտ է նույնի էլամերեն տարբերակը: Շարքային քրմին կոչել են շատեն (šatin): Էլամի գերագույն քրմապետն մեծ հեղինակություն և ազդեցություն է ունեցել նաև պալատում, և, համարյա մշտապես, ուղեկցել է թագավորին ռազմական արշավանքների օրերին ¹¹: Պաշտամունքը մեծ ազդեցություն է ունեցել նաև պետության տնտեսական կյանքի վրա: Այս մասին է խոսում նույնիսկ Էլամի օրացույցը, քանզի Ուհագ. նոյեմբեր ամիսն անվանվել է «աստծո դաշտերի մշակման ամիս», իսկ հաջորդը՝ «ակոսի և ցանքսի ամիս»: Այսպիսով, քաղաքացիները պարտավոր են եղել նախ՝ մշակել տաճարային կալվածքները, իսկ ապա միայն՝ սեփականը: Նշվածին համապատասխան նրանք ապրիլին՝ հունձք են կատարել տաճարի գարու դաշտերում, իսկ մայիսին՝ սեփական: Բոլոր տեսակի պարտքերի և տոկոսների փակման ամիսը կոչվել է «Մեծ աստվածուհի» անվամբ, որը օգոստոսն էր:

Տեքստերում վկայություններ կան նաև պատգամախոս քրմերի մասին, որոնք կատարել են գուշակություններ: Նրանք աստվածների կամքն ու ցանկությունները գուշակել են ինչպես նախապաշարումների օգնությամբ, այնպես էլ զոհաբերությունների միջոցով: Այս դեպքում դիտարկել են կենդանու ներքին օրգանները, որը հետագայում մեծ տարածում

է ստացել խեթերի մոտ, ապա Էտրուսկների: Էլամացիները կարծել են, որ մարդը ապրում է նաև վախճանից հետո: Նրանց բոլոր հանգուցյալների ոտքերից ներքև անպայման կա կավե կուժ՝ անկախ վախճանվածի սոցիալական հնարավորությունից: Եթե չունենորեն թաղել են հենց իր տան մեջ փորված փոսում, ապա հարուստների համար աղյուսից կառուցել են դամբարաններ: Փաստորեն, նրանք ենթադրել են, որ մարդը, եթե ոչ ուտելու, ապա գոնե ջուր խմելու կարիք ունեցել է նաև վախճանվելուց հետո: Մահվան հոգեվարքում գտնվածը՝ հարազատներին խնդրել է պարբերաբար իր պատվին իրականացնել զոհաբերություններ, քանզի այդ դեպքում, իրենց հոգիներն ավելի հանգիստ կննջեն և ավելի մեղմ կլինի իրենց ճակատագիրը:

Աքեմենյաններն Էլամի նվաճմամբ համբերատար հանդուժողական վերաբերմունք սկսեցին ցուցաբերել նրանց պանթեոնի հանդեպ: Այս մասին են վկայում VI-VII դդ. պատկանող պերսեպոլիսյան արխիվի նյութերը: Պարսից արքաներն նրանց աստվածներին տվել են ավելի մեծաքանակ մթերք, քան իրենց սեփական աստվածներին:

Բ) Էլամի գիրը և լեզուն: Էլամերենն աշխարհի այն ***եզակի լեզուներից է, որ համարվում է մեկուսացված***, չնայած կան վարկածներ այն կապելու դրավիդյան կամ էլ աֆրո-ասիական որոշ լեզուների հետ: Դրավիդյանի տեսակետն առաջ է քաշվել դեռ XIX դ., որի հիմնադիրն է Ռ. Կոլդուելլը (նա առաջին անգամ այս մասին նշել է դեռ 1856թ.): Աֆրո-ասիականի վերաբերյալ առաջինը նշել են Վ. Բլաժեկը և Ս.Ա. Ստարոստինը 1992թ: Նրանք եկել են այն մտքին, որ Էլամերենը յուրահատուկ «կամուրջ» էր նոստրատիկի և աֆրո-ասիականի միջև, բայց այն և՛ նոստրատիկի, և՛ աֆրո-ասիականի հետնորդներից էր, ավելի շուտ հանդիսանալով եվրասիականի ժառանգորդը: Նոստրատիկ (լատ. nostrās - նշանակ. է՝ մեր (կամ շրջակայքից), տեղական) լեզուն ենթադրում է մի քանի եվրոպական, ասիական

և աֆրիկյան լեզուների միավորում, որի արդյունքում ձևավորվում է մակրո (փոքր) լեզվաընտանիք: Նոստրատիկի մեջ են մտնում նաև Ալթայի, քարթվելական, դրավիդյան, հնդեվրոպական, ուրալյան, աֆրո-ասիական և էսկիմոսա-ալեուտյան լեզուները: Այս տեսության հիմնադիրն է հանդիսանում դանիացի լեզվաբան Հ. Պեդերսենը (1867-1953թթ.): Բոլոր այս լեզուներում համարյա նույն ձևով են արտասանվում ամենակարևոր դերանունները՝ ես, դու, ով, այն և այլն: Քերականական առումով էլամերենը համարվում է ագգլյուտիվ (լատ. agglutatio - սոսնձված), քանզի իրար են միացվում - սոսնձվում զանազան նախածանցներն ու վերջածանցները: Ընդ որում սրանցից յուրաքանչյուրն կրում է միայն մեկ իմաստ: Քերականական կառուցվածքի տեսանկյունից սա կոչվում է SOV (subject, object, verb), քանզի ենթակային հաջորդում է լրացումը, ապա ստորոգյալը ¹²:

Քանի որ մեզ չեն հասել մեծաքանակ նյութեր էլամից, ապա դժվար է նրա բարբառային վերլուծությունը, բայց ենթադրվում է, որ Աքեմենյան դարաշրջանի ու Միջին էլամական պետության շրջանի բարբառներն (դիալեկտները) իրարից խիստ տարբերվել են: Էլամերենի տարածման արեալում առկա են գրի երեք տեսակներ: Ա) Նախաէլամական, մեզ են հասել մոտ 1.600 տեքստեր, որոնք վերաբերում են 3100-2900թթ: Դրանք պատկերագիր (պիկտոգրաֆիկ) տեքստեր են, բայց առ այսօր մնում են չվերծանված, որի պատճառով էլ չի կարելի պնդել, որ դրանք գրված են էլամերենով: Բ) Գծագիր էլամերեն, որը ծագել է նախաէլամականից, հավանաբար XXIIIդ. (թվագրվում է 1500-1000թթ.): Կան այսպիսի 19 տեքստեր, որոնցից 10-ը քարի վրա են, 7-ը՝ կավի, 1-ը՝ սվադի և 1-ը փորագրված է արծաթի վրա: Սա վանկագիր է, ունի գաղափարագրեր, բայց ևս մնում է չվերծանված: Գ) Մեպագիր, որ ասպարեզից դուրս է մղել գծագիր էլամերենը և, դա տեղի է ունեցել մոտ. 2200թ: Մեպագիր էլամերենը ունեցել է մոտ. 140 նշաններ, բայց Աքեմենյանների

տիրապետության դարաշրջանում կրճատվելով դարձել է 113, որոնցից 25-ը լոգոգրամմաներ են (logos - խոսք, բառ և grammar - նշան բառերից), այսինքն՝ հանդիսանում են ձևույթ կամ մորֆեմ: Էլամական սեպագիրն ունի հնչյունաբանական նշաններ, ինչպես նաև դետերմինատիվներ, որպեսզի հասկանալի լինի քերականական կարգը: Վերջապես ունի նաև լոգոգրամմաներ և միայն այս բոլորն միասին վերցրած արտացոլում են բառի արմատը: Մրանք փոխառություններ են շումերերենից: Այստեղ բացակայում են աքքադական գաղափագրերը, չնայած փոխառություններ այս լեզվից ևս կան: Հնչյունային նշաններն հանդիսանում են սիլլաբոգրամմաներ, որի դեպքում բառը կարող է տրոհվել մինչև վանկի: Նրանք գրել են ձախից աջ և, վերնից ներքև: Բառերն իրարից չեն անջատել: Այս տարատեսակը մեծ զարգացում է ապրել հատկապես Իհազ., երբ ձևավորվել է նոր էլամերեն լեզուն (1000-550թթ.): Փաստորեն հարկ կա ավելացնելու նաև չորրորդը՝ Դ) Աքեմենյանների տիրապետության դարաշրջանում կիրառված էլամերենը (550-330թթ.)¹³:

Էլամերենի *վերձանման առաջին փորձերն* տեղի են ունեցել աքեմենյանների եռալեզու տեքստերի հայտնաբերումից հետո: Նրանք գրված էին պարսկերենով, էլամերենով և աքքադերենի՝ ասորա-բաբելոնյան տարբերակով: Սակայն ուսումնասիրողները դեռ պետք է անցնեին երկարատև պրպտումների և ուսումնասիրությունների ուղի, մինչև կհասնեին հաջողության: Այսօր էլ այս բնագավառում անելիքներն սպառված չեն: Նոր էլամերենի քերականության ուսումնասիրության գործի անկյունաքարն 1890թ. դրվեց Ֆ. Վեյսբախի կողմից: Նրանից հետո կարևոր աշխատանք կատարեցին Է. Նորրիսը (E. Norris - 1795- 1872թթ.), Հ. Վինկլերը (H. Winckler - 1863-1913թթ.), Ռ.Ջ. Հյուզինգը (R.J. Husing - 1869-1930թթ.), Ֆ.Ու. Կյոնիգը (F.W. König 1897-1972թթ.), Ֆ. Բորկը (F.Bork) և այլոք: Կարևոր են նաև վաղ և միջին էլամերենի

քերականության վերաբերյալ Ի.Մ Դյակոնովի (И.М.Дьяконов - 1915-1999թթ.) և Է. Ռեյների (E. Reiner) դասագրքերը: Նոր էլամերենի քերականությանը վերաբերող դասագրքերից ամենահաջողվածը՝ Հ.Հ. Պայպերի (H.H. Paiper) գործն է: Մյուս հեղինակներից պետք է առանձնացնել Ռ.Տ. Հալլոսկին (R.T. Hallock - 1906-1980թթ.), Ֆ. Գրիլոյին (F. Grillot), Ջ. Ֆրիդրիխին (J. Friedrich), Ռ. Լաբատին (R. Labat - 1904-1974թթ.) և ուրիշներին ¹⁴:

Էլամական գրերի «դարբնոց» է համարվում մայրաքաղաք Շոշը: Այստեղից գտնված հնագույն տեքստերը գրված են հատուկ հիերոգլիֆներով, իսկ XXIIIդ. օգտագործել են նաև սեպագրերը: Ինչ վերաբերում է լեզվին, այսինքն՝ բանավոր խոսքին, ի տարբերություն գրավորի, ապա այն ունեցել է տարածման ավելի լայն շրջանակներ: Էլամերենով գրված IIIհազ. վերաբերող տեքստ հայտնաբերել են ներկայիս Բուշիր նավահանգստի տարածքից, որտեղ հնագույն ժամանակներում եղել է Լիյանը: Հիերոգլիֆներով գրված տնտեսական բնույթի փաստաթղթեր՝ Շոշից զատ հայնաբերվել են Թեփե-Սիյակում (գտնվում է ներկայիս ԻհՀ-ի կենտրոնում) և Թեփե-Յախյայում (գտնվում է Պակիստանի սահմանի հարևանությամբ): Այս գրերը խիստ նման են Ջեմդետ-Նասրի տարածքից հայտնաբերված շումերական գրերին, որոնք գծային հիերոգլիֆներ են: Դրանք բավականին նման են նաև շումերական վաղդինաստիական ժամանակի գրերին (մոտ. 2700-2400թթ.): Հայտնի է, որ Կուտիկ-Ինշուշինակ թագավորը օգտագործել է էլամական ծագում ունեցող բառային-վանկագիր հիերոգլիֆներ, բայց այս ժամանակի գրերի վերծանումը առայժմ վերջնական չի համարվում ¹⁵:

XXIIIդ. Էլամում սկսել են օգտագործել նաև շումերական սեպագրերի հին աքքադական տարբերակը: Այս տարբերակի լավագույն օրինակներից է Նարամ-Սուենի ստորագրած պայմանագիրը Էլամի հետ: Այս լեզուն անվանում են նաև հին էլամերեն: Այնուհետև, մինչև IIհազ. վերջերը Էլամում, ինչպես և

ողջ Ա. Ասիայում հիմնականում օգտագործվել է աքքադական սեպագիրը, որտեղ եղել են նաև առանձին բառեր շումերերենով: Այս գիրը ստացել է հեթերոգրամմ անվանումը (ֆրանս. *hétérogramme*): Հեթերոգրամմի դեպքում որոշ բառեր կամ էլ հիմքեր ու արտահայտություններ գրվում են մեկ լեզվով, բայց ընթերցվում ուրիշ: Հեթերոգրամմի «հայրենիք» լեզվաբանության պատմության մեջ առայժմ նեղ առումով համարվում է Միջագետքը, իսկ ընդարձակի դեպքում՝ համարյա ողջ Ա. Ասիան: Հեթերոգրամմի օգնությամբ էլամացիներն գրի են առել իրենց լեզվին պատկանող համապատասխան (համարժեք, էկվիվալենտ) բառերը: Այս գրերով են գրվել էլամական թագավորների Ուհագ. կեսերից մինչև Ուհագ. վերջերն ընկած տեքստերի որոշ մասը:

Արևելքում մարդկային քաղաքակրթությունն առաջին անգամ երևան եկավ Պարսից ծոցի վրա, իսկ Ելամը՝ սրանից դեպի արևելք է գալիս՝ Ելամի և Քաղդեայի մեջ: Քաղդեան գտնվում էր Եփրատ և Տիգրիս գետերի, Պարսից ծոցից մինչև Համադան ձգված տարածության վրա: Մայրաքաղաքն էր Շոշը: Տիգրիսը բաժանում էր այս երկու երկրները: Քաղդեայում այն ժամանակ ապրում էին սումերները (շումերներ), որոնք ոչ սեմական և ոչ էլ հնդեվրոպական լեզվաբնին են պատկանում և թերևս ցեղակից էին Ելամի ժողովրդին: Ելամացիք հասել էին կուլտուրայի այնպիսի աստիճանի, որ արդեն հնարել էին մի տեսակ մեհենագիր գրություն, որ Քաղդեայում ձևափոխվելով վերածվեց բնեռագիր գրության, իսկ ուրիշ ճամփով անցնելով ավելի արևմուտք, կազմել է թերևս եգիպտական ու հայկական լիտուրգիկ հայերենի կամ իսթերենի մասին է: Տես՝ Է.Բ. Ադայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976, էջ 789, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Հ. Երրորդ, Գլխ. իմր. Գ.Բ. Ջահուկյան, Երևան, 1974, էջ 254, լրացումը մերն է – Հ.Հ.] նշանագրերը:

Հ. Աճառյան, Հայոց պատմություն (հյուսված ընդհանուր պատմության հետ), Երևան, 2004, էջ 15.

Իհազ. ամենասկզբներին վերաբերող տեքստեր մեզ առայժմ չեն հասել: Տեքստեր կան սկսած VIIIդ. վերջերից, որոնք քերականական առումով տարբերվում են հին էլամականից և շատ մոտ են նոր էլամական լեզվին: Այս ժամանակ էլամերենի օգտագործման արեալը կտրուկ նեղացել է, քանզի պատմական իրադարձությունների զարգացման ընթացքից ստույգ հայտնի է, որ իրանական սարահարթի ողջ կենտրոնն արդեն զբաղեցրել են հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ժողովուրդերը, որոնք պատկանել են հնդիրանական ճյուղին: Չի կարելի բացառել նաև, որ այս ժամանակ արդեն էլամի արևելյան սահմաններում ապրել են պարսիկները (IX-VIIդդ.): Պարսից արքաներն արդեն մեծ ազդեցություն են ունեցել Անշանի տարածքում, և նրանց անվանել են նաև Անշանի թագավորներ ¹⁶:

Խոսելով էլամական գրերի մասին պետք է հատուկ նշել, որ միջին թագավորության դարաշրջանում օգտագործվել է նաև սեպագրերի հատուկ տեսակ: Այս դեպքում, որքան հնարավոր է եղել, ապա այդ նշանները պարզեցրել են, հատկապես «փակ» վանկերի նշանները: Միջին թագավորության գրերն անհետանում են VIIդ. կեսերից., երբ էլամը նվաճվեց Ասորեստանի կողմից: VIIդ. վերջերին և VIդ. սկզբներին սկսվում է **նոր էլամերենի գերակայության շրջանը**: Լեզուն այս ընթացքում ունենում է քերականական մեծ փոփոխություններ: Դա առաջին հերթին պայմանավորված էր պարսկական նվաճմամբ, ուստի էլամերեն տեքստերն ուղղակի հեղեղված են պարսկերեն տերմիններով: Այս շրջանի տեքստերն հիմնականում վերաբերում են թագավորներին պատկանող արհեստավորների տնտեսություններին, որոնք հիմնականում գտել են Շոշից, ինչպես նաև Պերսեպոլիսից: Էլամերենով տեքստեր կան նաև Աքեմենյան թագավորների եռալեզու արձանագրություններում: Էլամերեն տարբերակներն այս դեպքում պարսկերենի պարզեցված բառապատճեն են հանդիսանում:

Նոր էլամերենով տեքստերի անվանակոչման կապակցությամբ եղել են տարբեր, իրարամերժ կարծիքներ: Դրանք անվանվել են թուրանալեզու, սկյութերեն, աքեմենյանների տեքստերի «երկրորդային» (երկրորդածին)» լեզու: Կոչվել է նաև Շոշի լեզու, միդիացիների և այլն: Աքեմենյանների տեքստերի «երկրորդային» լեզու անվան ներքո պետք է հասկանալ մեր կողմից վերևում նշված նոր էլամերենը: Հետաքեմենյան դարաշրջանում այլևս երբեք էլամերենով տեքստեր չեն կազմվել, բայց խոսակցականը պահպանվել է շատ երկար, հավանաբար, որքան էլ անհավանական և զարմանալի թվա՝ մինչև մ.թ. Մի: Էլամերենը որոշակի ազդեցություն է ունեցել պարսերենի վրա, որպես սուբստրատ լեզու (հիմնացեղ – լատ. substratum) ¹⁷:

Էլամացիների հետ համարյա նույն ժամանակներում (III-II հազ.), բայց նրանցից հյուսիս՝ Զագրոսի շրջանում ապրում էին կասսիտները (աքքադ. kashshi, kaššū, հուն. kossaioi), լուլլուբեյները (հանդիպում է նաև լուլլու, նուլլու, լուլլուբում, լուկկումե տարբերակներով – lullubi, lullubu) և կուտիացիների (աքքադ. quti, kuti-im, gutebu-um, բաբելոն. gutu-um, guti-um, նորբաբելոն. quteu, guti, հանդիպում է նաև կուտիի կամ գուտեյի ձևերով) ցեղերը: Կասսիտերեն բառապաշարի մոտ 100 բառեր մեծապես նման են էլամերենում օգտագործվածներին, սակայն դա հիմքեր չի տալիս պնդելու այս երկու լեզուների հարազատ լինելու մասին: Նույն տեսակետն առկա է նաև լուլլուբեյերեն լեզվի վերաբերյալ: Ենթադրվում է, որ լուլլուբեյ անվանումն ավելի շուտ ունի արեալային իմաստ և, նշանակում է «օտարական», «պանդուխտ» և ունի էլամական արմատ՝ lullu-ք-, lullu-me՝ գոյականից: Այսպիսի որոշ պնդումներ են առկա նաև կասպերի կապակցությամբ, որոնք բնակվել են համանուն ծովի հարավ-արևմտյան տարածքում: Մշակութային առումով, ինչպես ցույց են տվել պեղումների արդյունքները, կուտիացիները ավելի մոտ են կանգնած իրենցից ոչ թե հարավ, այլ դեպի հյուսիս

բնակեցված ժողովուրդներին, մասնավորապես Քրդստանի և Արևելյան Անդրկովկասի բնակիչներին: Ենթադրաբար, լեզվի պատկանելիության առումով, նրանց պետք է դասել Կովկասի հյուսիս-արևելյան լեզվախմբին:

XIXդ. փորձում էին գտնել կապեր էլամերենի և «թուրանական» լեզուների միջև: Խոսքը վերաբերում է ուրալա-ալթայան և թուրք-մոնղոլական լեզուներին, որի պատճառ էր առանձին, ազգյուտիվ բառերի օգտագործումն էլամերենում: Դրանք իրենց հնչեղությամբ նման են վերոհիշյալ լեզուներում օգտագործվողներին: Ավելին, XXդ. փորձ կատարվեց նաև այն կապել խուրրիտերենի հետ, սակայն այս առումով չկար և ոչ մի ծանրակշիռ փաստարկ: Ժ. Օպպերտը և Ն.Յա. Մառը XIX-XXդդ. որոնեցին առնչություններ էլամերենի և մարերենի միջև, որը ևս մատնվեց անհաջողության: Կովկասյան լեզուների հետ համադրությունն իրականացվել է միայն կառուցվածքային նմանությունների տեսանկյունից, բայց ստացված արդյունքները չունեն համոզիչ նշանակություն¹⁸:

Առավել ծանրակշիռ և համոզեցուցիչ են էլամերենի ***կապերի ուսումնասիրությունը դրավիդյան լեզուների հետ***: Այս լեզուն տարածված է եղել հիմնականում ներկայիս Հնդկաստանի հարավում, ինչպես նաև «կղզիացած» տեսքով Պակիստանում, Աֆղանստանում, հարավային Իրանում և այլ մի քանի շրջաններում: Լեզվի տարածման «աշխարհագրությունը» բաժանում են յոթ խմբերի և էլամա-իրանականն ընդգրկվում է հյուսիս-արևմտյանի մեջ, որը կոչվում է բրաույի (բրագույի, բրահույի): Սկզբնական շրջանում այս լեզուն հյուսիսում տարածված է եղել էլամից մինչև Բենգալյան ծոցն ընկած տարածքներում: Նույնիսկ ենթադրվում է, որ հենց էլամն էլ հանդիսացել է դրավիդյան լեզուների նախահայրենիքը: Էլամում, ինչպես նշվեց արդեն վերևում, օգտագործվել է բրաույի լեզուն, որից էլ այս դեպքում ծագել և ձևավորվել են մյուսները՝ արևելքում հասնելով մինչև ներկայիս Կենտրոնական Ասիայի

հարավ-արևմուտք, իսկ հարավում՝ Շրի Լանկա և հարակից կղզիների տարածքներ: Ենթադրվում է, որ այն ևս նոստրատիկ լեզու է և ընդգրկում են եվրասիականի մակրոընտանիքի մեջ (F. Bork, G. Hiising, and F.W. Konig, Corpus Inscriptionum Elamitarum, Hannover, 1926)¹⁹:

Էլամերենի և դրավիդյան լեզուների միջև նմանություններն առավել շատ են դերանուններում: Խոսքը վերաբերում է ինչպես անձնական, այնպես էլ ցուցական դերանուններին: Խնդիրն առավել բարդ է երկու լեզուների բայերի վերլուծության և համադրման դեպքում: Առավել հավանական է, որ այս երկու՝ առայժմ «առեղծվածային» լեզուներն ունեցել են մեկ ընդհանուր նախահիմք: Առայժմ մեծ աշխատանք է կատարվել նաև էլամերենի հնչյունակազմության և հնչյունակարգության, բառակազմության և ստորոգման ուղումնասիրությունների ասպարեզներում: Խոսքի մասերից առավել հաջող ուսումնասիրված են դերանունն ու գոյականը²⁰:

Դժվար է ասել, թե մինչև երբ է էլամերենն օգտագործվել, բայց Տդ. արաբ աշխարհագրագետ Աբու Իսխակ ալ-Իստախրին իր «Ճանապարհների և երկրների գրքում» նշում է, որ Խուզիստանում մարդիկ արաբերենից և պարսկերենից զատ խոսել են նաև մեկ այլ անծանոթ լեզվով, որը այս հեղինակն պայմանական անվանել է խուզիստանյան: Հավանաբար, հեղինակի խոսքը վերաբերում է հենց էլամերենին²¹:

Գ) Իրավունքը և իրավական նորմերը: Իրավունքը և իրավական նորմերն Էլամում հասել են զարգացման աննախադեպ մակարդակի՝ սկսած ամենահնագույն ժամանակներից: Այստեղ իրավական նորմեր գործել են ինչպես պետություն-հասարակություն փոխհարաբերություններում, այնպես էլ վերջինիս ներկայացուցիչների միջև: Էլամացիները գտնում էին, որ իրավունքի «աղբյուր» հանդիսանում են իրենց աստվածները: Էլամական օրենքները վերաբերել են կրոնա-պաշտամունքային, տնտեսական, քրեական և ժառանգությանը

վերաբերող հիմնահարցերին: Ինչպես երևաց մեր ողջ նախկին շարադրանքից, ապա Էլամի պատմությունն իր բոլոր դրսևորումներով սերտորեն առնչվում և շաղկապվում է Միջագետքի տարբեր երկրների հետ: Էլամացիների՝ օրենքների նկատմամբ ունեցած «սիրո» մասին է հուշում նաև այն, որ Հին Բաբելոնյան օրենքները (Համմուրապիի) հնագետներն հայտնաբերեցին հենց Էլամի տարածքում: Ենթադրվում է, որ որպես ռազմաավար է այն տեղափոխվել Շոշ, բայց մյուս եզրից հարցը վերլուծելիս պետք է ենթադրել Էլամացիների չափից ավելի օրինապահ լինելու մասին ²²:

Էլամի և հարևան թագավորությունների միջև գոյություն ունեցած հարաբերությունների մասին՝ պատմա-իրավական նորմերի տեսանկյունից կան միայն սուղ տվյալներ և վկայություններ: Հավանաբար, ամենավաղ շրջանից հարևան Միջագետքի քաղաք-պետությունների հետ հաստատվել են սերտ առևտրա-տնտեսական առնչություններ, որը ենթադրում էր նաև նրանց միջև իրավական նորմերի գոյության մասին: Այս հարաբերությունների բարձրակետն է հանդիսանում Խիտայի և Նարամ-Սույենի միջև կնքված առաջին միջազգային պայմանագրի ստորագրումը: Համարյա մշտապես այդ միջպետական հարաբերությունների լարվածության օջախ էր հանդիսանում Ասորեստանը, որը անընդմեջ հանդես էր գալիս ռազմատենչ արտաքին քաղաքականությամբ: Ասորեստանի խնդիրն էր իրեն ենթարկել հումքի բոլոր աղբյուրները: Էլամի հետ կապված նա «աչք» էր դրել այս երկրի լեռնային շրջանների հարստության վրա: Այստեղ կար շինարարական փայտ, քար, տարատեսակ հանքեր, ինչպես նաև բուծում էին ձիեր, որոնց կարիքն Ասորեստանը զգում էր մշտապես, քանզի նրա տարածքը ռեսուրսների առումով չափազանց աղքատ էր ²³:

Էլամի թագավորությունն ուներ *ֆեդերատիվ կառուցվածք* և Շոշի ու մյուս մարզերի միջև հաստատվել էին յուրահատուկ փոխհարաբերություններ: Մա եզակի դեպքերից էր ողջ հին

աշխարհի պատմության մեջ, եթե չասենք, որ երևի միակն էր: Շոշի թագավորները մյուս մարզերի կառավարիչ-թագավորներին իրենց համախոհը դարձնելու նպատակով հաստատում էին արյունակցական կապեր: Սա ևս հին աշխարհի ողջ պատմության մեջ բացառիկ դեպքերից էր: Էլամում իշխող Շոշի դինաստիայից բացի կարևոր դեր ունեին նաև Ավանի և Սիմաշկիի թագավորների դինաստիաները: Շոշի թագավորը, որը գերագույն կառավարիչն էր ֆեդերատիվ կառավարման պայմաններում, ուներ իրենց կախյալ-վասալ բազմաթիվ կառավարիչներ: Մենք արդեն խոսել ենք նաև ֆրատրիարխատի մասին: Փաստորեն երկրում կար կառավարող-գերիշխող եռյակ հետևյալ հաջորդականությամբ՝ թագավորը, նրա կրտսեր եղբայրը և առաջինի ավագ որդին: Հայր-թագավորը և նրա ավագ որդին մշտապես գտնվում էին մայրաքաղաքում: Ուշագրավ է, որ Շոշում գտնված այս երկու թագավորների միջև, չնայած որ նրանք նույն ընտանիքից էին, համարյա չկար և ոչ մի թշնամություն, հակակրանք կամ մրցակցություն: Էլամի պատմության և ողջ ընթացքում չեն եղել հայրասպան որդի-թագավորներ, որը ևս եզակի դեպքերից է: Հայր-թագավորը՝ որդի-թագավորին մայրաքաղաքի տարածքում տալիս էր իշխելու և գործելու անսահմանափակ իրավունքներ: Հայր-թագավորի ընդունած օրենքներն ու որոշումները Շոշում իրավական ուժ էին ստանում միայն որդու հաստատումից հետո: Աղբյուրներում նաև նշվում է, որ մայրաքաղաքում շինարարական աշխատանքներ իրականացնելիս երկու թագավորները նախապես գալիս էին համաձայնության: Փաստորեն, Էլամում արքայորդիները գահի միայն պայմանական թեկնածուներ են եղել (C. Hermann, W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, N.-Y., 1904) ²⁴:

Էլամում, ինչպես երևում է մեզ հասած տեքստերից, **ամուսնա-ընտանեկան կապերը** սերտ էին ոչ միայն կառավարող դինաստիաների ներսում, այլև հասարակ ժողովրդի մեջ: Վերջիններիս շրջանում ևս մեծ նշանակություն ունեին մի

կողմից մայրիշխանության, իսկ հակառակ եզրից՝ ֆրատրիարխատի օրենքները: Բայց, եթե կառավարող դինաստիայի ներսում սրանք պահպանվեցին համարյա մինչև պետականության ավարտը, ապա հասարակ ժողովրդի մոտ այդ օրենքների տեղատվությունն ու «մահը» սկսվեց Ուհագ: Այդ ժամանակներից հայրերին սկսեցին ժառանգել ոչ թե եղբայրները, այլ որդիները: Ուշագրավ է նաև այն, որ նորաթուխ թագավորները երբեք նպատակ չեն դրել, որպեսզի Շոշի կառավարչի պաշտոնից զրկեն իրենց զարմիկին և, նրան փոխարինեն սեփական որդով կամ էլ մեկ ուրիշով: Նույն ընտանիքի ներսում ամուսնական հարաբերությունների առկայությունը բացասաբար էր ազդում նաև մարդկանց առողջության վրա: Այս պատճառով էլ Էլամում մեծ տոկոս էին կազմում մահացության դեպքերը: Մա հանգեցնում էր դինաստիաների ֆիզիկական վերացմանը, որի պատճառով էլ դրանք հաջորդում էին միմյանց: VIIդ. հենց այս պատճառով էր, որ հաջորդաբար գահին հայտնվեցին երեք եղբայրներ, որովհետև տեղի էր ունեցել սերունդների հատման-ավարտման պրոցեսը:

Էլամում ձևավորված իրավական հարաբերությունների մասին մեզ են հասել մոտ 500 աղյուսներ, սակայն դրանք վերաբերում են մինչև թագավորական դինաստիաների գերիշխանությունն ընկած ժամանակներին, այսինքն՝ Աքքադի տիրապետության շրջանին: Գտել են նաև ևս 7 այդպիսի տեքստեր, որոնք Էպարտիդների դինաստիայի ժամանակներից են: Վերջիններիցս պարզ երևում է, որ Էլամում դեռ III հազ. սկսել են գրի առնել իրավական բնույթի նյութերը, քանզի մինչ այդ այստեղ, ինչպես և մյուս երկրներում էր, նախապես գործել է սովորութային իրավունքը: Այսպես եղել է նաև Բաբելոնում և նրա ազդեցության ներքո էլ Էլամում նույնպես անցում է կատարվել գրավոր օրենքներով առաջնորդվելու սկզբունքին (F. Bork, G. Hiising, and F.W. Konig, Corpus Inscriptionum Elamitarum, Hannover, 1926, A.K. Grayson, Assyrian and Babylonian Chronicles. Texts from Cuneiform Sources, V, Locust Valley, N.-Y., 1975) ²⁵:

Մեզ հասած դատական փաստաթղթերից մեկը, որ վերաբերում է վերջին Էպարտիդների ժամանակներին ապացուցում է, թե ինչ մակարդակ է ունեցել քաղաքացիական իրավունքն Էլամում: Այստեղ խոսք է գնում Ինշուշինակ և Իշմեկարաբ աստվածների ունեցած դերին՝ իրավական նորմերի արարման տեսանկյունից: Մյուս բոլոր այլ աղյուսներում իրավական նորմերի ստեղծող ու կերտող է համարվում միմիայն Ինշուշինակը: Մյուս աստվածների և գործող օրենքների միջև գոյություն է ունեցել «չինական պարիսպ», քանզի նրանք ոչ մի կերպ չեն ընդգրկվել դրանց կազմավորման գործին: Երկրի բնակչությունն աստվածային իրավական նորմեր արտահայտության ներքո ընկալել է մի օրենսդրություն, որը մշակվել-ստեղծվել է քրմության կողմից: Այս մասին բազմիցս վկայում են նաև Ինշուշինակի տաճարում ծառայող քրմերը: Մակայն երկրում տաճարների կողմից ստեղծված աստվածային իրավական նորմերից զատ, գոյություն են ունեցել նաև աշխարհիկ օրենքներ: Նրանց ստեղծողներ, ըստ վկայությունների, համարվում են տարբեր ժամանակներում իշխած թագավորները: Մակայն գոյություն չունի և ոչ մի բաժանարար գիծ օրենքների այդ երկու նորմերի միջև: Այս խնդրի հետ կապված առկա է մի ուշագրավ պահ: Կան տեքստեր, ուր նշվում է, որ դրանք սրբազան օրենքներ են և ստեղծվել են Ինշուշինակի կողմից (հազվադեպ առկա է նաև Իշմեկարաբի անունը), բայց տեքստում, կամ ինչպես ընդունված է այժմ՝ հողվածներում, խոսք է գնում ոչ միայն սրբազան, այլև՝ աշխարհիկ փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Օրինակ՝ նշվում է որդեգրման, ժառանգության, հողի առք ու վաճառքի, բերքահավաքի կազմակերպման, նպաստ տալու և դրանց հետ կապված պայմանագիր ստորագրելու, տուգանքի վճարման, եթե խախտվել են պայմանագրի պայմանները և այլ դեպքերի մասին

Բնական է, որ Էլամի թագավորները ոչ միայն ամեն կերպ աջակցել են, որպեսզի ընդունված օրենքներն անխափան գործեն, այլև ժամանակի ընթացքում տեքստերում կատարել են փոփոխություններ, դրանք լրացրել նոր որոշումներով (ակտերով) և, համապատասխանեցրել են նոր պայմաններին: Երկու այսպիսի դեպքերի մասին վկայություններ կան տեքստերում: Առաջինը վերաբերում է Շոշի կառավարիչ Ատտախուշույի կողմից կատարած փոփոխություններին օրենքներում, իսկ մյուսը՝ 1560թ. երկրում իշխած Պալաիշշանայի կողմից (1570-1545թթ.) կատարած օրենսդրական նորամուծություններին: Առայժմ մնում է անհայտ, թե երբևիցե Էլամում գրի առնվել են մեկ «օրենսգրքում» երկրում գործող բոլոր օրենքները, այսինքն՝ այնպես, ինչպես եղել է Բաբելոնում և Միջագետքի որոշ այլ քաղաքներում էր (Շուլգի թագավորի օրենքները (2094-2047թթ.), Իսսինի պետության I դինաստիայի օրենքները (2017-1794թթ.), որը վերագրվում է Լիպիտ-Իշտար արքային (1934-1924թթ.) և Էշնունա պետության օրենքները (2025-1727թթ.): Սակայն այս ենթադրությունը, որ եղել է համակարգում՝ քիչ հավանական է: Բայց, հավանաբար օրենքների տեքստում տեղի է ունեցել հոդվածների որոշ համակարգում (սխտեմավորում, կողիֆիկացիա): Այսպես, Շոշում գործող որոշ օրենքներ իրենց դրույթներով համապատասխանում են թագավորության տարածքում գործածվածների հետ:

Այստեղ անկասկած է, որ *աստվածային ծագում ունեցող հրավական նորմերն* ավելի հին էին, քան թագավորների կողմից ընդունվածները: Օրենքների այդ նախնական՝ «աստվածային» խմբին այնուհետև ավելացվում էին սովորութայինները, որոնք ժամանակ առ ժամանակ հրապարակվում էին թագավորների կողմից: Հատկապես հետաքրքիր է, որ չկար և ոչ մի հակասություն օրենքների այս երկու «աղբյուրների» միջև: Այսպիսով, մահկանացու օրենսդիրներն իրենց սերտորեն

կապում էին աստվածային օրենքների հետ, իրենց և աստվածների միջև հաստատում էին անբաժանելի կապ և միություն: Այսպես նրանք ցանկանում էին իրենց աստիճանաբար «ձուլել» աստվածներին: Սա հատկապես բացահայտ «կերպարանք» ստացավ Նոր թագավորության ժամանակաշրջանում: Շուտրուկ-Նախիսունտեն իր տեքստերից մեկում գրում է. «Այս իրավունքը և օրենքը տրվել են աստծո և իմ կողմից (M.W. Stolper, Texts from Tall-i Malyan I. Elamite Administrative Texts (1972-1974), Occasional Publications of the Babylonian Fund 6, Philadelphia, 1984)»²⁷:

Իրավագիտական մտքի՝ էլամում զարգացման առանձնահատկություններից էր նաև այն, որ նրանք բավականին հեշտ և աներկբայորեն ընդունում էին նաև այլոց օրենքները: Դա կարող էր լինել ինչպես արտաքին ուժի ազդեցության ներքո, այնպես էլ սեփական կամքով: Այսպիսի դեպքերն առանձնապես շատացել են, երբ էլամը գտնվել է Միջագետքի տիրապետության ներքո: Որոշ աղյուսներում կան վկայություններ, թե ինչպիսի օրենքներ են գործել Բաբելոնում՝ կատարված նմանատիպ հանցանքների համար, ինչպես օրինակ՝ 1670-1650թթ. մեզ հասած տեքստերում: Հավանաբար, Համմուրաբիի օրենքների էլամ տեղափոխելուց հետո, նրանք իրականացրել են սեփական օրենքների նոր համակարգում: Երևի էլամում հրաժարվել են որոշ սեփական նորմերից և ընդունել բաբելոնյան օրենքները: Ավելին, բազալտե հարթաքանդակներից մեկը, որ վերաբերում է օրենքներին՝ բաբելոնյանի պարզունակ կրկնությունն է: Եթե բաբելոնյան տարբերակում գահին բազմած է արևի աստված Շամաշը, որի դիմաց կանգնած է Համմուրաբին, ապա էլամացիների մոտ գահին քանդակված է Արևի աստված Նախիսունտեն, իսկ վերջինիս դիմաց՝ հոտնկայս գերագույն կառավարիչն է: Դժբախտաբար, առայժմ մնում է անհայտ, թե թագավորներից ով է պատկերված հարթաքանդակում (A.K. Grayson, Assyrian and

Babylonian Chronicles. Texts from Cuneiform Sources V, Locust Valley, N.-Y., 1975) ²⁸:

Այսպիսով, էլամական իրավունքը իր բոլոր դրսևորումներով սերտաճում է նրա՝ աստվածային ծագման հանգամանքի հետ: Այն դեպքում, երբ Խումպան աստծո կիտենը (այս մասին մենք արդեն խոսել ենք վերևում) առաջին հերթին ապահովագրում էր թագավորների՝ աստվածային պաշտպանությունը, ապա Բնշուշինակի կիտենը՝ առանձնապես արտացոլվում էր ենթադատության (դատագորության, իրավագորության կամ, ինչպես ընդունված է իրավագիտության մեջ յուրիսդիկցիայի, լատ. jurisdictio, նշանակ. է այս կամ այն դատարանի, պետական օրգանի իրավասության սահմանները) բնագավառը, հատկապես Շոշի տարածքում: Օրինակ՝ էլամում գտնված Խուխնուրի քաղաքում այդ արտոնություններն ու առանձնաշնորհը պատկանել է տեղի աստված Ռուխուրատիին: Այստեղ կան անհամաձայնություններ: Խուխնուրին հիշատակվում է միայն մեկ անգամ, որ այն Ուրի III դինաստիայի թագավոր Ամար-Սուենը (2046-2037թթ.) գրավել է 2039թ: Բնշ վերաբերում է թագավոր Ռուխուրատիին (կամ Տան-Ռուխուրատի) ապա նա, հավանքար իշխել է այս դեպքից մեկ դար անց: Շոշի տեքստերից մեկում արձանագրված է, որ օրենք խախտողը կզրկվի Բնշուշինակի կիտենից: Այսպիսով, էլամում օրենք էր, որ օրինագանցը կամ մեղավորը հայտարարվում էր օրենքից դուրս ²⁹:

Երկրում՝ *երկրորդ աստիճանի* (ատյանի, ինստանցիայի) քաղաքացիական դատավարություններն նախագահել են տվյալ մարզի, որի տարածքում տեղի է ունեցել դատը՝ կառավարիչների գրագիրները: Ուշագրավ է, որ նրանց այս ընթացքում օգնել են տեղի դատավորները: Բնշ վերաբերում է առաջին ատյանի դատավարություններին, ապա դատավճիռները կայացվել են դատավորների կողմից: Այս դեպքում տեպիրները մասնակցել են, եթե տեղի է ունեցել բողոքարկում և, ներկա են գտնվել

վճռափոխ դատավարման գործընթացին: Այս ամենից բացի
Էլամում, ինչպես եղել է արևելյան երկրներում բոլոր
Ժամանակներում, հնարավոր էր միանգամից դիմել գերագույն
կառավարչին: Այսպես, կողմերից որևէ մեկը կարող էր ցույց տալ,
թե ինչպիսի հեղինակություն և ազդեցություն ինքն ունի երկրում:
Էլամում բոլոր քաղաքացիական դատավարություններն
վստահվել են աշխարհիկ մարդկանց: Քրմերն այս դեպքում
կարող էին հանդես գալ միայն վկայի կարգավիճակում: Ինչպես
արդեն նշել ենք, վկաները վկայակոչել են Նախխունտե և
Ինշուշինակ աստվածներին՝ հենց այսպիսի
հաջորդականությամբ: Նրանց ունեցած աստվածային և
իրավական լիազորությունների վերաբերյալ մենք խոսել ենք
պաշտամունքին առնչվող հատվածում: Էլամացիների համար
նրանք ռեալ, իրական վկաներ էին, ուստի և, նրանց անունները
մշտապես նշվում էր վկաների ցուցակներում: Բացառություն է
կազմում Խուխնուրիի դեպքը, որտեղ որպես վկա Ինշուշինակի
փոխարեն նշվում է տեղի աստված Ռուխուրատիրը ³⁰:

Էլամական իրավունքի առանձնահատկություններից էր
այն, որ նրանք մեծ տեղ և դեր էին հատկացնում վկաների տված
ցուցմունքներին: Դատական նիստերից մեկում ցուցմունք են
տվել 42 վկաներ: Մեզ հասած բոլոր տեքստերից միայն մեկում է,
որ նշված են երկու վկաների անուններ՝ Նախխունտեյի և
Ինշուշինակի: Տեքստերի մեծ մասում նշված է 5-20 վկաների
անուններ: Էլամացիներն՝ բաբելոնյան օրենքներից օգտվել են՝ Ա)
հատկապես, երբ քննարկվել են մարմնական ծանր
վնասվածքներ հասցնելու խնդիրները: Բ) հատուկ անեծքներ
օգտագործելու պարագայում, որի դեպքում օրինազանցը
հայտնվել է դժբախտության մեջ: Կեղծ վկայություն տալու
դեպքում կտրել են ձեռքը կամ լեզուն: Հաճախ վճարել են նաև մեծ
տուգանք: Տեքստերում նշվում է արծաթով և ցորենով
տուգանքներ վճարելու մասին: Կեղծ վկայություն տվողն զրկվել է
նաև Ինշուշինակի կիսեմից: Եթե որոշումն արդեն կայացվել էր,

ապա նույնիսկ թագավորին երդվելուց հետո կիսենը չէր վերականգնվում: Սա նշանակում էր, որ այս քաղաքացին դառնում էր անպաշտպան և մահը՝ լավագույն փրկությունն էր: Սա ևս ապացուցում է, թե էլամացիների համար, որքան իրար մոտ էին աստվածային և աշխարհիկ իրավակարգերը:

Դ) Էլամի արվեստը: Էլամը մեծ նվաճումների և ձեռքբերումների հասավ նաև արվեստի ասպարեզում: Բավական է անդրադառնալ երկրի մայրաքաղաք Շոշին, որպես «բաց թանգարանի» երկնքի տակ, որպեսզի պատկերացում կազմվի արվեստի մակարդակի մասին: Հնագիտական պեղումների ընթացքում այստեղ գտել են մի շարք շերտեր, որոնք ընդգրկում են *մ.թ.ա. IV հազ. առաջին կեսից մինչև մ.թ. I հազ.* ընկած ահռելի ժամանակաշրջանին: Այս շերտերից ամենահինն վերաբերում է Էնեոլիթին, որտեղ գտել են երկրագործների բնակավայրեր, նախշագարդ (նկարագարդ) կավանոթներ (կերամիկա), քարից և պղնձից պատրաստված պրիմիտիվ գործիքներ, կնիքներ և այլն: Հաջորդ շերտերի բացումն ու ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այստեղ ավելացել է ոչ միայն քաղաքի զբաղեցրած տարածքը, այլև, որ ավելի կարևոր է, տեղի է ունեցել պրոգրես մետաղամշակման և տնտեսական զարգացվածության բոլոր մյուս բնագավառներում ևս: Արվեստի տարբեր ոլորտների զարգացմանը նպաստում էր նաև երկրի տարածքի ողողակային (ջրաբերակային, ալյուվիալ) լինելու հանգամանքը, հատկապես Կարուն և Կերխե գետերի միջև ընկած հովիտը: Դեռ IV-III հազ. այս տարածքը ոչ միայն երկրագործական կենտրոն էր, այլև արհեստագործության, որն իր հերթին նախատեսում էր և նպաստում արվեստի առանձին ճյուղերի զարգացմանը: Այս մասին են վկայում հայտնաբերված կահ-կարասին և անոթները, որոնք զարդարված են տարբեր երկրաչափական նախշերով: Այստեղ կան նաև թոշունների, տարբեր կենդանիների և մարդկանց պատկերներ:

Արվեստի զարգացումն Ուիսկոնսինսոնի պատմության մեջ իր արտացոլումն է գտել կնիքներում: Դրանց վրա պատկերված են թևավոր առյուծներ, գրիֆոններ (արծվառյուծ, որը որսաշան տեսակներից է), դևեր և այլն: Գրիֆոնները թևերից զատ ունեն գիշատիչ թռչնի թաթեր: Գրիֆոնը՝ դա էլամական ծագում ունեցող պատկերներից է: Այստեղից է այն նախ տարածվել Միջագետքում, ապա «հասել» մինչև Եգիպտոս: Էլամացիները դրան մի կողմից նրանց նայել են սարսափով, իսկ մյուս եզրից՝ ուրախացել, թե ինչպիսի վառ երևակայություն ունեն ³¹:

Քարերից պատրաստված անոթների վրա կան խոշոր եղջերավոր անասունների, թռչունների և տարատեսակ կենդանիների պատկերներ: Էլամացիների առօրյա ապրելակերպի մասին են վկայում քարե կնիքների վրա պահպանված տեսարանները: Այսպիսի կնիքներ կան Ուիսկոնսինսոնում: Փորագրողներն պատկերել են նաև իրենց հերոսներին «շրջապատող» աշխարհը, այսինքն՝ թե ինչով են նրանք զբաղված և ինչ հետաքրքրություններ ունեն: Կան տեսարաններ նաև բնությունից, այդ թվում նաև լողացող ձկների, փշատերև անտառների, մայրու: Շատ տեղերում մարդկանց պատկերել են համարյա կիսամերկ, իսկ առանձին դեպքերում լրիվ մերկ վիճակում: Որսորդներին նկարել են նետ ու աղեղով, նիզակով, կացնով և նրանց կողքին է որսորդական շունը: Կան նաև հովիվների պատկերներ, որոնք նախրի հետ գտնվել են քաղաքից հեռու, իսկ անասնագույները, ինչպես երևում է դրանցից՝ կառուցվել են կավից: Երկրագործական աշխատանքներին վերաբերող տեսարաններից կարելի է կատարել կարևոր եզրակացություններ: Օրինակ՝ գութանն առաջին անգամ սկսել են պատկերել մոտ. 3000թ. վերաբերող պատկերներում: Հողամշակմամբ տղամարդկանց համարյա հավասարաչափ, զբաղվել են նաև կանայք: Այստեղ նույնիսկ երևում է, թե ինչպիսի հագուստ են նրանք կրել: Ենթադրվում է, որ գյուղատնտեսական գործիքների մի մասը դեռ շարունակել են պատրաստել քարից,

հատկապես՝ բրիչը: Կյանքն հատկապես «եռուն» է եղել քաղաքներում: Հատկապես պատկերվել է արհեստանոցներում աշխատողների աշխատանքը: Որոշ տեղերում փորագրվել են հացահատիկի պահեստները, որոնք հարթատանիք են և երևում է, որ նույնիսկ ունեցել են օդափոխության համակարգ: Բայց ոչ բոլոր հացահատիկի պահեստներն է, որ կառուցվել են պլատֆորմի վրա, այլ հիմնականում եղել են կիսագետնափոր ³²:

Պետք է հիշատակել նաև աստվածների պատկերներով փորագրությունները, որոնք բազմաժանր են տարբեր կենդանիների վրա: Դրանք վերաբերում են IV հազ. ամենավերջերից սկսած ժամանակներին, բայց մեծ տարածում են ստանում մ.թ.ա. III հազ: Նույն այս ժամանակ էլ այսպիսի պատկերներ հայտնվում են միջագետքյան արվեստում: Առաջին անգամ էլամացիներն են, որ պատկերել են կիսալուսին ու աստղ, կարիճ՝ մարդու գլխով և մարդանման ցուլ: III հազ. պատկերներն լիովին համապատասխանում են արվեստի այս բնագավառին ներկայացված բոլոր պահանջներին, ի տարբերություն նախորդ հազ., որտեղ կան շեղումներ դրա չգրված օրենքներից: Սրանք նաև ապացույցն են այն հանգամանքի, թե ինչպիսի հոգևոր ներաշխարհ է ունեցել էլամացին այդ վաղ ժամանակներում: Էլամական այս պատկերները ցույց են տալիս, որ նրանք ունեցել են ոչ միայն պլացիկ միտք, այլև մեծ տեղ են տվել հումորին, որը կարող էր որոշ դեպքերում լինել նաև գոեհիկ: Դրա մասին է վկայում որոշ պատկերների առկայությունը, երբ այն մասամբ առյուծ է, որոշ չափով երկարապոչ-կապիկ՝ գտնվելով գետափին, եղեգնուտներում կամ նավակի մեջ: Դրանց վրա կան նաև գաղտնագրեր, որոնք «սպասում» են իրենց վերծանողին: Փորագրման համար նրանք հատկապես շատ օգտագործել են ալաբաստր (լսնակուճ, շինարարական գիպս, գաջակիր):

Որպես **արվեստի օրրան առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի մայրաքաղաք Շոշը** (պարսկ. شوش, իվրիտ. שושן Շուշան), որը համարվում է աշխարհի հնագույն

քաղաքներից մեկը: Ենթադրվում է, որ այն հիմնվել է մոտ. 4000թ., բայց բնակության առաջին հետքերը վերաբերում են 7000թ., որը ստացել է նախաելամական, իսկ ավելի ստույգ Շոշի մշակույթ անվանումը: Այստեղից հայտնաբերված խեցին թվագրվում է 5000թ: Էլամից հետո այն վերածվեց Աքեմենյանների նստավայրի: Շոշը կառուցվել է արհեստական բլրի վրա: Գտնվելով Տիգրիսի երկու վտակների միջև քաղաքն ուներ բարենպաստ կլիմայական պայմաններ, որտեղ համարյա ամենուր աճում էր շուշանը, ուստի և քաղաքը կոչվեց Սուսան կամ Շուշան (Տես՝ Աստվածաշունչ, Նեմիա, 1:1, Եսթեր, 1:2, Դանիել, 8:2) ³³: Նրա մասին հիշատակություններն սկսվում են Հին Կտակարանի ժամանակներից: Այս քաղաքի ծաղկման և վերելքի գերագույն ժամանակահատված է համարվում Ունտաշ-Նապիրաշե (Ունտաշ-Գալե) թագավորի շրջանը: Նրա օրոք էր, որ կառուցվեցին զիկկուռատը՝ տաճարի հետ և քաղաքի պարիսպները: Այն, ինչպես տեսանք շարադրանքից, ենթարկվեց բազմաթիվ «փորձությունների»՝ մի քանի անգամ ավերվելով թշնամիների կողմից: Աքեմենյաններից հետո կորցնելով իր մայրաքաղաքի կարգավիճակը՝ սելևկյան դարաշրջանում այն վերանվանվեց Սելևկիա: Քաղաքը շարունակեց մնալ պատմության թատերաբեմում պարթևա-հռոմեա-սասանյան շրջանում, ապա արաբական տիրապետության օրոք: Այս ամենի պատճառով էլ Շոշում կան նաև բոլոր այս դարաշրջաններին և ժողովուրդների մշակույթներին պատկանող շինություններ: Շոշ I-ը ունեցել է 18հա. տարածք, որից 7հա. զբաղեցրել է ակրոպոլիսը, իսկ՝ 6,3հա. ապադանան: Քաղաքն ունեցել է 2կմ. երկարություն (արևելքից-արևմուտք) և 1,5կմ. լայնություն (հյուսիս-հարավ) ուղղություններով: Պեղումների ընթացքում գտնվեց Նապիր-Ասու թագուհու բրոնզյա արձանը, որը Ունտաշ-Նապիրիշա թագավորի կինն էր: Այն ունի մարդու հասակ, կշռում է 1,7տ. ավելի, բայց չի պահպանվել զլուխը: Արձանի վրա կա տեքստ, ուր նշվում է. «Նա, ով հանդգնել է կտրել զլուխը, թող

գրկվի արևի տակ տեղ ունենալուց, թող բնաջնջվեն նրա բոլոր ժառանգները (Stu` The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre, Ed. O. Harper, J. Aruz, and F. Tallon, N.-Y., 1993, էջ 132-136 (Տեքստը՝ էջ 134), CAH, Vol. II, P. 2, էջ 387, Y. Wicks, Profiling Death. Nepo-Elamite Mortuary Practices, Afterlife Beliefs, and Entanglements with Ancestors, Series: Culture and History of the Ancient Near East, Vol., 98, L., 2018, էջ 190-191) ³⁴: Այստեղ են գտել նաև աշխարհի ամենահին հաշվիչներից մեկը, որը պատրաստվել է թեթևակի թրծված կավից և ունի 6,5սմ. տրամագիծ (ստույգ ժամանակն անհայտ է): Դժվար է ասել սա է ամենահինը, թե Ուռուկից հայտնաբերվածը, որը, ենթադրաբար թվագրվում է մ.թ.ա. 3300թ: Սրանք նախատեսված են եղել և օգտագործվել են հաշվապահական աշխատանքների համար ³⁵:

Քաղաքի կարևորագույն շինություններից է եղել նաև խմելու ջրի համար ջրատարի և ջրամբարի կառուցումը Ունտաշ-Նապիրիշա թագավորի օրոք: Այս մասին նա թողել է նաև արքայերենով գրված արձանագրություն ³⁶:

Էլամական շինարարական արվեստի ամենանշանավոր կառույցներից է հանդիսանում նաև Դուր-Ունտաշի զիկկուրատը, որը կառուցվել է մայրաքաղաքից 30կմ. հեռավորության վրա: Մուտքը զարդարված է եղել տարբեր կենդանիների բազմապիսի քանդակներով: Զիկկուրատը ունեցել է յոթ դարպասներ և եղել է քառահարկ: Այն կառուցվել է մի քանի միլիոն աղյուսից: Տարածքում կատարված պեղումների ընթացքում ֆրանսիացի հնագետները գտան բազմաթիվ առարկաներ, հատկապես անոթներ՝ պատրաստված տարբեր մետաղներից, մարմարից, ապակուց: Գտան նաև հարյուրավոր արձանագրություններ, որոնք կազմվել էին թագավորների կողմից: Դուր-Ունտաշ քաղաքն ավերվել է VIIդ. ասորեստանցիների կողմից: Այս քաղաքը պետության ոչ միայն կրոնական կենտրոնն էր, այլև թագավորներն ու նրանց մերձավորները տարվա որոշ ամիսներին այստեղ նաև ապրել են

³⁷:

Ունտաշ-Նապիրիշան մեկ նմանատիպ զիկկուրատ էլ կառուցել է Շոշում: Այս տաճարին նա նաև նվիրել է իր կրաքարից պատրաստված արձանը, որի վրա կա նաև արձանագրություն: Ցավոք այս տեքստը ևս վերջնականապես չի վերծանվել: Քաղաքի հիմնական մասը եղել է երրորդ շարքի պարսպի ներսում, սակայն բնակվել են նաև երկրորդ և երրորդ շարքերի միջև ընկած տարածքում: Կարևորագույն կառույցներից էր թագավորների պալատը, որն ունեցել է 116մ. երկարություն և 58 մ. լայնություն: Այստեղ է գտնվել նաև Ունտաշ-Նապիրիշայի հարեմը: Պալատի սենյակներից մեկում գտել են փղոսկրյա արվեստի գործեր: Բակի արևմտյան հատվածում, սենյակներից ներքև կային հմտորեն թաքցրած աստիճաններ, որոնք գետնի տակ ունեին 6մ. խորություն: Այստեղ է գտնվել թագավորների դամբարանը: Շոշի արտաքին պարիսպն ունեցել է 4կմ. ավելի երկարություն: Ունտաշ-Նապիրիշան թողել է նաև մի քանի տեքստեր բոլոր նրանց համար, ովքեր կհանդգնեին քանդել ու կործանել այս պարիսպները: Նա սպառնում էր բոլոր այդպիսիներին պատժել Խումպան, Ինշուշինակ, Կիրիրիշա և մյուս աստվածների անունից (I. Spar, M. Jursa, Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art Vol. IV, The Ebabbar Temple Archive and Other Texts from the Fourth to the First Millennium B.C., N.-Y., 2014, էջ 235-239) ³⁸:

Էլամական առանձին պատկերներ հիշեցնում են կենաց ծառի մասին: Սա ևս համաշխարհային պատմության մեջ առաջին նմանատիպ դեպքերից է: Այստեղից էլ այն տարածվել է մյուս ժողովուրդների և նրանց հավատալիքների մեջ՝ սկսած հին Հնդկաստանից և Հունաստանից, մինչև գերմանա-սկանդինավյան դիցաբանություն: Կարևոր շինություններից է նաև Դանիել մարգարեյի դամբարան-գերեզմանը (VII-VIդդ., իվրիտ. Դանիել, հին. հուն. Δανιήλ, արաբ. دانيال (Դանիյալ): Սակայն, այս հարցն առայժմ մնում է վիճելի և չլուծված:

Էլամին և էլամացիներին վերաբերող աղյուսներ գտել են այս հնագույն պետության տարածքից զատ նաև ներկայիս

Իրանի հանրապետության բազմաթիվ այլ շրջաններից՝ Միակից, Քերմանից, Թեփե-Յախյայից և այլն: Սա խոսում է այն մասին, որ առնվազն մ.թ.ա. II հազ. նրանց մշակույթն ու լեզուն մեծ տարածում է ունեցել նաև ողջ իրանական բարձրավանդակում և հավասարապես ազդել է բոլորի վրա ³⁹:

Ստուգողական հարցեր

1. Որո՞նք էին էլամական պանթեոնի գլխավոր աստվածները:
2. Ի՞նչ նշանակություն ուներ կիտենը էլամացու կյանքում:
3. Ինչպիսի՞ տեսք (ներքին և արտաքին) ուներ էլամական տաճարը:
4. Զարգացման ինչպիսի՞ պատմական փուլեր է անցել էլամերենը և ինչպիսի՞ քերականական կառուցվածք է ունեցել:
5. Ովքե՞ր են ուսումնասիրել էլամերենն և ինչպիսի՞ վարկածներ գոյություն ունեն:
6. Ինչպիսի՞ օրգանական կապ, ըստ էլամացու, գոյություն ուներ աստվածների և օրենքների միջև:
7. Ինչպիսի՞ կապ կար էլամական և Միջագետքի մյուս ժողովուրդների մոտ՝ գործող օրենքների բնագավառում:
8. Ի՞նչ նշանակություն ուներ կիտենը օրենսդրության համար:
9. Քանի՞ ատյանի դատարաններ կային էլամում:
10. Ինչպիսի՞ զարգացում ունեցավ արվեստն էլամում IV-I հազ:
11. էլամական ծագում ունեցող ինչպիսի՞ պատկերներ են հասել մեզ: Ինչպիսի՞ կապ կար մի կողմից արվեստի, իսկ հակառակ եզրից երկնային և երկրային մարմինների միջև:
12. Արվեստի ինչպիսի՞ գլուխգործոցներ են գտել մայրաքաղաք Շոշում: Ի՞նչ զիկկուրատներ են կառուցվել էլամում:
13. Ինչպիսի՞ հայտնագործություններ են կատարվել հնագիտական պեղումների ընթացքում էլամի տարածքում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 37 և հաջ; Н.Н. Швец, Словарь египетской мифологии, М., 2008, էջ 21. Բավական է նշել, որ կրոնների մասնագետ Ջ.Բ. Դինը (John Bathurst Deane) գրել է ուսումնասիրություններ պաշտովող օձի մասին Եվրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայում, Ամերիկայում, ինչպես նաև աշխատություն՝ օձին նվիրված բազմաթիվ տաճարների վերաբերյալ:

² Մարիշիլյանության կամ գունայկոկրատիայի (Γυναικοκρατία) մասին գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ: Տես՝ С. Джоргуди, Создание мифа о матриархате в 5т. От древних богинь до христианских святынь, СПб., 2005; J. Bamberger, The Myth of Matriarchy: Why Men Rule in Primitive Society, California, 1974; Древние цивилизации, Под ред. Г.М. Бонгард-Левина, էջ 154; САН, Vol. II, P. 2, էջ 400-416: Հարկավոր է նշել, որ Կիրիթիշա աստվածուհին ստացել է նաև Լիյանի լեդի անվանումը (Lady of Liyan); ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 413.

³ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 40-43; Мифы народов мира, Т. Первый, Гл. ред. С.А. Токарев, М., 1980, էջ 547, 651, նույն՝ Т. Второй, Гл. ред. С.А. Токарев, М., 1982, էջ 607 (այսուհետ. համառոտ ММ); A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, By G. Leick, L., 1990, էջ 94; D.T. Potts, The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, էջ 142-143; W. Hinz, The Elamite God, JNES, 1965, 24, № 4, էջ 351-354; J.K. Choksy, In Reverence for Deities and Submission to Kings: A Few Gestures in Ancient Near Eastern Societies, Iranica Antiqua, 2002, № 37, էջ 7-29.

⁴ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 414; A. Goddeeris, Economy and Society in Northern Babylonia in the Early Old Babylonian Period (ca. 2000-1800 B.C.), Paris, 2002, էջ 240-241.

⁵ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 44; ММ, Т. Первый, էջ 659-660, ММ, Т. Второй, էջ 547; Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 202-203: Համեմատության համար տես՝ С. Москати, Цивилизации древнего Востока, М., 2010, էջ 73-80; Дж. Бибб, Две тысячи лет до нашей эры. Эпоха Троянской войны и Исхода. Хаммурапи и Авраама, Тутанхамона и Рамзеса, М., 2011, էջ 97, 105-106.

⁶ А. Овчинникова, Легенды и мифы древнего Востока, Ростов-на-Дону, СПб., 2006, էջ 151 և հաջ., 300 և հաջ; R. Ghirshman, Mémoires de la Délégation Archeologique en Iran, Paris, 1966; P. Amiet, Elam. Auvers-sur-Oise, 1966; R.T. Hallo, Persepolis Fortification Tablets, Chicago, 1968.

⁷ Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 261-262, 284-285 և հաջ; ММ, Т. Второй, էջ 659-660; F. König, Die elamischen Königsinschriften, Graz, 1965; G.G. Cameron, History of Early Iran, Chicago, 1936, էջ 56; W. Hinz, Das Reich Elam, Stuttgart, 1964, էջ 35; R. Labat, Elam, 1600-1200 B.C., Cambr., 1963, էջ 115; նույնի՝ Elam and Western Persia, c. 1200—1000 B.C., Cambr., 1964, էջ 86; E. Porada, Iran Ancien. L'art a l'époque preislamique, Paris, 1963, էջ 118; Kiten-ի կապակցությամբ տես՝ A Concise Dictionary of Akkadian, By A. Jeremy, F.R. Black, J.N. Postgate, T. Breckwoldt, Wiesbaden, 2000, էջ 156.

⁸ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 54 և հաջ; E. Krikona, Plunder of Temples, by Seleukid Kingdom, The Cases under the Reign of Antiochos III, Seleukos IV, and Antiochos IV, Hellenistic History, Athens, 2012, էջ 21-22; Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives, Leiden, Boston, 2013, Ed. K.De Graef, J. Tavernier, էջ 142-144; D. Flusser, Judaism of the Second Temple Period: Sages and Literature, Jerusalem, 2009, էջ 120-127; E. Porada, Tchoga Zanbil (Dûr-Untash) IV, La glyptique, Mémoires de la Mission archéologique en

Iran 42, Paris, 1970; H. Koch, Die religiösen Verhältnisse der Dareioszeit, Göttinger Orientforschung 3-4, Wiesbaden, 1977; Խոյնի՝ Theology and Worship in Elam and Achaemenid Iran, Ed. J. Sasson, Civilizations of the Ancient Near East III, N.-Y., 1995, էջ 1050-1069.

⁹ Д.Ч. Садаев, նշվ. աշխ., էջ 148; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 153-154; Ю. Заблodka, նշվ. աշխ., էջ 339-340; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред А.В. Седова, М., 2004, էջ 389-391; J.A. Delaunay, "AŠŠURBANIPAL", Encyclopedia Iranica, 1987, Vol., II, Fasc. 8, էջ 805-806.

¹⁰ Ձոհաբերությունների վերաբերյալ տես՝ А.П. Каждан, Религия и атеизм в древнем мире, М., 1957; Э. Кассирер, Жертвоприношение, В 3-х ТТ., М., СПб., 2002, Т. 2, էջ 230-242; Զ.Ջ. Ֆրեդեր, Ոսկե ճյուղը, Երևան, 1989; Библейская энциклопедия, էջ 255-260 («Жертвенник» և «Жертвоприношения» հոդվածները): Բուն Էլամի կապակցությամբ տես՝ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 56-57.

¹¹ Ю.Б.Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 261, 266. Նշանավոր ֆրանսիացի պատմաբան Դ. Ֆյուստել դե Կուլանժը քրմության հետ է կապում անտիկ հասարակություններում քաղաքացիական համայնքների ստեղծումը: Տես՝ Д. Фюстель де Куланж. Гражданская община древнего мира, Санкт-Петербург, 1906: Տես նաև К.Г. Доусон, Религия и культура, СПб., 2000; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 316 և հաջ; Н. Chisholm, Priest, Encyclopaedia Britannica, Cambr., 1968, էջ 462; R. Ghirshman, Tchoga Zanbil (Dûr Untash) II, Téménos, Temples, Palais, Tombes, Mémoires de la Mission archéologique en Iran 40, Paris, 1968.

¹² R. Caldwell, A Comparative Grammar of the Dravidian, or, South-Indian Family of Languages, L., 1856; V. Blažek, The New Dravidian-Afroasiatic Parallels, Preliminary Report Nostratic, Dene-Caucasian, Austric and Amerind, Ed. by V. Shevoroshkin, Bochum, 1992, էջ 150-165; С. А. Старостин, Труды по языкознанию, М., 2007; Խոյնի՝ On Genetic Affiliation of the Elamite Language, Mother Tongue, Vol. VII, 2002, էջ 147-170; Н. Pedersen, Linguistic Science in the Nineteenth Century: Methods and Results, Trans. from the Danish by J.W. Spargo. Cambr., Massachusetts, 1962. Տես նաև М.А. Дандамаев, Иран при первых Ахеменидах, էջ 49-51.

¹³ И.М. Дьяконова, Эламский язык, Языки Азии и Африки, Т. III, М., 1979, էջ 37-49; А.А. Вайман, О связях протоэламской письменности с протошумерской, ВДИ, 1972, № 3, էջ 124-133; E. Reiner, The Elamite Language, Handbuch der Orientalistik, Bd. 2, Tl. 2, Leiden-Köln, 1969.

¹⁴ R.T. Hallock, The Finite Verb in Achaemenid Elamite, JNES, 1959, 18, № I, էջ 15-23; Խոյնի՝ Persepolis Fortification Tablets, Chicago, 1969, էջ 1-86; F. Grillot, La postposition genitive -na en Elamite, Cahiers de la Delegation archeologique francaise en Iran, 1973, № 3; J. Friedrich, Altpersisches und Elamisches, Orientalia, 18, 1949; R. Labat, Note sur la conjugaison elamite, JCS, 1947.

¹⁵ W.K. Hinz, Elamisches Wörterbuch, Berlin, 1987; И.М. Дьяконов, Эламский язык. Языки Азии и Африки, Т. III, М., 1979, էջ 37-49; V. Blazhek Some new Dravidian-Afroasiatic Lexical Parallels, 2002, էջ 171-199; D. Mc Alpin, Proto-Elamo-Dravidian, Philadelphia, 1981; D.T. Potts, The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, 2nd Ed. Cambr., 2015.

¹⁶ Т.Н. Гурьева, Новый литературный словарь, Ростов н/Д, 2009, էջ 65; М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 325; И.М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, М., 1967, էջ 266-267; M. Kudrinski and I. Yakubovich, Sumerograms and Akkadograms in Hittite: Ideograms, Logograms, Allograms, or Heterograms? Altorientalische Forschungen, 2016, 43 (1-2), էջ 53-66.

¹⁷ ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 2. Передняя Азия. Египет, Под. ред. Г. Бонгард-Левина, М., 1988, էջ 229; R. Gonzalo, On the Alleged "Pre-Sumerian Substratum", JCS., 1999, Vol. 51, էջ 1-16; В.И. Абаев, О языковом субстрате, Доклады и сообщения института языкознания АН СССР, 1956, № 9, էջ 57-69; Д.И. Эдельман, Некоторые проблемы сравнительно-исторического иранского языкознания, Вопросы языкового родства, М., 2009, № 1, էջ 81-94.

¹⁸ J. Oppert, L'Immortalité de l'âme chez les Chaldéens, Paris, 1875; նույնի՝ Salomon et ses successeurs Paris, 1877; նույնի՝ Doctrines juridiques de l'Assyrie et de la Chaldée, Paris, 1877; Н.Я. Марр, Яфетическая теория. Программа общего курса учения об языке, Баку, 1928; նույնի՝ Племенной состав населения Кавказа: Классификация народов Кавказа (рабочий проспект), Пр., 1920. Ն.Յ. Մարրի վերաբերյալ տես նաև T.L. Lawrence, The Linguistic Theories of N.Ja. Marr, California, Berkeley, 1957; R. L'Hermitte, Marr, Marrisme, Marristes: Science et Perversion idéologique; une page de l'histoire de la linguistique soviétique, Institut d'Etudes Slaves, Paris, 1987.

¹⁹ М.С. Андронов, Дравидийские языки, М., 1965; B. Krishnamurti, The Dravidian Languages, Cambr., 2003; F. Grillot, A propos de la notion de subordination dans la syntaxe elamite, JA, 1970, № 258, էջ 45-58.

²⁰ F. Grillot, նույն տեղում, էջ 55-58.

²¹ аль-Истахри, Книга путей государств (Китаб масалик аль-мамлик), М., Л., 1960: Այս հեղինակի վերաբերյալ տես И.Ю. Крачковский, Арабская географическая литература, Избранные сочинения, Т. IV, М., Л., 1957, էջ 194-198.

²² ИДМ, Кн. 1, Ранняя древность, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 99-100; Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 200-201; С.Ф. Кечекьян, Всеобщая история государства и права, Ч. I, Древний мир. Вып. I, Древний Восток и древняя Греция, М., 1944, էջ 68 և հաջ.

²³ Д.Ч. Садаев, նշվ. աշխ., էջ 51 և հաջ; ИДМ, Кн. 1, Ранняя древность, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 181 և հաջ, 176, 187; ИДМ, Кн. 2, Расцвет древних обществ, Под ред. И.М. Дьяконова էջ 34-37 և հաջ; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 412-415, 419-427; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред А.В. Седова, М., 2004, էջ 358-359, 364-367, 384-385, 389-391; Ю. Заблочка, նշվ. աշխ., էջ 183-186, 217-218, 267-268 և հաջ.

²⁴ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 138 և հաջ; Ю. Заблочка, նշվ. աշխ., էջ 332-334 և հաջ; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 433, 482; М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 42; САН, Vol. I, էջ 147; D.T. Potts, The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambr., 2015, էջ 269; S.P. Sykes, A History of Persia, L., 2013, էջ 15 և հաջ.

²⁵ E. Carter and M.W. Stolper, Elam: Surveys of Political History and Archaeology, California, 1984, Near Eastern Studies 25, էջ 15; E. Reiner, Inscription from a Royal Elamite Tomb, Archiv für Orientforschung 24, 1973a, էջ 87-104; F. Vallat, Succession royale en Élam au IIème millénaire, in Cinquante-deux réflexions sur le Proche-Orient ancien offertes à Léon De Meyer, Mesopotamian History and Environment, Occasional Publications 1994, 2, էջ 1-14. Որպես լիիրատի մասին լրացում՝ իշխող դինաստիաների ներսում գոյություն ունեցած փոխարարերությունների վերաբերյալ նաև տես՝ МНМ, Т. первый, էջ 545-547 («Инцест» հոդվածը).

²⁶ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 105 և հաջ; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М.

Дьяконова, էջ 399-400; Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 120 և հաջ; С.Ф. Кечекьян, նշվ. աշխ., էջ 79, 125-126; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 92, 98, 104 և հաջ.

²⁷ E. Carter and M.W. Stolper, *Elam. Surveys of Political History and Archaeology*, էջ 185; F. Vallat, *Šutruk-Nahunte, Šutur-Nahunte et l'imbroglgio néo-élamite, Nouvelles assyriologiques brèves et utilitaires*, 1995, էջ 37-38.

²⁸ Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 128 և հաջ; С.Ф. Кечекьян, նշվ. աշխ., էջ 83 և հաջ; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 21-23 և հաջ; Х. Каргс, *Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура*, М., 2004, էջ 23 և հաջ; նույնի՝ *Вавилоняне. Цивилизации прошлого*, М., 2005, էջ 135 և հաջ. (այս գրքի տիտղոսաթերթում հեղինակի անունը նշված է ոչ թե Х. Каргс, այլ Г. Каргс).

²⁹ J. Hansman, *Elamites, Aghaemenians and Anshan, IRAN*, 1972, Vol. № 10, էջ 101-125; J. Assmann, *When Justice Fails: Jurisdiction and Imprecation in Ancient Egypt and the Near East*, *The Journal of Egyptian Archaeology*, 1992, Vol. № 78, էջ 149-162. Տես նաև՝ Н. Salehi-Esfahani, *Rule of Law: A Comparison Between Ancient Persia and Ancient Greece*, *Iranian Studies*, 2008, Vol. 41, № 5, էջ 629-644.

³⁰ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 105 և հաջ; ИДВ, *Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации*, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 399-400; Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 128 և հաջ; С.Ф. Кечекьян, նշվ. աշխ., էջ 125-126; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 92, 98, 104 և հաջ; F. Bork, G. Hiising, and F.W. Konig, *Corpus Inscriptionum Elamitarum*, Hannover, 1926, էջ 23; G.G. Cameron, *History of Early Iran*, Chicago, 1936; *The Oxford Encyclopedia of the Bible and Law*, Ed. by B.A. Strawn, Oxf., 2015, էջ 812-815 (Persian Law հոդվածը):

³¹ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 161 և հաջ; *Древние цивилизации*, Под ред. Г.М. Бонгард-Левина, էջ 137 և հաջ; E. Carter and M.W. Stolper, *Elam: Surveys of Political History and Archaeology*, էջ 158; V. Curtis, S. Stewart, *Birth of the Persian Empire*, Vol. 1, L., 2005.

³² *История человечества*, Т. III, VII век до н.э. – VII век н.э., Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюхера, Тверь, 2003, էջ 125-126; F. Desset, *Here Ends the History of Elam: Toponymy, Linguistics and Cultural Identity in Susa and South-Western Iran*, ca. 2400-1800 BC., *Studia Mesopotamica*, 2017, В. 4, Münster, 2017, էջ 12-14; *Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East*, Ed. J. Stokes, N.-Y., 2000, էջ 205-207.

³³ *История человечества*, Т. III, VII век до н.э. – VII век н.э., Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюхера, էջ 138; *Библейская энциклопедия*, էջ 682; В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 131-132; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 42-43; *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, Ed. O. Harper, J. Aruz, and F. Tallon, N.-Y., 1993, էջ 256-260; E. Clyde, M.G. Reddish, *Lost Treasures of Bible: Understanding the Bible Through Archaeological, Artifacts in World Museum*, Michigan, Cambr., 2008, էջ 189-190; *A Dictionary of the Bible*, Ed. J. Hastings, Vol. IV, P. II, Honolulu, 2004, էջ 511; E. Carter, *Excavations in Ville Royale I at Susa: The Third Millenium B.C. Occupation*, CDAFI, 1980, 11, էջ 11-134.

³⁴ Г. Чайлд, *Древнейший Восток в свете новых раскопок*, М., 1956, էջ 112; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 265; R. Ghirshman, *Cinq campagnes de fouilles a Sus*, Paris, 1952, էջ 89; M.J. Steve, H. Gasche, *L'Acropole de Suse. Nouvelles fouilles*, Leyden, 1971; *Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East*, Ed. J. Stokes, N.-Y., 2000, էջ 205-207; A. Pierre, *Suse 6000 ans d'histoire*, Éditions de la Réunion des musées nationaux, Paris, 1988, էջ 98-99 (fig. 57); A. Benoit, *Les Civilisations du Proche-Orient ancien*, in *Manuels de l'École du Louvre. Art et archéologie*, Paris, 2003, էջ 358-359 (fig. 180); P. Meyers, *The Casting Process of the Statue of Queen Napir-Asu in the Louvre*, Extrait de: Portsmouth, 2000, *Journal of Roman Archaeology*,

Supplementary Series, № 39, էջ 11-18; E. Porada, Aspects of Elamite Art and Archaeology, Expedition Magazine, 1971, Penn Museum, էջ 28-34.

³⁵ G. Gertoux, Abraham and Chedorlaomer: Historical, and Archaeological Evidence, PhD Candidate in Archaeology and History of Ancient World, Lyon, 2018, էջ 124; Y. Wicks, Profiling Death. Nepo-Elamite Mortuary Practices, Afterlife Beliefs, and Entanglements with Ancestors, Series: Culture and History of the Ancient Near East, Vol., 98, L., 2018, էջ 190-191; “ELAM”, The Archeology of Elam, Encyclopaedia Iranica, 1998, Vol. VIII, Fasc. 3, էջ 313-325, նաև “ELAM” Proto-Elamite, Encyclopaedia Iranica, 1998, VIII, Fasc. 3, էջ 325-330.

³⁶ Ջրի նշանակության կապակցությամբ՝ հասարակության պատմության ողջ ընթացքում գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ: Տես՝ Экономическая история мира: В 6 ТТ., Т. 1, Экономика древнего Востока, древней Греции, древнего Рима, древней Руси, М., 2017, Под общей ред. д.э.н. проф. М.В. Конотопова; Л. Мечников, նշվ. աշխ., էջ 191 և հաջ; Ю. Заблodka, նշվ. աշխ., էջ 24 և հաջ; Н.И. Майоров, Введение в историю древнего Востока, Томск, 2003; R. Foltz, Iran in World History, Oxf., 2016, էջ 9; E. Carter and M.W. Stolpe, Elam: Surveys of Political History and Archaeology, էջ 37; T. Potts, The Archaeology of Elam. Cambr., 1999, էջ 213-216; D.T. Potts, The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambr., 1999, էջ 156; Հ.Ժ. Հարությունյան, Ջրի նշանակությունը հին Եգիպտոսում ըստ հին եգիպտական «Նեղոսի փառաբանությունը» հիմնի, Համատեքստ - 2005, Երևան, 2006, էջ 44-51:

³⁷ Источниковедение истории древнего Востока, под ред. В.И. Кузищина, М., 1984, էջ 226 (հեղ. М.А. Дандамаев); Историография истории древнего Востока, Т. 2, Под ред В.И. Кузищина, М., 2009, էջ 132, 145; R. Ghirshman, Tchoga Zanbil (Dur-Untash), Vol. I, La Ziggurat, Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran, Vol. 39, Geuthner, 1966; նույնի՝ Tchoga Zanbil (Dur-Untash), Vol. II, Temenos, Temples, Palais, Tombes, Memoires de la Delegation Archeologique en Iran, Vol. 40, Geuthner, 1968; M.J. Steve, Tchoga Zanbil (Dur-Untash) 3, Textes Élamites et Accadiens, Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran, Vol. 41, Geuthner, 1967; T. Bryce, The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia, N.-Y., 2009, էջ 160-163; P. Amiet, Marlik et Tchoga Zanbil, Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale, 1990, Vol. 84, № 1, էջ 44-47; Y. Wicks, Profiling Death. Nepo-Elamite Mortuary Practices, Afterlife Beliefs, and Entanglements with Ancestors, Series: Culture and History of the Ancient Near East, Vol., 98, L., 2018, էջ 190-191.

³⁸ В. Хинц, նշվ. աշխ., էջ 112-118; ИДВ, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. 1, Месопотамия, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 404, 410, 425-426; Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 11-15, 76, 92; E. Carter and M.W. Stolper, Elam: Surveys of Political History and Archaeology, էջ 37; T. Potts, The Archaeology of Elam, Cambr., 1999, էջ 208, 213-216; J. Goldberg, The Berlin Letter, Middle Elamite Chronology and Sutruk-Nahhunte I's Genealogy, Iranica Antiqua, № 39, 2004, էջ 33-42.

³⁹ Ф.Н. Рейхане, Происхождение и художественно-типологическое развитие дворцовой архитектуры Ахеменидского Ирана VI-Ivвв. до н.э., Автореф. диссер. на соиск. уч. степени к.и. н., М., 2013, էջ 8 և հաջ; М.С. Каран, Введение в историю мировой культуры, СПб., 2003, էջ 98 և հաջ; F. Desset, Here Ends the History of Elam: Toponomy, Linguistics and Cultural Identity in Susa and South-Western Iran, ca. 2400-1800 BC., Studia Mesopotamica, 2017, B. 4, Münster, 2017, էջ 1-26; Elamica: Contributions on History and Culture of Elam and its Neighbouring Regions, Ed. By B. Mofidi-Nasrabadi, 2011; The Elamite World, By J. Alvarez-Mon, and G.P. Baselo, L., N.-Y., 2018; E. Carter and M.W. Stolper, Elam: Surveys of Political History and Archaeology, էջ 186-188; V. Curtis, S. Stewart, Birth of the Persian Empire, Vol. 1, L., 2005, էջ 135.

Մար տղամարդու պատկեր բարձրաքանդակից

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ V

**ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ, ԲՆԱԿԱՆ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

§ 1. ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ, ԲՆԱԿԱՆ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարաստանը գտնվել է ներկայիս Իրանի իսլամական հանրապետության ծայր հյուսիս-արևմտյան հատվածում: Այն հին *հույներն անվանել են Μηδία, պարսիկները՝ Māda*, ասորեստանցիներն ու բաբելոնացիները՝ *Mādāya*: Նախապես այն զբաղեցրել է արևմուտքում՝ Զագրոսի լեռներից, արևելքում՝ մինչև Էլբուրսի լեռներն ու Դեշտե-Կելվիր անապատն ընկած տարածքը: Հյուսիսում Մարաստանի սահմանն հասել է մինչև Արաքս գետը, իսկ հարավում՝ Պարսք կամ Ֆարս մարզի տարածքը: Հերոդոտոսը նրանց անվանում է նաև արիներ (արիացիներ, Հերոդոտոս, VII, 62) և ենթադրվում է, որ սա նրանց ինքնավանման տարբերակներից մեկն է: Նա նաև նշում է, որ Ադրիականի ափին բնակվող սիգյուններն իրականում մարեր են և, կրել են մարական հագուստ (Հերոդոտոս, I, 101, V, 9, VII, 62: Տես նաև Страбон, XI,XIII,1,9, Диодор, II,XLIII,10-11): Խորենացին նրանց նախահայր-նահապետ է համարում Զրադաշտին (Խորենացի, I,17): Այս առթիվ Պլինիոս Ավագը վկայում է, որ. «Տանայիս (Դոն) գետը, որը երկու գետաբերաններով թափվում է ծովը, հարևանությամբ ապրում են սարմատները, որոնք մարաստանցիների ժառանգներն են և, բաժանված են բազմաթիվ ցեղերի: Նրանցից առաջինը հիշատակության են արժանի կանանց գերիշխած սավրոմատները, որոնց այդպես անվանում են քանգի սերվել են ամազոնուհիների հետ ամուսնությունից (Pliny, NH, VI,XIX,8)»: Սրբազան գրքերում, ինչպես օրինակ՝ Ավեստայում, այն անվանված է Airyanam Dahyunam, որը նույնպես նշանակում է արիների երկիր: Երբեմն Մարաստան անունը կապվում է սանսկրիտերենի հետ և թարգմանվում է «Երկրի (հողի կամ աշխարհի մեջտեղ) կենտրոն (Մննդոց, 10:2, Ելից, 21:2)», ինչպես նշված է Աստվածաշնչում:

«Աշխարհացույցն» այս երկիրը անվանում է Մարք՝ համարելով ամբողջական Ասիայի 30-րդ երկիրը և, գտնում է, որ նրանք սերվել են Կողքիսի թագավորի Մադյա որդուց:

Ընդհանուր Ասիայի երեսուներորդ երկիրն է Մարքը, որի բնակիչները, ասում են, Կողքացոց թագավոր Մադյա որդուց են սերված, որի քույրն է եղել Մեդեան, որը սիրահարվելով Յասոնին, գաղտնի տվել է նրան ոսկե գեղմ մորթին, բայց [նրանց] այստեղ գալու պատճառի մասին ոչինչ չի ասվում: Ասվում է միայն, թե Արտաշես Որոսը որոշ թվով հռոմեացիների և հրեաների բերել և բնակեցրել է այստեղ՝ վրանների տակ՝ Կասպից ծովի ափերին, որոնք այժմ հայտնի չեն: Բայց, Պտղոմեոսն ասում է, թե մարերը բնակություն են հաստատել Կասպից ծովի արևելքում [և հարավում], որոնք, ասում են ունեցել են մի միասնական իշխանություն, բայց այժմ ոչ մի տեղ մարեր չկան: Պտղոմեոսը սրանց բնակության վայրն է համարում Կասբը, Քազագուշը, Գելքը և Դիլունքը, Ռեյը և Ասպահանը մարաց քաղաքներն են:

Անանիա Շիրակացի, Մատենագիտություն, Աշխարհացոյց, էջ 304-305.

Մարերին ընդհանրապես համարում են արևմտափրանական ծագում ունեցող ժողովուրդ, այսինքն՝ իրանացիների նման ընդգրկում են հնդեվրոպացիների շարքին: Այսպես է նաև Աստվածաշնչում, քանզի նրանց նախահայր է համարվում Հաբեթի որդի՝ Մադայը (նրա եղբայրներն են եղել Գամերը, Մագովգը, (Մագոգը) Մադայը, Հավանը, Թոբելը, Մոսոքը և Թիրասը): Ըստ աստվածաշնչյան Եզեկիելի՝ Մագովգ-Մագոգի ժառանգներն ապրել են հյուսիսում (Եզեկիել, 38:15, 39:2, Տես նաև՝ Иосиф Флавий, ИД, I,VI,1): Ըստ Հովսեփոս Փլավիոսի մար անվանումը ծագել է Մադայից (երբեմն օգտագործվում է Մեդեյ ձևը, իսկ ռուս. Мидия, անգլ. Media): Աստվածաշնչում սկսած պարսից Կյուրոս II Մեծի կառավարման շրջանից մարերն ու պարսիկներն հիշատակվում են միասին, որպես մեկ թագավորության հպատակներ (Դանիել, 6:8, 12, 15):

Հաբեթյան ժողովուրդներ են համարվում եվրոպացիները և հյուսիս-արևմտյան Ասիայում բնակվողները (հնդեվրոպացիները, ուրալյան, ալթայյան և սինո-կովկասյան լեզուներով խոսողները): Մինո-կովկասյանն (կամ դենե-կովկասյանն) համարվում է մակրոնդանիք, որի մեջ են ընդգրկված մեկուսացված լեզուներով խոսող ժողովուրդները (օրինակ՝ շումերերենն անցյալում, իսկ բասկերենը՝ այժմ: Տես՝ Աստվածաշունչ, Ծննդոց, 10:2, նաև Գործք առաքելոց, 2:9) ¹:

Այսպիսով, ծագմամբ և լեզվով մարաստանցիներն համարվում են պարսիկներին հարազատ ժողովուրդ: Դարերի ընթացքում նրանք իրենց են «ծուլել» հարևան, ոչ-իրանական ծագում ունեցող ժողովուրդներից գուտիացիներին, լուլուբեյներին և կասսիտներին, որոնք Մարաստանի և հարակից տարածքներում են ապրել ավելի վաղընջենական ժամանակներից: Թե որտեղից, երբ և ինչպես են մարերը եկել Մարաստան՝ առայժմ վերջնական պատասխան չի ստացել: Գտնում են, որ եկել են կամ Մ. Ասիայից, կամ էլ հյուսիսկովկասյան տարածաշրջանից մ.թ.ա. I հազ. սկզբներին (IX դ.): Սակայն, հնագիտական պեղումներն բերել են այն եզրահանգման, որ կարող էին ներթափանցած լինել նաև II հազ. կեսերին: Նրանք, ինչպես և իրանացիները, ունեին զարգացման ավելի բարձր աստիճան, որն էլ ավելի հեշտացրեց հարևաններին իրենց «ծուլելու» պրոցեսը: Նրանք ունեին ինչպես զարգացած մշակույթ, այնպես էլ գերազանցում էին սոցիալ-տնտեսական մակարդակով և ստեղծված կառավարման համակարգով: Մարաստանցիներն զբաղվում էին նաև անասնապահությամբ, այդ թվում՝ ձիաբուծությամբ և մետաղամշակմամբ:

Երկրի մայրաքաղաքն է հանդիսացել Համադանը, որին հին հույներն են անվանել Ագբատանա կամ Էկբատանա (‘Αγβάτανα, ‘Εκβάτανα), իսկ պարսիկները՝ Խանգմատանա (այժմ՝ Համադան, պարսկ. - همدان, պահլավ. - اَهمَدان Ահմաթան), գտնվում

է նույնանուն օստանի տարածքում: Համադանն հանդիսանում է աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկը, գտնվում է ծովի մակերևույթից 1850մ. բարձրության վրա, Ալվանդ լեռան ստորոտում, որի բարձրությունն է 3.574մ. է: Այստեղից է սկիզբ առնում նաև Ալվանդ գետը և այս անվանումն ունի արիական ծագում՝ նշանակելով «այս մեծությունից կամ բարձունքից (գահավիժող կամ իջնող)»: Արիական բարբառներում այսպես են կոչվել այն գետերը, որոնք մեծ աղմուկ հանելով սկիզբ են առել լեռներից և ունեցել են ջրվեժ: Աքեմենյանների դարաշրջանում Համադանը շարունակել է մնալ որպես մայրաքաղաքներից մեկը: Այն կարևորագույն դեր է ունեցել նաև հետագայում՝ պարթևական, ապա նաև այստեղ հաստատված արաբական տիրապետությունների ժամանակաշրջաններում ²:

Մարաստանի աշխարհագրության և այն ժամանակի բնական պայմանների վերաբերյալ վկայություններ կան ինչպես ասորա-բաբելոնյան սեպագիր տեքստերում և պարսկական սկզբնաղբյուրներում, այնպես էլ անտիկ պատմիչների գործերում ու Աստվածաշնչում: Քանի որ Նոր ասորեստանյան թագավորության արքաների համար արշավանքներն հյուսիսային ուղղությամբ՝ Մարաստանի տարածքով դեպի Ուրարտու դարձել էր «ջրի» ճանապարհ, ապա նրանք տեքստերում խոսում են նաև մարաստանյան բնակավայրերի և աշխարհագրական տեղանունների մասին (գետեր, լեռներ, «ծովեր» և այլն): Այս ամենն այսօր չունեն in situ (նախկին տեղում մնացած լինելու) կարգավիճակ, բայց կիրառելով պատմահամեմատա-համադրական մեթոդը պատմական աշխարհագրության տեսադաշտից՝ կարող ենք հանգել կարևոր հետևությունների: Նունիսկ վիճելի է պետության արևելյան սահմանների «տարածման և եզրագծի» խնդիրը, քանզի համարվում է, որ այն հասել է ա.ե. մինչև 52-53⁰-ը կամ էլ 48⁰-ը: Քանի որ տարբերությունը 1 աստիճանի դեպքում երկրագնդի այս հատվածում կազմում է մոտ. 80կմ., ապա արևելյան

սահմանի համար մենք կունենանք մոտ 400կմ. տարբերություն (նշենք, որ հասարակածի հատվածում այդ տարբերությունը կազմում է 111կմ.)³:

Մարաստանի և հարևան Իրանի տեղանքի լեռնային ռելիեֆը ունեցել է այն ազդեցությունը, որը արշավանքներն կազմակերպվել են միայն մի քանի երթուղիներով: Նրանք հիմնականում անցել են Ներքին (Ստորին կամ Փոքր) Զար գետի երկայնքով, Դիյալա գետով, ապա Խորասանյան Մեծ ճանապարհով: Այս ուղու զագրոսյան հատվածում են այժմ գտնվում Մախիդաշտ, Քերմանշահ և այլ քաղաքները, որոնք Մ. Արևելքի տարածքի հետ առևտրական կապի կարևոր զարկերակներից են: Ներկայումս ընդունված է Մարաստանի կողմից զբաղեցրած բուն մարաստանյան տարածքները՝ պայմանականորեն բաժանել հինգ հատվածների: Առաջինը, դա՛ Մերձուրմիյան տարածքն է: Այստեղի շրջաններից են Գիլյանը (Գիլան, նախկինում կոչվել է նաև Դայլամ)՝ Կասպից ծովի հյուսիս-արևմուտքում և Բդան՝ Ուրմիա լճի արևմտյան ափին (ուրարտական աղբյուրներում առաջինը կոչվել է Ուիշդիշ, Ուշկայա, իսկ երկրորդը՝ Սուբի, Սաշ իբուտու): Այստեղ է գտնվել Խասանլու քաղաքը, որի ավերակների որոշ «մասունքներն» հասել են մեզ: Այս և հարակից տարածքների նշանավոր «Ժառանգություններից» է հանդիսանում նաև Բաբա ջան-թեփեյի մշակույթը⁴:

Երկրորդ տարածք է հանդիսանում Փոքր կամ Ստորին Զար գետի վերին հոսանքի շրջանը: Պատմականորեն այստեղ են գտնվել Զամուա և Ներքին Զամուա շրջանները: Այս տարածքներ մշտապես արշավել են ասորեստանյան թագավորներից Աշշուր-Նացիր-ապալ II-ը և Սալմանասար III-ը⁵: Այս տարածքին սահմանակցել է Արրապխե երկիրը: Երրորդ տարածք հանդիսանում են այն երկրները, որոնք տեղակայված էին Զագրոսի լեռներին հարակից շրջանում՝ Խորասանյան Մեծ ճանապարհի հատվածում: Նրա հարևանությամբ է գտնվել

միջագետքյան հարթավայրը, իսկ այս տարածաշրջանի բոլոր հատվածներն իրար միացնող օղակ է հանդիսացել Էլլիպի-Բիտ-Բարրուան (И.Н. Медведская, М.А-К. Дандамаев, Письменные памятники Востока, 2017, Т. 14, № 4 (вып. 31), Мидия и мидийцы в клинописных источниках: имена и события, էջ 36-47) ⁶: Չորրորդ տարածաշրջանն է Համադանյան հարթավայրը, որը եղել է Մարաստանի ոչ միայն տարածքային, այլև քաղաքական կենտրոնը՝ թագավորության «սիրտը և զարկերակը (И.Н. Медведская, М.А-К. Дандамаев, Письменные памятники Востока, 2017, Т. 14, № 4 (вып. 31), Мидия и мидийцы в клинописных источниках: имена и события, էջ 36-47, E.W. Moore, Neo-Babylonian Documents in the University of Michigan Collection, Michigan, 1939)» ⁷: Նրանից հյուսիս գտնվում է հինգերորդը՝ Հարավային Ատրպատականը: Վերջինս էլ հետագայում հիմք հանդիսացավ Փոքր Մարաստանյան կամ Ատրպատականյան Մարաստանի պետության ստեղծման համար (Страбон, XI, XIII, 3, 4, XIV, 1, 3, Полибий, V, 55) ⁸: Մարաստանի հիմք է հանդիսացել, ինչպես նշեցինք վերևում, ներկայիս Իրանի Համադան օստանը, բայց որոշ չափով այն ընդգրկել է նաև ներկայիս Իրանի՝ Ջենջան, Գիլյան, Ղազվին, Մազենդերան, Մերկեզի, Կում և Ալբորզ օստանների տարածքները: Բնականաբար, այստեղ անիմաստ է նշել բոլոր այն տարածքների մասին, որոնք Մարաստանին անցել են հետագայում՝ նվաճումների արդյունքում մ.թ.ա. VII-VI դդ.:

Մարաստանի նկարագիրն ըստ Ստրաբոնի

1. Մարաստանը բաժանվում է 2 մասի: Մեկ մասը անվանում են Մեծ Մարաստանը, որի գլխավոր քաղաքն է Համադանը: Այն մեծ քաղաք է, և եղել է մարական կայսրության մայրաքաղաքը (այժմ էլ պարթևների մայրաքաղաքն է և, նրանց թագավորներն այստեղ են լինում առնվազն ամռանը, քանի որ Մարաստանը ցուրտ երկիր է: Չմեռը նրանք անցկացնում են Տիգրիսի Մելսկիայում՝ Բաբելոնից ոչ հեռու): Երկրորդ մասը՝ դա Ատրպատականյան Մարաստանն է, որն իր անվանումը ստացել է զորավար Ատրոպատեսից: Նա չրողեց, որ այդ

երկիրը, որպես Մեծ Մարաստանի բացկացուցիչ մաս գտնվի մակեդոնացիների տիրապետության ներքո: Իսկապես, թագավորի կողմից հռչակված Ատրպատականը իր իսկ որոշմամբ դարձավ անկախ և, այսօր էլ իշխանությունը ժառանգում են նրա ընտանիքի անդամները, քանի որ նրա հետնորդները նախկինում ամուսնանում էին հայ և սիրիացի թագավորների, իսկ ավելի ուշ՝ պարթևների հետ:

2. Այդ երկիրը տեղակայված է Հայաստանից և Մատիանեյից (Մատիենե) արևելք, Մեծ Մարաստանից արևմուտք և, այդ երկու երկրներից հյուսիս: Հարավից այն հարում է Վրկանից ծովի իջվածքի մոտ գտնված մարգերին և Մատիանեյին: Այս երկիրն ունի նշանակալից ռազմական ուժ, քանզի, ինչպես ասում է Ապոլլոնիոդոսը, կարող է դուրս բերել 10.000 հեծյալներ և 40.000 հետևակային: Մարաստանում է գտնվում Կապավտա լիճը, որտեղ տեղի է ունենում աղի բյուրեղացում և անջատում: Այդ աղերը առաջացնում են քոր և ցավագին զգացմունքներ և դրանից բուժվելու միջոց է ծառայում ձիթապտղի յուղը, իսկ խմելու ջուրը՝ մաքրում է աղակալված հագուստը, եթե հրահանգում են, թե որտեղ է կարելի այն լվանալ: Ատրպատականցիներն, իսկապես ունեն հզոր հարևաններ՝ հայերը և պարթևները, որոնք երբեմն ասպատակում են այս երկրի տարածք: Մակայն նրանք դիմակայում և հետ են վերադարձնում գրավյալ տարածքները: Այսպես, նրանք հայերից գրավեցին Սիմբակեն, երբ վերջիններս ընկան հռոմեացիների տիրապետության տակ և այդ ժամանակ էլ բարեկամական կապեր հաստատեցին Կեսարի հետ: Այս ամենով հանդերձ նրանք աշխատում են հաճելի լինել նաև պարթևներին:

3. Նրանց ամառային մայրաքաղաքն է Գանձակը, որը գտնվում է հարթավայրում, իսկ ձմեռայինն է՝ Վերա ամրոցը, որը պաշարել էր Անտոնիոսը՝ պարթևների դեմ իրականացրած արշավանքի ժամանակ: Այս ամրոցը գտնվում է Արաքս գետից 2400 ստադիոն հեռավորության վրա, որը տարանջատում է իրարից Հայաստանը և Ատրպատականը, ինչպես վկայում է Դեյլիոսը՝ Անտոնիոսի ընկերը, որը նկարագրել է նրա պարթևական արշավանքը և մասնակցել, որպես լեզատ (նշանակում է դեսպանորդ: Հ. Աճառյանը թարգմանել է զորավար: Տես՝ Ստրաբոն, Յերեվան, 1940, էջ 49 - լրացումը մերն է - Հ.Հ.): Այդ երկրի բոլոր մարզերն էլ բերրի են, իսկ հյուսիսայինը՝ դաժան և ցուրտ է: Այստեղ բնակվում են կադուսիների, ամարդների, կիրտացիների և այլ

լեռնային թափառաշրջիկ և ավագակային ժողովուրդների խմբերը: Այդ ժողովուրդները ցրված են Զագրոսի և Նպատի լեռներում: Կիրտացիներն ու մարդերը Պարսքում են (նաև այսպես են անվանում ամարդներին): Նույն կերպ են կոչվում նաև ներկայումս Հայաստանում բնակվող նրանց ներկայացուցիչները, որոնք բոլորն էլ արտաքինով իրար շատ նման են:

4. Կաղուսիներն իրենց հետևագործի քանակով մի փոքր զիջում են արիացիներին: Նրանք տեղի հրաշալի նետաձիգներ են, իսկ լեռնային շրջաններում կարող են կռվել հեծյալների փոխարեն: Ընդ որում, Անտոնիոսի արշավանքին խանգարեցին ոչ թե տեղանքի բնական պայմանները, այլ նրա ուղեկից՝ հայոց թագավոր Արտավազդը, որին Անտոնիոսը առանց երկար մտածելու դարձրել էր իր խորհրդականը և հայտնել նրա՝ իր ռազմական ծրագրերի մասին (չնայած Արտավազդը գաղտնի գործում էր նրա դեմ): Ճիշտ է Անտոնիոսը թագավորին պատժեց, բայց արդեն շատ ուշ էր, միայն այն ամենից հետո, երբ Արտավազդը դարձավ հռոմեացիների շատ դժբախտությունների պատճառը: Այսպես պատժվեց մեկ այլ ուղեկից ևս, որն Անտոնիոսին Եփրատի Զնգմայից տարավ մինչև Ատրպատականի սահմանները, մի ուղի, որի երկարությունը կազմել է 8.000 ստադիոն և անցնում էր լեռներով, բացակայում էին ճանապարհները և կային շրջուղիներ: Փաստորեն նա տարավ երկու անգամ ավելի երկար ճանապարհով, քան ուղիղն էր:

5. Մեծ Մարաստանը հնում, այն բանից հետո, երբ ջախջախեց սիրիացիների պետությունը սկսեց գերիշխել ողջ Ասիայում (այստեղ պատմիչը Սիրիական պետությունը շփոթում է ասորեստանյանի հետ - լրացումը մերն է - Հ.Հ.): Հետագայում, Աստիագեսի օրոք՝ Կյուրոսն ու պարսիկները նրան զրկեցին այդ մեծ հզորությունից: Այնուհանդերձ, նրանք շարունակեցին պահպանել իրենց նախապապերի փառքը: Համադանն հանդիսանում էր պարսից արքաների ձմեռային մայրաքաղաքը, հավասարապես եղել է նաև մակեդոնացիներին, որոնք պարսիկներին հնազանդեցնելուց հետո տիրեցին Ասորիքին: Մեր ժամանակներում ևս այդ քաղաքը պարթև արքաներին տրամադրում է նույն հարմարավետություններն և անվտանգությունը:

6. Արևելքում Մեծ Մարաստանը սահմանակցում է Պարթևստանին և կոսսեիացիների (cossaei) լեռներին, որը ավագակաբարո ցեղ է և անցյալում կարող էր հանել 13.000

նետաձիգների և դաշնակցում էին էլիմիացիների (*elimea, elimiotis*) հետ՝ կովելով սուսիացիների և բաբելոնացիների դեմ: Նեարքոսն հայտնում է, որ այստեղ կային 4 ավազակաբարո ցեղեր: Նրանցից մարդերը սահմանակցում էին պարսիկներին, ուկսիներն և էլիմեացիներն՝ մարդերին և սուսիացիներին, կոսսեիացիներն՝ մարերին: Մրանք բոլորն էլ ստիպում էին արքաներին իրենց հարկ վճարել, իսկ կոսսեիացիներն՝ ստանում էին նաև ընծաներ, երբ թագավորն ամառն Համադանում անցկացնելուց հետո՝ վերադառնում էր Բաբելոն: Ալեքսանդրն նրանց վրա հարձակվեց ձմռանը և վերջ դրեց նրանց այդ մեծագույն հանդգնությանը: Այսպիսով, արևելքում Մեծ Մարաստանը սահմանակցում էր վերոհիշյալ ցեղերին, ինչպես նաև պարետակենամներին (լեռներում բնակվող ավազակներ էին), որոնք հարում էին պարսիկներին: Հյուսիսում այն սահմանակցում է Վրկանից ծովի մոտ բնակվող կադուսիացիներին և այլ ցեղերի, որոնց մասին ես նշեցի վերևում: Հարավում այն հասնում է մինչև Ապոլլոնիատիս (*Apolloniatis*, որը հնում անվանում էին Սիտակենա), և Ջագրոսի լեռներին, որտեղ տեղակայված է Մասսաբատիկան (*Massabatike*), որը պատկանում է Մարաստանին (ըստ այլոց *Էլիմեային - Eliomitis, Elimeia*): Վերջապես արևմուտքում Մարաստանը սահմանակցում է ատրպատականցիներին և, մասամբ՝ հայերին: Մարաստանում կան նաև հունական քաղաքներ՝ հիմնված մակեդոնացիների կողմից: Այդ քաղաքներից կիիշատակեմ Լաոդիկեան, Ապամեան, որն Ռագ քաղաքի մոտ է, և դա այն Ռագան, որ հիմնել էր Սելևկոս Նիկատորը: Վերջինս այն կոչեց Եվրոպ, իսկ պարթևները՝ Արսակիա (*Arsacia*): Ըստ Ապպոլոդորոսի խոսքերի այս քաղաքը տեղակայված է Արտեմիտայից 500 ստադիոն հարավ՝ Գասպիական դարպասների մոտ:

7. Մարաստանը մեծամասամբ բարձրալեռնային և սառը երկիր է: Այդպիսին են լեռները, որոնք բարձրանում են Համադանի, Ռագի և Գասպիական դարպասների մոտ և ընդհանրապես՝ բոլոր հյուսիսային շրջանները, այդտեղից մինչև Մատիանե և Հայաստան: Գասպիական դարպասներից ներքև գտնված շրջանը տարածվում է հարթավայրերում և իջվածքներում, որը չափազանց բերրի է և այստեղ աճում են բոլոր հնարավոր պտուղները, ձիթապտղից զատ: Եթե, նույնիսկ ձիթապտուղ ինչ որ տեղերում աճում է, ապա այն չի պարունակում յուղ և չոր է: Ինչպես այս երկիրն, այնպես էլ Հայաստանը բացառապես «հարուստ են ձիերով»: Այստեղի մարգագետիններից

մեկը կրում է «Ձիառատ» անունը և նրա տարածքով են անցնում Պարսփից դեպի Բաբելոն և Կասպիական դարպասներ ճանապարհորդողները: Պարսից շրջանում, ինչպես ասում են, այդ մարգագետնում արածացրել են 50.000 զամբիկ: Դրանք թագավորական երամակներ են եղել: Բնչ վերաբերում է նիսեյան ձիերին, որոնք օգտագործվել են թագավորների կողմից, որպես ամենալավագույնն ու ամենամեծը, ապա ոմանք հաստատում են, որ այս ցեղատեսակն էլ այստեղից է, իսկ մյուսները՝ Հայաստանից էին: Պարթևական ձիերի նման նրանք առանձնանում են իրենց յուրահատուկ կեցվածքով, եթե համեմատում ենք հելլենական և մյուս ձիերի հետ, որ կան մեր երկրում: Ավելին, այն խոտը, որ նրանց լավագույն կերն է, մենք տվել ենք հատուկ անվանում՝ «մարական», քանզի այն աճում է միայն այնտեղ՝ անհամար քանակով: Մարական երկրում աճում է նաև սիլֆ (նշանակում է լեշակեր բզեզ: Միլֆն ունի նաև դիցաբանական իմաստ և նշանակում է օդային ոգի: Այն նման է ֆերուլա բույսին կամ նարդեսին: Այսպես են անվանել լազերին հռոմեացիները – Հ.Հ.), որից պատրաստում են «մարական» հյութ, որն իր որակով բազմիցս զիջում է «կիրենականին»: Բայց, երբեմն գերազանցում է վերջինիս՝ շնորհիվ տեղի բնապայմանների, կամ էլ տեսակը փոխելու հետևանքով: Դա կարող է լինել նաև այն հավաքողների ու հյուրը պատրաստողների ջանքերի շնորհիվ, որի արդյունքում էլ կարելի է պահել երկար ժամանակ, որպես պաշար, ապա միայն օգտագործել:

8. Այսպիսին է այս երկրի նկարագիրը: Բնչ վերաբերում է նրա մեծությանն, ապա նրա երկարությունն ու լայնությունն մոտավորապես միևնույնն են: Ամենամեծ լայնություն Մարաստանն, հավանաբար ունի Ջագրոսի լեռնաքից (որը կոչվում է Մարական դարպասներ) մինչև Կասպիական դարպասներ ընկած տարածքում՝ Միգրիանայի վրայով՝ 4.100 ստադիոն: Երկրից գանձված հարկերի չափը համապատասխանում է նրա մեծությանն ու հզորությանը: Բսկապես, եթե Կասպադովկիան պարսիկներին տարեկան տալիս էր (դրամականից գատ) 1.500 ձի, 2.000 ջորի և 50.000 ոչխար, ապա մարերը վճարում էին սրանից մոտավորապես երկու անգամ ավելի հարկեր:

(Страбон, География, XI, XIII, 1-8. Թարգ. Հ.Մ. Հարությունյանի)

Ստուգողական հարցեր

1. Ինչպիսի՞ տեսակետներ կան Մարաստան անվան վերաբերյալ: Հին ո՞ր լեզուների շարքին է դասվում Մարաստանի լեզուն՝ մարերենը:

2. Ինչպիսի՞ աշխարհագրական դիրք, բնակլիմայական պայմաններ և վարչական տարածքներ է ունեցել Մարաստանը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Գր. Капанцян, Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947, էջ 167, 179; И.М. Оранский, Иранские языки в историческом освещении, М., 1979; Նույնի՝ Введение в иранскую филологию, 2-е изд., М., 1988; Г.С. Старостин, К истокам языкового разнообразия, М., 2015, էջ 313-382; Նույնի՝ Гипотеза о генетических связях синотибетских языков с енисейскими и северо-кавказскими языками. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока, М., 1984, էջ 19-38; А.П. Дульзон, О древней центральноазиатской языковой общности, Вопросы русского языка и его говоров, Томск, 1968; В.С. Расторгуева, Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков: Фонология, М., 1990; Д.И. Эдельман, Мидийский язык. Языки мира. Иранские языки, Т. 2, Северо-западные иранские языки, М., 1999; Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, 2-е изд., М., 2007; M. Mayrhofer, Die Rekonstruktion des Medischen. Anzeiger der philosophisch-historische Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1968, № 1, էջ 89-112; R. Schmitt, Andere altiranische Dialekte. Compendium Linguarum Iranicarum, Wiesbaden, 1989, էջ 65-71; J.D. Bengtson, V. Blažek, Lexica Dene-Caucasica, Central Asiatic Journal, 1995, № 39, 1, էջ 11-50; № 39, 2 էջ 161-164.

² Այս քաղաքի անվանը կարելի է հանդիպել տարբեր ձևերով՝ Էկրատան, Հաւադան, Ազամտանու և Էպիֆանիա: Տե՛ս История человечества, Т. 3, VII век до н.э. - VII век н.э., Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюриха, էջ 124-127; З.А. Рагозина, История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы, СПб., 1903; S.La Boda, International Dictionary of the Historic Places, Vol. 4, Middle East and Africa, Ed. K.A. Berney, T. Ring, Chicago and L., 1996, էջ 319-321; J.S. Buckingham, Travels in Assyria, Media and Persia, L., 1829, էջ 162-169.

³ L D. Levine, Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros, Iran, 1973, Vol. 11, էջ 1-27, Նույն տեղում՝ 1974, Vol. 12, էջ 99-124.

⁴ Н.В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985, էջ 170, 203, 215; И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империи, էջ 67-70 և հաջ.

⁵ Н.В. Арутюнян, Топонимика Урарту, էջ 78; И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империи, էջ 64, 66, 77, 79-83, 85-89, 93, 116, 119-123 և հաջ.

⁶ В.В. Бартольд, Сочинения, Т. 2, Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Евразии, М., 1963, էջ 121-122; Б.Г. Гафуров, Таджики (Древнейшая, древняя, средневековая история), Книга вторая, Душанбе, 1989, էջ 23-26, 34; А.М. Беляницкий, И.Б. Бентович, О.Г. Большаков, Средневековой город Средней Азии, М., 1973, էջ 227; Y. Majidzadeh, Lapiz Lazuli and Great Khorasan Road, Pale orient, Anne e 1982, Vol. 8, էջ 59-69.

⁷ И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империи, էջ 43, 50, 56, 58 60-61 և հաջ; А.Ж. Арутюнян, Древнеиранские государства (Элам и Мидия) согласно данным

«Древнеармянской географии» или «Ашхарацуиц», Tractus aevorum, 5(1), Белгород, 2018 весна, էջ 118 և հաջ; Ч. Берни, Д. Лэнг, Древний Кавказ. От доисторических поселений Анатолии до христианских царств раннего средневековья, М., 2016, էջ 157 և հաջ; Е.И. Чириков, Путевой журнал Е.И. Чирикова, русского комиссара-посредника по турецко-персидскому разграничению 1849-1852гг. Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического Общества, Книга 9, СПб., 1875, § 27, Хамадан; Т. Daryaee, The Oxford Handbook of Iranian History, Oxf., N.-Y., 2012, էջ 27-29; CHI, Vol. 5, Ed. W.B. Fisher, J.A. Boyle, R.N. Frye, P. Avery, P. Jackson, L. Lockhart, C. P. Melville, G. Hambly, Cambr., 1968, էջ 346-347.

⁸ Փոքր Մարաստանի կամ Ատրպատականյան Մարաստանի մասին խոսում են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ: Տես՝ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 441-452; Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 197, 247, 255, 258, 262; Г. Винклер, К. Нибур, Г. Шурц, История человечества. Всемирная история. Западная Азия и Африка, СПб., 1903, էջ 156; W.B. Henning, Coriander, Asia Major, N.S. 10, 1963, էջ 195-199; H. Hübschmann, Persische Studien, Strassburg, 1895; A.V.W. Jackson, Persia Past and Present, N.-Y., 1906, էջ 124-144; J. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran I, Göttingen, 1896; V. Minorsky, Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene, BSO(A)S 11/2, 1944, էջ 243-265; H. Rawlinson, Notes on a Journey to Takhti Soleïman, and on the Site of the Atropatenian Ecbatana, JRGS, 1841, 10, էջ 1-158; J.R. Russell, Zoroastrianism in Armenia, Harvard Iranian Series 5, Cambr., Mass., 1987, էջ 73-80; K. Schippmann, Arsacids. The Arsacid Dynasty in Elr. III, էջ 525-536; K. Schippmann, Die iranischen Feuerheiligtümer, Berlin, 1971; F.H. Weissbach, Gazaca in Pauly-Wissova, VII/1, Cols., էջ 896-897 և այլոց աշխատություններում.

§ 2. ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Պատմության աղբյուրները: Մարաստանի պատմության ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրները ժամանակագրական առումով բաժանվում են հետևյալ հիմնական խմբերի՝ ա) **սեպագիր տեքստեր**, բ) անտիկ՝ հունա-հռոմեական, ինչպես նաև բյուզանդական մատենագիրների աշխատություններում պահպանված վկայություններ, գ) բիբլիական աստվածաշնչային տեքստերի վկայությունները, դ) հայ պատմիչների երկասիրություններում Մարաստանի պատմության առանձին դրվագներին առնչվող վկայություններ: Մարաստանի մասին վկայություններ առաջին հերթին պահպանվել են ասորա-բաբելոնյան, ուրարտական և հին պարսկական սեպագիր տեքստերում: Այս տեքստերը,

հատկապես ասորեստանյան «ծագում» ունեցողները, անհրաժեշտ է օգտագործել զգուշորեն, քանզի այս երկրի թագավորներին բնորոշ է մեծագույն գոռոգամտությունն ու անպարտելիության միտումը: Այսպիսի վերաբերմունք նրանք ունեցել են ոչ միայն Մարաստանի և մարերի, այլև մյուս բոլոր մերձավոր ու հեռավոր ժողովուրդների հանդեպ: Այս պատճառով էլ Ասորեստանի բոլոր երեք թագավորությունների պատմությունը (Հին, Միջին և Նոր) նման է անընդմեջ գովասանքների և հաղթարշավների իրականացմանը: Ինչպես ասորեստանյան, այնպես էլ բաբելոնյան և ուրարտական տեքստերն ստացել են աննալներ (լատ. annus – տարի՝ բառից) անվանումը: Սա այն պատճառով է, որ այս տեքստերում նշված են առանձին տարիներին տեղի ունեցած պատերազմները կամ էլ ռազմական ընդհարումները:

Տեքստերի մյուս մասը՝ դրանք «կոչեր կամ նամակներ» են ուղղված աստվածներին: Այսպիսի տեքստերն հիմնականում գրվել են հարթասյունների կամ հարթաքանդակների վրա: Դրանք կարևոր վկայություններ են հայտնում ոչ միայն կրոնական պատկերացումների և պանթեոնի վերաբերյալ, այլև կան բավականին հարուստ նյութեր այն ժամանակի պատմա-աշխարհագրական իրադրության մասին: Այստեղ նրանք թվարկում են այն ժամանակների բազմաթիվ բնակավայրերի անուններ և աշխարհագրական տեղանուններ, որոնք մի կողմից հնարավորություն են տալիս գաղափար կազմել այն օրերի ուրբանիզացիոն պատկերի վերաբերյալ, մյուս կողմից տեղեկանում ենք լանդշաֆտի (գերմ. Landschaft, տեղանքի տեսքը, բառացի՝ տարածքի բնութագիրը, Land – հող, երկիր և schaft – երկկախվածություն բառերից) կրած փոփոխությունների մասին հետագա առնվազն 2500 տարիների ընթացքում: Դրանք կարևոր են նաև էթնոտեղագրական, անվանաբանական (անվանակոչության կամ օնոմաստիկայի), լեզվի հետ կապված հարցերն ուսումնասիրելիս (Хрестоматия по истории древнего

Востока, Ч. Первая, М., 1980, էջ 211-219, История Древнего Востока: Тексты и документы, Под ред. В.И. Кузищина, М., 2002, էջ 248-259, 297-308; Г.А. Меликшвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, էջ 117 և հաջ, Н.В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, էջ 227 և հաջ, А.К. Grayson, Assyrian and Babylonian Chronicles. Texts from Cuneiform Sources. N.Y., 1975; նույնի՝ Assyrian Royal Inscriptions, Vol. I, Wiesbaden, 1972, Vol. II, Wiesbaden, 1976, A. Millard, The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612B.C. State Archives of Assyria Studies, Vol. II, Helsinki, 1994, A. Livingstone, State Archives of Assyria. Court Poetry and Literary Miscellanea, Vol. III, Helsinki, 1998, D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. I, Chicago, 1926, Vol. II, Chicago, 1927) ¹:

Արդեն վերևում նշվեց, որ այս տեքստերն ընթերցելիս պետք է ցուցաբերել մեծագույն զգուշավորություն, քանզի նախքան կազմելը դրանք անցել են գաղափարական մանրագնին «գրաքննություն»՝ շարադրվել, վերաշարադրվել ու վերամշակվել: Ավելի համեստ, այսինքն՝ իրականությանն առավել մոտ են ոչ պաշտոնական տեքստերում տրված վկայությունները, որոնց ստեղծմանն թագավորներն անմիջական մասնակցություն չեն ունեցել: Դրանք վերաբերում են գործարար կապերին, ռազմական դիվանագիտությանն ու հետախուզությանը, կրոնական խնդիրներին, սոցիալ-տնտեսական զարգացումներին և այլն: Այսպես, դրանք կազմվել են օրինակ լրտեսների տված վկայությունների հիման վրա, որոնցում նշվում է թշնամի երկրում տիրող իրավիճակի և Ասորեստանի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի մասին: Ասորեստանյան աղբյուրներում Մարաստանին վերաբերող վկայություններն ընդգրկում են մինչև մ.թ.ա. 630-ական թթ: Ասորեստանցիներն, հավանաբար չեն ցանկացել խոսել Մարաստանի կողմից իրենց հանդեպ օրեցօր աճող վտանգի մասին, քանզի պետք է նշվեր, թե ինչ դեր ունեցավ այս երկիրն՝ իրենց թագավորության կործանման խնդրում: Քանի որ այս ընթացքում Մարաստանի ռազմական դաշնակիցն էր Նոր

Բաբելոնը, ուստի վերջինիս մասին բավականին հարուստ նյութ առկա է նաև բաբելոնյան ժամանակագրություններում (Բաբելոնի պատմության այս շրջանը կոչվում է նաև Քաղդեական): Խոսքը վերաբերում է Նաբոնիդեսի տեքստին (556-539թթ., անվան ճիշտ ձևը՝ Նաբու-նաիդ - «Nabû-na'id, նշանակ. է Նաբույի կողմից վսեմացված (թագավոր): Դրանք կազմվել են 556-538թթ.: Ուրարտական տեքստերից կարևոր են Ռուսա II-ի (685-645թթ.) արձանագրությունները: Աքեմենյան սեպագրերն հիմնականում լուսաբանում են VIդ. կեսին երկու պետությունների միջև ձևավորված փոխհարաբերությունների հարցերը, ապա նաև Դարեհ I-ի օրոք և հետագայում կատարված իրադարձությունները:

Երկրորդ խմբին վերաբերող աղբյուրներից (*անտիկ՝ հունա-հռոմեական, ինչպես նաև բյուզանդական մատենագիրների* աշխատություններում պահպանված վկայություններ) առաջին հերթին պետք է նշել համաշխարհային պատմության Պատմահայր Հերոդոտոսի անունը (484-425թթ., հին հուն.՝ Ἡρόδοτος Ἀλικαρνασσεύς): Շարադրանքի ընթացքում այս հեղինակի առաջնահերթ նպատակներից է եղել նաև բացահայտել, թե ինչ հանգամանքների բերումով էր, որ Աքեմենյաններին հաջողվեց կործանել Մարաստանի նման աշխարհակալ տերությունը և, նրա փլատակների վրա հիմնել իրենց սեփականը: Հերոդոտոսի հայեցակարգի և ըմբռնման հիմքում իրականն ու առասպելանն իրար միացնել-միահյուսելն է, որը վառ արտացոլված է նաև Մարաստանի կապակցությամբ: Այնուհանդերձ նա նշում է, որ մարաստանցիների գերակայությունն Ասիայում տևել է 150 տարի, որը ունի կարևոր նշանակություն այս պետության ժամանակագրության կազմմանն ու ճշգրտման ասպարեզում ²: Այս հարցերին ավելի հանգամանալից կանդրադառնանք մեր հետագա շարադրանքում: Կարևոր է նաև մասնագիտությամբ բժիշկ՝ Քոտեսիաս Կնիդացու (Vդ. երկրորդ կես – IVդ. սկիզբ հին հուն.

Κτησίας ο Κνίδιος) աշխատություններից «Պերսիկյան» («Περσικά» - «Պարսկաստանի պատմություն»): Նա գրել է մի քանի գործեր, որոնք դժբախտաբար մեզ չեն հասել, իսկ առանձին հատվածներ վերոհիշյալ աշխատությունից մեր «ձեռքի» տակ ունենք շնորհիվ ավելի ուշ ժամանակների պատմիչների, որոնք օգտագործել են բազմաթիվ ստվար հատվածներ նրա այս գործից: Քսենոփանի այս աշխատությունն ընդգրկում է Նինոսի և Շամիրամի ժամանակներից մինչև մ.թ.ա. 397թ. և կազմված է եղել 23 գրքերից: I-III գրքերը վերաբերում են Ասորեստանին, IV-VI-ը՝ Մարաստանին, VII-XXIII-ը՝ Պարսկաստանին: Սակայն, առայժմ անհնարին է պատասխանել, թե ինչ աղբյուրներից է օգտվել Քսենոփան Կնիդացին իր այս աշխատանքի շարադրման ընթացքում: Բոլոր դեպքերում էլ նրա գործը գնահատվում է շատ բարձր, քանզի՝ ի հակադրություն Հերոդոտոսի այն գուրկ է առասպելական վկայություններից: Ենթադրվում է միայն, քանի որ նա պարսից թագավորի բժիշկն էր, ապա օգտվել է նաև պետական արխիվներից, ժամանակակիցների վկայություններից և սեփական տպավորություններից:

Քսենոփան Կնիդացին առաջիններից մեկն էր, որ Ասիան բաժանեց երկու մասի և, որպես բաժանարար գիծ համարում էր Հալիս գետը (այժմ՝ Կիզիլ-Իրմակ, Թուրքիայում): Նրանից արևմուտք գտնված հատվածը անվանելով Վերին, իսկ արևելյանը՝ Ստորին: Նա նաև նշում է, որ Ասորեստանի կործանման ընթացքում, որպես Բաբելոնի գլխավոր դաշնակից հանդես է եկել Մարաստանը: Ըստ նրա դաշինքն այս երկու պետությունների միջև նախապես կնքվել է ոչ թե թագավորների, այլ զորավարների (ավելի ստույգ երկու զինվորականների) միջև, որոնք ծառայել են Աշշուրբանապալի մոտ:

Հատկապես մեծաքանակ հատվածներ մենք գտնում ենք հույն մատենագիր Դիոդորոս Միկիլացու (մոտ. 90-30թթ., մ.թ.ա., հին հուն.՝ Διόδωρος Σικελιώτης, (լատ.՝ Diodorus Siculus), «Պատմական գրադարան (հին հուն.՝ Ιστορική Βιβλιοθήκη, (լատ.

Bibliotheca Historia)» գործում: Դիոդորոսից կարևոր հատվածներ պահպանվել են Կ. Պոլսի հայազգի պատրիարք և աստվածաբան Փոտի գործերում (մոտ. 820-896թթ., Πατριάρχης Φώτιος): Վերջինիս գլխավոր աշխատություններն են «Գրադարանը (Μυροβίβλιον)» և «Լեքսիկոնը (Λέξεων συναγωγή)»:

Քսենոսի Կնիդացու ժամանակակիցն էր Քսենոփոնը (հին հուն.՝ Ξενοφών, մ.թ.ա. մոտ. 430-356թթ. հետո), որի գործերից «Կյուրոսի դաստիարակությունը (Κύρου παιδεία)», թարգմանվում է նաև «Կյուրոսի կրթությունը» աշխատությունը, որն ունի կարևոր տեղ Մարաստանի պատմության ուսումնասիրության համար: Խոսքը վերաբերում է Աքեմենյան Պարսկաստանի հիմնադիր Կյուրոս II Մեծին: Պատմիչը նկարագրում է, թե ինչպիսի միջպետական փոխհարաբերություններ էին ձևավորվել պարսիկների ու Մարաստանի վերջին թագավոր Աստիագեսի միջև: Չի բացառվում, որ Քսենոփոնը օգտագործել է նաև պարսից տերության փոքրասիական տարածքների սատրապ Կյուրոս Կրտսերի կողմից իրեն հայտնաբերված տպավորությունները: Կյուրոս Կրտսեր-Քսենոփոն կապի վերլուծությունն արդեն Աքեմենյան Իրանի պատմությանն առնչվող հարցերից է:

Սկզբնաղբյուրներից կարևոր է նաև հելլենիզմի դարաշրջանի բաբելոնացի պատմիչ Բերոսի (մ.թ.ա. մոտ. 350/340-280/270թթ., անվան ճիշտ ձևը՝ Բել-ուցուր կամ Բելրիուշու, հին հուն.՝ Βηροσσός, լատ.՝ Berossos) «Բաբելոնյան պատմություն (Babyloniaka, Chaldaika), թարգմանվում է նաև «Քաղդեա-Բաբելոնյան պատմություն» տարբերակով աշխատությունը: Նա եղել է Բելի տաճարի քրմերից և, հավանաբար, կարողացել է օգտվել պետական արխիվներից: Աշխատությունն, ամենայն հավանականությամբ, բաղկացած է եղել երեք գրքերից: Նրա աշխատությունը ևս չի պահպանվել և, առանձին հատվածներ առկա են հետագա ժամանակներում ստեղծագործած մատենագիրների երկերում: Բերոսից հղումներ

կան Հովսեփոս Փլավիոսի (կամ Ֆլավիոս, հին. հուն.՝ *Ιώσηπος Φλάβιος*; լատ.՝ *Josephus Flavius*, իսկական անունը՝ Յոսեֆ բեն Մատիտյախու (Յոսեֆ՝ Մատիտյախուի որդի), մոտ. 37-100թթ.), Ալեքսանդր Պոլիգիստրոսի (հին. հուն.՝ *Ἀλέξανδρος*, մ.թ.ա. 100-40թթ.) Եվսեբիոս Կեսարացու (հին. հուն.՝ *Ευσέβιος ο Καισαρείας*; մոտ. 260/265-339/340թթ.) և այլոց գործերում: Բերոսի «Բաբելոնյան պատմության» II և III գրքերն ամբողջովին վերաբերում են համաշխարհային ջրհեղեղից հետո կատարված իրադարձություններին: Նա օրինակ՝ նշում է, որ բաբելոնյան արքայազն Նավուխոդոնոսոսը նշանված է եղել մարերի առաջնորդներից Աստիագեսի (իրականում խոսքը Կիաքսարի մասին է, որին պատմիչը շփոթել է Աստիագեսի հետ) դստեր հետ, որը եղել է 614թ: Նա իր շարադրանքն հասցրել է մինչև Աքեմենյանների իշխանությունն Իրանում նվաճելու շրջանը: Բերոսի «Պատմության» հատկապես կարևորագույն արժանիքներից է այն, որ նա օգտագործել է մեծաքանակ սեպագիր տեքստեր, որոնք այժմ անհետ կորել են: Կարևոր են նաև Բերոսի հայտնած ժամանակագրական վկայությունները:

Հունա-հռոմեական պատմագրության ներկայացուցիչ Պոլիբիոսը (հին հուն.՝ *Πολύβιος*, լատ.՝ *Polybius*; մ.թ.ա. մոտ. 200-120թթ.) իր «Համընդհանուր պատմության (Ιστορίαι, նշվում է նաև *Ιστοριων τα σωζομενα* ձևով)» մեջ, որը բաղկացած է 40 գրքերից և ժամանակագրական առումով ընդգրկում է մ.թ.ա. 220-146թթ., մեծ տեղ է հատկացնում նաև Մարաստանին: Նա նշում է, որ Մարաստանի սահմաններն արևելքում հասել են մինչև Պարթևստան, սակայն ոչ լիովին է հասկանալի արևմտյան սահմանի տեղադրությանը խնդիրը, քանզի սկսած մ.թ.ա. VIIդ. մարական պետությունն գտնվում էր միջազգային բուռն իրադարձությունների հորձանուտում: Հաջորդ նշանավոր պատմիչն է եղել Գնեոս Պոմպեոս Տրոգոսը (*Gnaeus Pompeius Trogus*, մ.թ.ա. I - մ.թ. Iդդ.), որը հեղինակել է «Ֆիլիպի պատմությունը (*Epitome historiarum Trogi Pompeii*)» գործը և, այն

բաղկացած է եղել 44 գրքերից: Այն ընդգրկում է Նինոսի ժամանակներից մինչև իր ապրած օրերը: Այս գործից ևս պահպանվել են առանձին հատվածներ, որոնք վերաբերում են նաև Մարաստանին: Իր շարադրանքի ընթացքում նա մեծապես օգտվել է Հերոդոտոսի, Քտեսիասի և Պոլիբոսի աշխատություններից:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի պատմիչ-աշխարհագետ Ստրաբոնի (Στράβων, մ.թ.ա. մոտ. 64/63 - մ.թ. 23/24թթ.) գիտական ժառանգությունը: Իր «Աշխարհագրություն (Γεωγραφικά)», գործում, որը բացկացած է 17 գրքերից, նա բավականին անդրադառնում է Մարաստանի ոչ միայն պատմությանը, այլ հավատարիմ մնալով շարադրանքի իր սկզբունքներին՝ նաև աշխարհագրությանը, բնական հարստություններին, լեզվին, կրոնին և այլն: Հույժ կարևորություն է ներկայացնում նրա կողմից Մեծ և Փոքր Մարաստանների մասին վկայությունները: Ստրաբոնի գործի իսկական շարունակող հանդիսացավ Պլինիոս Ավագը (Plinius Maior, անունը լրիվ՝ Gaius Plinius Secundus, մ.թ. 22/24 - մահացել է 25 օգոստոսի 79թ.՝ Վեգովի ժայթքման ժամանակ գտնվելով Պոմպեյ քաղաքին հարևան Ստաբիեում (Stabiae): Նրանից մեզ է հասել «Բնական պատմություն (Naturalis Historia)» աշխատությունը: Սա հանրագիտարան է և կազմված է 37 գրքերից: Համառոտ անդրադառնալով նաև մերձավորարևելյան երկրների աշխարհագրությանը, այդ թվում և Պարսկաստանի ու Մարաստանի, ապա հեղինակը խոսում է իր կողմից նշված բոլոր երկրների ֆլորայի և ֆաունայի, բնական հարստությունների, արվեստների և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Իր բովանդակությամբ Պլինիոս Ավագի աշխատությանը բավականին նման է Կլավդիոս Պտղոմեոսի (հին հուն.՝ Κλαύδιος Πτολεμαῖος, լատ. Claudius Ptolemaeus, մոտ. 100 - մոտ. 170թթ.) «Աշխարհագրության ձեռնարկ (Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις)» գործը, որը բացկացած է 8 գրքերից, որտեղ հեղինակի առաջնահերթ

նպատակն էր այն ժամանակի աշխարհի քարտեզի կազմումը: Նրա օրոք արդեն անհնարին էր կազմել Մարաստանի ստույգ, գուցե և մոտավոր քարտեզը, քանզի արդեն «հոսել էին շատ ջրեր», սակայն բոլոր 8 գրքերում էլ կան առանձին վկայություններ Մարաստանի ինչպես աշխարհագրության, այնպես էլ ուրբանիզացիոն (քաղաքակենտրոն) քարտեզի վերաբերյալ: Ճիշտ է, երբեմն ոչ միայն Մարաստանի այլև մյուս բոլոր երկրների ուրբանիստական քարտեզները ներկայացնելիս նա հայտնում է «ուռճացված» և անհավաստի տվյալներ, բայց նրա տեղեկություններն ունեն մեծ կարևորություն: Որոշ վկայություններ, պատահաբար «հայտնվել» են նաև հռոմեացի մատենագիր Ամմիանոս Մարկելլինոսի (Ammianus Marcellinus, մոտ. 330-395 թ. հետո) «Res gestae (Գործք)» աշխատությունում, որը կազմված է եղել 31 գրքերից, սակայն մեզ են հասել միայն XIV-ից սկսած և ժամանակագրորեն վերաբերում են 350-371թթ: Նա խոսում է Սասանյան Իրանի աշխարհագրության մասին և համառոտ տեղեկություններ հայտնում, այդ թվում, մարերի վերաբերյալ: Կան տեղեկություններ նաև բյուզանդացի պատմիչ և աստվածաբան Պավլոս Օրոզիոսի (Paulus Orosius, մոտ. 385-420 թթ.) աշխատությունում, որը նա անվանել է «Պատմությունն ընդդեմ հեթանոսների (Historiae adversum paganos)»: Օգտագործելով իր նախորդների՝ սկսած Հերոդոտոսից աշխատությունները, նա իսկական «գրոհ» է իրականացնում հեթանոսների դեմ: Գտնում են, որ նա շատ դեպքերում, ներկայացնում է աղճատված և կեղծ տվյալներ Մարաստանի կրոնական հավատալիքների վերաբերյալ: Սա բնական էր, քանզի հեթանոսությունն արդեն իրեն լիովին սպառել էր:

Մարաստանի պատմությունն արտացոլված է նաև ***Սասվաժաշնչի***՝ Հին Կտակարան գրքում, որպես հնագույն Ա. Ասիայի տարածաշրջանի կարևորագույն գործոնի: «Ժամանակագրության» մեջ և «Ժողովուրդների աղյուսակում» Եսթերի և Դանիելի գրքերում, որոնք վերաբերում են

Աքեմենյանների կողմից արդեն նվաճված Մարաստանին՝ վերջինիս օրենքներն ու ժամանակագրությունը ներկայացվում է փոխկապակցված պարսկականի հետ: Կան նաև վկայություններ Եսայիին, Երեմիային, Դանիելին վերաբերող մարգարեությունների հատվածներում: Մարերը ներկայացված են որպես փոքրասիական ժողովուրդներից լիդիացիներին, փոյոզիացիներին, տաբալացիներին, ինչպես նաև հույներին և կիմերացիներին «հասակակից» ժողովուրդ: Ժողովրդագրության և աշխարհագրական որոշ հարցերի են վերաբերում Տովիտում և Թագավորաց Դ գրքում պարունակված վկայությունները:

Հույժ կարևոր են նաև *հայ մատենագիրների գործերում* պահպանված վկայությունները: Առաջին հերթին պետք է հիշատակել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, ինչպես նաև «Աշխարհացույցում» պահպանված վկայությունները: Խորենացին իր առաջին գործում խոսում է ինչպես Մարաստանի, որպես տարածաշրջանի կարևորագույն պետության մասին, այնպես էլ հիշատակումներ ունի մարաց Վարբակես, Մոդակիս, Սոսրամոս, Առտիկաս, Դեովկիս, Փռավորտիս, Կվաքսարես և Աժդահակ թագավորների մասին: Ինչ վերաբերում է «Աշխարհացույց»-ին, ապա նրա պատմական հատվածը, ինչպես պարզաբանվել է այժմ, գրվել է պատմիչ Մովսես Խորենացու, իսկ աշխարհագրականը՝ լրացվել է մեր մատենագիր-բնագետ Անանիա Շիրակացու կողմից արդեն VIIդ: Թեպետ Մարաստանի վերաբերյալ պատմա-աշխարհագրական վկայությունները սուղ են, հակիրճ և համառոտ, բայց հույժ կարևոր, քանզի մեր այս երկու մատենագիրներն ոչ թե կրկնում են իրենց նախորդած գրչակիցներին, այլ հայտնում են նոր, մինչ այդ անհայտ կարևոր վկայություններ: Մեծ նշանակություն ունեն նաև Vդ. հայ մատենագիրներ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունում» և Ագաթանգեղոսի նույնանուն աշխատությունում՝ Մարաստանի վերաբերյալ հայտնված սակավաթիվ վկայությունները: Նրանց այս գործն VIIդ.

շարունակել են մեր մյուս երկու նշանավոր մատենագիրները՝ Սեբեոսը, որը գրել է «Պատմություն» աշխատությունը և Մովսես Կաղանկատվացին «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գործը:

Բ. Ուսումնասիրության պատմագրությունը:

Մարաստանի պատմության կամ մարագիտության **սկիզբ պետք է համարել XIX. վերջին քառորդը**: Մինչև 1870-ական թթ. ընկած ժամանակաշրջանը Մարաստանի պատմության ուսումնասիրությունն, եթե մեղմ արտահայտվենք՝ համարյա մատնված էր անուշադրության, եթե չասենք, որ բացի թողի վիճակում էր: Ուսումնասիրողներն միայն օգտագործում էին կամայականորեն առանձին հատվածներ վերոհիշյալ պատմիչներից ու Աստվածաշնչից, շատ դեպքերում իրար էին «սոսնձում» հակասական վկայություններ, որով էլ համարում էին իրենց «առաքելությունն» ավարտված: Մարաստանագիտության կամ մարագիտության զարգացման առաջին կարևոր ազդակ և «ահագանգ» հանդիսացավ ասորեստանյա-բաբելոնա-ուրարտական սեպագրերի համալիր ուսումնասիրությունը: Այս առումով հատկանշական է Ս.Ջ. Գադդի կողմից (C.J. Gadd, 1893-1969թթ. Տես՝ C.J. Gadd, The Fall of Nineveh) 1921թ. «Բաբելոնյան ժամանակագրության» հրապարակումը, որտեղից պարզ դարձավ ոչ միայն Ասորեստանյան Նոր թագավորության անկման թվականը, այլև գիտական հանրությունն վերջնականապես համոզվեց հնում Մարաստանի պետության գոյության վերաբերյալ: Վերջինիս վերաբերյալ 1921թ. առաջին անգամ իր կարծիքն հայտարարեց նշանավոր ինթագետ և ասորագետ Է.Օ. Ֆորրերը (E.O. Forrer, 1894-1986թթ., E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches): Նա հայտնաբերեց Մարաստան տեղանունը ասորեստանյան պրովինցիաների ցուցակում:

Այս շփոթ հաղորդումը անհարիր է ուրիշ ստույգ աղբյուրներից մեզ հայտնի փաստերի հետ: Ասորեստանի մայրաքաղաքն ընկավ 612 թվականին. ճակատամարտը Լիդիայի դեմ վերաբերում է 585

թվականին, սկյութների երևան գալը՝ մոտ 680 թվականին և մարերի անկումը 552 թվականին: Այս թվականները վիճարկման ենթակա չեն և նսեմացնում են Հերոդոտոսի պատմածից բխող թվականները: Սկյութների տիրապետությունը 28 տարի՝ կասկածելի է մնում:

Կ. Գադդի կողմից հատակոտոր **Բաբելոնյան Ժամանակագրությունը** հրապարակելուց հետո փորձել եմ նույն պատմիչին արդարացնել մի քանի կետերում: Այսպես, ընդունում եմ, որ սկյութները վտարել են մարերին 612 թվականին Նինվեի գրավումից հետո և տիրել Ասորեստանին 612-585 թվականներին, ուրեմն՝ 28 տարի, ինչպես ասում է Հերոդոտոսը: Մեր կարծիքով, Բաբելոնյան վավերագիրը հիմք չի տալիս նման պնդման: Տեքստի *umman-manda* արտահայտությունը՝ հիմնական խոչընդոտը, բոլորովին չի վերաբերում սկյութներին, այլ՝ մարերին, եթե ելնենք իրադարձությունների ընթացքից, որը պատմվում է հետևյալ կերպ. Նինվեն ընկնում է 612 թվականին, բայց պետության հոգեվարքը շարունակվում է մինչև 607 թվական և ոչ թե 609: Գադդն ուզեցել է 607 թվականը, որը հաստատված է, փոխել 609 թվականի, հիմնվելով վերոհիշյալ Ժամանակագրության վրա, մինչդեռ վերջինը, ընդհակառակն նախկին թվականն է հաստատում:

Ն.Գ. Ադոնց, Երկեր, Հատ. Դ, Քննական պատմություն Հայոց, Հրատ. պատրաստեց Պ.Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2009, էջ 324.

Սկսվեց, այսպես կոչված, աղբյուրներում պահպանված վկայությունների համադրման պրոցեսը, որի համար անկյունաքար հանդիսացավ Հերոդոտոսի «Պատմությունը»: Այսպես, պարզվեց որ հերոդոտոսյան Դեյոկեսը (հին հուն.՝ Διόκεζ) ասորեստանյան սեպագրերի Դայակկուն էր, որին մ.թ.ա. 715թ. գերել էր Սարգոն II-ը ³: (Corpus Inscriptionum Iranicarum, Inscriptions of Ancient Iran, Vol. 1, The Old Persian Inscriptions, L., 1991, էջ 56 (II, 13-17), L.D. Levine, Two Neo-Assyrian Stelae from Iran, Toronto, 1972 (Royal Ontario Museum, Art and Archaeology Occasional Paper 23), էջ 46-70, տես նաև Հերոդոտոս I, 95-99, 100-102): Այս իրարամերժ վկայությունների հետևանքով է, որ առաջացել է նաև Մարաստանի պատմության հետազոտման

երկու ժամանակագրություններ՝ «համառոտ կամ կրճատ» ու «ծավալուն կամ երկարավուն»:

Հենվելով կատարված հայտնագործությունների վրա Գ.Կ.Շ. Մասպերոն (G.C.C. Maspero, 1846-1916թթ. (Տես՝ G.C.C. Maspero, *The Passing of the Empires: 850 B.C. to 330 B.C.*) առաջիններից մեկն էր, որ անդրադարձավ Մարաստանի ամբողջական պատմության շարադրմանը՝ հիմնվելով Հերոդոտոսից բացի նաև Քսենոփանի վկայությունների վրա: Նա մարերի պատմությունն անվանեց Ասիայում երբևիցե ապրած ժողովուրդներից ամենամութ անցյալ ունեցածը: Խեթագետ Յ. Պրաշեկը (J.V. Prášek, 1853-1925թթ. (Տես՝ J. Prasek, *Geschichte der Meder und Perser*) Հերոդոտոսի Փրատրտեսին նույնացրեց ասորեստանյան աղբյուրներում սխալ հիշատակված Կաշտարիտիի հետ և նշեց, որ առանց սեպագրերի անհնարին է Մարաստանի պատմության հետագա ուսումնասիրությունը: Այս հարցերում կարևոր էր Ֆ.Ու. Կյոնիգի (F.W. König, 1897-1972թթ.) կողմից գրված «Մարաստանցիների և պարսիկների հնագույն պատմությունը (Տես՝ F.W. König, *Alteste Geschichte der Meder und Perser*)» ուսումնասիրությունը: Այս ժամանակից սկսած պատմագրության մեջ չեն դադարում վեճերն, թե որ ճանապարհով են անցել արիացիները, որոնց շարքում էին նաև պարսիկներն ու մարերը, երբ հայտնվեցին Ա. Ասիայում: Հակադրվելով հին աշխարհի պատմության հանրահայտ դեմքերից Է. Մեյերին (E. Meyer, 1855-1930թթ. (Տես՝ E. Meyer, *Forschungen zur alten Geschichte*) նա նշեց, որ արիացիներն անցել են Կովկասով (Է. Մեյերը գտնում էր, որ անցել են Մ. Ասիայով): Այնուհետև, Իրանական սարահարթում, ինչպես գտնում էր Ֆ.Ու. Կյոնիգը՝ նրանց միջև տեղի է ունեցել տարածքային բաժանում, բայց տեղաբնիկները ոչ թե հեռացվել են, այլ շարունակել են ապրել իրենց տարածքներում: Այս հարցադրումներն հետագայում դարձան կովախնձոր շատ մասնագետների համար, ինչպես օրինակ՝ Ի.Մ. Դյակոնովի (И.М. Дьяконов, 1915-1999թթ.

(Տես՝ И.М. Дьяконов, История Мидии), որը կողմնակից էր միջինասիական ներթափանցման տեսակետին և Է.Ա. Գրանտովսկու (Տես՝ Э.А. Грантовский 1932-1995թթ. (Ранняя история иранских племен Передней Азии, նույնի՝ Иран и иранцы до Ахеменидов) միջև, որը պաշտպանում էր Ֆ.Ու. Կյոնիգին: Ի.Մ. Դյակոնովը նաև գտնում էր, որ մարական ցեղային միության ճնշող մեծամասնությունն ունեցել է ոչ-իրանական ծագում:

1930-ական թթ. ամերիկացի ասորագետ և պարսկագետ Ջ.Գ. Կամերոնը (G.G. Cameron, 1905-1979թթ.) փորձեց ամփոփել նախկինում կատարված ենթադրություններն ու մտորումները գրելով «Իրանը վաղ ժամանակաշրջանում (Տես՝ History of Early Iran)» ուսումնասիրությունը: Նա հանգեց այն մտքին, որ իր վերելքի ժամանակ Մարաստանը ունեցել է կարևոր դեր համաշխարհային պատմության իրադարձություններում, չնայած, որ սկյութներին հաջողվել է ժամանակավորապես ընդհատել նրա զոյությունը:

Վեճերին մեծապես ազդեց ֆրանսիացի հնագետ Ռ.Մ. Գիրշմանի 1930-ականթթ. (R.M. Ghirshman, 1895-1979թթ.) իրականացրած պեղումներն ներկայիս Իրանի տարածքում: Կարևոր էր նրա կողմից Սիալկ B մշակույթի հետազոտությունն, որն ունեցավ կարևոր դեր Մարաստանի տեղադրության համար: Հետազայում, (1960-1970-ական թթ.) շարունակելով պեղումներն Մ. Ասիայում, նա սկսեց չբացառել, որ իրանացիներն այս տարածքով են հասել իրենց հայրենի շրջանը: Այս ժամանակ էլ հայտնաբերվեց Նուշ-ի Ջանի մշակույթը, որը մեծապես տարբերվում էր Սիալկ B-ից, քանզի հանդիսանում էր զուտ մարական (Տես՝ R.M. Ghirshman, Perse. Proto-Iraniens, Medes, Achémenides): Այսպիսով, վերոհիշյալ ուսումնասիրողների ջանքերի շնորհիվ կազմվեց Մարաստանի պատմության «ծավալուն» ժամանակագրությունը, որն ընդգրկում էր 728-550թթ., որոշակիացվեցին նաև այս թագավորության սահմանները: Գտնում էին, որ այն եղել է արևմուտքում՝

Համադանի հարթավայրի, Զագրոսի լեռների, իսկ արևելքում՝ Դեմավենդի և Դեշտե-Կեվիրի միջև: Գերիշխող էր այն տեսակետը, որ նրանք անցել են Կովկասով և Անդրկովկասով: Այս ընթացքում կարևոր նշանակություն ունեցավ Ի.Մ. Դյակոնովի կողմից «Մարաստանի պատմություն» սովորածավալ աշխատության ստեղծումը: Հեղինակն իր այս աշխատությունում պաշտպանեց Մարաստանի պատմության վերաբերյալ «ծավալուն» ժամանակագրության տեսակետը: Նա առաջինն էր, որ եզրակացրեց, որ Մարաստանում սկյութական գերիշխանությունը տևել է 653/52-625թթ., սակայն համարում էր, որ դա կրել է միայն անվանական (նոմինալ) բնույթ, քանզի սկյութներին հետաքրքրել է միայն տրված հարկերը: Այս խնդիրների պարզաբանման մեծապես աջակցեցին Բ.Բ. Պիոտրովսկու (Б.Б. Пиотровский – 1908-1990թթ.) մենագրություններն Ուրատույի պատմության, մշակույթի, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացումների վերաբերյալ Տեւ՝ Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту, М., 1944, նույնի՝ Ванское царство (Урарту), Ереван, 1946, նույնի՝ Ванское царство (Урарту), М., 1959, նույնի՝ Искусство Урарту VIII-VI вв. до н. э., М., 1962):

Այս ընթացքում կարևոր գործերով հանդես եկան նաև Գ.Ա. Մելիկիշվիլին (գ.ճ. ძე მელოქიშვილი, 1918-2002թթ. (Տեւ՝ Г.А. Меликишвили Урартские клинообразные надписи, М., 1960) և Վ.Ի. Աբաևը (В.И. Абаев, 1900-2001թթ.): Վերջինս նշում էր, որ դեռ II հազ. ամենասկզբներին իրանական ցեղերն զբաղեցրել էին ներկայիս Ռուսաստանի մերձսևծովյան տարածքները, որտեղից էլ անցելով Կովկասը՝ մերձկասպյան հատվածով եկել են Իրան (Տեւ՝ В.И. Абаев, Скифо-европейские изоглоссы): Ֆրանիացի հետազոտող Ռ. Լաբատը (R. Labat, 1904-1974թթ. (R. Labat, Elam c. 1600-1200B.C.) կտրուկ դեմ էր Ի.Մ. Դյակոնովի առաջադրած մարաստանյան ժամանակագրությանը՝ նշելով որ, նրանք կարող էին իշխել ամենաշատը 150 տարի:

Փաստորեն *անցած դարի երկրորդ կեսից* արդեն առկա էր Մարաստանի ամբողջական պատմությունն: Սկսվեցին ծավալուն քննարկումներ՝ սկյութների ունեցած դերի վերաբերյալ Մարաստանի և Ա. Ասիայի պատմության մեջ: Է.Ա. Գրանտովսկին գտնում էր, որ իրանալեզու բնակչությունն ներկայիս հյուսիս-արևմտյան Իրանում գերիշխող դեր է ունեցել առնվազն մ.թ.ա. IX-VIII դդ: Նրա այս տեսակետն ամփոփ ներկայացված է «Առաջավոր Ասիայի իրանական ցեղերի վաղ պատմությունը» մենագրությունում: Հեղինակը մեծ նշանակություն էր տալիս անվանակոչման և տեղագրական հարցերի լուսաբանմանը: Ներկայումս Լ.Դ. Լևինը (L.D. Levine, Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros, Toronto, L., 1974) մեծ աշխատանք է կատարել Մարաստանի պատմա-աշխարհագրության ուսումնասիրության բնագավառում: Դա տեղի ունեցավ այն օրերին, երբ որոշ հետազոտողներ սկսեցին կասկածանքի տակ դնել այս պետության գոյության հարցն ընդհանրապես: Ս.Ս. Բրաունն (S.C. Brown, The Medikos Logos of Herodotus and the Evolution of the Median State, Method and Theory, Leiden, 1988, էջ 71-86) ավելի հանգամանալից և մանրամասն հետազոտեց Մարաստանի պատմա-աշխարհագրական խնդիրները և, այդ ընթացքում աշխատում էր պարզել այն անհամաձայնությունները, որ կան այս երկրին վերաբերող գրավոր աղբյուրներում և սեպագիր տեքստերում: Նա ևս պաշտպանում էր երկու Մարաստանների գոյությունը, որը նախկինում առաջարկել էր Ի.Ս. Դյակոնովը, բայց դրանք բացատրում էր մի փոքր այլ կերպ: Նա գտնում էր, որ ասորեստանցիներին հայտնի Մարաստանը եղել է Զագրոսում, իսկ մյուսը՝ առաջինից արևելք: Նա նշում էր, որ Հերոդոտոսին հայտնի է եղել միայն վերջինը: Այս հետազոտողների հետ միաժամանակ հնագետները շարունակում էին ուսումնասիրել բուն տարածքը: Այժմ առավել քան միտված են այս երկրի պատմությունն ուսումնասիրելիս առաջնահերթ տեղ

հատկացնել սեպագրերին և հնագիտական տվյալներին: Մնում է չլուծված ամենակարևորներից մեկը՝ Մարաստանի սահմանների հարցը: Պատմաբանների մի մասը կողմնակից է Է.Է. Հերցֆելդի (E.E. Herzfeld, 1879-1948թթ.) կարծիքին, որ այն հանդիսացել է աշխարհակալ տերություն, իսկ մյուսները համարում են, որ դա հորինված է Հերոդոտոսի կողմից և նրա երևակայության արդյունքն է: Այսպիսի տեսակետ ունի Սանսի-Ուիլերբերգը (H. Sancisi-Weerdenburg, Achaemenid History, Ed. by H. Sancisi-Weerdenburg, Leiden, 1987-1998, Vol. I-XI): Հայտնի հետազոտողներից Ս. Չավադսկին (S. Zawadzki, The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in Light of the Nabopolassar Chronicle, Poznan, 1988) գտնում է, որ Մարաստանը ամենակարևոր դերն է ունեցել Ասորեստանի կործանման խնդրում և հենց այստեղից էլ սկսվել է նրա վերելքը:

Մարաստանի մշակույթի ուսումնասիրության համար կարևոր են Վ.Գ. Լուկոնինի (В.Г. Луконин, 1932-1984թթ. Стен Искусство Древнего Ирана, М., 1977, նույնի՝ Древний и раннесредневековый Иран, М., 1987, В.Г. Луконин, М.А. Дандамаев, Культура и экономика древнего Ирана, М., 1980, В.Г. Луконин, Искусство Древнего Ирана, М., 1977, նույնի՝ Древний и раннесредневековый Иран, М., 1987) հոդվածներն ու մենագրությունները: Այս հարցերին են նվիրված նաև Լ. Վանդեն-Բերգեյի և Ռ. Ջոֆֆրոյի (L. Vanden-Berghe, R. Joffroy, Bronzes of Luristan-Caucasus, Bruxelles, 1973) որոշ հետազոտությունները:

Մարաստանի պատմության վերաբերյալ գրված վերջին հետազոտություններից պետք է առանձնացնել նաև Ի.Ն. Մեդվեդսկայայի աշխատությունները (Стен И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империй (IX-VI вв. до н.э.). История мидийского царства, նույնի՝ История мидийского царства. VII-VI вв. до н.э.): Վերջինս մեծ ուշադրություն է հատկացրել ինչպես հարցի պատմա-աշխարհագրական կողմին, այնպես էլ Մարաստանի պատմական զարգացման շրջադարձային խնդիրներին, այդ թվում նաև երկու ժամանակագրությունների

մեկնաբանությանը: Կարևոր են նաև նրա կողմից կիրմերացիների և սկյութների մասին հարցերի վերլուծությունը, որպես կարևոր գործոնի՝ ողջ Ա. Ասիայի տարածաշրջանում: Որոշ չափով այս աշխատությանը մոտ է Ու. Կուլիկանի ուսումնասիրությունը (У. Куликан, Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов): Ուսումնասիրողն նաև մեծ ուշադրություն է հատկացրել տարիներ շարունակ տարածաշրջանում տեղի ունեցած պեղումների քննարկման խնդրին և, դրա հետ կապված խնդրի մշակության զարգացման նշանակությանը:

Հիմնականում Մարաստանին առնչվող որոշ հարցեր արդեն կես դարից ավելի է, ինչ դարձել են նաև *հայագիտության* ամենակարևոր խնդիրներից և ուսումնասիրության հիմնահարցերից: Այս առումով խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է ա) Հայաստանի հատկապես քաղաքական կացության հարցի մեկնաբանությանը, որը առնչվում է կապված Խորենացու, ապա նաև Հերոդոտոսի և մասամբ Քսենոփոնի վկայությունների լուսաբանման հետ: Կարևոր է նաև Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կացության խնդրի վերլուծությունը՝ մարաստանյան տիրապետության շրջանում, բ) Հայ-մարական սահմանների հարցերի մեկնաբանությանը: Ուսումնասիրողներից առաջին հերթին պետք է հիշատակել նշանավոր պատմաբան Ն.Գ. Ադոնցի (1871-1942թթ.) անունը, որի «Քննական պատմություն հայոց» կապիտալ աշխատությունը ճանապարհի հարթեց դեպի հայոց պատմության հնագույն ակունքների պարզաբանումը: Հեղինակն իրավացիորեն իր շարադրանքն սկսում է, ինչպես ինքն է նշում՝ «արևելքի պատմության ընդհանուր ակունքների» վերլուծությամբ մեծ տեղ հատկացնելով աքքադա-ելամական դարաշրջանին, այդ թվում և Հայաստանի տարածքում կատարված իրադարձություններին: Սակայն նրա հիմնական խնդիրն է եղել Ուրարտուն և դրանից հետո կատարված իրադարձությունները մինչև Երվանդունների

գահակալության ավարտը, որտեղ գոյություն ունեն դեռևս շատ չպարզաբանված հարցեր:

Այս գործը շարունակեց նշանավոր պատմաբան, գրող, գրականագետ Լեոն (Ա. Գր. Բաբախանյան, 1860-1932թթ.), որի անունն ու կատարած գործը դժբախտաբար, համարյա մոռացության է մատնվել: Իր «Հայոց պատմություն» աշխատության առաջին գրքում նա մեծ տեղ է հատկացնում Ուրարտույի, ապա Երվանդական Հայաստանի և Մարաստանի ու Մաննայի փոխհարաբերություններին, ինչպես նաև Աքեմենյան դարաշրջանին: Որոշ չափով անդրադարձ կա նաև Էլամի գերիշխանության ժամանակների վերաբերյալ, հատկապես Էլիպի պետության հետ կապված: Ակադ. Հ.Հ. Մանանդյանը (1873-1952թթ.) իր «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» աշխատությունում ևս մեծ տեղ է հատկացրել նախ հայ-մարական, ապա հայ-մարա-աքեմենյան փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությանը: Նա գրել է նաև պատմա-աշխարհագրական հոդվածներ Ուրարտույի պատմության և հին Հայաստանի միջազգային առևտրում ունեցած դերի ու նշանակության և այլ առանձին հարցերի կապակցությամբ, որոնք կարևոր են պատմա-աշխարհագրական ու սոցիալ-տնտեսական ճշգրտումների տեսանկյունից (Տես՝ Я.А. Манандян, О некоторых спорных проблемах истории и географии Армении, նույնի՝ О местонахождении древних стран армянского нагорья Уруатри и Наири, նույնի՝ Маршруты походов Салманасара III и Саргона II против Урарту (в 857 и 713гг. до н.э.), նույնի՝ О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (Vв. до н.э.-XVв. н.э.): Ուրարտույի և նրան ժամանակակից պետությունների պատմության ուսումնասիրության վերաբերյալ կարևոր ուսումնասիրության հեղինակ է նաև Գ.Ա. Ղափանցյանը (1887-1957թթ.), որը մեծ դեր է կատարել ինչպես Ուրարտույի պատմության ուսումնասիրության, այնպես էլ ուրարտա-ասորա-մարաստանյան փոխհարաբերությունների և հատկապես

լեզվաբանա-հնագիտական բնագավառներում (Տես՝ Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, նույնի՝ Хайаса - колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947):

Ս.Ս. Երեմյանը (1908-1992թթ.) իր «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» գործում մեծ տեղ է հատկացրել հայկական տեղանունների տեղադրման և ծագումնաբանության խնդիրներին, որոնց մի մասն ունեն նաև, ինչպես պարզաբանում է հեղինակը, մարաստանյա-իրանական ծագում (Երեմյան Ս.Ս. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա) Երևան, 1963, նույնի՝ Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 91-120, նույնի՝ Կիմմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 89-115): Իր երկու գործերում Գ.Խ. Սարգսյանը (1926-1998թթ.) հետազոտում է մասամբ Մարաստանի, իսկ հիմնականում Աքեմենյան տերության ազդեցությունը Հայաստանի նկատմամբ ինչպես գաղափարա-մշակութային առումով, այնպես էլ զարգացման սոցիալ-տնտեսական ասպարեզում: Հարցադրումներից վերջինս ունի մեծ նշանակություն, քանզի ուսումնասիրության այս բնագավառին վերաբերող հետազոտությունների թվաքանակն խիստ սահմանափակ են (Գ.Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962, նույնի՝ Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966):

Որոշ հարցադրումների պատասխանները կարելի է գտնել նաև Թ.Խ. Հակոբյանի (1917-1989թթ.) և Ս.Մ. Կրկյաշարյանի (1923-2011թթ.) աշխատություններում, որոնք վերաբերում են պատմա-աշխարհագրական խնդիրներին և կառավարման պետական համակարգին (Թ.Խ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր),

Երևան, 1968, Ս.Մ. Կրկյաշարյան, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, նույնի՝ Երվանդունիների արքայատոհմի մասին, ՊԲՀ, 1971, № 1, էջ 179-186, նույնի՝ Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը, (մ.թ.ա. VI - մ.թ. IV դդ., Երևան, 2005):

Հայ-մարաստանյա-պարսկական սահմանների խնդիրը (մ.թ.ա. VI դ. վերջերից մինչև III դ. վերջ) ուսումնասիրվել է Գ.Ա. Տիրացյանի (1926-1993թթ.) կողմից գրված հոդվածներում: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև վերջինիս հեղինակած հին Հայաստանի մշակույթին վերաբերող մենագրությունը, որտեղ տրված են նաև Մարաստանի և Աքեմենյան Իրանի՝ հին Հայաստանի վրա ունեցած ազդեցության մասին հարցերի պատասխանները (Г.А. Тирацян, Культура древней Армении. VIв. до н.э.-IIIв. н.э. (по археологическим данным): Գ.Ա. Տիրացյանի հոդվածներին իր թեմատիկայով բավականին մոտ է Է.Լ. Դանիելյանի (1944-2017թթ.) հոդվածներից մեկը, որը վերաբերում է մ.թ.ա. VII-VII դդ. Հայաստանի պատմության հարցերին (Տես՝ Է.Լ. Դանիելյան, Հայաստանի մ.թ.ա. VII-VII դդ. պատմությունից, ԼՀԳ, 1974, № 11, էջ 72-86):

1971թ. հրատարակվեց «Հայ ժողովրդի պատմություն» աշխատության ակադեմիական հրատարակչության առաջին հատորը, որտեղ մեզ հետաքրքրող հարցերի հեղինակներ են հանդիսանում Ս.Տ. Երեմյանը և Գ.Ա. Տիրացյանը: Նրանց կողմից մեծ ուշադրություն է հատկացվել Երվանդական Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությունը, այդ թվում հայ-մարական փոխհարաբերություններին, Աքեմենյանների կողմից Հայաստանի նվաճման, ինչպես նաև 522թ. այստեղ տեղի ունեցած մի քանի ապստամբությունների վերլուծության հարցերին: Կարևոր է նաև երկրի սոցիալ-տնտեսական և կառավարման համակարգին վերաբերող խնդիրների ուսումնասիրությունը: Ուշագրավ է նաև Ս.Վ. Սարգսյանի (1899-1981թթ.) «Հայ ռազմական արվեստի պատմությունից»

աշխատությունը, որտեղ հեղինակը քննարկում է վերջինիս ծագման խնդիրները հին Հայաստանում, այդ թվում նաև հպանցիկ Ուրարտույի շրջանում, իսկ առավել հանգամանալից մարաստանա-աքեմենյան գերիշխանության դարաշրջանում:

Կարևոր են նաև Ն.Վ. Հարությունյանի Ուրարտույին վերաբերող հետազոտությունները, որոնք մեծապես լույս են սփռում նաև մ.թ.ա. I հազ. կեսերին հայ-մարաստանյա-աքեմենյան առնչություններին և ունեն կարևոր դեր տարածաշրջանում կատարված դեպքերն ուսումնասիրելու համար (Տես՝ Н.В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, նույնի՝ Бийнили-Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики, որը վերահրատարակվել է նաև Ս. Պետերբուրգում 2006թ., Տես՝ СПб., 2006թ., նույնի՝ К чтению и интерпретации урартских надписей из Лчашена. Проблемы, поиски, суждения, Ленинград, նույնի՝ Топонимика Урарту, Ереван, 1985, նույնի՝ Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001 ստվարածավալ աշխատությունները): 1970-1980-ական թթ. բավականին ծավալուն աշխատանք խնդրի պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրության տեսանկյունից կատարվեց Ռ.Հ. Հեյուսենի (իսկական ազգանունը Հյուսենյան, 1934-2018 թթ.) կողմից: Նա տվեց ոչ միայն հին Հայաստանի պատմա-աշխարհագրական ամբողջական նկարագիրը, այլ մեծ տեղ հատկացրեց Երվանդական Հայաստանի պետական սահմանների ճշգրտման խնդիրներին (Տես՝ R.H. Hewsen, Introduction to Armenian Historical Geography, REArm., T. XIII, Paris, 1978-1979, էջ 77-97, նույնի՝ Introduction to Armenian Historical Geography, II, The Boundaries of Achemenid Armenia, REArm, T. XVII, Paris, 1983, էջ 123-143p, նույնի՝ Introduction to Armenian Historical Geography, III, The Boundaries of Orontid Armenia, REArm, T. XVIII, Paris, 1984, էջ 347-366):

Կարևոր են նաև Ե.Հ. Գրեկյանի կողմից գրված բազմաթիվ հոդվածներն այս հարցերի կապակցությամբ: Նրա գիտական հետաքրքրությունների ոլորտն ընդգրկում է Բիայնիլի-

Ուրարտույի, Հայկական լեռնաշխարհի այլ վաղպետական կազմավորումների, ինչպես նաև հին Ա. Ասիայի տարբեր երկրների պատմությանն ու պատմական աշխարհագրությանը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն, հոգևոր մշակույթն, հնագիտությանն ու հնամիջավայրին վերաբերող հարցեր: Կարևոր են Ուրարտույի թագավորության վերջին շրջանին նվիրված նրա գործերը: Դրանք նպաստում են նաև Մարաստանի պատմության խնդրահարույց դրվագների պարզաբանմանը: Կարևոր են նաև Մանայի թագավորությանը վերաբերող նրա աշխատանքները: Հեղինակը կատարել է նաև աղբյուրագիտական մեծ աշխատանք: Ե.Հ. Գրեկյանի ուսումնասիրություններից պետք է առանձնացնել «Մանայի թագավորության վարչա-քաղաքական միավորների և դրանց տեղադրության շուրջ», «Ուրարտու և Մանա (մերձուրմյան ավազանում ուրարտական տիրապետության հաստատման խնդրի շուրջ)», «Վանի թագավորության անկման խնդրի շուրջը», «Քաղաքաշինությունը և քաղաքաշինական միտքը Բիայնիլի – Ուրարտուում» գործերը: Որոշ հարցերի պատասխաններն պատմա-մշակութային և պատմա-հնագիտական տեսադաշտերից կարելի է գտնել Հ. Ավետիսյանի, Ա. Բորիսյանի և Ս.Գ. Հմայակյանի մենագրություններում (Տե՛ս Հ. Ավետիսյան, Ա. Բորիսյան, Ուրարտուի հնագիտություն (Ամրոց-բնակավայրեր և դամբանային համալիրներ, Երևան, 2010, Ս.Գ. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990):

Այս հարցերի կապակցությամբ կարևոր աշխատանք է կատարվել նաև Հ.Գ. Խորիկյանի կողմից: Ճիշտ է, նրա ուսումնասիրությունները հիմնականում վերաբերում են Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչա-քաղաքական բաժանումներին, այդ թվում նաև նրա կազմում գտնված հայկական սատրապության (կամ սատրապությունների) հարցերին, բայց կարևոր են նաև նրա դիտարկումները Իրան-

Մարաստան-Երվանդական Հայաստան սահմանային հարցերի վերլուծության կապակցությամբ: Ուսումնասիրողն իր աշխատանքներում զարգացրել է այն տեսակետը, որ Հայաստանը բաժանված չի եղել երկու՝ XIII և XVIII սատրապությունների, ու վերջինս էլ գտնվել է Կուր գետի և Կովկասյան լեռների միջև: Վերջին տարիներին Հ.Գ. Խորիկյանը զբաղվում է Աքեմենյան տերության ողջ սատրապական համակարգի ուսումնասիրությամբ և, ըստ այդմ էլ, մանրամասն ուսումնասիրել է Աքեմենյան դարաշրջանի մարական սատրապության և վերջինիս կազմում բնակվող ցեղերի պատմության ամենատարբեր հարցերը: Բնականաբար, Աքեմենյան տերության վարչական բաժանման և էթնիկական հարցերի ուսումնասիրությունը կատարելիս Հ.Գ. Խորիկյանը դուրս է եկել մ.թ.ա. VI-IV դարերի տարածաժամանակային իրողություններից և քննարկել նաև նախորդող ու հաջորդող դարաշրջանների պատմության տարբեր հարցեր, որոնք կապված են եղել Ուրարտուի, մարական թագավորության, խեթական տերության և այլ երկրների պատմության լուսաբանման հետ (Տես՝ Հ.Գ. Խորիկյան, Աքեմենյան Պարսկաստանի մարական սատրապության տարածքը և սահմանները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXX, Եր., 2016, էջ 57-93, նույնի՝ Ատրպատականի և Մեծ Մարաստանի մ.թ.ա. I – մ.թ. I դարերի պատմական աշխարհագրության մի քանի հարցերի շուրջ, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2012, թիվ 1-12, էջ 175-208, նույնի՝ Ատրպատականի պատմական աշխարհագրության մի քանի հարցերի շուրջ, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Վանաձոր, 2012, էջ 79-90, նույնի՝ Հին Հայաստանի տարածքը մ.թ.ա. VI-IV դարերում՝ ըստ Մովսես Խորենացու, Վեմ, 2011, թիվ 2, էջ 154-163, նույնի՝ Կադուսիների ցեղը հին աղբյուրներում, ՊԲՀ, 2011, № 3, էջ 213-228, նույնի՝ Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները VI-IV դարերում, ՊԲՀ,

2005, № 3, էջ 173-192, նույնի՝ The Western and Southern Boundaries of Satrapic Armenia in the VI-IV Centuries B.C., Journal of Armenian Studies. International Review of Armenian Studies, 2015, № 2 (8), էջ 41-68): Առանձին խնդրահարույց հարցեր՝ կապված պատմական աշխարհագրության հետ քննարկվել են Հ.Ժ. Հարությունյանի կողմից: Դրանք վերաբերում են ինչպես Էլամի և Մարաստանի սահմանների ուսումնասիրությանն ըստ «Աշխարհացույց»-ի, այնպես էլ Երվանդական Հայաստանի և Մարաստանի միջև ձևավորված պատմական սահմանների վերլուծությանն ըստ Հեկատեոս Միլեթացու և հետագա դարաշրջանի պատմիչների (Տես՝ Հ.Ժ. Հարությունյան, Երվանդունիների թագավորությունն ըստ հույն մատենագիրների /Հեկատեոս-Հերոդոտոս-Քսենոփոն/, Հանդես ամսօրեայ, հայագիտ. ուսումնաթերթ, Վիեննա-Եր., 2008, էջ 41-78, նույնի՝ Гекатей Милетский как основоположник науки исторической географии, Мавродинские чтения, СПб., 2008, էջ 402-405, նույնի՝ Царство Оронтидов согласно «Описанию земли» Гекатея Милетского, Иран-наме, Алматы, 2012, № 3, էջ 150-174, նույնի՝ Древнеиранские государства (Элам и Мидия) согласно данным «Древнеармянской географии» или «Ашхарацуйц», Tractus aevorum 5(1), Белгород, 2018, էջ 111-134):

Ստուգողական հարցեր

1. Հին աշխարհի ո՞ր պետությունների կողմից կազմված սեպագիր տեքստերում կան վկայություններ Մարաստանի մասին: Ի՞նչ տարբերակիչ առանձնահատկություններ ունեն ասորեստանյան սեպագրերը:
2. Անտիկ (հունա-հռոմեական) և բյուզանդական մատենագիրներից ովքե՞ր են անդրադարձել Մարաստանին:
3. Ի՞նչ վկայություններ կան Աստվածաշնչում և հայ պատմիչների գործերում Մարաստանի մասին:
4. Ինչպե՞ս ծագեց Մարաստանի ուսումնասիրության պատմագրությունը և զարգացման ինչպիսի՞ ուղի անցավ XX դարի առաջին կեսին:

5. Ինչպիսի՞ զարգացում ունեցավ Մարաստանի ուսումնասիրության պատմագրությունը XX դարի երկրորդ կեսին:

6. Հայ հետազոտողներից ովքե՞ր են զբաղվել Մարաստանի պատմության ուսումնասիրությամբ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Н.А. Астафьев, Летописи ассирийских царей, СПб., 1879; И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 12-15; Н.А. Астафьев, Летописи ассирийских царей, ЖМНП, 1879, № 6, էջ 176, 199; А.С. Piepkorn, Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal, Vol. I, Chicago, 1933, էջ 4 և հաջ.

² Տես՝ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, էջ 553-578 (Պատմահայր Հերոդոտոսը գուլիսը – հեղ. Գ.Խ. Սարգսյան); А.И. Доватур, Повествовательный и научный стиль Геродота, Л., 1957; Т.И. Кузнецова, Т.А. Миллер, Античная эпическая историография, Геродот, Тит Ливий, М., 1984; S.C. Brown, The Mēdikos Logos of Herodotus and the Evolution of the Median State, Ed. A. Kuhrt and H. Sancisi-Weerdenburg, Achaemenid History III, Method and Theory, Leiden, 1988, էջ 71–86.

³ Տես՝ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 204; М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 51; У. Куликан, նշվ. աշխ., էջ 47-49, И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империи, էջ 127-128; М.А. Дандамаев, В.Г. Глуконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 73; И.Н. Медведская, Дейок, Фраорт и хронология мидийской династии, ВДИ, 2004, № 2, էջ 94-100; G.G. Cameron, History of Early Iran, Chicago, 1936, էջ 150 և հաջ; CHI, Vol. II, էջ 35 և հաջ; F.W. König, Bît-Daiukku/i, RA, I, էջ 38; J. Miller, Deiokes, in Pauly-Wissowa, IV/2, էջ 99; G. Smith, Assyrian History. Additions to the History of Tiglath-Pileser II, Zeitschrift für Ägyptische Sprache, 1869, 7, էջ 92-100, 106-12.

ԳԼՈՒԽ VI

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԻՐԱՆԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ Մ.Թ.Ա. IX-VII ԴԴ. (ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ, ՈՐԱՐՏՈՒ, ՍԿՅՈՒԹՆԵՐ ԵՎ ԿԻՄԵՐՆԵՐ)

§ 1. ՄԱՐԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՍՈՐԱ-ՈՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա) Ասորա-ուրարտական հակամարտությունները IX-VII դդ. և Մարաստանը: Մ.թ.ա. IX-VII դդ. Մարաստանում և հարակից տարածքներում կատարված իրադարձությունների ուսումնասիրությունն առայժմ հնարավոր է միմիայն սեպագիր տեքստերում պահպանված վկայությունների վերլուծությամբ:

Մարաստանյան տարածքներն համաշխարհային իրադարձությունների *կենտրոնում հայտնվեցին մ.թ.ա. IXդ.* սկսած և դա կապված էր այդ տարածքների նկատմամբ ասորեստանցիների ցուցաբերած «հավակնություններով»: Այս «հավակնությունների» անկյունաքարը դրվեց Աշշուրնացիբապալ II-ի կողմից (884-859/858թթ.), որը աչքի ընկավ ոչ միայն որպես տաղանդավոր զորավար, այլև հմուտ դիվանագետ, բայց նաև չափից ավելի դաժան մարդ, որը իր նպատակներին կարող էր հասնել ամենաբիրտ և դաժան միջոցների կիրառմամբ: Դեռ 883թ. նա նախ արշավեց դեպի արևելք, ապա իրականացնելով կտրուկ շրջադարձ՝ մայրաքաղաք Նինվեյից շարժվեց դեպի հյուսիս, Նիբուր լեռան տարածքը (883թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին): Այն գտնվում էր ներկայիս Ջուդի-դադի տարածքում՝ Տիգրիսի ձախ ափին: Նա այստեղ կազմակերպեց իսկական սպանդ, որտեղից գնաց դեպի Կադմուխ երկիր, ապա մուշկերի տարածք, որոնք թանկարժեք նվերներով ու հարկերով «դիմավորեցին» նրան, հավանաբար տեղյակ լինելով մինչ այդ նրա կողմից կազմակերպած ջարդի ու սպանդի վերաբերյալ (A.K. Grayson, The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, Vol. 2, Assyrian Rulers of the First Millennium B.C. (1114-859 B.C.), Toronto, 1991, էջ 189-386) ¹: 882թ. նա իրականացրեց նոր արշավանք դեպի հյուսիս, քանզի տեղի էին ունեցել ապստամբություններ իր տիրապետության դեմ և ճնշեց այդ ընդվզումները: 881թ. նրա զորքերը ներխուժեցին Ջամուա երկիր (Zamua, կոչվել է նաև Mazamua), որը գտնվում էր Փ. Ջաբ գետի վերին հոսանքի շրջանի և Դիյալայի միջև: Այն նույնացվում է Ման(ն)ա երկրի հետ (ուրարտ. սեպագրեր.՝ KUR Mana, KUR Manani, աքքադ.՝ Mat Mannat, Mat Munna, Mat Manas, էլամ.՝ HarMinija, հին պարսկ.՝ Ar-Mina, Ar-Minija, ասոր.՝ Ar-Meni), որը եղել է Հայկական լեռնաշխարհում՝ Ուրմիա լճի տարածքում և գոյություն է ունեցել X/IX-VIIIդդ: Այն այսպես է կոչվել ի պատիվ լույսբեյների ցեղերից մեկի: Այստեղի կառավարիչ

Նուր-Ադադը չի կարողացել դիմակայել և դիմել է փախուստի: Որոշ կառավարիչներ կորուստներից և կոիվներից խուսափելու համար՝ հոժարակամ հայտնել են իրենց հպատակության մասին: Հայտնի է, որ 879թ. Աշշուրնացիքապալ II-ը կազմակերպել է իր հինգերորդ արշավանքը դեպի մարաստանյան տարածքներ, իսկ 866թ. տեղի է ունեցել արդեն թվով իներորդը: Նա կարողացել է ճնշել նաև Բիտ-Ջամանի իշխանության կողմից կազմակերպված ապստամբությունը, որը ղեկավարել է Իլանուն ²:

Աշշուրնացիքապալի գործը շարունակել է նրան հաջորդած Սալմանասար III-ը (859/58-824թթ.): Եթե կառավարման սկզբում նա զբաղված էր հյուսիս և հարավսիրիական տարածքների հարցերի կարգավորմամբ, ինչպես նաև Ուրարտույի պետության առաջացումն ու կազմավորումն ամեն կերպ արգելակելով, ապա գահակալման վերջին շրջանում ստիպված էր զբաղվելու նաև հյուսիսային խնդիրներով: Չի բացառվում, որ Ուրարտույի դեմ պայքարի ընթացքում նա որոշակի ուշադրություն է հատկացրել նաև մարաստանյան տարածքներին, սակայն այս մասին ուղղակի վկայություններ առայժմ չկան: Հայտնի է, որ իր գահակալության 27-րդ տարում (831թ.) արդեն ծերացած Սալմանասարը իր տուրտան (այսպես էր կոչվում այս երկրում ռազմական բարձրագույն աստիճանը) Դայան-Աշշուրին հրամայել է Բիտ-Ջամանի տարածքով արշավել Ուրարտու, իսկ 30-րդ տարում (828թ.) վերջինս ղեկավարել է Ներքին Ջամուայի փոքրիկ իշխանությունների, ինչպես նաև Մանայի դեմ արշավանքը: Եթե այդ տարի Մանան առանձնապես չտուժեց, ապա 827թ. կազմակերպված ներխուժման ժամանակ տեղի ունեցան ավելի մեծ ավերածություններ: Դայան-Աշշուրը գրավեց նաև Բուշտու լեռնային ամրոցը, որը գտնվում էր Մանա և Պարսուա երկրների միջև, ապա ներխուժեցին Ջամուա:

Ասորեստանյան նվաճումների քաղաքականությունն Մարաստանում և հարակից տարածքներում արմատապես

փոխվեց Շամշի-Ադադ V-ի (824-811թթ.) գահակալման տարիներին, քանզի արդեն նախահարձակվողի դերում սկսեց հանդես գալ Ուրարտուն, որովհետև Սալմանասարի կառավարման վերջին շրջանում անընդհատ տեղի էին ունենում ապստամբություններ: Չհանդուրժելով այս իրավիճակը նորաթուխ թագավորը 822թ. իրականացրեց հետախուզական արշավանք դեպի հյուսիս, որը կրկնվեց նաև հաջորդ տարի: Ետ վերադարձի ճանապարհին նա հրամայեց նաև կոտորել Մանայի արևմուտքում բնակվող սուներիացիների ցեղին ³: Սրան հաջորդեցին արշավանքները դեպի Մարաստան և Մանա, որոնք սկսվեցին 820թ: Մարաստանում այդ ժամանակ ցեղային միության առաջնորդ էր հռչակվել Խանասիրուկը, որը փորձեց ամրանալ ու թաքնվել Էլբուրսի շրջանում, բայց անօգուտ: Շամշի-Ադադն հարկադրեց նրան դուրս գալ թաքստոցից և հաղթեց: Նրանք ավերեցին 1200 բնակավայրեր, այդ թվում գլխավոր ամրոցը՝ Սագբիտուն: Այս պատերազմից հետո ասորեստանցիներին հարկատու դարձան Մարաստանի և Պարսուա երկրի 28 կառավարիչներ (A.K. Grayson, Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia B.C., The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 1, էջ 258, նույնի՝ Assyrian Rulers of the Early First Millenium B.C. 858-745 B.C., The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 3, էջ 183-186) ⁴:

Այս արշավանքից հետո ասորեստանցիների մոտ տեղի ունեցավ գաղափարական շրջադարձ (*IXդ. վերջերից*)՝ **կապված Մարաստանի տեղի և դերի գնահատման խնդրի հետ**: Նրանք համոզվեցին, թե ինչպիսի կարևոր ռազմա-ստրատեգիական դիրք ունի այս տարածքը՝ դեպի հյուսիս արշավանքների իրականացման հարցում: Հատկապես կարևոր էր Խորասանյան տարածքի դերը, որը ռազմականից զատ ուներ նաև մեծ տնտեսական դերակատարություն: Մարաստանն հանդիսանում էր նաև այն ժամանակի ձիաբուծության ամենակարևոր կենտրոնը, որին ցանկանում էր տիրել նաև Ուրարտուն: Այսպիսով, IXդ. վերջերից Ասորեստանն սկսեց

հավակնություններ տաձել մարաստանյան տարածքների հանդեպ և, հրաժարվեց մերձուրմիյան շրջանները գրավելու մտադրությունից: Սա սկսվեց Ադադ-ներարի III-ի (810-783 կամ 781թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանից: Նա, ինչպես նշված է տեքստերում, կազմակերպել է առնվազն 6 արշավանք դեպի՝ Մարաստան՝ 809-ից մինչև 787թթ., ինչպես նաև 4 արշավանք՝ դեպի Մանա 807-799թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում ⁵: Առաջին արշավանքներն, ավելի ստույգ, կազմակերպվել են նրա մոր՝ Շամիրամ թագուհու կողմից, որն իշխել է մինչև թագավորի չափահաս դառնալը (805թ.): 807թ. Մանայի դեմ արշավանքի ժամանակ տեղի է ունեցել ընդհարում նաև Ուրարտույի Մենուա թագավորի (Մինուա, 810-786թթ.) զորքերի հետ, որը նույնպես ցանկանում էր այստեղ հաստատել իր գերիշխանությունը: 806թ. նա կազմակերպեց նոր արշավանք Ուրարտույի և Մանայի դեմ: Այս արշավանքների մասին կան միայն «թուուցիկ» վկայություններ, ինչպես օրինակ՝ Նեմրուդի արձանագրությունում (հուն.՝ Όρος Νεμρούτ, Տավրոսի լեռնաշղթայում, հնագույն Կոմագենե երկրում), որը երևի կազմվել է 802թ: Ադադ-ներարիի և Շամիրամի աննալներում, այս կապակցությամբ վկայություններն, իսպառ բացակայում են: Այլ տեքստերից մասնավորապես հստակ բացահայտվում է, որ ասորեստանցիներն ունեցել են անհագ տարածքային հավակնություններ մարերի երկրի, Մանայի, Պարսուայի, Ալլաբրիի (գտնվել է Փ. Զաբի վերին հոսանքի տարածքում) և այլ տարածքների նկատմամբ, մինչև Կասպից ծովն ընկած շրջանները: Քտեսիասն հայտնում է, որ Ադադ-ներարին հասել է մինչև Բակտրիա, որը պարզապես թյուրիմացություն է և, հակասում է սեպագրերում պահպանված վկայություններին (Ctesias of Cnidus, VII, 2-4; տես նաև՝ Юстин, Эпитама Помпея Трога, XXXVI, 2, 1, Плутарх, Об Эроте, 9, Элиан, Пёстрые рассказы, VII, 1, Страбон, XII, II, 7, XV, I, 5, XVI, I, 2, Проперций, Элегии, III, 11, 21-26, Курций Руф, История Александра Великого, V, 1, 24,

Гигин, Мифы, 275, Диодор Сицилийский, II, XIX, 10, Полиэн, Стратегемы, VII, I, 26, Pliny, NH, VIII, 155) ⁶:

Ասորեստանյան նվաճումների քաղաքականությունը Մարաստանի և հարակից տարածքների գրավման կապակցությամբ նոր վերափոխում ապրեցին Թիզլատպալասար III-ի օրոք (745-727թթ.): Նա իրականացրեց վարչական և ռազմական ռեֆորմներ, ամրապնդեց ներքին կայունությունը և քանակի մարտունակությունը: Այնուհետև վերսկսեց պատերազմներն ու նվաճումները, այդ թվում նաև հյուսիսում՝ Ուրարտույի և Մարաստանի դեմ: 744թ. նրա զորքերն ներխուժեցին Պարսուայի տարածք, ջախջախեցին այստեղ գոյություն ունեցած մի քանի իշխանությունների և, այս տարածքների մի մասն անմիջապես միացվեց Ասորեստանին, որոնց կենտրոն հռչակվեց Նիկուր ամրոցը: Որոշ իշխաններ վախենալով՝ հոծարակամ հայտնեցին իրենց հպատակության վերաբերյալ և պարտավորվեցին վճարել հարկեր: Թիզլատպալասարի աննախնից երևում է, որ այնուհետև նա մտել է Մարաստան, գրավել է Էրենգիաշ բնակավայրը (հավանաբար խոսքը մարական Արագիաշ կամ Էլենգաշ բնակավայրին է վերաբերում): Այնուհետև նվաճել է այստեղի Ջակրուտի ամրոցը: Թագավորը կարգադրել է, որ մինչև Բիկինին (Դեմավենդ) ընկած լեռնային տարածքների կառավարիչներն, որոնց նա անվանել է «մարաստանյան հզոր երկրների առաջնորդներ» դառնան իր հարկատուները: Նա սահմանել է, որ պետք է վճարեն 300 տաղանդ լագուրիտ, որը կազմում էր 9տ. և 500 տաղանդ բրոնզ, որը հավասար էր 15տ: Այս արշավանքից հետո միայն նա շարժվել է Ուրարտու (C.F. Lehmanh-Haupt, Materialien zur altesten Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Berlin-Göttingen, 1907, էջ 77-79, И.М. Дьяконов, Фрагменты клинописных табличек из раскопок 1946 г. на Кармир-блуре, Эпиграфика Востока, II, էջ 86 և հաջ., Н. Harper, Assyrian and Babylonian Letters, ТТ. I-XII, L., 1892, էջ 115 և հաջ., Waterman, The

Royal Correspondence of the Assyrian Empire, Ann, Arbor, I-IV, 1930-1934) ⁷:

737թ. նա կազմակերպեց նոր արշավանք դեպի Մարաստան, որովհետև առկա էին որոշ հակաասորեստանյան տրամադրություններ: Նրանք անցան դեռ 744թ. նվաճված Բիտ-Սանգի և Բիտ-Տազգակի իշխանություններով, ապա գրավեցին մի քանի բնակավայրեր, որոնց կենտրոնն էր Բիտ-Իշտարը (ասոր. թարգման. նշանակ. է՝ «Իշտար աստվածուհու տաճար»), որտեղ իշխել է Բա անվամբ մինչ այդ անհայտ կառավարիչը: Այստեղ ասորեստանցիներն հաստատեցին իրենց և բաբելոնացիների աստված Նինուրտայի պաշտամունքը: Այս տարածքներից արևելք գտնված իշխանությունների ղեկավարներն դիմեցին իրենց համար արդեն սովորական դարձած տակտիկային՝ թաքնվեցին լեռներում: Բայց ասորեստանցիներին հաջողվեց գերեվարել այդ փախստականներից մեկին՝ Բուրդադին, որը Նիրուտակտի ղեկավարն էր: Նրանք կարողացան հասնել մինչև Սիբուր կամ Սիբար ամրոցի շրջանը, որը ևս գրավեցին (Г.А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, էջ 175 և հաջ., Н.В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, էջ 175 և հաջ.) ⁸:

Արշավանքի հետագա ընթացքի և անցած երթուղու մասին կան միայն հատվածային վկայություններ: Այդտեղից պարզ է դառնում, որ նրանք անցել են Բուշտու մարզով, որը չպետք է շփոթել Մարաստանի և Մանայի միջև գտնված նույնանուն ամրոցի հետ, ապա հասան Պարսուա և ներխուժեցին բուն մարաստանյան տարածքներ: Սա մոտավորապես համընկնում է Նիշշա մարզի հետ, որն անտիկ պատմիչներն անվանել են Նիսեական դաշտեր (այժմ՝ կոչվում է Ղազվինի հարթավայր: Հերոդոտոս, III, 106, VII, 40, IX, 20, Диодор, XVII, X, 5: Ստրաբոնը հիշատակում է հինգ Նիսա-ների մասին (երկուսը Հնդկաստանում, Փ. Ասիայի՝ Կարիա մարզում, Հունաստանի՝ Մեգարա և Բեոլտիա մարզերում) Страбон, I, III, 18: Տես՝ նաև

Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 4, Թուրքական աղբյուրներ Գ, Էվլիյա Չելեբի, էջ 32, Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, ԿԶ (էջ 316, 1986 թ. հրատ.), Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, ԾԵ (էջ 479, 1988 թ. հրատ.), Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Դպրություն III, ԺԶ (էջ 328, 1985 թ. հրատ.) ։ Այստեղ նշված են Մարաստանի մարզերից երկուսի անունները՝ Արիարմա (պարսկ.՝ Արյա-Ուրվա) և Սակսուկնու։ Ասորեստանցիներն այս անգամ անցել են ողջ Մարաստանով և հասել «Ոսկու երկրին», որն, հավանաբար Շիկրակին էր, ապա եղել են Ռուա լեռան շրջանում, որը գտնվել է ներկայիս Թեհրանից արևելք, այնուհետև գնացել Դեշտե-Կեվիրի տարածք։ Այստեղից վերադարձել են Ասորեստան, բայց անցել են Ուշկակյան մարզով, որը գտնվել է Կարա-սու հովտում, ապա եղել Կար-Զիբրա բնակավայրում, հետո՝ Բիտ-Մագբիտ մարզում։ Վերջինիս բնակիչներն թաքնվել են Սիլխազի ամրոցում, որը կոչվել է նաև Բաբելոնյան ամրոց և գտնվել է Համադանի մոտ։ Այնուհետև գրավել են Տիլաշուրի ամրոցը, որը եղել է Մարդուկի պաշտամունքի կենտրոններից մեկը։ Վերջապես Բիտ-Ձուալգաշ և Բիտ-Մատտի մարզերով եկել են իրենց հայրենիք։ Ասորեստանին իր ենթակայությունն է հայտնել նաև Էլլիպիի թագավորը։ Այս արշավանքի ընթացքում նրանց ձեռքն է ընկել ոչ միայն ահռելի ավար, այլև բերել են 65հազ. ռազմագերիների¹⁰։

737թ. հետո Թիզլատպալասար III-ը ևս մեկ անգամ արշավել է Մարաստան, որը ղեկավարել է նրա զորավար Աշշուր-դան-նին-աննին, բայց այս արշավանքի մանրամասներն անհայտ են։ Նշված է միայն, որ բերել են 5.000 ձի և անթիվ մարդկանց ու խոշոր եղջերավոր կենդանիների։

Բ) Հյուսիս-արևմտյան Իրանը և հարակից տարածքները ցեղային ներթափանցումների շրջանում (մ.թ.ա. VIIդ. վերջ-673/672թթ.): Մ.թ.ա. VIIդ. վերջերին իրադրությունը Մարաստանում և հարակից շրջաններում կրկին բավականին

թեժ էր: Թիզլատպալասար III-ին հաջորդած Սալմանասար V-ը չհասցրեց կազմակերպել արշավանքներ դեպի Մարաստան, բայց Սարգոն II-ը (722-705թթ.) շարունակեց Թիզլատպալասար III-ի սկսած «գործը»: Նա 719թ. օգնեց Մանայի թագավոր Իրանգույին, որը պատերազմում էր Զիկերտույի թագավոր Մոտատտիի և Ուրարտույի՝ Ռուսա I-ի դեմ: Պատերազմի ընթացքում ձեռք բերված ողջ ավարն անցավ Ասորեստանին, իսկ անշարժ գույքը՝ Իրանգույին: 716թ. Իրանգույի որդու՝ Ագայի դեմ ապստամբեցին մի քանի մարզերի կառավարիչներ, որը դաժանորեն ճնշվեց Սարգոն II-ի օգնությամբ, իսկ մահացած Ագայի փոխարեն նա թագավոր հռչակեց վերջինիս եղբորը՝ Ուլլուսունույին: Բայց նորաթուխ արքան շուտով դաշնակցեց Ուրարտույի հետ, որպեսզի ազատվի ասորեստանյան գերակայությունից: Սարգոնին հաջողվեց գրավել Մանայի մայրաքաղաք Իզիրտուն և մյուս կարևոր ամրոցները: Այս անգամ Ասորեստանին միացվեցին Մանայի շրջաններից երկուսը՝ Նիկսամման և Շուրգադիան ¹¹:

715թ. Ասորեստանի դեմ ապստամբեց մարաստանյան կառավարիչներից Դայակկուն (Դեյոկեսը, Deïoces, Δειόκης), որը նախկինում դատավոր էր եղել և համարում էին իմաստուն ու բանիմաց մարդ: Նրա կառավարման սկզբի վերաբերյալ կան հակասական տվյալներ, որը հետևանք է Մարաստանի պատմության մասին երկու ժամանակագրությունների՝ առկայության (728-550թթ.՝ ըստ ընդարձակի և 700-550թթ.՝ համաձայն համառոտի): Ժամանակագրությունների մասին ավելի մանրամասն կյտնովի Կաշտարիտիին վերաբերող հատվածում: Նա ամենամեծ ցեղերից մեկի ղեկավարն էր և, նրան համարում էին նաև Մանայի թագավորի կուսակալը, քանզի ճանաչել էր նրա գերագույն իշխանությունն իր նկատմամբ: Ռուսա թագավորին այս ընթացքում հաջողվեց գրավել Մանայի 22 ամրոցներ (716թ.) և Դայակկույին առաջարկեց միանալ իրեն: 715թ. Սարգոնը նախ ներխուժեց Մանա, վերագրավեց բոլոր 22

ամրոցները, որից հետո շարժվեց Դայակկույի դեմ, որն իր ընտանիքի հետ գերեվարվեց: Այս ընթացքում հակասորեստանյան ելույթներ սկսվեցին հարավում, որը ձեռնտու էր մարերին: Ճնշելով ապստամբությունները Սարգոնն հարկադրված էր շատ տեղերում թողնել զորք՝ իր տիրապետությունն ամրապնդելու համար: Այս պատճառով էլ նրան չհաջողվեց նվաճված մարաստանյան հողերում հաստատել իր բացարձակ տիրապետությունը, որը կար մյուս բոլոր ենթակա շրջաններում: Մարաստանում բոլոր կառավարիչներն մնացին իրենց տեղերում, բայց պարտավորվեցին վճարել հարկերը ¹²:

Սարգոնի գահակալման ժամանակ այս տարածաշրջանում տեղի ունեցավ մեկ արմատական փոփոխություն ևս, որն իր ազդեցությունն ունեցավ նաև հարակից տարածքների վրա: Հյուսիսից սկսվեց նոր ցեղերի ներթափանցման պրոցեսը, և դրա սկիզբ հանդիսացավ կիմերների կամ գամիրների (ասոր.՝ gimirrou, հին հուն.՝ Κιμῆριοι, լատ.՝ Cimmerii) անցումը նախ Ուրարտու, ապա ավելի հարավ: Կիմերների կամ գամիրների ցեղը նախկինում բնակվել էին Ազովի ծովին հարակից շրջաններում: Նրանք ազգակից էին ոչ միայն հետագայում նույն ճանապարհով այստեղ եկած սկյութներին, այլև պարսիկներին, քանզի խոսում էին պարսկերենի տարբեր բարբառներով: 715թ. նրանք կարողացան հաղթել Ռուսա I-ին: Լսելով այս մասին Սարգոնը որոշեց «դուրս մղել» Ուրարտույին՝ Ուրմիային հարակից տարածքներից և 714թ. կազմակերպեց իր արդեն թվով 8-րդ արշավանքը դեպի հյուսիս: Նա նախ մտավ Մանայի Սուրիկաշ մարզ, ապա անցավ իրենից կախյալ Ալլաբրիա թագավորության տարածքով, որը գտնվում էր Փ. Զաբ գետի վերին հոսանքի շրջանում: Այստեղի «արքան» նրան տվեց ձիեր և անասուն: Հետագայում նա դիմեց ռազմական խորամանկության և գնաց ասորեստանյան Պարսուա մարզ, որտեղ նրան իրենց հարկերով ներկայացան Մարաստանի մի

շարք կառավարիչները: Մեզ հասած Սարգոնի տեքստում նշված է 26 կառավարիչների անուններ, իսկ առաջինը նշված է Էլլիպիի թագավոր Տալտայի անունը: Նրանք Սարգոնին տվել են ձիեր, ջորիներ, խոշոր եղջերավոր կենդանիներ և ուղտեր: Բոլորն սպասում էին, որ նա 714թ. հարձակվելու է Մարաստանի վրա, բայց արշավեց Ուրարտու և ջախջախեց վերջինիս ¹³:

Կիմերները հնդեվրոպական մի ցեղ էին, որ բնակվում էին Հարավային Ռուսաստանի տափաստաններում, Ադախու ծովի եզերքներին [հեղինակը նկատի ունի Ազովի ծովը: Հին հույներն անվանել են Մայոտիս կամ Մեոտիս, հռոմեացիները՝ Մեոտիս - լրացված է մեր կողմից – Հ.Հ.]: Միջին Ասիայից, բարբարոսների մի նոր ցեղ, որ պատկանում է իրանական ճյուղին և կոչվում Շակ կամ Սկյութացի, մասքութներից քշվելով, ճանապարհ ելավ դեպի արևմուտք: Անցնելով Կասպից ծովի հյուսիսային տափաստաններից, նրանք փովեցին Վոլգայից մինչև Դոն գետի հովիտը: Այս բարբարոսներից զարհուրած՝ կիմերները թողին իրենց երկիրը և փախան զանազան ուղղությամբ (950թ.): Նրանցից մի մասը ապաստան գտավ Ղրիմ թերակղզում, երկրորդ մասը ուղղվեց դեպի արևմուտք, անցավ Դանուբը, մտավ Թրակիա, քշեց այնտեղի հնդեվրոպական ցեղերը դեպի Փոքր Ասիա, որոնց ետևից եկան նաև կիմերները, անցնելով Բոսֆորը (710թ.): Կիմերների երրորդ և ավելի ստվար մասն ուղղվեց դեպի արևելք, անցավ Կովկասյան լեռները և մտավ Անդրկովկաս: Կիմերների հետևից եկան նաև սկյութացիք և փովեցին Կուրի հովտում, Ուրարտուում, Մաննայի երկրում՝ մինչև Մարաստան: Հաստատվելով այս երկրներում, սկյութացիք դարձան ճշմարիտ աղետ բոլոր ժողովուրդների համար. նրանց ավազակային խմբերը ամեն տարի ասպատակում էին շրջակա երկրները, ավերում էին, կողոպտում, այրում և ջարդում: Կիմերները չդիմելով ասպատակություններին, փախան դեպի արևմուտք, անցան Ալիսը, մտան Փոքր Ասիա, այնտեղ գտան իրենց ցեղակիցներին, որոնք Թրակիայի վրայով էին եկել, միացան նրանց հետ և Սև ծովի եզերքներին բնակություն հաստատեցին. նրանց ամենանշանավոր քաղաքներն եղան Սինոպը և Հերակլեան: Իսկ արևելքում մնացած կիմերները բռնի կերպով միացան ու ձուլվեցին սկյութացիների հետ. և

նրանց հետ միասին շարունակում էին իրենց ավագակալին արշավանքները դեպի Միջագետք, Ասորիք, Փյունիկե, Պաղեստին և մինչև Եգիպտոսի սահմանը: Լինելով բարբարոս և անընդունակ քաղաքակրթություն, նրանք ջնջեցին քաղաքակրթական ամեն հետք, որ գտան իրենց ճանապարհի վրա. Ուրարտուն շնչասպառ եղավ նրանց առաջ. Փոյուզացիների վերջին թագավոր Միդասը պարտվեց և նրա տերությունը ջնջվեց. Լյուդացիք պարտվեցին և նրանց մայրաքաղաք Սարդը գրավվեց. գրավվեցին նաև Մազնեսիա և Եփեսոս հունական քաղաքները. իսկ (ասորեստանցիք) ուրիշ ճար չգտան, բայց եթե դաշնակցել Մաննայի սկյութների հետ և նրանց հետ խնամություն հաստատելով հանգիստ փնտրել:

Հ. Աճառյան, Հայոց պատմություն (հյուսված ընդհանուր պատմության հետ), Երևան, 2004, էջ 35-36.

Միայն դրանից հետո՝ 713թ. նա գնաց դեպի Մաբաստան, որը նրա 9-րդ արշավանքն էր: Այս արշավանքի առիթ հանդիսացավ Կրալլա մարզում սկսված ապստամբությունը, որտեղի բնակիչները վտարեցին ասորեստանյան դրածոյին և թագավոր ճանաչեցին Ամիտաշ2իյին, որի եղբորը նախկինում սպանել էին Սարգոնի հրամանով: Ելույթը ճնշվեց, գերեվարվեց 2.200 մարդ: Ապա նա մտավ Էլլիպի և իր աջակցությունն հայտնեց թագավոր Տալտույին, որը վարում էր բացահայտ աստրամետ քաղաքականություն: Այնուհետև սկսվեց արշավանքն դեպի Մաբաստան և գրավեց Ուրիակկի, Ուպպուրիա, Սիգրիս, Ագազի, Ամբանդա, Բուստիս, Ապսախուտտի, Պարնուատտի և այլ մարզերը: Ուրիակկի և Ուպպուրիա անուններն հայտնի են նաև այլ տեքստերից և, գտնվել են Խարխարի շրջանի կազմում: Սարգոնի տեքստերից պարզվում է նաև, որ Ագազի և Ամբանդա մարզերը գտնվել են «Մաբաստանի արևելյան **արիբիյում**», այսինքն՝ ծայր արևելքում: Այստեղ է գտնվել ենթադրաբար, նաև Բուստիս մարզը: Վերևում նշված մյուս մարզերն հավանաբար, գտնվել են Էլլիպիից արևելք: Ըստ Սարգոնի վկայության նա գերել է մարերի 45 առաջնորդների (B.J. Parker, The Mechanics of Empire: The Northern

Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, Neo-Assyrian Text Corpus, Helsinki, 2001) ¹⁴:

Մարգոնն սպանվեց իր դեմ կազմակերպված դավադրության ժամանակ, որից հետո *իշխեց Մինաքքերիքը* (705-681թթ.): Նա իր կառավարման ողջ ընթացքում պայքարեց Բաբելոնում հաստատված քաղդեական Բիտ-Յակին ցեղի ներկայացուցիչ Մարդուկ-ապլա-իդդին II-ի (722-710 և 703-702թթ., Աստվածաշնչում Մարդուկ-ապլա-իդդին II-ն հայտնի է Մերոդախ-Բալադան (Merodach Baladan) անվամբ) դեմ և, միայն մեկ անգամ արշավեց Մարաստան: Դա տեղի ունեցավ 700թ., որի ժամանակ գրավեց ապստամբած Ուկկու քաղաքը, ապա հպատակեցրեց շրջակա 33 բնակավայրերը ու մեծ ավարով հետ վերադարձավ (Աստվածաշունչ, Դ Թագավորաց, 20:12, տես նաև՝ I. Spar, E.Von Dassow, W.G. Lambert, Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art: Private Archive Textes from the First Millennium, N.-Y., 2000, Ancient Near Eastern Texts, Ed. J. Pritchard, L., 1974, էջ 272) ¹⁵:

Պայքարը Մարաստանի դեմ վերսկսվեց նոր թափով 681-669թթ. գահակալած Ասարխադդոնի օրոք (նրա մասին հիշատակում է նաև մեր մատենագիր Մովսես Խորենացին՝ անվանելով Սենեքերիմ, որին սպանել են իր որդիները՝ Ադրամելեքը և Սանասարը: Տես՝ Խորենացի I, 23, նաև Աստվածաշունչ, Դ, Թագավորաց, 19:36, Եսայի, 37:37: Այստեղ Հայաստանը անվանված է Արարատի երկիր): Նա նախ կովեց կիմերների դեմ Փ. Ասիայի արևելքում, որի ժամանակ էլ զոհվեց նրանց առաջնորդ Տեուշպան: Այսպես նա ցանկանում էր զրկել մարերին կիմերական ռազմական աջակցությունից: 674թ. Ասարխադդոնը արշավանք կազմակերպեց «հեռավոր մարերի երկիր», որը տեղակայվում է Ադի անապատի կամ Դեշտե-Կելիբի ծայրամասային հատվածում՝ Բիկնիի մոտ: Այդ տարածքում նա հասավ մինչև Պատուշարրա մարզի տարածքը, որն հետագայում ստացել է Խոարենա անվանումը: Նա կարողացավ գերեվարել այստեղի կառավարիչներից երկուսին,

ինչպես նաև տիրեց մեծագույն ավարի, այդ թվում մարդկանց և ընտանի կենդանիների: Նա, հավանաբար հարձակվել է նաև Անդարպատիանու ամրոցի վրա, որը գտնվել է Սապարդիից արևելք՝ ներկայիս Ղազվինի հարևանությամբ:

Այս արշավանքի ընթացքում Ասարխադդոնից օգնություն են խնդրել մարական կառավարիչներից երեքը՝ Պարտակի տարածքի (Պարետակենա, ներկայիս՝ Սպահանի մոտակայքում) ղեկավար Ուպպին, Պարտուկիի (Պարտուայի, այսինքն՝ Պարթևստանի, բայց խոսքը ողջ այդ տարածքի մասին չի կարող լինել, այլ մի հատվածի) ղեկավար Զանասանը և Ուրակագաբարանի ղեկավարը, որի անունն առայժմ անհայտ է, ինչպես և այս մարզի տեղադրությունը: Վերջիններս, որպես ընծա, ասորեստանյան թագավորին ուղարկեցին երիվարներ և լագուրիտ: Ասարխադդոնի գորավարներն արագ կարգավորեցին իրավիճակն այս շրջաններում, բայց չկարողացան հավաքել հարկեր Մարաստանի բոլոր մասերից: Նրանք հատկապես վախենում էին մարաստանյան Սապարդիի, Բիտ-Կարի և Մադայ շրջաններից, որոնցում հակասորեստանյան տրամադրությունները հասել էին ծայրահեղ աստիճանի: Իրավիճակն ասորեստանցիների համար դարձավ սոսկալի և անկառավարելի, երբ նրանց վրա հարձակում կազմակերպեցին սկյութները՝ Մանայի հետ: Ասարխադդոնն, ինչպես նշում իր իսկ տեքստերում, նույնիսկ դիմել է Շամաշի պատգամախոսին, քանզի նրանց դեմ պայքարում կորցրել է նաև մի քանի ամրոցներ (Շարբուիկբին, Դուր-Էլլիլը և այլն (Ասարխադդոնի մասին տես նաև՝ Աստվածաշունչ, Եզր., 4:2: Այստեղ նա հիշատակվում է Ասորդան անվամբ)¹⁶:

Ասարխադդոնի մասին Աստվածաշնչում հիշատակումներ կան Բ Մնացորդաց գրքում (Բ Մնացորդաց, 33:11: Այս գիրքն հին հուն. կոչվում է Παραλειπομένον, որից փոխառնված է նաև ռուս. Паралипоméнон): Միայն 10 տարի անց նրանց հաջողվեց ետ վերադարձնել այդ տարածքները:

Պատգամախոսարանին վերաբերող տեքստերից նաև հայտնի է, որ 674թ. Մանան հանդիսացել է Խուրուշկիայի անմիջական սահմանակիցը, այսինքն՝ նրանց է պատկանել Մ. Զաբի վերին հոսանքի տարածքը: Սկյութները, որոնք Մանայի դաշնակիցներն էին, ուստի և Խուրուշկիայի տարածքն օգտագործում էին՝ Ասորեստանի վրա ռազմական հարձակումներ կազմակերպելու նպատակով: Նրանք սպառնում էին գրավել նաև Խառոռան և Անիսու քաղաքները:

Ասարխադդոնը և ասորա-մարաստանյան փոխհարաբերությունները

Ինչ վերաբերում է արևելք առաջխաղացմանը, ապա Ասարխադդոնը մի հաղթանակ է հիշատակում Մանայի մարդկանց և նրանց դաշնակից Աշգուզայի թագավոր Բշպակայի վարձկան զորքերի դեմ: Նա պնդում է նաև, որ հպատակեցրել է Պատուշարրա շրջանի մի քանի մարական ցեղերի առաջնորդների, ինչպես բերդաքաղաքների առաջնորդներ Միտիպարնային և Բպարնային, Պատակկայի առաջնորդ Ուպպիսին, Պարտուկկայի առաջնորդ Սանասանային, Ուրակազաբարնայի առաջնորդ Ռամատիային: Մակայն գաղտնի աղբյուրներն այլ պատկեր են ցույց տալիս, որը Ասորեստանի համար շատ ավելի աննպաստ է:

Շամաշին ուղղված իր աղոթքների ժամանակ Ասորեստանի թագավորը մի շարք հարցեր է առաջադրում, որոնք ցույց են տալիս այն դժվարությունները, որոնք ինքը կանխատեսում է հարձակվող թշնամիների կապակցությամբ: Նա խնդրում է հայտնել, թե պար ամսի 3-ից մինչև աբ ամսի 11-ը՝ ուրեմն 100 օրվա ընթացքում, արդյոք Կարկաշիի առաջնորդ Կաշտարիտին իր ռազմիկներով, կամ Գիմիրրիի ռազմիկներով, կամ Մադայի ռազմիկներով, կամ Մաննայի ռազմիկներով, կամ մի քանի այլ թշնամիներով հաջողություն կունենա՞ իր դիտավորությունների մեջ:

Արդյոք Կաշտարիտին կգրավի՞ Կիշասսու քաղաքը որևէ միջոցով՝ հարձակմամբ, ուժով, կռվով, պաշարումով, սովահարությամբ, խորամանկությամբ և ուրիշ հնարքներով:

Կաշտարիտին մարերի առաջնորդ Մամիտարշուին ուղարկել էր հետևյալ պատգամը. «Միասին գնանք Ասորեստանի դեմ»: Արդյոք

նրան կհաջողվի՝ իր կողմը գրավել Մամիտարշուին՝ Ասորեստանի թագավորների դեմ գործելու համար:

Այարի 2-ից մինչև այարի 11-ը, յոթ օրվա ընթացքում, Կաշտարիտին Գիմիրրիի, Մադայի, Մաննայի ռազմիկներով գրավելու՝ է արդյոք Ուշիշի քաղաքը: Մի նոր թշնամի՝ Սապարդայի Դուսաննին, միանում է Կաշտարիտիին, Գիմիրրիին, Մադային և Մաննային: Եթե Ասարիսադդոնը սուրհանդակ ուղարկի Կաշտարիտիին, նա կսպանվի՝, թե ոչ: Այս ընթացքում Սապարդայի Դուսաննին Կաշտարիտիի և իր դաշնակիցների հետ գրավել էր Սանդու և Կիլման քաղաքները: Դաշնակիցները գրավում են նաև Սուբա, Շարրուիկբի, Ամուլ քաղաքները: Ասարիսադդոնն ուղարկում է *rab šake* Շա-Նաբու-Շումմային Ամուլ քաղաքի դեմ. նրան կհաջողվի՝ թշնամիներից ազատել այն: Մանագիները գրավել են Դուր-Բել քաղաքը. *rab sake*-ն կվերագրավի՝ այդ քաղաքը:

Այս հարցերից հետևում է, որ Ասորեստանի դեմ կազմակերպված կռիվիցիան տիրացել էր հետևյալ քաղաքներին՝ Կիշասսու, Ուշիշի, Սանդու, Կիլման, Սուբա, Շարրուիկբի, Ամուլ և Դուր-Բել:

Դա դեռ բոլորը չէ: Թատերաբեմում շուտով հանդես է գալիս մի նոր թշնամի, որն ուժեղացնելու է Գիմիրրիի, Մադայի, Մաննայի և Սապարդայի կռիվիցիան, դա Իշկուգա ժողովուրդն է, այսինքն՝ սկյութները:

Մի անսպասելի առաջարկ մտահոգում է Ասարիսադդոնին: Իշկուգայի թագավոր Բարտատտուան նրա դստերը կնության է ուզում: Ասորեստանի թագավորը հարցում է անում Շամաշ աստծուն. «Եթե Բարտատտուան իմ դստերը կնության առնի, զոնե հավատարիմ կմնա՞ ինձ և կպաշտպանի՞ շահերն ու իրավունքները: Եթե Բիտկարիի և (Սապարդայի) առաջնորդները հարձակվեն Մադայի վրա, Իշկուգայի թագավորը կամ նրա որդին կամ նրա զորապետը կգնա՞ն ասպատակողների դեմ»: Թվում է, թե Ասարիսադդոնը ստորագուցիչ առաջարկ էր ստացել բարբարոսից: Իշկուգայի ռազմիկները, որոնք տեղավորվել էին Մաննայի շրջանում, նետվեցին դեպի Մաննայի, այսինքն՝ ասուրական Մաննայի, սահմանները. «Միմանու ամսի 22-ից մինչև դուգու ամսի 21-ը, ուրեմն՝ 30 օրվա ընթացքում, նրանք կանցնեն արդյոք Խուբուշկիայի անցքը, կգրավեն՝ Խարրանիա և Անիսուս քաղաքները և կավերեն՝ Ասորեստանի տարածքը»:

Դա Իշկուզայի մի այլ հատվածն է, Բարտատուայի հատվածից տարբեր: Նրա առաջնորդն էր Իշպական, որին, ինչպես տեսանք վերևում, Ասարխադդոնը հավակնում էր հաղթած լինել:

Ասարխադդոնն իր գորքերին հանձնարարել էր գնալ գրավել Միրիշ քաղաքը: Նա հարցում է անում Շամաշին՝ իմանալու համար, թե սիմանուի 10-ից մինչև սիմանուի 29-ը, ուրեմն 20 օրվա ընթացքում, Սաննայի, Ռի(մայի) և Միրիշի մարդիկ արդյոք դիմադրելու՞ են իր գորքերին և ձախողելու՞ են նրանց առաջադրանքը:

Դժբախտաբար, այստեղ հիշատակված քաղաքների տեղերը ծանոթ չեն: Ուշիշին Ուրարտուի սահմանային կայան Ուեիսն կամ Ուայախը չէ, այլ Ուսի-իշն է, այն քաղաքը, որը Սարգոնը հիշատակում է Սապարդայի հետ միասին՝ Բրանական սարահարթի բնակավայրերի շարքում: Կիշասուն կարելի է նույնացնել Կիսեշիմի հետ, որը Ֆորբերը տեղավորում է Խորսաբադի շրջանում, Կիզիլ-ուզունի ակունքների վրա:

Մադա (մարեր), Գիմիրրի (կիմերներ), Սպադարա կոչվող բազմաթիվ ցեղերը իրենց տրամադրության ներքո ունեին Մանայի և Էլամի միջև ընկած ընդարձակ տարածությունները, ներկա Արդեշանի, Համադանի և Քրիմանշահի նահանգները: Այստեղ մենք ամբողջապես Մարաստանում ենք: Կաշտարիտին (Խշաթրիտան), Մամիտարշուն, Դուսանին ցեղերի կամ bil ali կոչվող մարզերի առաջնորդներն են: Վերջինը իրաներեն dahyu-ka եզրի թարգմանությունն է, որի հետագա ձևը եղել է dehkan («մարզի առաջնորդ»): Վադուց ի վեր մարական առաջնորդներն սպառնում էին Ասորեստանին: Նրանք ավելի վտանգավոր դարձան՝ դաշնակցելով իրենց համատեղ կիմերա-սկյութական հրոսակների հետ և եզրափակիչ հարվածը կհասցնեն, երբ հարմար առիթ ներկայանա, ասուրական պետությունն ընդմիշտ վերջ դնելու համար:

Մանա երկիր դարավոր ոխ ուներ Ասորեստանի դեմ: Աիշերի թագավորը, վերոհիշյալ բարբարոսների օժանդակությամբ հարձակման է անցնում և Ասորեստանից գրավում բազմաթիվ քաղաքներ, ներառյալ Միրիշը: Ասարխադդոնը իր գորապետին հանձնարարում է գնալ վերագրավել այդ քաղաքը, բայց երկյուղ է կրում, որ Մանան և Ռիման դիմադրեն իր գորքերին: Ռիման Ուրմիան է, իսկ Միրիշը այն Սուրիշիլի քաղաքն է, որի մասին Մենուան № 19 արձանագրության մեջ ասում է, թե ինքը գրավել է այդ քաղաքը:

Ախշերին (Ախշիրին) Գիմիրրի հետ միասին հիշատակված է Շամաշին ուղղված աղոթքում: Տեքստն աղճատված է, բայց ստույգ է, որ խոսքը Ասորեստանի դեմ դաշնակցության մասին է:

Մի ուրիշ վավերագիր Գիմիրրին ներկայացնում է Մանայի դեմ ուղղված գործողության մեջ: Մասնավորապես, Ասարխադդոնին ուղղված՝ մի ոմն Բել-ուշեզիբի նամակում ասվում է. «Երբ թագավորն իր գորքերին հրաման տվեց՝ «Մտեք Մանայի հողերը», բոլոր գորքերն այնտեղ չմտան: Հեծելագորի մի զորաբաժին և մարտակառքերը պետք է հարձակվեին կիմմերների վրա, որոնք ասում էին՝ «Մանայի երկիրը ձեզ է պատկանում և մենք ձեռնպահ մնացինք այնտեղ մտնելուց»: Անշուշտ, դա սուտ է: Դրանք թափառաշրջիկների և երդում ու պայմանագիր չձանաչող մարդկանց վիժվածքներ են: Նրանք մարտակառքեր և կառքեր շարեցին անցքի երկու կողմերը: Հեծելագորով ու մարտակառքերով ասպատակություն կատարեցին՝ Մանայի հունձքը հափշտակելու համար»:

Այս նամակը, անշուշտ, վերաբերում է Ասարխադդոնի թագավորության սկզբին, երբ կիմմերներն աշխատում էին տեղավորվել Մանա երկրում: Հետապնդված իրենց թշնամիների՝ Իշկուգա-կիմմերների կողմից, գուցե, նույն Ախշերիի հրամանով, կիմմերները հեռացան երկիրը: Մի մասը գնաց միանալու Կաշտարիտիին, մյուս մասն ուղղվեց դեպի արևմուտք՝ Ուրարտու և ավելի հեռու:

Ն.Գ. Ադոնց, Երկեր, Հտ. Դ, Քննական պատմություն Հայոց, Հրատ. պատրաստեց Պ.Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2009, էջ 157-160.

673թ. գարնանը Կար-Կաշշի (Կասսիտների գաղութ) բնակավայրի առաջնորդ Կաշտարիտին կարողացավ իրեն դաշնակից դարձնել Մադայի կառավարիչ Մամիտիարշույին և Սապարդիի ղեկավար՝ Դուսաննիին և ապստամբեց ասորեստանցիների դեմ: Փաստորեն, այս ապստամբությունն ուներ երեք իրավահավասար ղեկավարներ, բայց պատգամախոսարանի տեքստերից պարզ երևում է, որ ամենամեծ հեղինակություն վայելում էր Կաշտարիտին (տես Դиодор, II, XXXII, 2): Հավանաբար, հենց այդ ժամանակ էլ նա ընտրվում է ցեղային բոլոր միությունների ռազմական ղեկավար¹⁷: Իր արձանագրությունում Ասարխադդոնը նշում է, որ ինքը.

«..Ճգմել է Բարնակու երկրին, որը խորամանկ հակառակորդ էր, ապա նույնը իրականացրել է Տիլաշուրի պետության նկատմամբ, գրավել է Մեխրանու և Պիտանու քաղաքները»¹⁸: Տիլաշուրին գտնվել է Բաբելոնյան գաղութի կամ Սիլխազիի հարևանությամբ: Քանի որ մ.թ.ա. Լիագ. բաբելոնացի և կասսիտ անվանումներն ունեին հոմանիշի նշանակություն, ապա, վստահաբար պետք է պնդել, որ Բաբելոնյան գաղութը վերոհիշյալ Կասսիտների գաղութն է եղել: Ինչ վերաբերում է Համադանին, ապա այն կոչվել է Կար-Կաշի՝ գտնվելով Բիտ-Կարի մարզում: Մենք արդեն նշել ենք, որ ասորեստանյան տեքստերի բնորոշ գծերից է հանդիսանում ինքնագովասանքը և բոլորին հաղթած լինելու միտումը: Փաստորեն, այստեղ Ասարխադդոնը դեպքերը ներկայացնում է ոչ թե աղճատված, այլ գլխիվայր շուռ տված:

Ապստամբների հաջորդ քայլն եղավ սկյութների (հավանաբար առաջնորդ Իշպականի) և Մանայի դեկավար Ախսերիի հետ դաշնակցելը: Սա նրանց հնարավորություն ընձեռեց, որպեսզի կռվեն հակառակորդի դեմ միանգամից մի քանի ճակատներում: Ապստամբությունն արագորեն տարածվեց, ինչպես հրդեհը և անմիջապես ընդգրկեց նաև հարևան վարչատարածքային շրջանները: Հայտնի է, որ 671թ. այյարու ամսի սկզբներին (ապրիլ-մայիս) Կաշտարիտին ներխուժել է հարևան Կիշեսսու մարզի տարածքը, շրջապատել է այս տարածքի գլխավոր ամրոցը, որն ուներ նույն անունը և, այս ընթացքում էլ որպես դաշնակիցներ հայտնվել են սկյութները, նաև Մանայի զորքերը: Նրանց միացել են նաև Մարաստանի այլ մասերի բնակիչները, ինչպես օրինակ՝ Մամիտիարշույի մարերը: Սապարդիի առաջնորդ Դուսաննին պաշարել է ասորեստանյան ամրոցներից մեկը, բայց չկարողանալով գրավել՝ օգնություն է խնդրել Կաշտարիտից: Ասարխադդոնն իր տեքստում նշում է, որ վիճակն հատկապես օրհասական է եղել Սիբարի (Սիբուր, գտնվել է ներկ. Զենջանի տարածքում) շրջանում¹⁹: Այյարույի 6-ին կազմված տեքստում նշվում է, որ ապստամբները պաշարել

են նաև Ուշիշի ամրոցը: Այյարույի 10-ին Ասորեստանի թագավորը կրկին դիմում է պատգամախոսին՝ խնդրելով իրեն ուղղություն տալ, թե ինչ քայլերի է կարող նա դիմել: Դրանից հետո հայտնի է, որ նա անցել է Սապարդիի լեռնացքով, որպեսզի գրավի Կիլման ամրոցը (ավելի ստույգ Կուլուման, գտնվել է Խարխար մարզի հարավում), որը պետք է դառնար պլացդարմ (հենակետ)՝ հետագա հարձակման համար: Բայց ապստամբների վրա կազմակերպած գրոհն ավարտվեց լիակատար անհաջողությամբ: Պատգամախոսարանի սիմանա ամսվա (մայիս-հունիս) վկայությունից երևում է, որ ապստամբները սպառնացել են գրավել ամրոցներից մեկը: Ավելին, սիմանայի 25-ի (համապատասխ. է հունիսի կեսերին) վկայությունում նշված է, որ ապստամբության ալիքն իր օջախից տարածվել էր շատ ու շատ հեռու՝ հասել էր հեռավոր Բիտ-Խամբան մարզի տարածքը, որը հարավ-արևմուտքում էր:

Համարյա ապստամբական վիճակ էր առաջացել նաև Սիսսիրտու ամրոցում, որը «...խարխարացիների տարածքում էր, Էլամի մոտ (գտնվել է Դիյալա գետի հովտում - Հ.Հ.)»: Այսպիսով, Ասորեստանի կազմում գտնված ողջ Մարաստանից մնացել էին միայն Զամուա և Պարսուա մարզերը ²⁰: Կաշտարիտին սպառնում էր ամեն պահ անցնել միջագետքյան տարածքով և նոր արհավիրք ու սպառնալիք ստեղծել ասորեստանցիների համար: Վիճակն անհանգիստ էր նաև Պարսուայում, որտեղ ներխուժել էին Մանայի զորքերը: Ահա այսպիսին էր իրավիճակն Ա. Ասիայում մարաստանյան պետության վերջնականապես կազմավորման նախօրյակին (տես՝ Иосиф Флавий, ИВ, X, 11, Диодор, II, 24–28, G.G. Smith, Assyrian Discoveris, N.-Y., 1875, էջ 288) ²¹:

Դեյոկես-Դայակնուն եղել է ոչ միայն իմաստուն դատավոր, այլև չափազանց իմաստուն պետական գործիչ: Նրա համար գերագույն խնդիր է եղել օրենքներով առաջնորդվելը: Նրա օրոք դրվել են պետական կառավարման համակարգի

հիմքերը: Իսկ ամենակարևոր քայլը՝ մարական բոլոր ցեղերին միավորելն էր մեկ պետության սահմաններում: Նա նաև թույլատրել է, որ իր համար կազմվի թիկնապահ ջոկատ: Նրա օրոք է կառուցվել մայրաքաղաք Համադանը, որը գտնվել է բլրի վրա և ունեցել է 7 սանդղավանդ (սանդղաշաք), որոնց ելուստներից յուրաքանչյուրն շրջապատված է եղել պարսպով: Այն հետագայում եղել է նաև Կյուրոս II Մեծի մայրաքաղաքը: Սանդղավանդերն վերևում ունեցել են ատամնաձև տեսք և ներկված են եղել յոթ գույների հատուկ պատրաստված ներկերով, որոնց ստեղծման եղանակն առայժմ մնում է անհայտ: Այդ գույներն էին՝ սպիտակ, սև, վառ կարմիր, կապույտ, կարմիր, արծաթագույն և ոսկեգույն, որոնք համապատասխանել են 5 մոլորակների և լուսնի ու արևի գույներին: Այս պալատի և մայրաքաղաքի մասին վկայություններ կան նաև Ավեստայում: Վկայություններ կան նաև Աստվածաշնչում՝ «Հռութի» և «Յոբի» գրքերում: Գտնում են, որ քաղաքը գտնվել է հետագայի Բիթլիսի սանջակում և, որի ավերակները թուրքերն ու քրդերը անվանում են Թախտ-ի-Սուլեյման կամ Խարաբա-շեիր («ավերված քաղաք»): Հ. Լինչն իր ուղեգրություններում անդրադառնում է հետագայում այս տարածքում տեղի ունեցած փոփոխություններին և ասում է, որ Շահ-ի-Արմենների ժամանակներից պահպանված շինարարական հուշարձանների մնացորդները (բնակարաններ, մատուռներ, դամբարաններ, մահարձաններ) վկայում են դրանց գերազանցապես հայկական կերտվածքի մասին (Վարդան, Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական, էջ 123, 161-162 (Մոսկվա, 1860թ. հրատ.), Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 290-291, (Երևան, 1973թ. հրատ.)²²:

Թագավոր դառնալուց հետո նա խուսափել է իր ծանոթներից որևէ մեկի հետ հանդիպել, ուստի համարյա դուրս չի եկել պալատից և շփվել է միայն իր ծառաների միջոցով: Հետագայում սա օրինակ է հանդիսացել շատ երկրների

թագավորների համար: Այս թագավորի մասին վկայում են նաև ասորեստանյան սեպագրերը: Դրանցում նշվում է, որ մոտ. 715թ. ասորեստանցիները գերել են մարական իշխան Դայակկույին, որի անունը նշված է գերիների ցուցակում (Հերոդոտոս, I, 16, 73, 96 և հաջ., Диодор, II, XXXII, 3, 6, II, XXXIV, 1, Юстин, Эпитома Помпея Трога, I, 2, 13) ²³: Սա պատճառ է հանդիսացել տարակարծությունների, թե արդյո՞ք այս անձը նույն Դեյոկեսն է, թե մեկ ուրիշը: Մարաստանում գոյություն է ունեցել Bit-Daiakku անվամբ մարզ, որը կապվում է Դայակկույի անվան հետ: Սա հուշում է նրա ընտանիքի ունեցած կարևոր տեղի և դերի մասին մարերի կյանքում: Նորաստեղծ պետության ներքին կյանքում մեծ դեր են ունեցել սատրապները կամ խշատրապանները: Նրանք ղեկավարել են որ միայն վարչական կառույցը, այլև դատական և ֆինանսական գործերը, հավաքել հարկերը, կազմակերպել պարիսպների իրականացումը և գորակոչը:

Գ) Մարական պետությունը Կաշտարիտիի օրոք:
 Դայակկույի գործը շարունակեց **Կաշտարիտին:** 674թ. Ասորեստանի դեմ սկսված ելույթներն տարեցտարի գնալով ավելի մեծ թափ և ծավալ էին ստանում: Եթե հակաասորեստանյան պայքարի պատճառներն բազմաթիվ էին, ապա առիթ հանդիսացավ նրանց հարկահավաքներին իրենց տարածքից վտարելը՝ նույն 674թ.: Իրադրությունն ավելի թեժացավ, երբ սկյութներն հարձակվեցին ասորական զորքերի վրա միանգամից մի քանի մարզերի տարածքներում: Նրանք նաև պատրաստ էին Խուրուշկիա մարզի տարածքով ներթափանցել Ասորեստանի կենտրոնական շրջաններ, բայց անհայտ պատճառներով դա տեղի չունեցավ: 672թ. մարտի սկզբներին ասորեստանցիներն փորձեցին բանակցել և խաղաղություն հաստատել մարերի հետ, սակայն անօգուտ, քանզի Կաշտարիտին (նրան Հերոդոտոսն անվանում է Փրաոքտես-Փռօթոչ, տես՝ Հերոդոտոս, I, 73, 96, 102, հին պարսկ.՝ Fravartiš, մարերեն՝ Frawartiš, էլամերեն՝ Pirumartiš,

բաբելոն.՝ Parumartiš) և մարերն համոզված էին, որ իրենք՝ արդեն իսկ հաղթել են: Նրանք ցանկանում էին նաև «սեպ» խրել դաշնակիցների ճամբարում և, կողմերից յուրաքանչյուրի հետ սկսեցին վարել սեպարատ բանակցություններ: Այս դեպքերից մի փոքր առաջ, հավանաբար 673թ. վերջերին, պատերազմի ընթացքում, սպանվել էր սկյութների առաջնորդ Իշպակայը (ասոր.՝ Išpakâi/Išpakâ'a, սկյութ.՝ Aspak, նշանակում է հեծյալ), որը մարերի դաշնակիցն էր, ինչպես և Ուրարտուն ու Մանաթագավորությունները: Նրան հաջորդեց Պարտատուան (նաև Բարտատուա, ըստ Ավեստայի՝ Paradašta, Հերոդոտոսի՝ Պրետոտի (Տես՝ Հերոդոտոս, I, 103: Ս. Կրկյաշարյանը այս անունը թարգ. է Պրոտոթյունես), իշխել է 673-654թթ.), որը որոշեց, որ ավելի ճիշտ է ասորեստանցիների հետ բանակցելը, այսինքն՝ լիովին փոխեց արտաքին քաղաքական ուղղվածությունը: Ավելին, նա ամուսնացավ Ասարխադդոնի դստեր հետ և լիովին անցավ Ասորեստանի կողմը: Սա թուլացրեց ապստամբների ուժը և ասորեստանցիներին հաջողվեց իրենց ձեռքում պահել Կիշեսու, Խարխար և Բիտ-Խամբան մարզերը, բայց ապստամբներն իրենց նպատակին լիովին հասան Բիտ-Կարի, Մադայ և Մապարդա մարզերի տարածքներում: Հենց այս շրջաններում էլ ձևավորվեց նորաստեղծ մարաստանյան պետությունը: Բայց դավաճանած Պարտատուան ևս հասավ իր նպատակների իրականացմանը (Հերոդոտոս, I, 103, Диодор, II,XXXII,3, II,XXXII,6, II,XXXIV,1, Юстин, Эпитома Помпея Трога, I,2,13, I,6,16) ²⁴:

Այս թվականներին վերաբերող ասորեստանյան աղբյուրներն Պարտատուային անվանում են ոչ թե սկյութների առաջնորդ, ինչպես նախկինում էին նշում, այժմ արդեն գոհված Իշպակայի վերաբերյալ, այլ «...Իշկուդա պետության թագավոր...» (Հերոդոտոս, I, 103 և հաջ., Փավստոս, Գ,ե,գ,է, Աշխարհացույց, էջ 307-308, Աստվածաշունչ, Երեմիա, 51:27, 51:28, А.И. Доватур, Д.П. Каллистов, И.А. Шишова, Народы нашей страны в «Истории Геродота», Тексты, пер. коммен., էջ 82-83, 175-

177, 219) ²⁵: Սա ևս խոսում է այն մասին, թե ինչպիսի կտրուկ շրջադարձեր են տեղի ունեցել ողջ առաջավորասիական տարածքներում: Կատարվածի վերաբերյալ ասորեստանյան սեպագրում, որ կազմել են Շամաշի քրմերը կարդում ենք. «Պարտատուան՝ սկյութների **թագավորն** (ընդգծումը մերն է – Հ.Հ.) իր դեսպաններին ուղարկեց Ասարխադդոնի մոտ եթե Ասարխադդոն ուզում է ինձ տեսնել իրեն դաշնակից, ապա թող իր աղջկան ամուսնացնի իմ հետ, սկյութների թագավորի: Այս դեպքում ես հավատարիմ կմնամ իմ խոստմանը և դաշինքին » (Խորենացի, I, 23, Հերոդոտոս, I, 103, Աստվածաշունչ, Դ Թագավորաց, Ի, 36-37, Երեմիա, 51, 27-28, I. Starr, Queries to the Sungod, Helsinki, 1990, SAA, IV, J.A. Knudzon, Assyrische Gebete an den Sonnengott Iur Staat und Königlich.es Ifaus aus det Zeit Asserhaddons. I, Leipzig, 1993: Համեմատ. համար տես նաև Диодор, II, 26-34, Քսենոփոն, Անաբասիս, IV, 5, 34, Страбон, XI, XIV, 9) ²⁶:

Այս ամուսնության վերաբերյալ ուղղակի տվյալներ չկան, բայց քանի որ սկյութներն «անջատվել» են մարերից, վերոհիշյալ տեքստն արդեն խոսում է այդ մասին, որին գումարվում է նաև նրանց կողմից սեփական «պետականություն» հիմնելու ծանրակշիռ փաստը: Փաստորեն եվրասիական տափաստանների ցեղերը՝ սկյութներն ու կիմերացիները այս պատերազմների արդյունքում կարողացան հասնել իրենց հիմնական նպատակին: Ուրիշների ձեռքերով «կրակից հանելով շագանակները» նրանք իրենց ցեղային միությունների համար ձեռք բերեցին տարածքներ: Լիովին անհայտ է նաև Մանայի հետագա դիրքորոշումը, ինչպես նաև կիմերացիների, բայց Ասարխադդոնը կարողացել է ստորագրել իր համար բավականին տանելի և մեղմ հաշտության պայմանագիր: Իշկուզա կամ Սկյութական թագավորության մասին (աքքադ.՝ ašguza, հին հուն.՝ Σκύθος) կան միայն կցկտուր տեղեկություններ: Այն ավելի շուտ համարվում է ռազմա-քաղաքական միություն (միավորում), քան պետություն, որը գոյություն է ունեցել VII-VI դդ. Ա. Ասիայում: Նույնիսկ անհայտ է, թե ինչպիսի

սահմաններ է այն ընդգրկել, որի մայրաքաղաքը գտնվել է Ուրմիա լճի մոտակայքում: Նույնիսկ նշվում է, որ դավաճանած սկյութական զորքերն հայտնվել են Մարաստանի կենտրոնական շրջաններում: Կիմերացիներն այս դեպքերից հետո բաժանվել են երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան, որոնցից առաջիններն հաստատվել են Փ. Ասիայի արևելքում, իսկ երկրորդները մնացել են Մարաստանում և ժամանակի ընթացքում ձուլվել նրանց:

Այս դեպքերի հետևանքն եղավ այն, որ 670-669թթ. Ասորեստանը՝ իր և Մարաստանի, ինչպես և Ուրարտույի, Մանայի և Խուրուշկիայի հետ ունեցած սահմաններին կառուցեց հսկիչ պահակակետեր, որը հուշում էր, որ այս պետությանն անցնում է նրանց հանդեպ զգաստ և զգուշավոր քաղաքականության իրականացմանը: Նրանք հասկացան, որ ինչպես իրենք արդեն նախկինը չեն, կորցրել են ուժն ու հզորությունը, ապա հպատակներն առավել քան նույնը չեն, այլ հզորացել և առնականացել են: Տարիների ընթացքում նրանք ոչ թե դուփել են տեղում, այլ ընթացել առաջ: Նոր Ասորեստանյան թագավորությունն իր գոյության պատմության հենց սկզբից առաջին անգամն էր, որ մեկ տարվա ընթացքում արևելյան ճակատում չկարողացավ հասնել և ոչ մի ռազմական հաջողության:

Մարաստանի պատմության գորղյան հանգուցներից է, այսպես կոչված **Medikos logos-ի խնդիրը** (մարական հարցը, խնդիրը), թե քանի թագավորներ են կառավարել և որքան ժամանակ է այս պետությունը գոյատևել: Վերևում նշվեց, որ, ըստ Խորենացու, նրանք ունեցել են 8 թագավորներ (Խորենացի, I, 22)²⁷:

Բայց մենք (մեր թագավորների) ցուցակը կկազմենք, մոտը դնելով նաև Մարաց թագավորներին:

Մարաց առաջին

*Իսկ մեր առաջինը, մարացի
Վարբակեսից թագադրված*

Վարբակես

Պարույր, Սկայորդու որդին

որդի

Մոդակիս

Մոսարմա

Առտիկաս

Դեովկիս

Փռավորտիս

Կվաքսարես

Աժդահակ

Հրայյա

Փառնավազ

Պաճույճ

Կռոնակ

Փավոս

Մյուս Հայկակ

Երվանդ Մակավակյաց

Տիգրան

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ա, իր.

Համաձայն Հերոդոտոսի եղել է երկու անգամ պակաս՝ 4: Նա նաև նշում է, որ վերջիններիս գահակալումն միասին վերցրած տևել է 150 տարի՝ մ.թ.ա. 700/699-550թթ. (Հերոդոտոս, I, 102-106): Ընդարձակ ժամանակագրության դեպքում (728-550թթ.) պետք է գումարել ևս 28 տարի, երբ Մարաստանում հաստատվել է սկյութական տիրապետությունը (Հերոդոտոս, I, 106): Այս դեպքում Դեյոկեսը նույնականացվում է Մանայի կառավարիչ Դայուկկույի հետ, իսկ Փրաորտեսը՝ Կաշտարիտիի: Մեպագիր տեքստերից մեզ հասել է միայն Կվաքսարի (հին պարսկ.՝ (H)uvaxštra, էլամ.՝ Makištar, բաբելոն.՝ Umakištar, հին հուն.՝ Κυαξάρης) և Աստիագեսի (բաբելոն.՝ Ištumeḡu, հին պարսկ.՝ (A)reštivaiga/(A)ri-Ištivaiga, հին հուն.՝ Ἀστυάγης) անունները: Այսպիսով, ծավալուն ժամանակագրությունը հնարավորություն է ընձեռում լուծելու Medikos logos-ի խնդիրը, այսինքն՝ արքայացանկում են ընդգրկվում բոլոր չորս արքաները: Մարական պետության ժամանակագրության վերաբերյալ կան նաև այլ վկայություններ ևս, որոնց հատուկ ուշադրություն չի հատկացվում:

Քոտսիաս Կնիդացու տեղեկություններն այս պետության մասին մեզ հայտնի են Դիոդորոս Սիկիլացու «Պատմական գրադարան» գործից (Диодор, II,XXXII,3,6, II,XXXIV,1): Ըստ նրա Ասորեստանի վերջին թագավոր Սարդանապալի վախճանից հետո (հին հուն.՝ Σαρδανάπαλ(λ)ος) թագավոր է հռչակվել մար Աբբակը, որն իշխել է 28 տարի (այս հարցում նրան աջակցել է

քաղեացի քուրմ Բերոսը (Βηροσσός, Berossos – 350/340-280/270թթ.), ապա իշխել է որդին՝ Մաուդակը՝ 50 տարի, այնուհետև Սոսրամը՝ 30, Արտիկը՝ 50, Արբիանը՝ 22, Արտեյոսը՝ 40, որի ժամանակ կովել են կադուսացիների դեմ, որոնք բնակվել են Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափին (այժմ նրանց ժառանգներ են համարում թալիշներին և գիլանացիներին): Հետագայում գտնվել են Աքեմենյանների տիրապետության ներքո: Այնուհետև իշխել են Արտինոսը՝ 22, Աստիբարասը՝ 40 տարի, և ի վերջո՝ Ասպանդոսը որին հույներն անվանել են Աստիագես: Պատմիչը չի նշում, թե որքան է իշխել վերջինս: Առանց Աստիագեսի ստացվում է 282 տարի, որի դեպքում մարական պետությունը պետք է հիմնված լիներ մոտ. 880թ: Հռոմեացի պատմիչ Հուստինոսը (Marcus Junianus Justinus - մ.թ. IIIդ.) վկայում է, որ ասորոստանցիների գերիշխանությունն Ասիայում տևել է 1300 տարի, իսկ մարականը՝ 350, որն ավելին է, քան Կնիդացու մոտ էր (Юстин, XII,13, XVI,16): Այս իրարամերժություններով հանդերձ, փաստորեն առաջին իրական թագավորն է հանդիսացել Կաշտարիտին: Նրա անունն ու գործը վայելել է այնպիսի մեծ ժողովրդականություն, որ 521թ., երբ մարերն ապստամբել են Դարեհ I-ի դեմ, ապա նրանց առաջնորդն իրեն անվանել է Փրաոքրտես-Կաշտարիտի, որի մասին պարսից թագավորը նշում է «Բիհեստունյան արձանագրությունում» (Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը, թարգ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթ. Գ. Նալբանդյանի, Երևան, 1964, Хрестоматия по истории древнего мира, 2-е изд., Т. 1, М., 1950, էջ 255—263, Хрестоматия по истории древнего Востока, Ч. Вторая, Под ред. М.А. Коростовцева, М., 1980, էջ 24-31, H.C. Rawlinson, The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, JRAS, Vol. X, L., 1847) ²⁸:

Հերոդոտոսի սխալն այն է, որ նրա մոտ տեղի է ունեցել կոնտամինացիա (բաղարկություն, երբ իրար են միացվում երկու դեպքեր: Սա ավելի հաճախ տեղի է ունենում լեզվաբանության

մեջ, երբ երկու բառերի միացումից առաջանում է նորը): Երկու ժամանակագրությունների առկայության հետևանքով է, որ առաջին երկու թագավորներն ունեն գահակալման երկու տարբեր տարեթվեր: Այս պատճառով էլ Կաշտարիտիի համար նշվում են 675-653 և 647-625թթ. (2 դեպքում էլ գահակալումը կազմում է 22 տարի):

Մարաստանյան պետության հիմնումը քստ Հերոդոտոսի

95. Ասորոստանցիները հինգ հարյուր քսան տարի իշխել են վերին Ասիայում: Առաջինը նրանց իշխանության դեմ ապստամբեցին մեղացիները, որոնք կովելով ասորոստանցիների դեմ՝ հանուն ազատության արիություն ցուցաբերեցին և ստրկությունը թողափելով, ազատագրվեցին: Այնուհետև մեղացիների օրինակին հետևեցին նաև մյուս ազգերը:

96. Մայր ցամաքում այս բոլորը ազատություն էին ձեռք բերել, բայց նրանք նորից ընկան բռնակալի իշխանության տակ՝ հետևյալ կերպ: Մեղացիների մեջ կար իմաստուն մի մարդ, անունը Դեյոկես, Փրաորտեսի որդին: Այս Դեյոկեսը խիստ ցանկանալով տիրակալ դառնալ, հետևյալն արեց: Մեղացիներն այդ ժամանակ ապրում էին գյուղերում. Դեյոկեսը իր գյուղում դեռ նախապես էլ հայտնի մարդ չլինելով, այժմ արդեն իբրև դատավոր, առավել ջանասիրությամբ արդարություն էր կիրառում: Եվ նա այդպես անում էր այն ժամանակ, երբ ամբողջ Մեդիայում խիստ ապօրինություն էր տիրում և ինքը գիտեր, անարդարը արդարի թշնամին է: Նրա համագյուղացիները, նկատելով նրա այս վարքագիծը, նրան ընտրում են իրենց դատավոր: Եվ ահա նա, ձգտելով իշխանության, ազնիվ էր և արդար: Իր գործերով նա նվաճեց իր համագյուղացիների բարձր գովեստը և նույնիսկ այլ գյուղերի բնակիչները, որոնք նախկինում անարդարության գոհ էին եղել, լսելով, որ Դեյոկեսը միակ արդար դատող մարդն է, իրենք ևս ուրախությամբ գալիս էին Դեյոկեսի մոտ դատվելու, մինչև որ ի վերջո ոչ մեկին չէին վստահում, այլ միայն նրան:

97. Դեյոկեսի մոտ եկողների թիվը հետզհետե աճում էր, քանի որ մարդիկ լսում էին, թե նա ամեն անգամ արդար վճիռ է կայացնում: Այն ժամ Դեյոկեսը տեսնելով, որ ամեն ինչ իրեն վստահված էր,

հրաժարվեց այսուհետև նստել իր նախկին աթոռին և դատ անել, ասաց, թե այսուհետև չի դատելու, որովհետև իր համար անօգուտ է իր գործերը թողած, օր ու գիշեր ուրիշների վեճերը լուծել: Ու քանի որ գյուղերում համիշտակություններն ու ապօրինությունները ավելի ուժեղացան, քան առաջ, մեղացիներն ի մի հավաքվեցին և խորհրդակցեցին ստեղծված իրադրության մասին. ընդ որում, ես ենթադրում եմ, որ խոսողները եղել են Դեյոկեսի բարեկամները, որոնք ասում են. «Հետ այսու մենք այլևս չենք կարող այսպես ապրել: Եկեք մեզ համար թագավոր կարգենք: Այնժամ և՛ երկրում օրենք կլինի, և՛ մենք ինքներս կվերադառնանք մեր գործին ու չենք կործանվի անկարգությունից»: Նման խոսքերով նրանք իրենց համոզեցին թագավոր ունենալ:

98. Երբ արդեն հարց ծագեց, թե ու՞մ կարգեն թագավոր, բոլորը գովաբանում և առաջարկում էին Դեյոկեսին, մինչև որ նրան ընտրեցին իրենց թագավոր: Այնժամ Դեյոկեսը պատվիրեց նրանց իր համար արքայավայել պալատներ կառուցել և իրեն թիկնապահներ տրամադրել: Մեղիացիները այդ կատարեցին: Մեծ և հզոր պալատներ կառուցեցին նրա համար իր իսկ ընտրած վայրում և թույլատրեցին ամբողջ Մեդիայից իրեն թիկնապահներ ընտրելու: Վերցնելով իշխանությունը, նա ստիպեց մեդիացիներին մի բերդաքաղաք կառուցել և այն առավել ամրացնելով, մյուսների մասին պակաս հոգ տանել: Մեդիացիները այդ ևս կատարեցին: Այսպիսով, Դեյոկեսը կառուցեց մեծ և հզոր ամրություն, որն այժմ կոչվում է Ագբատանա, որի մի պարիսպը օղակաձև պատում է մյուսին: Այս մի պարիսպներն այնպես էին կառուցված, որ մեկն ավելի բարձր էր մյուսից՝ արտաքինից, միայն աշտարակների չափով: Բոլորը, որի վրա գտնվում էր քաղաքը, նպաստում էր այդպիսի կառույցի, այսուհանդերձ տեղանքը արհեստականորեն ավելի ևս հարմարեցվեց: Ընդամենը կառուցվել էին յոթը օղակաձև պարիսպներ. վերջին օղակի ներսում գտնվում էին արքունի պալատը և գանձերը: Այդ պարիսպներից ամենամեծի երկարությունը գրեթե նույնքան էր, որքան Աթենքը շրջապատող պարիսպի երկարությունը: Պարիսպների առաջին օղակի աշտարակները սպիտակ էին, երկրորդինը՝ սև, երրորդինը՝ վառ-կարմիր, չորրորդինը՝ կապույտ, հինգերորդինը՝ նարնջակարմրագույն: Այդպիսով, հինգ օղակաձև պարիսպների աշտարակները ներկված էին

գույնզգույն: Իսկ վերջին երկու օղակաձև պարիսպներից մեկի աշտարակներն արծաթապատ էին, իսկ մյուսինը՝ ոսկեզօծ:

99. Դեյոկեսը այսպիսի պարիսպներով պատեց իր պալատները, իսկ մնացած ժողովրդին կարգադրեց բնակվել պարիսպի շուրջը: Երբ ամեն ինչ կառուցված էր, առաջինը Դեյոկեսն էր, որ հետևյալ կարգերը հաստատեց. ոչ ոք չպետք է անձամբ ներկայանա արքային, այլ բոլոր գործերով պետք է դիմել լրաբերի միջոցով. ոչ ոք իրավունք չունի տեսնելու արքային: Բացի այդ, բոլորի համար ամոթ համարվեց ծիծաղել կամ թքել արքայի ներկայությամբ: Այսպիսի մեծարանքով նա շրջապատեց իրեն, որպեսզի իր տարեկիցները և ընկերները, որոնք ծագում էին հայտնի տոհմերից և արիությամբ իրեն չէին զիջում, չտեսնեն իր շքեղությունը և, նախանձելով, չդավեն իր դեմ, այլ կարծեն, որ ինքը առավել բարձր էակ է, քան իրենք:

100. Երբ արդեն այսպիսի կարգեր հաստատեց և ամրապնդեց իր իշխանությունը, սկսեց խստորեն պահպանել արդարությունը: Խնդրանքները թագավորին ներկայացվում էին գրավոր, և ինքը, վճռելով դրանք, էտ էր ուղարկում: Այսպես էր նա վճռում դատերը, իսկ այլ դեպքերի համար նա հետևյալ կարգը սահմանեց. եթե լսեր, թե որևէ մեկը հանցանք է գործել, նրան կանչում էր իր մոտ և պատժում ըստ արժանվույն. իր իշխած ամբողջ երկրում կային լրտեսներ և ականջ դնողներ:

101. Այսպիսով, Դեյոկեսը միավորեց մեղական ազգը և իշխեց. իսկ մեղական ցեղերը հետևյալներն են. բուսեր, պարետակեններ, սարուքատներ, արիզանտներ, բուդիներ, մոզեր:

102. Դեյոկեսի որդին էր Փրատրտեսը: Հիսուներեք տարի թագավորելուց հետո Դեյոկեսը վախճանվեց և իշխանությունը ժառանգեց Փրատրտեսը: Ստանալով իշխանությունը, Փրատրտեսը չբավարարվեց միայն մեղացիներին տիրելով, այլև արշավեց պարսիկների վրա: Պարսիկներն առաջինը ենթարկվեցին նրա հարձակմանը և առաջինը դարձան մեղացիներին հպատակ: Տիրելով այս երկու հզոր ազգերին, Փրատրտեսը մեկը մյուսի ետևից սկսեց նվաճել Ասիայի ազգերին, մինչև արշավեց ասորեստանցիների դեմ, այն ասորեստանցիների, որոնք տիրում էին Նինվեին և նախկինում իշխում էին բոլորի վրա, իսկ այժմ, դաշնակիցների անջատվելուց հետո, մնացել էին մենակ, բայց դեռևս հզոր էին: Ահա սրանց դեմ արշավելով,

Փրատրտեսը, քսաներկու տարի թագավորելուց հետո, և՛ ինքը կործանվեց, և՛ իր գորքի մեծ մասը:

103. Վախճանված Փրատրտեսին հաջորդեց Կյուաքսարեսը, Դեյոկեսի որդի Փրատրտես որդին: Պատմում են, թե սա ավելի ռազմամոլ էր, քան իր նախորդները. սա էր, որ առաջինը Ասիայի գորքերը բաժանեց ջոկատների և առանձնացրեց նիզակակիրներին, աղեղնավորներին և հեծյալներին: Մինչ այդ ամբողջ գորքը խառն էր և անկարգ: Սա նա էր, որ լյուդացիների դեմ պատերազմեց և այդ պատերազմի ժամանակ ցերեկը վերածվեց գիշերվա: Նա Հայրուս գետից այն կողմ գտնվող ամբողջ Ասիան միացրեց իր թագավորությանը: Գումարելով իր բոլոր հպատակներին, նա արշավեց Նինվեն, (երկրի վրա) հարձակվեց սկյութների մեծ բանակ, սկյութների թագավոր Մադյուեսի՝ Պրոտոթյուեսի որդու առաջնորդությամբ: Նրանք ներխուժել էին Ասիա՝ կիսմերձերին Եվրոպայից հալածելիս և, հետապնդելով փախչող կիսմերձերին, նրանք հասել էին մեդական երկիրը:

104. Մեյոտիս լճից մինչև Փասիս գետը և կոլխերի երկիրը երեսուն օրվա ճանապարհ է անխոնջ ուղևորի համար: Կոլխիսից Մեդիա ավելին չէ ճանապարհը, բայց նրանց միջև բնակվում է մի ազգ, սասպեյրները, սրանց միջով անցնելուց հետո կարելի է հասնել Մեդիա: Այսուհանդերձ, սկյութներն այս ճանապարհով չներխուժեցին Մեդիա, այլ շեղվեցին դեպի վերին, շատ ավելի երկար, ճանապարհը՝ Կովկաս լեռը ունենալով իրենց աջ կողմում: Այստեղ մեդացիները ճակատեցին սկյութների դեմ և մարտում պարտվելով, կորցրին իրենց իշխանությունը և սկյութները տիրացան ամբողջ Ասիային:

106. Սկյութները քսանութ տարի տիրեցին Ասիայում և իրենց բռնությամբ ու անկարգությամբ ամեն ինչ կործանման հասցրին: Բացի յուրաքանչյուր ժողովրդից վերցրած որոշակի հարկից, նրանք անցնում էին երկրով մեկ և հափշտակում ամեն ինչ: Ահա սրանց մեծ մասին Կյուաքսարեսը և մեդացիները հրավիրեցին խնջույքի և, հարբեցնելով նրանց, կոտորեցին, այսպիսով, մեդացիները նորից վերականգնեցին իրենց իշխանությունը, վերանվաճեցին իրենց նախկին տիրույթները և գրավեցին Նինվեն. թե ինչպես գրավեցին այն, ես կպատմեմ մեկ այլ հատվածում, և հպատակեցրին ասորեստանցիներին, բացի Բաբելոնիայի մարզից:

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի, I, 95-104, 106.

Դ) Մարասկան պետությունը Կիարսարի և Աստիագեսի օրոք: Մարաստանի վերելքն սկսվում է **Կիարսարի օրոք**. Նրա առաջին հաջողություններից էր նախ Ուրարտույի նկատմամբ հաղթանակը՝ 640-ական թթ. հետո: Այնուհետև նվաճվեց Պարսկաստանը, երբ գրավեցին Անշանը՝ 630-ական թթ. հետո (E. Reiner, The Location of Anshan, Revue d'Assyriologie, 1973, № 67, էջ 57-62, CHI, էջ 26-27, W. Sumner, Excavations at Tall-i Malyan 1971-1972, Iran, 1974, Vol. 12, էջ 155-180, նույնի՝ Excavations at Tall-i Malyan 1974, Iran, 1976, Vol. 14, էջ 103-115)²⁹: Հերոդոտոսը նրան նկարագրել է որպես ռազմատենչ և մարտունակ մարդ՝ ի տարբերություն նախկինում իշխած երկու թագավորների: Գահակալումից անմիջապես հետո նա իրականացրել է բանակային ռեֆորմ և այն բաժանել է առանձին զորատեսակների, որոնք իրենց հերթին կազմված էին ջոկատներից: Եթե նախկինում բոլոր զորատեսակներն իրար էին միացված, ապա այժմ հիմնվել է նետաձիգների, նիզակակիրների և հեծյալների զորախմբերը: Բանակն ամրապնդելուց հետո միայն նա անցավ նվաճումների իրականացմանը: Նրա առաջնահերթ խնդիրներից էր Ասորեստանին պատժելը՝ իրենց պատճառած նախկին դառնությունների համար, ինչպես նաև իր հորն սպանելու պատճառով: Կիարսարը պաշարեց Նինվեն, որի ժամանակ էլ անսպասելիորեն Մարաստան ներխուժեցին սկյութական հորդանքերը՝ անցնելով Կովկասը (նրանց անվանում են նաև Թուրանի կամ Թուրքեստանի քոչվորներ): Նրանց առաջնորդում էր Մադիոս թագավորը (հին հուն.՝ Μάδιος, լատ.՝ Madius, Madya)՝ Պրոտոթիեսի որդին (Աստվածաշունչ, Ծննդոց, 10:2, Ա Մնացորդաց, 1:5, Խորենացի, I, 22, Հերոդոտոս, I, 74, 102, 106, Диодор, II, XXXII, 3,6, Иосиф Флавий, ИД, I, 6,1 և հաջ., Կադանկատվացի, Ա,բ, (էջ 2-3, Երևան, 1969 թ. հրատ.),

Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 15, (Երևան, 1996 թ. հրատ.)
30:

Մարաստանյան բանակը ջախջախիչ պարտություն է կրում, իսկ Կիաքսարը հարկադրված էր մի քանի տարի ճանաչել Մադիոսի տիրապետությունն իր նկատմամբ: Սկյութների հաղթանակն սպասվածից ավելի փառահեղ էր, քանզի մարերը պետք է վճարեին հսկայական հարկ: Սկյութական հորդաները շարժվել են հարավ և հասել մինչև Եգիպտոսի սահմանը: Այստեղի XXVI (664-525թթ.) դինաստիայի փարավոն Պսամետիխ I-ը (664-610թթ.) նրանց հարկ է վճարել, որպեսզի չներխուժեն իր տարածքը: Այս մասին նշված է նաև Երեմիայի գրքում (51:27,28):

Կիաքսարը նրանց լծից ազատվեց միայն շնորհիվ իր խորամանկության: Նա իր մոտ խնջույքի հրավիրեց սկյութների առաջնորդներին և հարբեցրեց, իսկ այնուհետև կարգադրեց բոլորին սպանել: Ղեկավարներին կորցնելուց հետո սկյութների մեծ մասն հեռացան Մարաստանից դեպի մերձսևծովյան տափաստաններ, իսկ տեղում մնացածներն ճանաչեցին մարերի իշխանությունն իրենց հանդեպ: Երբեմն այս ներխուժումը շփոթում են Կաշտարիտի ժամանակ տեղի ունեցածի հետ և նշում, որ հենց այդ ժամանակ էլ նրանք 28 տարի իշխել են Մարաստանում: Բայց դա թյուրիմացություն է: Լեզենդում նաև նշվում է, որ Մարաստանում մնացած սկյութներին Կիաքսարը վստահել է որսորդության գործը, ինչպես նաև իր որդիներին նետաձգություն սովորեցնելու արվեստը: Սակայն մի անգամ սկյութներն որսորդությունից վերադարձել են առանց որսի, որը զայրացրել է թագավորին: Վիրավորված սկյութներն սպանել են իրենց մար աշակերտներից մեկին և որպես որս (թոչնամիս) մատուցել նրան: Միայն համոտեսելուց հետո թագավորն իմացել է եղելությունը, հրամայել սպանել սկյութներին, բայց վերջիններս հասցրել են փախչել Լիդիայի թագավոր Ալիատտի մոտ: Սա էլ հետագայում նրանց միջև հանգեցրել է պատերազմի (Հերոդոտոս, I, 74, տես նաև III, 89-97, V, 36: Տես նաև Pliny, NH,

II,9,53, Цицерон, О дивинации, I, 49) ³¹: Բայց հետագայում ևս սկյութներ բազմիցս արշավել են մարերի վրա, ներխուժել նաև հարևան Բակտրիա: Հնագույն իրանացիների՝ այս ցեղերի դեմ մղած պայքարի մասին մեզ են հասել ավանդույթներ, որոնց գլխավոր հերոսն է դուռագան Ռուստամը: Այս մասին հայտնում է նաև Ֆիրդուսին իր «Շահ-Նամեյում»:

Այս դեպքերից հետո 614թ. Կիաքսարը վերսկսեց ընդհատված պայքարը Ասորեստանի դեմ: Անցնելով Տիգրիսը նա շարժվեց Արրապիսե մարզի տարածքով և պաշարեց մայրաքաղաք Նինվեն, բայց չկարողացավ այն գրավել: Այստեղից նա զորքի մի մասը տեղափոխեց դեպի Աշշուր, որը կարճատև պաշարումից հետո կարողացավ գրավել: Այն հանդիսանում էր այս պետության հին կամ առաջին մայրաքաղաքը: Աշշուրը այնուհետև հիմնահատակ ավերվեց և կործանվեց: Շուտով այստեղ եկավ նաև Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարը (Նաբու-ապլա-ուցուրը), որը որոշել էր դաշինք կնքել Կիաքսար հետ (Տես՝ Աստվածաշունչ, Եսայի, 10:5,12-19, 30:31-33, Նաումի մարգարեությունը Ա,Բ,Գ, Սովոնիայի մարգարեությունը, 2:13-15, Диодор, II, 27, A. Grayson, A. Kirk, Assyrian and Babylonian Chronicles, Indiana, 2000, էջ 91-94) ³²:

Փաստորեն, Ասորեստանի դեմ պայքարի հանգամանքն էլ Մարաստանին մերձեցրեց Բաբելոնի հետ, որի բնականոն հետևանքն եղավ նրանց միջև ռազմական դաշինքի հաստատումը, ապա պատերազմը արդեն թուլացման ուղին բռնած Ասորեստանի դեմ, որ տեղի ունեցավ 616-605թթ: Պաշտոնապես այսպես էլ ընդունված է, որ դաշինքն Կիաքսարի և Նաբոպալասարի միջև կնքվել է հենց ռազմական գործողությունները վարելու պահին՝ 614թ., երբ արդեն ավերակի էր վերածել Ասորեստանի հին՝ կամ առաջին մայրաքաղաք Աշշուրը: 612թ. դաշնակից թագավորները շարունակեցին համատեղ ռազմական գործողությունները և գրավեցին Նինվեն, որը նույնպես հիմնահատակ ավերվեց, իսկ բնակչության մեծ

մասն սպանվեց: Այս ամենից հետո, փաստորեն Ասորեստանն, որպես պետություն դադարեց գոյություն ունենալ և նրա հյուսիսային շրջաններն անցան Մարաստանին: Այնուհետև Կիաքսարը գրավեց նաև Էլամը և Ուրարտուն ³³: Երկու արքաներն իրենց դաշինքն ամրապնդեցին նաև դինաստիական ամուսնությամբ: Կիաքսարի դուստր՝ Ամիտիդան ամուսնացավ Նաբոպալասարի որդու՝ Նավուխոդոնոսոսի հետ: Այնուհետև Բաբելոնը 609թ. գրավեց Խառանը, իսկ 605թ. Ասորեստանի վերջին հենակետը՝ Կարքեմիշը:

Ասորեստանի կործանումը և հայերը.

Անկասկած է, որ Առաջավոր Ասիայի շատ ժողովուրդներ, հատկապես Ասորեստանի և Ուրարտուի ծայրամասերում բնակվողները, անմիջական մասնակցություն են ունեցել պատերազմին որպես Մեդիայի կողմնակիցներ: Այս կապակցությամբ հիմնավոր է դառնում Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված պատմական ավանդությունը՝ Ասորեստանի ավերմանը հայկական թագավոր Պարույրի, Սկայորդու որդու, ունեցած մասնակցության մասին:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պահպանվել է Ասորեստանի անկման նկարագրությունը, որտեղ Կիաքսարը հանդես է գալիս Արբակ անվան տակ, ինչպես Կտեսիասի մոտ է: Մովսես Խորենացին սակայն, այդ պատմությունը միահյուսել է նաև տեղեկություններ մեղացիների հետ դաշն կնքած հայերի՝ Ասորեստանի կործանմանը ունեցած մասնակցության մասին:

«Այս վերջիններից մի մասը եղել է ասորեստանցիների թագավորության ժամանակ, մի մասն էլ Շամիրամից կամ Նինոսից հետո, իսկ մեր Պարույրն եղավ Սարդանապալի ժամանակ», - կարդում ենք Խորենացու մոտ: Պատմիչի ասելով, այս Պարույրը «քիչ օգնություն ցույց չի տվել մարացի Վարբակեսին (Կտեսիասի Արբակը, այսինքն՝ Կիաքսարը) վերցնելու Ասորեստանի թագավորությունը Սարդանապալի օրոք»:

Կիսաառասպելական-կիսապատմական այդ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ

Նինվեի գրոհի նախօրյակին Կիաքսարին է միանում Արմե-Շուպրիայի ցեղապետը՝ «քաջ նախարար», «որդի Սկայորդույ Պարոյր»-ը:

Հերոդոտը հաղորդում է հետևյալը. «Երբ ասորեստանցիների նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո Կիաքսար պաշարեց Նինվեն, հանդես եկավ սկյութների մի մեծ բանակ՝ Պրոտոթիեսի որդու, Մադիոս թագավորի գլխավորությամբ»: Ակներևաբար Հերոդոտի այս տեղեկության մեջ իրար են խառնվել երկու իրադարձություն. սկյութական թագավորի, Պրոտոթիեսի որդի Մադիոսի կողմից կիմմերների ջախջախումը 654 թվականին, որի մասին վկայություններ են պահպանվել Ստրաբոնի մոտ և ինչ-որ մեկ այլ անձնավորության գլխավորությամբ «սկյութական» զորքերի մասնակցությունը Նինվեի պաշարմանը մ.թ.ա. 612 թվականին, անձնավորություն, որին շփոթել են այս Մադիոսի հետ:

Գր. Ղափանցյանը առաջինը ուշադրություն դարձրեց այս հանգամանքի վրա, որ հայկական «Պարոյր» (Paroyr) անունը ծագում է սկյութական Պարտատուա անունից՝ ասորեստանյան հաղորդմամբ, որի հունական ձևը Πρωτοθόης է: Սակայն, ինչպես նշվեց, ասորեստանյա աղբյուրների Պարտատուան, ժամանակագրական նկատառումներով, չէր կարող լինել Խորենացու նշած Պարույրը: Պարույրը լավագույն դեպքում կարող էր լինել Մադիոսի՝ Պարտատուայի որդու, կրտսեր ժամանակակիցը միայն: Այսպիսով, տվյալ տեքստում Հերոդոտը վերոհիշյալ Պրոտոթիեսին շփոթել է, ըստ երևույթին, մի այլ Պրոտոթիես-Պարտատուաի հետ, որը հին հայկական ավանդություններում հայտնի է Պարույր անունով: Ուստի և Հերոդոտը 612 թվականի իրադարձությունների մասնակից է դարձրել ոչ թե նրան, այլ նրա որդուն՝ սկյութական Մադիոս թագավորին, որը ժամանակով ավելի մոտ էր դրանց: Այս նկատառումները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Կիաքսարին օգնության եկած «սկյութական» զորքը գլխավորել է ոչ թե Մադիոսը, Պրոտոթիեսի որդին, այլ հին հայկական աղբյուրների նշած Պրոտոթիես - Պարույրը:

Մովսես Խորենացու տեղեկության համաձայն, մարական թագավոր Վարբակ-Կիաքսարը, «զբաժն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր թագաւորութեան շուք ի ձև նմա խոստանալով»: Ապա պատմիչն ավելացնում է, թե մադական թագավորը «զթագաւորութիւն Սարդանապալայ յինքն առեալ՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի»: Այնուհետև Մովսես Խորենացին թվարկում է հայ առաջին

թագավորների անունները և այդ ցուցակը նա սկսում է Պարույրից. «Իսկ մեր առաջինի Վարբակայ Մարէ պսակեալ Պարոյր, որդի Սկայորդոյ», - կարդում ենք պատմիչի գրքում:

Վերը բերված տեղեկություններն ու նկատառումները իրավունք են տալիս ենթադրելու, որ Նինվեի ավերումից և ասորեստանյան պետության կործանումից հետո Կիաքսարը Պարույրին ճանաչում է Արմե-Շուսպրիա երկրի թագավորը:

Այսպիսով, Ասորեստանի անկման ժամանակաշրջանում, Հայաստանում կառավարում էր «որդի Սկայորդոյ» Պարույրը, որը մեղական Վարբակ-Կիաքսար թագավորին ցույց տված օգնության համար նրա կողմից ճանաչվեց Հայաստանի թագավոր:

Նորաստեղծ թագավորության առաջին տարիների լուսաբանման համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այսպես կոչված «Գեդդի ժամանակագրության» տեքստի վերջավորությունը, որը ցավոք սրտի, շատ վնասված տեղեր ունի:

Մ.թ.ա. 609 թվականի տակ այդ «ժամանակագրությունը» հաղորդում է, թե Նաբոպալասարն օգնության է գնում Խառանի կայագորին, որը պաշարվել էր ասորեստանցիների և դաշնակից եգիպտացիների կողմից: Ասորեստանի թագավոր Աշշուրուբալլիտ Բ-ը, հավանաբար, վախենալով մեղական և բաբելական օգնական նոր ուժերի շրջապատումից, նախօրոք թողնում է պաշարված Խառանը և հեռանում դեպի Իզալայի լեռնային շրջանը, որպեսզի այնտեղից շրջանցիկ ճանապարհով վերադառնա Կարքեմիշ: Նախանջող ասորեստանյան թագավորը Իզալա երկրում թշնամուն ճակատամարտ է տալիս, որի մասին հաղորդում է «Գեդդի ժամանակագրությունը»: «Նաբոպալասարը, - կարդում ենք այնտեղ, - շարժվեց դեպի հյուսիս. [Ի]ծալա (երկիր) նա բարձրացավ և շատ քաղաքներ (...) երկրներ նա այրեց կրակով»: Այնուհետև վնասվածքներով լեցուն տեքստում հնարավոր է կարդալ. «Հենց այդ ժամանակ բաբելական զորքը (հասավ) մինչև Ուրաշտու քաղաքի գավառը», այսինքն՝ մինչև Ասորեստանի ծայր հյուսիսային սահմանները, որոնք հավանաբար հասնում էին մինչև Արևմտյան Տիգրիս գետը: Ամենայն հավանականությամբ, բաբելացիներն այստեղ ջախջախել են ասորեստանցիների վերջին ուժերը, որից հետո «Ակկադի թագավորը վերադարձավ իր երկիրը»: Իզալա նահանգից բացվում էր ճանապարհ դեպի Ուրարտուի նախկին տերիտորիայի այն հատվածը, որն այժմ գրավված էր Արմե-Շուսպրիա

հայկական պետական կազմավորման կողմից: Ըստ երևույթին, հետապնդելով ասորեստանյան Աշշուրուբալլիտ Բ-ին, բաբելացիները 608 թվականին ներխուժում են «ուրարտական գավառ»: Մեզ հասած ուղղակի և անուղղակի տվյալները վկայում են, որ Ասորեստանի վերջնական ջախջախման տարիներին Արմե-Շուպրիայի տերիտորիայում արդեն գոյություն ունեք հին հայկական պետական կազմավորում: Հավանորեն, ինչպես հետագայում Բեհիստունի արձանագրության բաբելական տեքստում. Ուրաշտուի տակ նկատի են ունեցել Արմինան, տվյալ տեքստում էլ Ուրաշտու անվան տակ, հանդես է գալիս Արմե-Շուպրիան իբրև հնագույն հայկական թագավորություն:

Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական և ստրկատիրական կարգերի ժամանակաշրջանում, իսմբ. Ս.Տ. Երեմյանի, Երևան, 1971, էջ 430-434.

Չնայած այն հանգամանքին, որ մարերի անմիջական մասնակցության մասին Կարքեմիշի նվաճման վերաբերյալ վկայություններ չկան, այնուհանդերձ անուղակի վկայությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ նրանք ևս մասնակցել են դրան (Ասովաճաշունչ, Երեմիա, 46:3-12, Եսայի, 10:9, Եզրաս, 2:1 և հաջ: Քաղաքի անունն այստեղ հայերեն թարգ. է Քարքամիս: Иосиф Флавий, ИД, V, 1, 2 և հաջ.)³⁴:

Հենց որ կիմերացիների արշավանքները դադարեցին, Կիաքսարը դաշնակցություն կնքեց մի կողմից Եգիպտոսի, մյուս կողմից՝ Բաբելոնի հետ, որ Ասորեստանի դարավոր թշնամին էր: Բաբելոնում իրեն անկախ թագավոր հայտարարած Նաբոպալասարը գրավում է Միջագետքը, իսկ Կիաքսարը նորից պաշարում է Նինվեն: Այս անգամ հռչակավոր մայրաքաղաքը երկար չէ կարողանում դիմադրել: Ասորեստանի վերջին թագավորը, Մին-շատ-շիկուն (այս անունն այժմ ընթերցվում է Մին-շար-իշկուն - լրացումը մերն է - Շ.Ն.), տեսնելով, որ ամեն ինչ կորած է, փակվեց իր պալատի մեջ և հրդեհելով նրան՝ իր ընտանիքի և գանձերի հետ կորավ բոցերի մեջ, ինչպես պատմում է ավանդույթը (այժմ Ասորեստանի վերջին թագավոր է համարվում 611-609 թթ կառավարած Աշշուր-Ուբալլիտ II-ը - լրացումը մերն է - Շ.Ն.): Մարերը ներս թափվեցին և հիմնահատակ կործանեցին

ամբողջ քաղաքը, այնպես որ մի երկու հարյուր տարի անց՝ նույնիսկ Ասորեստան անունն էլ չէր մնացել. Մարգոնների երկիրը կոչվում էր պարզապես Ադիաբեն:

Այս դեպքը փոխում էր Արևմտյան Ասիայի քարտեզը, փոխում էր պատմության ընթացքը: Կործանվում էր սեմական համաշխարհային տիրապետությունը, որ անցնում էր արիական ցեղի ձեռքը:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 243.

Հետագա տարիներին Կիաքսարը շարունակեց իր նվաճումները և գրավեց Վրկանը, Պարթևստանը, Մանան և Ուրարտուն: Հավանաբար նա նվաճել է նաև Արեան, Դրանգիանան և Կարմանիայի մի մասը: Այնուհետև սկսվեց գրոհը դեպի Փ. Ասիա: Դա տեղի ունեցավ որոշ դադարից հետո, քանզի զինվորներն հոգնել էին անվերջ կռիվներից: 590թ. նա շարժվեց արևմուտք: Նա նպատակ ուներ գրավել Փ. Ասիայի առափնյա տարածքները և դուրս գալ ծով: Բայց նրա ճանապարհը փակեցին Լիդիայի թագավոր Ալիատտի զորքերը, որոնք համառորեն կռվում էին: Պատերազմը ձգձգվեց 5 տարի: 585թ. մայիսի 28-ին երկու թշնամիների բանակները Հալիս գետի մոտ նախապատրաստվում էին նոր ճակատամարտի, որի ժամանակ էլ տեղի ունեցավ արևի խավարում: Թագավորներն այն համարեցին վատ նախանշան և որոշեցին գալ համաձայնության: Այն նույնպես ամրապնդվեց դինաստիական ամուսնությամբ: Ալիատտի դուստրն ամուսնացավ Կիաքսարի որդու՝ Աստիագեսի հետ: Նրանց միջև սահման հաստատվեց Հալիս գետը (այժմ՝ Կիզիկ-Իրմակ), որով էլ ավարտվեց Վերին Ասիայի նվաճումը մարերի կողմից, ինչպես այդ մասին նշում է Հերոդոտոսը (Հերոդոտոս, I, 14,47,73-75, Քսենոփոն, Անաբասիս, I,IX,1-6, նույնի՝ Կյուրոպեդիա, I,II,1, III,1-6,8-11,13,15, IV,2,5,7,10-15 և հաջ., Աստվածաշունչ, Դանիել, 9:1, տես նաև՝ Եզրաս, 4:6, Եսթեր, 1:1 (Աստիագեսն անվանված է Ասուերոս), S. Smith, Babylonian Historical Texts, L., 1924, էջ 44 և հաջ.)³⁵: Դրանից

արևելք ընկած տարածքներն անցան մարերին, իսկ արևմուտքը՝
Լիդիային:

Մարաստանի վերջին թագավորն հանդիսացավ ***Աստիագեսը***, որը Կիաքսարի որդին էր: Եթե նրա թագավորության սկզբին բուռն իրադարձություններ տեղի չունեցան, ապա իրադրությունը կտրականապես փոխվեց 560-ական թթ: Նրա օրոք էլ այդ դեպքերի արդյունքում Մարաստանն ընդմիջտ զրկվեց պետականությունից: Աստիագեսի թոռ Կյուրոսը, որը պարսիկների թագավորն էր և գտնվում էր առաջինի ենթակայության ներքո՝ ապստամբեց նրա դեմ, որն անվանում են պատերազմ և այն, հավանաբար տևել է 3 տարի (553-550թթ.) և ընթացել է չափից ավելի լարված պայմաններում: Սկզբում, ըստ երևույթին, հաջողությունն ուղեկցել է մարերին: Աստիագեսը կարողացել է նրանց ջախջախել բաց դաշտում տեղի ունեցած մարտում և մոտեցել է պարսիկների մայրաքաղաք Պասարգադին, բայց այստեղ պարտվել է, քանզի մարական ավագանու մեծ մասն, անհայտ պատճառներով անցել է Կյուրոսի կողմը (հավանաբար, դժգոհ են եղել թագավորի ներքին քաղաքականությունից): Աստիագեսն ստիպված էր զորքի մնացյալ մասի հետ նահանջել: Վերջին ճակատամարտն այս պատերազմում տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 550թ.՝ Համադանի պարիսպների մոտ: Մարական զորքը գլխովին ջախջախվել է, իսկ զառամյալ Աստիագեսը գերվել Կյուրոսի կողմից: Աստիագեսի հետագա ճակատագրի մասին վկայություններն խիստ իրարամերժ են: Ըստ Հերոդոտոսի նա մահացել է բանտում, իսկ Քտեսիասը նշում է, որ նրան Կյուրոսը նշանակել է Պարթևստանի կառավարիչ: Նշվում է նաև, որ քստրվել է Վրկան: Այնուհետև պարսիկները Աստիագեսին կամ Իշտուվեգային տարել են անապատ և թողել այնտեղ, որտեղ էլ նա կնքել է իր մահկանացուն (Հերադոտոս, I, 130, Ctesias, 9: Տես նաև Justin, 1,6, 7-16)³⁶:

Մարաստանի նկարագիրն ըստ Ստրաբոնի.

9. Մարերի սովորություններն մեծամասամբ նույնն են, ինչ որ հայերի մոտ է, որովհետև այս երկրներն իրար նման են: Սակայն նշում են, որ մարերն են հանդիսանում հայկական սովորությունների հիմնադիրները, իսկ դրանից առաջ՝ նաև պարսիկների: Վերջիններս, այժմ մարերի տերերն են և ժառանգել են նրանցից գերիշխանությունն Ասիայում: Այսպես, ներկայիս պարսկական թագավորական իշխանությունն ընդհանրապես, նրանց կիրքը նետ ու աղեղին և ձիագնացությանը, թագավորներին ծառայելը, թագավորական զգեստների կրումը, հպատակների կողմից՝ արքաներին աստծո չափ սիրելը, մարերից է անցել պարսիկներին: Որ այս ամենն հավաստի է պարզորոշ երևում է թեկուզ հագուստի օրինակով՝ խույրը (լատ.՝ *tiara*, այսպես կոչվել է հին պարսիկների գլխարկը - լրացումը մերն է - Հ.Հ.), կիտարիսը (այսպես կոչվել է գլխարկը, որի վերնամասը նմանվել է արաղաղի կատարին կամ արլորակատարի - լրացումը մերն է - Հ.Հ.), թադիքե (կաճյա) գլխարկը (հույներն անվանել են պիլոս - լրացումը մերն է - Հ.Հ.), քիտոնը՝ թնքերով հագուստը և վարտիքը, բոլոր այս հագուստներն հարմար է կրել այնպիսի ցուրտ լեռնային երկրներում, ինչպիսին մարականն է, բայց անհարմար է հարավային տարածքներին: Պարսիկների բնակավայրերի մեծ մասն գտնվել են Կարմիր ծովի մոտ, բաբելոնացիների և սուսիացիների երկրներից հարավ: Միայն մարական տերության կործանումից հետո պարսիկներն իրենց տիրություններին միացրին Մարաստանի որոշ սահմանային շրջանները: Սակայն պարտված ժողովրդի սովորություններն հաղթողին այնքան արժանավոյն և հարգալից թվաց, որպեսզի երևա թագավորական ճոխությունը, որ նրանք որոշեցին, որ կիսամերկ և թեթևակի հագնելու փոխարեն ավելի լավ է կրել կանացի հագուստ, փաթաթվելով թիկնոցով:

10. Ըստ ոմանց, այդպիսի հագուստի օգտագործումն սկսվել է Մեդեայից, երբ նա Յասոնի հետ իշխում էր այդ երկրում: Ինչպես հայտնում են՝ Մեդեան նույնիսկ փակել է իր դեմքը և այսպես արքայի փոխարեն դուրս է եկել ժողովրդի մոտ: Յասոնին առնչվող հուշարձաններ են հանդիսանում տաճարներն այդ հերոսի պատվին, որին մեծապես պաշտում են նաև բարբարոսները (Կասպիական դարպասներից վերև, աջ կողմում գտնվում է մի մեծ լեռ, որը կոչվում է

Յաստնական): Բսկ Մեդեայից որպես հիշողություն մնացել են հագուստները և երկրի անվանումը: Պնդում են նաև, որ նրա վերջին որդին՝ Միդոսն է ժառանգել նրա իշխանությունը, ուստի կոչվում է նրա անվամբ: Այս վկայություններին համապատասխանում է այն, որ Յաստնի անունով տաճար կա Հայաստանում, ինչպես նաև երկրի անունը և, բազմաթիվ այլ հանգամանքներ, որոնց մասին կնշեմ ստորև:

11. Ամեանաքաջ մարդուն թագավոր ընտրելն ևս մարական ավանդույթներից է: Սակայն այդ ավանդույթը բնորոշ չի եղել բոլոր մարերին, այլ միայն լեռնաբնակներին: Ընդհանուր սովորույթներից էր նաև արքաների բազմակնությունը: Լեռնաբնակ մարաստանցիների մոտ այդ սովորույթը տարածվում է բոլորի վրա և, յուրաքանչյուրը պետք է ունենա առնվազն հինգ կին: Կանայք իրենց հերթին, ինչպես ասում են, պատիվ են համարում ունենալ որքան հնարավոր է շատ ամուսիններ և, իրենց համար դժբախտություն են համարում, եթե ունեն հինգից պակաս: Չնայած, որ Մարաստանի մնացյալ հատվածը չափազանց բերրի է, լեռնային հյուսիսն առանձնանում է իր աղքատությամբ: Այստեղի բնակիչներն սնվում են ծառերի պտուղներով, պատրաստում են բլիթներ չորացրած կամ ծեծած խնձորից, իսկ հաց պատրաստում են բոված նուշից: Վերջինիս արմատներից քաշում են գինի: Որպես սննդամթերք օգտագործում են գազանների միսը և չունեն ընտանի կենդանիներ: Ահա այսքան են իմ ունեցած վկայություններն մարերի մասին: Ինչ վերաբերում է մարաստանցիների համար ընդհանուր սովորույթներին, ապա՝ համապատասխանում են պարսկականի հետ, որը հետևանք է վերջիններիս կողմից մարերի նվաճմամբ, որի մասին կխոսեմ, երբ անդրադառնամ պարսիկներին:

Страбон, География, XI,XIII, 9-11. Թարգ. Հ.Ժ. Հարությունյանի.

Հայ-մարական հարաբերություններն VI դ. առաջին կեսին

Հետաքրքիր է ու ուշադրության արժանի, Աժդահակի ու Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանի մասին, ինչպես դժվար չէ եզրակացնել Թրակացու քերականության Անանուն հեղինակի (Պողոս մեկնիչի), ինչպես և Խորենացու վկայություններից՝ գոյություն է ունեցել բանաստեղծական մի երկ, որն Անանունի մոտ անվանված է «Դաթեան քերթութիւն որ յաղագս Տիգրանայ» և կամ Դավթի շարադրություն

«մարաց և հայոց» պատերազմի մասին, իսկ Խորենացու մոտ, որին վերջինս աղբյուր է ծառայել՝ «Չորս հազներգությունս, զարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և ի մէջ իմաստնոյ իմաստնագունին»։ Անանունի քերականության մեկնության մեջ «Դաւթեան քերթութիւնից» բերված են հետևյալ երեք տողերը՝

«Եւ արդ ներգործող ի միտս երեւիր առ խորհուրդս փողարին
Մեծագլոյ Տիգրանայ գեղանին Տիգրանուհի

Իւ ներածեալ կողաբաղ նաս ողջամիտ աշխարհածուհի»։

Դավթի բանաստեղծական այս երկի մէջ, որը հիմնված է եղել հայ ժողովրդական երգերի վրա, ինչպես և Մովսես Խորենացու մոտ, Լուկուլլոսի ժամանակակից Տիգրան Մեծը շփոթված է Կյուրոսին ժամանակակից «Երվանդյան» կամ «Հայկազանց» Տիգրանի հետ։ Բայց ուշագրավ է, որ այս հին հեղինակներին ևս հայտնի է եղել Քսենոփոնի հիշատակված Կյուրոսին ժամանակակից Տիգրանը ու նաև արմենական կամ «Հայկազանց» թագավորության գոյությունը հնագույն այս ժամանակաշրջանում։

Ընդունելով, որ արմենները, լինելով մեղացիների ու խաղերի հարևան՝ արդեն 6-րդ դարի առաջին կիսում (նախքան մեր թվ.) կարևոր դեր են կատարել իբրև Մեդական թագավորության դաշնակիցներ՝ անհրաժեշտ է որոշել նաև արմենների գրաված այն տերիտորիան, որը Քսենոփոնի մոտ անվանված է Արմենիա։

Հ. Մանանդյան, Երկեր, Ա, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66թ. մ.թ.), Երևան, 1977, էջ 48-49.

Ածղահակի առասպելը

Տիգրանի պատմությունն իր մանրամասնություններով բուն պատմական հիշողություն է։ Սակայն այդ պատմությունն ունի նաև առասպելական, հատկապես ամպրոպի վիշապի առասպելի բնավորություն, որ ինչքան էլ Մեծն Տիգրանի պատմության ազդեցության տակ և եվհեմերական մտածությամբ պատմական գույն է ստացել, բայց դեռ երևում է որոշ առասպելական գծերով։

1. Ածղահակ անունը մեզ ծանոթ է Աժի-Դահական, Վիշապ Դահակն է, որի դեմ կռվում է պարսիկների մեջ Հրուդենը – Թրայետառնան. սրան համապատասխան է հնդիկների մեջ Տրիտա

աստվածը, որ Բնդրայի հատկություններն ունի և կոչվում է նույնպես Վիշապի դեմ: Ածդահակի վիշապ նշանակությունը ծանոթ է Խորենացուն:

2. Ոչ միայն առասպելական Ածդահակ անունը և նրա վիշապ նշանակությունն է մնացել, այլև Ածդահակի կինը Անոյշ հիշվում է (Խորենացի, Ա, լա) պարզապես իբրև «մայր վիշապաց»:

3. Տիգրանն այդ «վիշապաց մայր» Անոյշին իր որդիների հետ բնակեցնում է Մասիս լեռան վրա, որ, ինչպես տեսանք, վիշապների կամ վիշապազանների բնակարան է ըստ վիպասանների: Արդ որո՞նք են այդ «վիշապաց մոր» որդիները, եթե ոչ նույն Մասիսի վիշապները կամ վիշապազանները:

4. Նույն Մասիս լեռան վրա է մնում Վիշապ Արտավազդը, որ ինչպես կոեսնենք, փոխանակած է Ածի-Դահակին:

5. Մյուս կողմից Մասիսի վիշապազանների համար կա և «գարմբ Ածդահակայ» կոչումը, դրա մեջ մնում է ուրեմն, մի առասպելական հիշողություն, թե Մասիսի վրա բնակվող վիշապազանները, որոնք երևան են գալիս վեպի մեջ, են «գարմբ Ածդահակայ», վիշապ Դահակի և նրա կնոջ «վիշապաց մայր» Անուշի:

«Վիշապաց մոր» երևան գալը մեր առասպելի մեջ մի պատահական բան պետք չէ համարել: Վիշապի կանայք հաճախ դուրս են գալիս ամպրոպային կովի մեջ: Այդ կանայք գերվում են ամպրոպային աստծուց, երբ սա հաղթում է վիշապին: Բնդրայի կովի մեջ Ահիի (վիշապի) դեմ՝ նույնիսկ վերջինիս մայրն է դուրս գալիս: Ամպրոպային առասպելի մեջ, ինչպես տեսել ենք, դուրս են գալիս և աստվածային կանայք, ամպրոպի աստծո քույրը կամ կինը, որոնց հափշտակում է վիշապն և արգելում իր բուրգում: Մեր առասպելի մեջ Տիգրանուհին նույն դերն է կատարում:

Ածդահակի և Տիգրանի առասպելն ունի այսպիսով ամբողջապես մի ամպրոպային առասպելի բովանդակություն: Ածդահակը, ամպրոպային վիշապը, որից սերվում են «Ածդահակայ գարմբ», վիշապներ կամ վիշապազաներ, հափշտակվում են Տիգրանից (= սկզբնապես ամպրոպային աստծուց) նրա քրոջը պահում է իր մոտ: Բայց Տիգրանը հարձակվում է իր թշնամի վիշապի վրա, սպանում է նրան, ազատում քրոջը և գերում վիշապի կնոջը և բնակեցնում է նրան իր սերնդով Մասիսի վրա:

Տիգրանի տեղ սկզբնապես ամպրոպային աստվածը եղած պիտի լինի: Մեր ամպրոպային աստվածն է Վիշապաքաղ Վահագն: Մաև եղած պիտի լինի սկզբնապես վիշապ Ածղահակի դեմ կռվողը: Այս ենթադրությունը հավանական է դառնում այնու, որ Ածղահակի դեմ կռվող Տիգրանը նրա հայրն է, մի հանգամանք, որ կարելի չէ պատահական համարել: Այս ազգակցությունը մեր Պատմագիրը կամ Վահագնի մասին երգողներից առած պիտի լինի, կամ Տիգրանի մասին պատմող աղբյուրներից: Առասպելաբանության մի ընդհանուր հատկությամբ, մանավանդ երբ առասպելն սկսում է կորցնել իր դիցաբանական կերպարանքը և պատմական գույն ստանալ, հաճախ մի աստվածություն կամ դիցազն բաժանվում է երկսի. ստեղծվում է աստվածու կամ դիցազնի համար հայր կամ որդի, որի վրա պատմվում է, երբեմն փոխված ձևով, միևնույն հին առասպելը: Ջրույցի այսպիսի երկսի բաժանվելն անհրաժեշտ պիտի լիներ այն ժամանակ, երբ արդեն մարերն ու վիշապներն սկսել էին շփոթվել պատմողների գիտակցության մեջ, երբ առասպել և իրականություն խառնվում էին: Վիշապների ազգի տեղ անցնում էր մարերի ազգը. հին առասպելական օձերի կամ վիշապների թագավոր Ածղահակին փոխանակում էր մարաց թագավորը, ինչպես և նրա սերունդը համարվում էին մարաց թագավորի զարմ – մարեր, կամ ընդհակառակն, մարերը համարվում էին վիշապազն Ածղահակի զարմ, և Մասիսի վիշապների առասպելական գերությունը նույն լեռան ստորոտներում և դեպի արևելք բնակող մարերի գերություն: Հարկավոր էր, որ այս ժամանակ ամպրոպային աստուծու տեղ ևս մի պատմական անձ անցներ: Եվ ո՞վ կարող էր ավելի հարմարավոր լինել այդ դերը կատարելու համար, քան Մեծն Տիգրանը, մի թագավոր, որ իր կենդանության ժամանակ հենց աստված կամ դիցազն է համարված, որ մարերի հետ իրոք նման հարաբերություն ունեցել է, ինչպիսին պատմվում էր առասպելի մեջ, և որ հայտնի է իր՝ Հայաստան բերած բազմաթիվ գերիներով: Այսպիսով պատմվածքի մեջ երկվություն է մտել, առասպել և իրականություն խառնվել են, վիշապները մարերին հավասար՝ դարձել են վիպասանության մեջ գործող անձեր, ճիշտ ինչպես շատ ժողովրդական առասպելների մեջ, ինչպես և մեր արդի ժողովրդական վեպի «Մասնա Ծոերի» մեջ, որ թե պատմական և թե առասպելական կերպարանք ունի:

Սակ չի ուզիլ, որ Ածղահակի առասպելը պատմական գույն ստանալով՝ իրեն պիտի քաշեր Տիգրանի պատմությունից շատ գծեր,

որոնք բուն պատմական են, և շատ առասպելական գծեր ևս պիտի կերպարանափոխվեն: Օրինակ, առասպելական կնոջ հափշտակության տեղն անցել է Մարաց թագավորի խնամությանը, այսինքն՝ վիշապի և ամպրոպային աստուծու սկզբնական թշնամությունը մեղմացած է պատմական բարեկամական դեպքի ազդեցության տակ, աստվածուհին այլևս չի հափշտակվում, այլ խնամփութաբար առնվում է, և Ածղահակն սկզբում բարեկամ է Տիգրանին, գոնե ըստ երևույթին: Այս ամենը կարող էր կատարվել և նույնիսկ երգիչների կամ պատմողների բերանում: Բայց վիպասանը, ինչքան էլ առասպելին պատմական գույն տա, միշտ ավելի շատ առասպելական գծեր է պահվում, միննույն վեպի մի պատումի մեջ ավելի, մյուսի մեջ պակաս: Ուստի հաճախ միննույն վեպի մեջ պատմականն և առասպելականը կից ապրում են միննույն անձի համար: Ինչպես «Սասնա Շերի» մեջ Սանասարն ու Բաղդասարը թե Բաղդադի թագավորի որդիքն են հիշվում, և թե գերբնական ծովային ծնունդ են, նույնպես և Վիպասանքի պատմվածքների մեջ Ածղահակը թե մարաց և թե վիշապաց թագավոր կարող էր հիշվել: Իսկ երբ այսպիսի մի առասպել մշակում է մի ճարտասան կամ քերթող, «արգասաւորն ի բանս», ի՞նչ ասել կուզի, որ նա վիշապները դուրս պետք է ձգեր և պահեր միայն մարք և մարաց թագավոր Ածղահակ: Եվ քանի որ նրան հայտնի էր մարաց Աստիագես թագավորը, սրա հետ ևս պիտի նույնացներ մեր առասպելի Ածղահակին: Ուստի և մեր առասպելի մեջ մարաց Ածղահակի թագավորի դեմ կոպող Տիգրանին նա պիտի համարեր մարաց Աստիագես թագավորի ժամանակակից և իրենցից ավելացներ Կուրոսի անունը: Ուրիշ խոսքով նա շարունակել է ժողովրդի մարդու գործը, առասպելական պատմվածքին կատարելապես պատմական գույն է տվել:

Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ա, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երևան, 1966, էջ 137-139.

Փաստորեն 550թ. Իրանում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում և իշխող մի դինաստիան փոխարինվեց մեկ ուրիշով: Իշխանությունն անցավ Անշան մարզի կառավարիչների ձեռքը՝ ի դեմս Կյուրոս II Մեծի: Նա և նրան հաջորդած Աբեմենյանները շարունակեցին հսկայածավալ կայսրության ստեղծման գործը,

որը սկսել էին մարերը: Աքեմենյանների գահակալումն ու տիրապետությունը որակապես նոր էտապ էր այս պետության պատմության մեջ: Նրանց օրոք էր, որ հիմնվեց համապետական պաշտամունքը, որակապես նոր փոփոխություն ապրեցին տնտեսությունը, մշակույթը և կառավարման համակարգը: Մարական պետությունը կարծես թե «միջնորդ» և կապող կամուրջ հանդիսացավ մի կողմից վերոհիշյալի, իսկ հակառակ եզրից Իրանի և ողջ Ա. Ասիայի միջև: Այս առումով էլ VII-VI դդ. մարական պետությունը կարելի է անվանել նաև մարապարսկական:

Ստուգողական հարցեր

1. Ինչպիսի՞ն էր միջազգային իրադրությունը Մարաստանում և հարակից տարածքներում մ.թ.ա. IXդ:

2. Ինչպիսի՞ն էր Մարաստանի միջազգային կացությունը IXդ. վերջերին և VIIIդ: Ինչպիսի՞ քաղաքականություն էր վարում Մարաստանի և նրան հարակից երկրների հանդեպ ասորեստանյան Թիգլատպալասար III թագավորը:

3. Ինչպիսի՞ն էր միջազգային իրադրությունը Մարաստանում և հարակից շրջաններում մ.թ.ա. VIIIդ. վերջերին (Դայակկու (Դեյոկես) - Սարգոն II և կիմերներ փոխհարաբերությունների նկարագիրը):

4. Ինչպիսի՞ն էին փոխհարաբերությունները Սինաքքերիբի և մարերի միջև մ.թ.ա. VIIդ. 80-ական թթ:

5. Երբ և ինչպե՞ս Դեյոկեսը հիմնեց մարաստանյան պետությունը:

6. Ինչպիսի՞ ներքին և արտաքին քաղաքականություն վարեց Կաշտարիտին:

7 Ինչ՞ է նշանակում Medikos logos արտահայտությունը:

8. Ինչպիսի՞ ներքին և արտաքին քաղաքականություն վարեց Կիաքսարը:

9. Ինչպիսի՞ն էր Մարաստանի կացությունը Աստիագեսի օրոք: Երբ և ինչպե՞ս կործանվեց մարաստանյան կայսրությունը:

¹ Д.Ч. Садаев, նշվ. աշխ., էջ 74 և հաջ; М. Молчанов, Древняя Ассирия, М., 2014, էջ 73-82; Й. Лессе́э, Древние ассирийцы. Покорители народов, М., 2012, էջ 160 և հաջ; Л. Оппенхейм, Древняя Месопотамия, М., 1990, էջ 134, 160, 167 և հաջ; В.И. Гуляев, նշվ. աշխ., էջ 68, 345-348, 350 և հաջ; P. Villard, Aššurnāširpal, Dictionnaire de la civilisation mésopotamienne, Paris, 2001, էջ 105-107; САН, Vol. I, P. 1, էջ 238-281; W.G. Lambert, The Reigns of Aššurnāširpal II and Shalmaneser III: An Interpretation, Iraq, 1974, № 36, էջ 103-109.

² И.М. Дьяконов, Предыстория армянского народа. История армянского нагорья с 1500 по 500г. до н.э. Хурриты. Лувийцы. Протоармяне, Ереван, 1968, էջ 138; S. Yamada, The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824B.C.). Relating to His Campaigns to the West, Leiden, Boston, Köln, 2000, էջ 760-773; J. Szuchman, Bit Zamani and Assyria, Syria. Archéologie, art et histoire, 2009 (№ 86), էջ 55-65.

³ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 164-167; G. Roux, Ancient Iraq, L., 1992, էջ 156-158; САН, Vol. III, P. 1, էջ 269-271; S. Bertman, Handbook to Life in Ancient Mesopotamia, Windsor, 2003, էջ 104-105.

⁴ И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империи, էջ 106-107; М. Молчанов, նշվ. աշխ., էջ 85-86, 124; Й. Лессе́э, նշվ. աշխ., էջ 181-182; G. Gertoux, Johan vs King of Nineveh: Chronological, Historical and Archaeological Evidence, Lyon, 2015, էջ 56-57.

⁵ L. Siddal, The Reign of Adad-nirari III. An Historical and Ideological Analysis of an Assyrian King and His Times, Leiden, Boston, 2013; H. Genge, Stelen neuassyrischen Könige, Teil I, Die Keilinschriften. Freiburg im Breisgau, 1965, էջ 14, 117-118; E. Schrader, Zur Kritik der Inschriften Tiglath-Pileser's II, des Asarhaddon und des Asurbanipal. Buchdruckerei der Königl, Berlin 1880; H. Tadmor, The Historical Inscriptions of Adad-Nirari III, Iraq, 1973, Bd. 35/2, էջ 141-150.

⁶ Т.Ю. Шишлова, Источниковедческие замечания об одном сообщении Ктесия Книдского, Проблемы истории, филологии, культуры, М.-Магнитогорск-Новосибирск, 2017, № 1, էջ 50-57 (այսուհետ. կրճտ. ПИФК); МНМ, Т. Второй, էջ 426-427; J.P. Stronk, Ctesia's Persian History. Շամիրամի վերաբերյալ նաև տե՛ս` Дорога Мгеда, Армянские легенды и предания, Сост., пер. с арм., предисл. и коммент. Г.О. Карапетяна, М., 1990.

⁷ М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 358; Б.Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), էջ 41-42, 81-82 և հաջ; I. Sandalgian, Les inscriptions cunéiformes urartiques, Venise, 1900; A. Sayce, Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1882, № XIV, էջ 377-732.

⁸ Г.А. Меликишвили Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, Т. 1, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954; նշվի՝ К вопросу о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1947, № 4, էջ 15-29; Б.Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), էջ 82, 102, 232, 253; Н.В. Арутюнян, Новые урартские надписи Кармир-Блур, Ереван, 1966; И.М. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963.

⁹ Հին հույներն անվանել են ո՛վ Νίσαιον πεδίων կամ Νήσαιον դաշտ, որի լիսն. հավաքժեղն է՝ Nisaeus Campus: Տե՛ս՝ К.П. Патканов, О мнимом походе Тиглатпаласара к берегам Изеда, СПб., 1879; В.В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, Соч., Т. VII. Работы по исторической географии и истории Ирана, М., 1971, էջ 199-200; Н.А. Кузнецова, Хождение купца Федота Котова в Персию, М., 1958, էջ 76-77; И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 152, 188, 201-203, Նիսիս տարբերակով տե՛ս՝ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 138, 185.

¹⁰ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 224; И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империи, էջ 13, 93, 97-101 և հաջ; նույնի՝ Media and its Neighbours I: The Localization of Ellipi, Iranica Antiqua, 1999, XXXIV, էջ 53-70; История Востока в шести ТТ., Т. I, Восток в древности, Отв. ред. В.А. Яacobson, М., 2002, էջ 265-266, 273-274, 276; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 352, 364, 492, 516-517 և հաջ; CHI, Vol. II, The Median and Achaemenian Periods, էջ 87-88; T. Bryce, The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia, From the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire, L., and N.-Y., 2009, էջ 225.

¹¹ ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 359-362; Ю. Заблodka, նշվ. աշխ, էջ 332-333; Д.Ч. Садаев, նշվ. աշխ, էջ 102-103; М. Молчанов, նշվ. աշխ, էջ 86-87, 165-167; Й. Лессcэ, նշվ. աշխ, էջ 182-183; А.Т. Olmsted, Western Asia in the Days of Sargon of Assyria, Cornell, 1908; S.C. Melville, The Campaigns of Sargon II, King of Assyria, Oklahoma, 2016; K. Rander, Sargon II, King of Assyria (721-705), Assyrian Empire Builders, L., 2012.

¹² Б.Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), էջ 93-110; Й. Лессcэ, նշվ. աշխ., էջ 183; X. Carac, Вавилон и Ассирия, էջ 125 և հաջ; В.И. Гуляев, նշվ. աշխ., էջ 356-360; E. Frahm, Observations on the Name and Age of Sargon II, and on Some Patterns of Assyrian Royal Onomastics, Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires 2005, № 44, էջ 25-32; A. Fuchs, Sargon II, Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Berlin, 2009, 12/1-2, էջ 51-61; H.D. Galter, Sargon der Zweite: Über die Wiederinszenierung von Geschichte, Altertum und Mittelmeerraum: Die antike Welt diesseits und jenseits der Levante, Geburtstag (Oriens et Occidens 12), Stuttgart, էջ 279-302; А.Т. Olmstead, Assyrian Government of Dependencies, The American Political Science Review, 1918, № 12, էջ 63-77.

¹³ Б.Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), էջ 102-110; Б.А. Тураев, История древнего Востока, էջ 421-422; ИДМ, Кн. 2, Расцвет древних обществ, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 61, 64-65; История Востока в шести ТТ., Т. I, Восток в древности, Отв. ред. В.А. Яacobson, էջ 236, 270-271, 324-326 և հաջ; В.Ј. Parker, At the Edge of Empire: Conceptualizing Assyrian's Anatolian Frontier ca. 700 BC., Journal of Anthropological Archaeology, 2002, № 21, էջ 371-395; նույնի՝ Ašipā Again: a Microhistory of an Assyrian Provincial Administrator', Studia Orientalia 106, Helsinki, 2009, էջ 179-192; S. Parpola, The Construction of Dur-Šarrukin in the Assyrian Royal Correspondence, Documentation française, Paris, 1995, էջ 47-77; K. Radner, Assyrians and Urartians, The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, Oxf., 2011, էջ 734-751.

¹⁴ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 224; И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империи, էջ 13, 93, 97-101 և հաջ; նույնի՝ Media and its Neighbours I: The Localization of Ellipi, Iranica Antiqua, 1999, XXXIV, էջ 53-70; У. Куликян, նշվ. աշխ, էջ 47 և հաջ; W.R. Gallagher, Assyrian Deportation Propaganda, State Archives of Assyria Bulletin, 1994, № 8, էջ 57-65; А.Т. Olmstead, Assyrian Government of Dependencies, The American Political Science Review, 1918, № 12, էջ 63-77; K. Jakubiak, Some Remarks on Sargon II's Eighth Campaign of 714 BC., Iranica Antiqua, 2004, № 39, էջ 191-202; Sh. Yamada, The City of Togarma in Neo-Assyrian Sources, Altorientalische Forschungen, 2006, № 33, էջ 223-236; R. Zadok, On the Extent of Sargon II's Sixth Campaign in Media, Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires, 2000, № 5, էջ 123-135; P.E. Zimansky, Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign, Journal of Near Eastern Studies, 1990, № 49, էջ 1-21.

¹⁵ А.А. Красова, Синаххериб и страны юго-востока Малой Азии, ВДИ, 2010, № 1, էջ 98-114; В.А. Белявский, Вавилон легендарный и Вавилон исторический, М., 1971; М.А. Дандамаев, В.Г. Глуконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 73-74; Б.А. Тураев,

История древнего Востока, Т. 2, էջ 46-47 (այս հեղինակը նրա մասին խոսում է Մերոդախ-Բալդան աստվածաշնչյան ձևով); T. Boiy, Late Achaemenid and Hellenistic Babylon, Paris, 2004, էջ 100, 106; D. Pingree, A. Salvesen, A.T. Reyes, H. McCall, The Legacy of Mesopotamia, Oxf., 1998, էջ 29, 126; C.J. Gadd, Inscribed Cylinder of Marduk-Apla-Iddin II, Iraq, 1953, Vol. 15, № 2, էջ 123-134; J. Brinkman, Merodach Baladan II, Studies Presented to A.L. Oppenheim, Chicago, 1964.

¹⁶ В.И. Авдиев, История древнего Востока, էջ 383-384; Д.Ч. Садаев, նշվ. աշխ., էջ 132-138; В.И. Гуляев, նշվ. աշխ., էջ 362-364; Библийская энциклопедия, էջ 64 (այստեղ նրա անունը նշված է Ասարդան (Асарданъ) ձևով; Всемирная история. Век железа, Под ред. А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек, էջ 183-187; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 367-368, 371, 374, 378, 383-387 և հաջ; "ASSARHADDON", Encyclopedia Iranica, 1987, Vol. II, Fasc. 8, էջ 803-805; F.M. Fales, After Ta'yinat: the New Status of Esarhaddon's Adê for Assyrian Political History, Revue d'Assyriologie, 2012, № 106, էջ 133-158; A.R. George, Sennacherib and the Tablet of Destinies, Iraq, 1986, № 48, էջ 133-146; J. Lauinger, Esarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary, Journal of Cuneiform Studies, 2012, № 64, էջ 87-123; M.E.L. Mallowan, Twenty-five Years of Mesopotamian Discovery, 1932-1956, L., 1956; S. Parpola, and K. Watanabe, Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (State Archives of Assyria 2), Helsinki, 1988; K. Watanabe, Die adê-Vereidigung anlässlich der Thronfolgeregelung Asarhaddons (Baghdader Mitteilungen Beiheft 3), Berlin, 1987; D.J. Wiseman, The Vassal-Treaties of Esarhaddon, Iraq, 1958, № 20, էջ 1-99: Այս թագավորի հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ նրա մասին գրվել են նաև գեղարվեստական ստեղծագործություններ: Նրա կերպարին անդրադարձել են Լ.Ն. Տոլստոյը իր «Ասորեստանյան Ասարիսաղոն թագավորը» պատմվածքում և Վ.Յա. Բյուրսովը «Ասարգարն (Ասորեստանյան արձանագրությունը)» ռոմանովորում.

¹⁷ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 274-276; У. Куликан, նշվ. աշխ., էջ 54; R. Labat, Kaštariiti, Phraorte et les débuts de l'histoire mède, JA, 1961, T. 249, էջ 68-75; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 52-53, R.W. Rogers, History of Babylonia and Assyria, In Two Vol., Vol. II, L., 1901, էջ 235-236; A. Kuhrt, Ancient Near Eastern History: The Case of Cyrus the Great of Persia, L., 2007, էջ 107-127; նույնի՝ The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period, էջ 18 և հաջ.

¹⁸ ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 367-368, 371, 374, 378, 383-387 և հաջ; "ASSARHADDON", Encyclopedia Iranica, 1987, Vol. II, Fasc. 8, էջ 803-805; T. Young, Jr. Cuyler, The Early History of the Medes and the Persians and the Achaemenid Empire to the Death of Cambyses, Camb., 1988, էջ 1-52.

¹⁹ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 271; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 522-525; C. Tulpin, Medes in Media, Mesopotamia and Anatolia: Empire, Hegemony, Devolved Domination or Illusion?, Ancient West & East, 2005, № 3, էջ 223-251; M. Liverani, The Medes at Esarhaddon's Court, JCS, 1995, № 47, էջ 57-62.

²⁰ И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империи, էջ 64, 66-68, 76, 79-83, 85, 88 և հաջ; История Востока в шести ТТ., Т. I, Восток в древности, Отв. ред. В.А. Якобсон, էջ 265, 268-270, 273, 284 և հաջ; Гр. Капанцян, Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, էջ 140, 143; Н.В. Арутюнян, Топонимика Урарту, էջ 55, 78 (Պարսուա տեղանունը հավասարաչափ հիշատակվում է նաև Բարշուա ձևով); Տես նաև՝ Н. Hirschberg, Studien zur Geschichte Esarhaddons, Berlin, 1932; D.J. Wiseman, The Vassal-

Treatises of Esarhaddon, L., 1958; Б.А. Тураев, История древнего Востока, Л., 1935, Т. 2, էջ 51-52; В.А. Белявский, Вавилон легендарный и Вавилон исторический, М., 1971.

²¹ М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 50-51; И.М. Дьяконов, Последние годы Урартского государства. ВДИ, 1952, № 2, էջ 31; նույնի՝ История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., էջ 298 և հաջ; E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1920, էջ 69; C.J. Gadd, The Fall of Nineveh, L., 1923; G.G. Smith, Assyrian History. Additions to History of Tiglath Pilesser, ZÄS, Leipzig, Berlin, 1869, VII, էջ 92-100.

²² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև - XIVդ. կեսերը), Խմբ. Բ.Ն. Առաքելյանի, Երևան, 1976, էջ 487-490 (այսուհետև կրճտ. ՀԺՊ); Х.Ф.Б. Линч, Армения. Путевые очерки и этюды, Т. I (русские провинции), Тифлис, 1910; նույնի՝ Армения. Путевые очерки и этюды, Т. II (турецкие провинции), Тифлис, 1910.

²³ И.М. Дьяконов, История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., էջ 257; М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 50-51, 359; И.Н. Медведская, М.А.-К. Дандамаев, Письменные памятники Востока, 2017, Т. 14, № 4 (Вып. 31), Мидия и мидийцы в клинописных источниках: имена и события, էջ 36-47; И.Н. Медведская, Дейок, Фраорт и хронология мидийской династии, ВДИ, 2004, № 2, էջ 94-100; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 528; Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 104-107; Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 2007, էջ 285; նույնի՝ Иран и иранцы до Ахеменидов, М., 1998, էջ 145; D.N. Freedman, A.C. Myers, Erdmans Dictionary of the Bible, Michigan, 2000, էջ 1032.

²⁴ И.М. Дьяконов, История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., էջ 275-276 և հաջ; М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 50-51, 359; И.Н. Медведская, М.А.-К. Дандамаев, Письменные памятники Востока, 2017, Т. 14, № 4 (Вып. 31), Мидия и мидийцы в клинописных источниках: имена и события, էջ 36-47; И.Н. Медведская, Дейок, Фраорт и хронология мидийской династии, ВДИ, 2004, № 2, էջ 96-100; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 524-525; Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 106-107, 109; Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 2007, էջ 285; նույնի՝ Иран и иранцы до Ахеменидов, М., 1998, էջ 145; А.А. Опарин, Всемирная история и пророчества Библии, Харьков, 1997; У. Куликан, նշվ. աշխ., էջ 55; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 52-53; J.A. Scurlock, Herodotos' Median Chronology Again? Iranica Antiqua, 1990, № 25, էջ 149-163; R. Labat, Kaštariti, Phraorte et les débuts de l'histoire mède, JA, 1961, Т. 249, էջ 1-12.

²⁵ Սյս խնդրին անդրադարձել են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ: Տես՝ И.М. Дьяконов, История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., էջ 250-251, 254; М.И. Артамонов, Киммерийцы и скифы, Л., 1974, էջ 28 և հաջ; С.В. Алексеев, А.А. Инков, Скифы: Исчезнувшие владыки степей, М., 2010, էջ 73-74; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана էջ 75; СНИ, էջ 103, 105, 125; Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 106; А.М. Хазанов, Социальная история скифов, М., 1975, էջ 218-219; Б.В. Техов, Скифы и Центральный Кавказ в VII-VIvv. до н.э., М., 1980, էջ 10, նաև 12-13; В.А. Белявский Вавилон легендарный и Вавилон исторический, էջ 89-90; Б.Б. Пиотровский, По следам древних культур. Урарту, էջ 81-112; Л.А. Ельницкий, Скифия евразийских степей, Новосибирск, 1977, էջ 29-30; И.В. Куклина, Этнография Скифии по античным источникам, Л., 1985, էջ 114-117.

²⁶ В.И. Гуляев, Скифы. Расцвет и падение великого царства, М., 2005, էջ 128-130; Т.Т. Райс, Скифы. Строители степных пирамид, էջ 40 և հաջ; И.М. Дьяконов, История Мидии

от древнейших времен до конца IV века до н.э. էջ 272-273; С.Р. Тохтасев, К хронологии и этнической атрибуции памятников скифского типа на Ближнем Востоке и в Малой Азии, РА 1993, № 2, էջ 89-97; А.И. Иванчик, Киммерийцы: Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VI вв. до н.э. М., 1996, էջ 79-84, 97-99; А.Ю. Алексеев, Хронография Европейской Скифии, СПб., 2003, էջ 101-103; ՀԺՊ, Հ. I, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական և ստրկատիրական կարգերի ժամանակաշրջանում, Խմբ. Ս.Ս. Երեմյանի, Երևան, 1971, էջ 428 (հեղ. Ս.Ս. Երեմյան)։

²⁷ И.М. Дьяконов, История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., էջ 288-289; Б.Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 21 և հաջ; N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 295-296, նույնի՝ հայ. թարգ. տե՛ս՝ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա. Հայերի ծագումը. Հոդվածներ, Երևան, 1972, էջ 287-290; Մանրամասն տե՛ս նաև ՀԺՊ, Հ. I, էջ 430 և հաջ; P.R. Helm, Herodotus' Mêdikos Logos and Median History, Iran, 1981, № 19, էջ 85-89.

²⁸ В.В. Струве, Датировка Бехистунской надписи, ВДИ, 1952, № 1, էջ 26-48; М.А. Дандамаев, Отражение содержания Бехистунской надписи в труде Геродота, Иранская филология, М., 1963, էջ 190-192; А. Низовский, Сто великих археологических открытий, М., 2002, էջ 277-280 (Генри Роулинсон и Бехистунская надпись - հոդվածը); K Amélie, The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period, L., 2013; В.О. Тюрин, К установлению значения социально-экономических терминов Бехистунской надписи, Труды инстит. Языкознания АН СССР, М., 1956, Т. 6; L. Adkins, Empires of the Plain: Henry Rawlinson and the Lost Languages of Babylon, N.-Y., 2003; G.G. Cameron, Darius Carved History on Ageless Rock, NGM, December 1950, Vol. XCVIII, № 6, էջ 825-844; L.H. Gray, Notes on the Old Persian Inscriptions of Behistun, JAOS, 1902, Vol. 23, էջ 56-64; А.Т. Olmstead, Darius and His Behistun Inscription, AJSLL, 1938, Vol. 55, № 4, էջ 392-416; P.J. Kosmin, A New Hypothesis: The Behistun Inscription as Imperial Calendar, Iran, JBIIPS, August 2018.

²⁹ ՀԺՊ, Հ. I, էջ 336, 430; Ф. Любкер, Реальный словарь классических древностей, В 3-х ТТ., Т. 1, М., 2001, էջ 417 (հեղինակը 710թ. է համարում Դեյոկոսի կառավարման սկիզբը); Т. 1, էջ 399 (634թ. համարում է Կիаксарի գահակալման սկիզբը); Т. 1, էջ 199 (560թ. համարում է Աստիագեսի կառավարման ավարտը); Т. 3, էջ 83 (գտնում է, որ Փրատрстелը գահակալել է 656-635 թվականներին); Р. Фрай, նշվ. աշխ., էջ 104; История Востока в шести ТТ. Т. I, Восток в древности, Отв. ред. В.А. Якобсон, М., 2002, էջ 285-287; Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, էջ 285-286; նույնի՝ Иран и иранцы до Ахеменидов, М., 1998, էջ 145; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 527-530, 535; А.И. Иванчик, Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII-VII вв. до н.э. в античной литературной традиции, М.-Берлин, 2005; G.G. Cameron, History of Early Iran, էջ 177; E. Carter and K. Deaver, Excavations at Anshan (Tal-E Malyan): The Middle Elamite Period, Malyan Excavation Reports, Vol. 2, Pennsylvania, 1996; D.T. Potts, The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambr., 1999; M.W. Stolper, Texts from Tall-i Malyan, Vol. 1: Elamite Administrative Texts (1972-1974), Pennsylvania, 1984; W.M. Sumner, Tall-i-Malyan and the Chronology of the Kur River Basin, American Journal of Archaeology (այսփեսեւ. կրճտ. AJA), 1973, Vol. 77, № 3, էջ 288-290.

³⁰ ՀԺՊ, Հ. I, էջ 432-433; И.М. Дьяконов, История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., էջ 296-298; М.И. Артамонов, Киммерийцы и скифы. От появления на исторической арене до конца IV в. до н.э., Л., 1974, էջ 29-30; Б.Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), էջ 236; Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии,

М., 1970, էջ 67 և հաջ; И.Н. Медведская, О скифском вторжении в Палестину, ВДИ, 2000, № 2, էջ 221-229; В.И. Гуляев, Скифы, Расцвет и падение великого царства, М., 2005; Ինչի՞նք՝ Скифы. Расцвет и падение великого царства, էջ 130, 246; В.Ю. Мурзин, Их называли непобедимыми, Мелитопольский краеведческий журнал, 2013, № 1, էջ 36-42; И.В. Куклина, Этнография Скифии по античным источникам, Л., 1985, էջ 114-117; G.G. Cameron, History of Early Iran, Chicago, 1936; CHI, Vol. II, էջ 112-119; A.K. Grayson, Assyrian and Babylonian Chronicles, N.-Y., 1975; R. Labat, Kaštariti, Phraorte et les débuts de l'histoire mède, JA, 1961, № 249, էջ 1-12; A.T. Olmstead, History of the Persian Empire, Chicago, 1948, էջ 31-33; S. Zawadski, The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in the Light of the Nabopolassar Chronicle, Poznan, 1988; E.D. Phillips, The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology, World Archaeology, Vol. 4, № 2, էջ 129-138; P.W. Syltje, The Three Ends. The Story of God's Universere, Earth, and Mankind in Conflict with the Adversary, USA, 2011, էջ 784-785.

³¹ И.М. Дьяконов, История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., էջ 336-349; М.И. Артамонов, Киммерийцы и скифы, М., 1974 էջ 33-34; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 85-86; И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империи, էջ 173; Г.В.Ф. Гегель, Сочинения, Т. 8, Философия истории, М.-Л., 1935, էջ 175; G.G. Cameron, History of Early Iran, էջ 220-221; Н.М.Т. Cobbe, Alyattes' Median War, Hermathena, 1967, էջ 21-33; V.H. Barclay, The Coinage of Lydia and Persia, L., 1877; CHI, Vol. 2, էջ 127; K. Leloux, The Battle of the Eclipse (May 28, 585 BC): A Discussion of the Lydo-Median Treaty and the Halys Border, Polemos, 2016, Vol. 19, № 2, էջ 31-54, (հասկապէս տե՛ս էջ 37-39, 49); T. Jacques, Dictionary of Battles and Sieges: A Guide to 8500 Battles from Antiquity Through the Twenty-First Century, L., 2007, էջ 428; CHI, Vol. 1, էջ 139; САН, Vol. IV, էջ 33-35.

³² И.М. Дьяконов, История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., էջ 315; И.Н. Медведская, М.А. Дандамаев, История Мидии в новейшей западной литературе, ВДИ, 2006 № 1, էջ 202-209; С.В. Бондарь, նշվ. աշխ., էջ 117 և հաջ; W.W. Wiersbe, The Bible Exposition Commentary, Old Testament, Paris, Ontario, 2002, էջ 24-25; S. Dally, Nineveh, Babylon and the Hanging Gardens: Cuneiform and Classical Sources Reconsidered, Iraq, 1994, № 56; M. van de Mieroop, A History of the Ancient Near East: ca. 3000-323 BC., L., 2007, էջ 3 և հաջ., 68, 229; G. Beckman, Ishtar of Nineveh Reconsidered, JCS, 1998, № 50, էջ 3 և հաջ; M. Novák, From Ashur to Nineveh: The Assyrian Town-Planning Programme, Iraq, 2004, № 66, էջ 182; D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, L., 1989, էջ 177-178; A. Kuhrt, The Ancient Near East: ca. 3000-330 BC., L., 2010, Vol. 2, էջ 541.

³³ М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 52-57, 67, 69, 71, 86, 90 և հաջ; М. Молчанов, նշվ. աշխ., էջ 199 և հաջ; Й. Лесссёэ, նշվ. աշխ., էջ 193; Б.Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), էջ 125-126; В. Хинц, Государство Элам, էջ 158; "СЯХАРЕS", Encyclopaedia Iranica, 1993, Vol. VI, Fasc. 5, էջ 478-479; I. Gershevitch, CHI, Vol. 1, էջ 139; J. Middleton, World Monarchies and Dynasties, L., 2015, էջ 18; R. Grousset, The Empire of the Steppes, Paris, 1970, էջ 8-9; S. Dalley, The Mystery of the Hanging Garden of Babylon: an Elusive World Wonder Traced, Oxf., 2013, էջ 89-92.

³⁴ М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 86, 90 և հաջ; М. Молчанов, նշվ. աշխ., էջ 201 և հաջ; Й. Лесссёэ, նշվ. աշխ., էջ 193-195; Б.Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), էջ 116, 163; X. Сагге, Вавилон и Ассирия, էջ 45-48; В.И. Гуляев, Шумер, Вавилон, Ассирия. 5000 лет истории, էջ 272-273, 369-371; Д.Ч. Садаев, նշվ. աշխ., էջ 159-160; "СЯХАРЕS", Encyclopaedia Iranica, 1993, Vol. VI, Fasc. 5, էջ 478-479; CHI, Vol. 1, էջ 139; S. Horn, H. Siegfried, The Babylonian Chonicle and the Ancient Calendar of the Kingdom of Judah,

Andrews University Seminary Studies, 1967, էջ 124; J.D. Hawkins, Karkamiš, Reallexikon der Assyriologie, Bd. 5, Berlin, 1980, էջ 426-446; C. Marchetti, Karkemish. An Ancient Capital on the Euphrates, Orient Lab. 2, Bologna, 2014; N. Marchetti, Karkemish on the Euphrates: Excavating a City's History, Near Eastern Archaeology, 2012, № 75/3, էջ 132-147; A. Dinçol, B. Dinçol, H. Peker, An Anatolian Hieroglyphic Cylinder Seal from the Hilani at Karkemish, Orientalia, 2014, № 83/2, էջ 162-165; G. Marchesi, A Bilingual Literary Text from Karmenish Featuring Marduk, Orientalia, 2014, № 83/4, էջ 333-340.

³⁵ Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, էջ 330 և հաջ; И.В. Пьянков, Борьба Кира II с Астиагом по данным античных авторов, ВДИ, 1971, № 3, էջ 16-37; А.С. Сапогов, Астиаг и Камбиз: Мидийский и персидский истоки царской власти Кира Великого, Вопросы теории и практики, Тамбов, Грамота, 2015, № 12 (62): в 4-х ч. Ч. IV, էջ 151-154; նույնի՝ Две версии предания о детстве Кира Великого (Herod., I. 107-122; Xen. Суг., I.3 -I.4.3), Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения, Саратов, 2015, Т. 15, Вып. 1, էջ 43-47; նույնի՝ Образ царской власти Ахеменидов у Ксенофонта, Автореферат дисс. на соискание уч. степени к.и.н., Саратов, 2017, էջ 8 և հաջ; М.А. Дандамаев, Политическая история Ахеменидской державы, М., 1985, էջ 9, 12, 13, 15-20, 22 և հաջ; В.В. Струве, Геродот и политические течения в Персии в эпоху Дария I, ВДИ, 1948, № 3, էջ 12-35; D. Gera, Xenophon's Cyropaedia: Style, Genre and Literature Technique, Oxf., 1993, էջ 114-120; C. Pelling, The Urine and the Vine: Astyages' Dreams at Herodotus I. 107-108, Classical Quarterly, New Series, 1996, Vol. 46. № 1, էջ 68-77; M. Waters, Cyrus and the Medes. The World of Achaemenid Persia, History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East, Ed. by J. Curtis, S. J. Simpson, L.-N.-Y, 2010, էջ 63-71; P. Georges, Barbarian Asia and the Greek Experience: From the Archaic Period to the Age of Xenophon, Baltimore - L., 1994, էջ 87-89; S. Hirsch, The Friendship of the Barbarians: Xenophon and the Persian Empire. Hanover - L., 1985, էջ 65 և հաջ; C. Tuplin, Xenophon's Cyropaedia: Fictive History, Political Analysis and Thinking with Iranian Kings, Every Inch a King: Comparative Studies on King and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds, Leiden-Boston, 2013, էջ 67-90; "ASTYAGES", Encyclopaedia Iranica, 1987, Vol. II, Fasc. 8, էջ 873-874; W. Hinz, Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen, Wiesbaden, 1975, էջ 208 R. Drews, The Fall of Astyages and Herodotus' Chronology of the Eastern Kingdoms, Historia, 1969, 18/1, էջ 1-11; M. Brosius, Women in Ancient Persia: 539-331 B.C., Oxf., 1996; J. Marquart, Die Assyriaka des Ktesias, Göttingen, 1893; D. Stronach, Astyages, Cyrus and Zoroaster: Solving a Historical Dilemma, Iran, 2012, էջ 3-61.

³⁶ М.А. Дандамаев, В.Г. Глуконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 31-32; И.М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 184, 186; նույնի՝ История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., էջ 423; И.Н. Медведская, Древний Иран накануне империи, էջ 173-177; D.F. Graf, Medism: the Origin and Significance of the Term, JCS, 1984, էջ 15-30; C.J. Gadd, The Fall of Ninveh, էջ 58-59; М.А. Дандамаев, Иран при первых Ахеменидах, էջ 165-180; նույնի՝ Политическая история Ахеменидской державы, էջ 81; "ASTYAGES", Encyclopaedia Iranica, 1987, Vol. II, Fasc. 8, էջ 873-874; "ASTYAGES", Encyclopedia Britanika, L., 1911, Vol. 2, էջ 821; F.W. König, Die Persika des Ktesias von Knidos, Graz, 1972, էջ 46 և հաջ; Աստիագես-Կյուրոս հարաբերությունների դրամատիզմը ունեցել է այն հետևանքը, որ արտացոլվել է նաև պատմա-գեղարվեստական ստեղծագործություններում: Տես՝ Г.Лемб, Кир Великий. Первый монарх, М., 2002, էջ 118 և հաջ:

ԳԼՈՒԽ VII

ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Մարաստանյան թագավորության *պետական կառավարման համակարգի* մասին խոսելն առավել քան բարդ է, քանզի մեզ այդ կապակցությամբ, առանց չափազանցության, հասել են միայն «փշրանքներ»: Որքան սրընթաց այն բարձրացավ, նույնպիսի արագությամբ էլ գահավիժեց պատմության թատերաբեմից և այս առումով, անհնարին է գտնել համեմատության եզրեր, հին արևելյան մի շարք նշանավոր երկրների պատմությունների հետ համադրելիս: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է Եգիպտոսին, Ասորեստանին, Բաբելոնին, խեթերի թագավորություններին, Հնդկաստանին, Չինաստանին և այլն, որոնք ասպարեզում մնացին դարերով կամ էլ մեկ կամ մի քանի հազարամյակներ: Մարաստանն իրենից ներկայացնում էր չափազանց հեղհեղուկ միավորում, որը հիմնված էր ռազմական ուժի՝ զենքով գերազանցելու տիրապետության վրա: Այդ պատճառով էր երևի, որ առաջին թագավորից հետո այն ժամանակավորապես դադարեց գոյություն ունենալ, իսկ այնուհետև բացարձակապես անկարող եղավ դիմակայելու Աքեմենյանների ճնշմանը: Քանի որ պետությունն ռազմականացված էր, ուստի մեծ էր տոհմա-ցեղային արիստոկրատիայի դերը կառավարման խնդրում, որոնք աշխատում էին, որքան հնարավոր է սահմանափակել թագավորների իշխանությունն ու իրավասության սահմանները: Երևի այս պատճառով էլ նրանց վարած ներքին քաղաքականության մասին, եթե այդ ցուցակից որոշ

վերապահումներով հանենք Կաշտարիտիին, ապա ոչ մի այլ վկայության չենք հանդիպում: Կաշտարիտիի քաղաքականությունից պարզ երևում է, որ իր նպատակն էր կենտրոնաձիգ պետության հիմնումը և նրա տարածքային միավորումն ավարտելը: Վերևում նշվեց, որ Կաշտարիտին իր գահակալության ընթացքում երբեք չի լքել պալատի պարիսպների սահմանները: Սակայն նաև հայտնի է, որ պատերազմների ընթացքում մարական զորքի ճիշտ կենտրոնում իր զրահով հանդերձ գտնվել է թագավորը: Ենթադրվում է, որ հետագայում նույն կերպ առաջնորդվել են նաև, անխտիր համարյա, բոլոր Աքեմենյանները ¹:

Անհնարին է, որ գրավելով բավականին մեծ տարածքներ Մարաստանը չիրականացներ վարչա-քաղաքական որոշակի ձեռնարկումներ կառավարման համակարգում ևս: Հերոդոտոսը վկայում է. «Բոլորից պակաս նրանք հարգում են ամենահեռվում բնակվողներին (խոսքը վերաբերում է Աքեմենյան Իրանի տարածքում գտնված 20 սատրապություններին ընդհանրապես - Հ.Հ.), քանզի կարծում են, թե իրենք ամեն ինչում գերազանցում են բոլորին, իսկ մնացյալները, իրենց կարծիքով, առաքինի են իրենց մերձավորության համեմատ. իրենցից հեռավոր վայրերում ապրողներին նրանք համարում են ստորագույնը բոլորից: Մեղական տիրապետության ժամանակ ևս մեկ ազգ իշխում էր մյուսին, իսկ մեղացիները՝ բոլորին, նաև իրենց մերձավոր հարևաններին, սրանք էլ իրենց հարևաններին և այլն: Նույն կարգով էլ այժմ պարսիկներն են հարգում, քանզի սրանք ևս նույն ձևով են իշխում և կառավարում (Հերոդոտոս, I, 134)»: Այսպիսով, ստացվում է, որ ամենահեռավոր նվաճվածներն ունեցել են ավելի ստորադաս կարգավիճակ, քան առավել մոտ գտնվածները, իսկ անմիջական հարևաններն ունեցել են ավելի բարձր կարգավիճակ: Դժվար է ասել, թե սա ինչպիսի նշանակություն է ունեցել հարկային քաղաքականության համար, կամ ինչ արտոնություններ են ունեցել նվաճվածների

վերնախավը: Օրինակ՝ ինչ տարբերություն է եղել նվաճված հայկական և ասորեստանյան վերնախավերի և, ընդհանրապես հասարակությունների միջև:

Հավանաբար, Մարաստանում ամենաբարձր կարգավիճակն ունեցել է Մանան, որին հավասար կարող էր լինել նաև Պարսքը, որպես նվաճողներին ազգակից ժողովուրդ և օրտոկորիքանտները (Ορθοκορυβαῖων, պարսիկները սրանց անվանել են *tigraḫauda*, այսինքն՝ սրածայր գլխարկ կրողներ): Սրանք սկյութներ էին, որոնք բնակվում էին Շակաշենեյում (*Σακασηήν*) և ունեցել են կիսաինքնավար կարգավիճակ՝ նրանց տերության կազմում: Հաջորդ հարևաններն են եղել հայերը, ապա հաջորդաբար՝ ասորեստանցիները, Էլամը, Դրանգիանան, Պարթևստանն ու Վրկանը, Արեան, Խորեզմը ու Սոգդիանան, սակերը և կասպերը, ասիական եթովպացիները և պարիկանիները ² (Հերոդոտոս, I, 98 և հաջ., Страбон, XV,3,8, Диодор, IV, 40-58, Խորենացի, I, 21-24 և հաջ.): Իր «Կյուրոպեդիա» գործում Քսենոփոնը նշում է, որ հայերն հարկ են վճարել և զորք տրամադրել Աստիագեսին (Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, II,4,12, III,1,10,3,5): Բայց ժամանակագրական առումով մնում է անհայտ, թե երբևից են հայերը դարձել հարկատու: Սա հարցի միայն մի կողմն է: Արդյոք նրանք միանգամից վճարել են ինչպես հարկ և պարտավորվել տրամադրել զորք, թե դա տեղի է ունեցել աստիճանաբար: Խորենացին ևս վկայում է, որ մեր Երվանդունի թագավոր Տիգրան Երվանդյանը (560-524թթ.) պայքար է մղել Մարաստանի դեմ՝ հանուն իր թագավորության անկախության: Նրանից հետո Մ. Հայքում իշխել են Հյուդարնես I-ը, II-ը III-ը, որոնց կառավարման ստույգ թվականներն առայժմ մնում են անհայտ: Նրանք մոտավորապես իշխել են VIդ. վերջերից մինչև Vդ. կեսերը, երբ կործանվել է Մարաստանը (այս մասին մանրամասն տես Խորենացի, I, 24-25, 29): Հավանաբար, առավել հեռու գտնված նվաճվածները վճարել են ավելի մեծաքանակ

հարկեր, քան մերձավորները, ինչպես կարելի է ենթադրել Հերոդոտոսի վերոհիշյալ վկայությունից:

Պետք է ենթադրել նաև, որ կառավարման բոլոր գործադիր լծակները գտնվել են զինվորականության ձեռքին և Մարաստանն իրենից ներկայացնում էր ռազմականացված պետություն: Սա փաստորեն ասորեստանյան պետության կրկնօրինակն էր, հենց որի փլատակների վրա էլ հիմնվեց Մարաստանը: Այսպիսի ենթադրություն կարելի է անել ելնելով այն հանգամանքից, որ մարերն իրենց նվաճողական նկրտումներով գերազանցեցին բոլորին: Մակայն, եթե ասերեստանյան մոդելը ապահովում էր նաև թագավորների բացարձակ իշխանության առկայությունը, ապա Մարաստանում թագավորները չունեին նման լիազորություններ և իրավասություններ: Պատահական չէ, որ արդեն Կաշտարիտին իրեն անվտանգ չէր զգում և ցանկացած պահի սպասում էր կազմակերպված դավադրության ³: Փաստորեն, կարելի է պնդել, որ Մարաստանը ինչպես հիմնվեց զինվորականության կողմից, այնպես էլ կործանվեց նրանց օգնությամբ, քանզի նրանցից յուրաքանչյուրն իրեն՝ իր իսկ տարածքում, զգում էր որպես թագավոր:

§ 2. ՄԱՐԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ և ՆՐԱ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Եթե խոսք է գնում բուն *մարաստանյան հասարակության* մասին, ապա այստեղ երկար մտածելու որևէ առիթ ու կարիք չկա՝ նրա հիմքը կազմում էին զինվորականները: Մարաստանյան հասարակության և նրա զարգացման սոցիալ-տնտեսական կյանքում շրջադարձային փոփոխություններն սկսվեցին միայն այն ժամանակ, երբ այն նվաճվեց Աքեմենյան Իրանի կողմից: Մարաստանն իր պատմության ամենասկզբում չպետք է տարբերվեր մյուս հին արևելյան երկրներից և այստեղ

ևս հասարակության կորիզն են հանդիսացել ազատ համայնականները, որոնց ճնշող մեծամասնությունն ապրել են գյուղերում: Նրանց մեծ մասն էլ շուտով ընդգրկվել է գործող բանակում, որը և ապահովեց մարերի արագ և սրընթաց գերազանցությունն մյուսների նկատմամբ:

Որքան ընդլայնվել է Մարաստանի տարածքը նույն կերպ և ավելացել է նրանց ազնվականության ունեցվածքը, սակայն հասարակության ներքին կառուցվածքը շարունակել է մնալ նահապետական կարգավիճակում: VIIդ. և VIդ. սկզբներին մարաստանյան ստրկությունը դեռ ուներ զարգացման նահապետական աստիճան: Այստեղ կար օրենք, որ աղքատն իրավունք ուներ իրեն նվիրաբերել որևէ հարուստ մարդու, որը և պարտավոր էր նրան կերակրել: Սակայն, եթե կերակրվող աղքատը մնում էր դժգոհ իր հովանավորից, ապա ի տարբերություն ստրուկի՝ կարող էր անմիջապես հեռանալ նրա մոտից: Այսպիսով, ինքն իրեն ստրուկի վերածած աղքատ, ազատ քաղաքացին վերոհիշյալ առումով ուներ ավելի լայն իրավունքներ, քան ստրուկը:

Մարաստանի *տնտեսական զարգացման օրրան* է համարվում ոչ թե բուն նրա տարածքը, այլ Մանան: Վերջինիս վրա մեծապես ազդել է նախ Ուրարտույի, ապա նաև Երվանդական Հայաստանի ներքին տնտեսական կյանքում կատարված փոփոխություններն ու առաջընթացը (Հին Իրանի տնտեսական զարգացման լավագույն սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Ավեստան: Տես՝ Заратуштра. Учение огня. Гаты и молитвы, էջ 23 և հաջ., Хрестоматия по истории древнего Востока, Ч. 2, էջ 61-67, Литература древнего Востока. Иран, Индия, Китай, Тексты, Составители Ю.М. Алиханова, В.Б. Никитина, Л.Е. Померенцева, էջ 4 և հաջ.):⁴ Այս մասին են վկայում նաև Կասպից ծովից հարավ գտնված տարածաշրջանում ողջ XXդ. ընթացքում իրականացված հնագիտական պեղումները: Բնական է, որ Մանայից հետո, առաջին հերթին, պետք է հիշատակել

մայրաքաղաք Համադանը, որտեղ կենտրոնացված են եղել ինչպես արհեստները, այնպես էլ առևտուրը: Պետումների ժամանակ գտել են բազմապիսի արհեստագործական նյութեր նաև Ամլաշի, Դայլամանեյի, Մարիկ-Թեփեյի և ներկայիս Հասանլույի տարածքներից: Հատկապես շատ են զենքերը՝ նետ ու աղեղը, կարճ նիզակը, վահանը: Ուշագրավ է, որ դրանք շատ դեպքերում պատրաստվել են կաշվից կամ տարբեր պլաստիկ նյութերից, որը միանգամից հուշում է ասորեստանցիներից ընդօրինակելու մասին: Ժամանակին այսպես էր զինված նաև Նոր Ասորեստանյան թագավորության անպարտելի զորքը: Նրանք ևս, ինչպես և ասորեստանցիները փակել են ոչ միայն իրենց մարմնի, այլև ձիերի մարմնի առավել խոցելի մասերը: Ստրաբոնը վկայում է, որ պարսկական զինվորների համազգեստի մեծ մասն ունեցել է մարաստանյան ծագում (Страбон, XI,XIII,10)⁵: Մարաստանցիների համազգեստը նախատեսված էր առավել ցուրտ վայրերի համար, քանզի իրենց տարածքներն հիմնականում լեռնային և նախալեռնային էին, բայց պարսիկները ևս նախընտրել են ունենալ նույնը, չնայած ապրել են առավել մեղմ բնակլիմայական տարածքներում: Մարերի անբաժանելի զենքերից է հանդիսացել ակինակը (հին հուն․՝ ἀκινάκης): Դա 40-60սմ. երկարությամբ սուր էր, որը, հավանաբար առաջինն օգտագործել են սկյութները՝ մ.թ.ա. I հազ. երկրորդ կեսից: Այնուհետև այն տարածվեց պարսիկների, սակերի, մագքութների և այլոց մոտ: Այս զենքին քաջ «ծանոթ» են եղել Հերոդոտոսը և Դիոդորոս Սիկիլացին, որոնք հանգամանակից նկարագրում են իրենց աշխատություններում (Հերոդոտոս, IV, 62, 72, VII,54, Диодор, II,XLIII,7, XIX,LXXIII,8, XX,XXII,16, տես նաև՝ Horat. Od. I,27,5)⁶: Ակինակը մարերի համար ուներ մեծ «խորհուրդ» և նշանակություն: Այն իրավունք են ունեցել կրելու միայն ազատ տղամարդիկ: Փաստորեն, եթե խոսում ենք մարաստանյան արհեստագործության մասին, ապա

առաջին հերթին պետք է նկատի ունենանք գենքի արտադրությունը, ավելի ստույգ զինագործությունը:

Քանի որ Մարաստանն ունեցավ էֆեմեր (վաղանցիկ, կարճակյաց) կյանք, ապա բուն մարերի մի մասն այդպես էլ «չհասցրեցին» վերածվել ստրուկի կամ կիսակախյալի: Այս երևույթը հին արևելյան մյուս բոլոր երկրների ներքին կյանքում տեղի ունեցած բնականոն էտապներից էր, որով չանցավ Մարաստանը: Սա ամենևին չի կարող նշանակել, որ Մարաստանում չեն եղել ստրուկներ և ստրկություն: Անթիվ պատերազմներից հետո, բնականաբար, Մարաստան են բերվել նաև պարտված թշնամիների քաղաքացիները, որոնք վերածվել են ստրուկի: Նրանք իրենց գիտելիքներով մեծապես նպաստել են այս պետության տնտեսական զարգացմանն ու վերելքին: Անհնարին է պատասխանել, թե տոկոսային հարաբերակցությամբ նրանց որ մասն է եղել երկրագործ, իսկ որն արհեստավոր (Հեռդոտոս, III, 65, տես նաև VIII, 9, 92, IX, 7, Страдон, XI, XIII, 9) ⁷:

Մի հանգամանք մեզ պարզ է, և հայտնի, որ Աքեմենյան ժամանակաշրջանից Մարաստանը, ինչպես և Երվանդական Հայաստանը ձի են տրամադրել պարսկական զորքին: Դժվար է ասել, ձիաբուծությունն այստեղ տարածվեց և զարգացավ հայերի ազդեցությամբ, թե այն արդեն այս տարածքում գոյություն ուներ: Այն որ, Երվանդական Հայաստանը ունեցել է տնտեսական զարգացման բարձր աստիճան, ոչ մի կասկած չի հարուցում առաջին հերթին՝ շնորհիվ Քսենոփոնի «Անաբասիսում» մեր մասին պահպանված վկայությունների: Հավանաբար, ինչպես և ժամանակին իսթական պետություններում էր (Հին և Նոր թագավորություններում, համապատասխ. 1650-1500 և 1400-1200թթ., մ.թ.ա.), Մարաստանում ևս գյուղատնտեսության գերակա ճյուղերից է հանդիսացել անասնապահությունը, որն ուներ բնակլիմայական պատճառներ: Մարաստանյան

հեծելագորը իսկական սարսափ էր դարձել իր բոլոր թշնամիների համար:

Երկրորդ աստիճանի վրա է գտնվել պերճանքի առարկաների արտադրությունը: Լուրիստանյան և Գիլյանի տարածքներում գտել են բազմաթիվ դամբարաններ, որոնք ապշեցնում են իրենց նյութերի հարստությամբ և առատությամբ: Ենթադրվում է, որ դրանք պատկանել են նշանավոր քաղաքացիներին, ինչպես օրինակ զինվորական առաջնորդներին կամ էլ մեծահարուստ ազնվականներին (տոհմապետ կամ ցեղապետ): Ուշագրավ է, որ Մարաստանում հենց քաղաքացիական ղեկավարներն էլ հանդիսացել են իրենց տարածքի գորքի առաջնորդը (Հերոդոտոս, I, 103, *Авеста*, *Видевдат* (*Вендидад*) 14,8-11) ⁸: Այս դամբարաններում կա նաև բազմապիսի կահ-կարասի, որոնց մի մասը նաև ոսկուց և արծաթից է: Եթե այստեղի նյութերն ունեն մարաստանյան ծագում, ապա Մարլիկից հյուսիս հայտնաբերվածների մի մասը նաև վերաբերում է ավելի վաղ ժամանակներին՝ մ.թ.ա. 900թ. սկսած: Գտել են նաև կավից պատրաստված տարատեսակ առարկաներ, որոնք իրենց վրա կրում են բազմապիսի նախշեր: Այսպիսի առարկաներ կան նաև Մարաստանից մի փոքր դուրս՝ Ատրպատականյան Մարաստանի տարածքում, ինչպես նաև հանդիպում են Հայաստանում՝ Սևանա լճի ավազանում: Կան նաև կնիքներ, որոնց վրա հիմնականում պատկերված են զինվորականներ և, որ ուշագրավ է նրանց մեծ մասն թամբած են ձիուն: Այսպիսի գերեզմանների ու նրանցում հայտնաբերված «պարունակությունների» մասին կարելի է բերել շատ և շատ օրինակներ, բայց հարցը կմնա անպատասխան, եթե չնշվի, թե ում ձեռքերով են ստեղծվել այդ հարստությունները ⁹:

Այստեղ բոլոր տեսակի բարիքներ ստեղծողներին մեկ բառով անվանել են կուրտաշ (*Kurtaš*), որի էլամական ծագումը անվիճելի է, սակայն վիճարկելի է նրա նշանակությունը և իրավական իմաստը: Կուրտաշը մեկնաբանվում է, որպես

ազատ, կիսակախյալ, ստրուկ, թագավորական տնտեսությունում աշխատող, որակյալ բանվոր, արհեստավոր (քարտաշ, պղնձագործ, ատաղձագործ) և այլն: Ինչպես տեսնում ենք այս ցանկում չկան երկրագործական աշխատանքներով զբաղվածների մասնագիտություններ: Սա չի կարող նշանակել, որ այդ մարդիկ ևս չեն պատկանել կուրտաշի խմբին, որի պատճառով էլ այս հարցը դեռ վերջնական պատասխանը չի ստացել: Ավելին, նրանք իրենց հարկերը վճարել են՝ տրամադրելով կամ գինի, կամ ոչխար, այսինքն՝ գյուղատնտեսական արտադրանք: Սա արդեն տեղիք է տալիս մտածելու, որ հավանաբար, մեզ են հասել ոչ-բոլոր մասնագիտություններին պատկանող մարդկանց անվանակոչման մասին տեղեկություններ: Այստեղից էլ արդեն բխում է մի կարևոր ենթահարց՝ կապված Kurtaš-ի իրավական կացության հետ: Ինչպիսին էլ այն լինեք, բայց միանշանակ է, որ անկարելի է ստրուկին համեմատել ցանկացած ազատի հետ: Նույնիսկ Բաբելոնում, որտեղ ստրուկներն ունեին բավականին իրավասություններ, վերջին հաշվով մնում էին ստրուկներ ¹⁰:

Պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում Աքեմենյանները պահպանեցին և շարունակեցին իրենց բառապաշարում օգտագործել այս տերմինը, բայց ավելացրին նաև իրենց սեփականը՝ զարդա-ն (garda): Այստեղ ասվածին պետք է միայն ավելացնենք, որ պարսիկներն այդպես անվանել են իրենց հիմնական արտադրողներին: Մարաստանյան հասարակությունն ուներ ավելի պարզ պատկեր, որը կապված էր պետության կարճատև գոյակցությամբ, ի տարբերություն մյուս թագավորությունների: Այն, չի կարող ունենալ համեմատության և ոչ մի եզր հին Եգիպտոսի և բազմաթիվ այլ երկրների հետ: Ահա այսպիսին էր մարաստանյան հասարակության ընդհանուր պատկերը և նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման միտումները վերջինիս ողջ գոյության ընթացքում:

Մտուգողական հարցեր

1. Ինչպիսի՝ պետական կառավարման համակարգ ուներ Մարաստանը:

2. Ինչպիսի՝ կառուցվածք ուներ մարաստանյան հասարակությունը:

3. Ինչպիսի՝ ընդհանուր նկարագիր ուներ Մարաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը: Տնտեսության հատկապես ո՞ր բնագավառներն ունեին կողմնորոշիչ նշանակություն: Ովքե՞ր էին կուրտաշ քաղաքացիները:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ "Deioces", Encyclopaedia Iranica, 2011, Vol. VII, Fasc. 3, էջ 226-227; "KASHTARITI", Encyclopaedia Iranica, 2004, Vol. XVI, Fasc. 1, էջ 64; "CYAXARES", Encyclopaedia Iranica, 1993, Vol. VI, Fasc. 5, էջ 478-479; "ASTYAGES", Encyclopaedia Iranica, 1986, Vol. II, Fasc. 8, էջ 873-874; "ASTYAGES", Encyclopedia Britanika, L. 1911, Vol. 2, էջ 821; "ARCHEOLOGY" Median and Achaemenid, Encyclopedia Iranica, 1986, Vol. II, Fasc. 3, էջ 288-296; "Ecbatana", Encyclopedia Iranica, 1997, Vol. VIII, Fasc. 1, էջ 80-84; A.M. Moradi, A.S. Fard & F. Nassabi, A Historical Study of Ekbata Hill and a Glance at its Rehabilitation, Journal of Asian Architecture and Building Engineering, 2008, 7:2, էջ 147-154; CAH, Vol. IV, էջ 83-84.

² Տե՛ս՝ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 349-361; З.А. Рагозина, История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы, СПб., 1903; И.Н. Медведская, История мидийского царства VII-VI вв. до н.э., М., 2018; "MEDIA", Encyclopaedia Iranica, 2006, Vol. XII, Fasc. 2, էջ 125-136; "IRAN. TRADITIONAL HISTORY", Encyclopaedia Iranica, 2004, Vol. XIII, Fasc. 3, էջ 299-307; S. Swiny, Survey in North-West Iran, East and West, 1971, № 25, էջ 77-96; E. Herzfeld, Iran in the Ancient East, L., 1941, էջ 221-274; S.C. Brown, Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros, JCS, 1986, № 38, էջ 107-119; T.C. Young, «Medes», The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, 1997, № 3, էջ 448-450; CAH, Vol. IV, էջ 1-52; R. Rollinger, The Median "Empire", the End of Urartu and Cyrus the Great's Campaign 547B.C., Ancient West & East, 2008, № 7, էջ 51-56; Iranian Identity in the Course of History, Orientalia Romana 9, Proceedings of the Conference Held in Rome, 21-24 September 2005, Ed. by Carlo, G.C. Ereti, With the Assistance of Ch. Barbati, M. De Chiara and G. Terribili, Roma, 2010, էջ 5 և հաջ.

³ ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 526-536; История Востока в шести ТТ. Т. I, Восток в древности, Отв. ред. В.А. Яковсон, էջ 247-250, 261-268, 270, 272-273 և հաջ; З.А. Рагозина, История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы, СПб., 1903; И.Н. Медведская, История мидийского царства VII-VI вв. до н.э., М., 2018; "KASHTARITI", Encyclopaedia Iranica, 2004, Vol. XVI, Fasc. 1, էջ 64.

⁴ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 323; Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, էջ 323-324; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и

экономика древнего Ирана, էջ 40 և հաջ; В.О. Тюрин Социальное положение курташ по документам из «Сокровищницы» Персеполя, ВДИ, 1951, № 3, էջ 21-39; նոյնի՝ К установлению значения социально-экономических терминов Бехистунской надписи, Труды института языкознания АН СССР, Т. 6, М., 1956, էջ 499-526; В.Б. Никитина, Е.В. Паевская, Л.Д. Позднеева, Д.Г. Редер, Литература древнего Востока, М., 1962, էջ 97 և հաջ; В.Н. Черковец, Всемирная история экономической мысли, Т. 1, М., 1987; ՀԺՊ, Հ. I, էջ 455-463; J. Harmatta, The Rise of the Old Persian Empire: Cyrus the Great, AAASH, 1971, № 19, էջ 3-15; M.W. Stolper, Entrepreneurs and Empire. The Murašu Archive, the Murašu Firm, and Persian Rule in Babylonia, Leiden, 1985; J.E. Curtis, Bronze-Working Centres of Western Asia ca. 1000-539 B.C., L., 1988; F. Hole, The Archaeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest, Washington, 1987.

⁵ С.А. Яценко, Костюм древней Евразии (ираноязычные народы), М., 2006; նոյնի՝ Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья, М., 2001; նոյնի՝ Some Problems of Achaemenid Costume Studies, Parthica, Vol. 14, Pisa, Roma, 2012 - 2013, էջ 35-47; "CLOTHING". In the Median and Achaemenid periods", Encyclopædia Iranica, 1992, Vol. V/7, էջ 723-737; H. von Gall, Persische und medische Stämme, AMI, 1972, № 5, էջ 261-83.

⁶ С.А. Гвоздев, Холодное оружие Востока и Запада. Техника самообороны, Минск, 2000; Т.Т. Райс, Скифы. Строители степных пирамид, М., 2004, էջ 75 և հաջ; В.Д. Блаватский, Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1954; D.T. Potts, Nomadism in Iran: From Antiquity to the Modern Era, Oxf., 2014, էջ 70-71.

⁷ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 336-361; У. Куликан, նշվ. աշխ., էջ 14 և հաջ; Э.А. Грантовский, О хронологии пребывания киммерийцев и скифов в Передней Азии, РА 1994, № 3, էջ 25, 31-41; նոյնի՝ Проблемы изучения общественного строя скифов, ВДИ, 1984 № 4, էջ 144-160; նոյնի՝ Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970; История Востока в шести ТТ. Т. I, Восток в древности, Отв. ред. В.А. Яковсон, М., 2002, էջ 285; "IRAN", PEOPLES OF IRAN, Encyclopædia Iranica, 2004, Vol. XIII, Fasc. 3, էջ 321-326; նույնի՝ "IRAN", PEOPLES OF IRAN [2], Pre-Islamic, Encyclopædia Iranica, 2004, Vol. XIII, Fasc. 3, էջ 326-336 and Vol. XIII, Fasc. 4, էջ 337-344; R. Ghirshman, Perse. Proto-Iraniens. Mèdes. Achéménides, Paris, 1962; J.M. Cook, The Persian Empire, L., 1983, I.N. Medvedskaya, The Rise and Fall of Media, UKS, 2002, էջ 145-159; S. Zawadzki, The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in Light of the Nabopalassar Chronicle, Poznan, 1988, էջ 98.

⁸ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 156, 340 և հաջ; "ARMY", Pre-Islamic Iran, Encyclopædia Iranica, 1986, Vol. II, Fasc. 5, էջ 489-499; W. Geiger, Ostiranische Kultur im Altertum, Erlangen, 1882, էջ 438-450; E. Benveniste, Les classes sociales dans la tradition avestique, JA, 1932, էջ 117 և հաջ; I. Gershevitch, The Avestan Hymn to Mithra, Camb., 1959, էջ 170; R. Ghirshman, Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest, Harmondsworth, 1954, էջ 73 և հաջ; R. Moorey, Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum, Oxf., 1971, էջ 249 և հաջ; I.J. Winter, A Decorated Breastplate from Hassanlu, Iran, University Museum Monograph 39, Pennsylvania, 1980; G. Widengren, Some Remarks on Riding Costume and Articles of Dress Among Iranian Peoples in Antiquity, Arctica Studia Ethnographica Upsalensia, 1956, № 11, էջ 228 և հաջ.

⁹ М.А. Дандамаев, Месопотамия и Иран в VII-IV вв. до н.э., էջ 309-314, 337-339; Տե՛ս И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 98, 120, 225 և հաջ; З.А. Рагозина, История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы, СПб., 1903, էջ 305-307; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 220 և հաջ; M.W. Stolper, Entrepreneurs and Empire. The Murašu Archive, the Murašu Firm, and Persian Rule in

Babylonia, Leiden, 1985; "ECONOMY" IN THE PRE-ACHAEMENID PERIOD, Encyclopædia Iranica, 1997, Vol. II, Fasc. 5, էջ 94-101; J.E. Curtis, Bronze-Working Centres of Western Asia ca. 1000-539 B.C., L., 1988; A. Gilbert, Urban Taphonomy of Mammalian Remains from the Bronze Age, Godin Tepe, Western Iran, Ph.D. Dissertation, Columbia University, 1979; նույնի՝ On the Origins of Specialized Nomadic Pastoralism in Western Iran, WA, 1983, № 15/1, էջ 105-119; E.F. Henrickson, The Outer Limits. Settlement and Economic Strategies in the Central Zagros, Chiefdoms and Early States in the Near East. The Organizational Dynamics of Complexity, Monographs in World Archaeology 18, Madison, Wisconsin, 1994, էջ 85-102; G. Herrmann, Lapis Lazuli. The Early Phases of Its Trade, Iraq, 1968, № 30, էջ 21-57; F. Hole, The Archaeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest, Washington, 1987; նույնի՝ Archaeology of the Village Period, Washington, 1987, էջ 29-71, 79-106.

¹⁰ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 323; Тюрин В.О. Социальное положение курташ по документам из «Сокровищницы» Персеполя, ВДИ, 1951, № 3, էջ 21-39; նույնի՝ К установлению значения социально-экономических терминов Бехистунской надписи, Труды института языкознания АН СССР, Т. 6, М., 1956, էջ 499-526; Д. Шарпен, նշվ. աշխ., էջ 225; М.А. Дандамаев, Месопотамия и Иран в VII-IV вв. до н.э., էջ 15-16, 30-32 և հաջ; X. Carré, Вавилон и Ассирия, էջ 107 և հաջ; "BARDA and BARDA-DĀRI", In the Achaemenid Period, Encyclopædia Iranica, 1988, Vol. III, Fasc. 7, էջ 762-763; CAH, Vol. IV, էջ 45-47; D. Lewis, Near Eastern Slaves in Classical Attica and the Slave Trade with Persian Territories, Classical Quarterly, 2011, № 61, 1, էջ 102-110.

ԳԼՈՒԽ VIII

ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ա) Մարաստանի պաշտամունքը և կրոնը:

Մարաստանի մշակութային զարգացման վերաբերյալ մենք ունենք միայն սուղ վկայություններ: Սակայն, ինչպես մյուս բոլոր հնագույն ժողովուրդների մոտ էր, այնպես էլ այստեղ, առաջատար դեր կրկին ուներ *կրոնը*: Սուղ վկայություններ ունենալու հիմնական պատճառներից է այն, որ առայժմ այս պետության տարածքում չեն անցկացվել սիստեմատիկ պեղումներ: Վիճարկման ենթակա չէ, որ մարաստանյան մշակույթը մեծապես կապված է եղել բաբելոնա-ասորեստանյանի հետ: Հերոդոտոսի կողմից նրանց մայրաքաղաք Համադանի նկարագրությունը ցույց է տալիս, որ Մարաստանում եղել է բավականին զարգացած

աստղագուշակություն և նրանք պաշտել են երկնային լուսատուների: Նախնական շրջանում մարերի պաշտամունքը հանդիսացել է արիական կրոնա-պաշտամունքային հնագույն տարբերակներից մեկը, որին հաջորդել է զրադաշտությունը: Վերջինիս ներթափանցմամբ մարերի պաշտամունքում տեղի ունեցավ շեշտակի շրջադարձ և հայտնի է, որ **«մարական» զրադաշտությունն** ավելի մաքուր էր (անադարտ), քան Աքեմենյան Իրանինը (Տես՝ J. Darmesteter, *Le Zend-Avesta: Trad. nouvelle avec comment. hist. et philol.*, 3 Vol., Paris, 1892-1893, F. Wolf, *Avesta: Die heiligen Bücher d. Parser*, Strassburg, 1910, *Codices Avestici et Pahlavici Bibliothecae Universitatis Hafniensis*, 12 Vol., Copenhagen, 1931-1944, *Авеста: Избранные гимны*, Душанбе, 1990, *Авеста в рус. пер.* (1961-1996), Сост., общ. ред., примеч., И.В. Рака, СПб., 1997, В.С. Соколов, *Авеста, Опыт морфологической транскр. и пер.* Подгот. материалов к изд. И.А. Смирнова, СПб., 2005) ¹:

Հավանաբար, այն պետական պաշտամունք է հռչակվել Աստիագեսի օրոք: Զրադաշտության սպասավորներին նրանք սկսեցին անվանել մոգպետ (մոբեդ): Ըստ պաշտամունքային գաղափարախոսության մոգպետները հանդիսացել են Զրադաշտի առաջին աշակերտների անմիջական ժառանգորդները (Եզնիկ Կողբացին նրան անվանում է Որմիզդ (Տես՝ Կողբացի, II, 1, 2, 3, 4, 5 և հաջ: Նույն կերպ է նրան հիշատակում նաև պատմիչ Եղիշեն (Տես՝ Եղիշե, II, 24, 31): Մոգպետ կարող էր դառնալ մոգպետների (ավելի ստույգ ըստ մարերի մոբեդների) տոհմից ցանկացած առողջ տղամարդը, եթե նա չէր գործել որևէ մեղք, որի համար թողտվությունն անհնարին էր: Այս դեպքում վերջինիս սերնդից մոգպետ կարող էին դառնալ միայն նրա ծոռից սկսած: Մոգպետ դառնալու կարևոր արարողակարգերից էր անվանակոչության ծեսը կամ ինիցիացիան: Մոգպետները այդ օրերից առ այսօր մնում են սրբազան կրակի պահապանները և պետք է այն պահպանեն, թեկուզ գենքի ուժով: Այս պաշտամունքի գերագույն պաշտոնյան է եղել մոգպետների-մոգպետը (մոգպետաց-մոգպետը): Նրան

ընտրում են դաստուրներից, որը և ղեկավարում է նրանց «միությունը» կամ «կազմակերպությունը»: Իր ղեկավարման ընթացքում նա կարող է ընդունել որոշումներ, որոնց կատարումն ու կենսագործումը պարտադիր է բոլորի համար: Այդ որոշումները, որոնք ունեին օրենքի ուժ բաժանում են երկու խմբի. ա.) գատիկներ, որոնք կրոնական բնույթի և բովանդակության են, բ.) դատիկներ՝ աշխարհիկ: Եթե երկրորդ կամ բ խմբին պատկանող որոշումները անմիջապես սկսում են կենսագործվել, ապա ա խմբին վերաբերողները պետք է նաև արժանանան մոգպետների և դաստուրների ժողովների հավանությանը: Գերագույն մոգպետին անվանում են սար-մոգպետ (պահլավ.՝ բոգորգ-դաստուր): Միայն նա կարող է կայացնել որոշում տաճարի փականն վերաբերյալ, սրբազան կրակի մի տեղից այլ տեղ տեղափոխելու մասին և վտարել հավատացյալին իրենց համայնքից կամ միությունից (տես նաև Мандалы, I-IV) ²:

Մոգպետ անվանումը սկզբնավորվել է մաքաստանյան ցեղերից մեկի անունից և, հավանաբար այդ ցեղն առաջինն էր բոլոր մարերի մեջ, որ ընդունեց և սկսեց քարոզել այս նոր պաշտամունքը մյուսներին: Մինչ այդ նրանց մոտ մեծ տարածում ունեւ ***Արդվիսուրա Անահիտի պաշտամունքը*** (Ավեստայում՝ Arədvī Sūrā Anāhitā), որը ջրի և պտղաբերության աստվածուհին էր, իսկ հնդիրանական պաշտամունքում՝ նաև բժշկության, իմաստության: Արդվիսուրա Անահիտ անունը բաղկացած է երեք մասերից, որոնցից առաջինը՝ արդվին էր, և նշանակում է բարձրանալ, աճել, բազմանալ, երկրորդ՝ սուր, նշանակում է հզոր, ուժեղ, երրորդ՝ ան-ահիտ, որը թարգմանվում է մաքուր, չպղծված: Նրան կարևոր տեղ հատկացվեց նաև Ավեստայում և Անահիտին է նվիրված այս գրքի հիմներից մեկը՝ Յաշտ V-ը, որը կոչվում է Արդվիսուրա-Յաշտ կամ Աբան-Յաշտ: Արդվի թարգմանաբար բառացի նշանակում է խոնավություն և նրա կողքին համարյա մշտապես դրվում է Սուրա (նշանակում է

ուժեղ) կամ Անահիտ մակդիրներից որևէ մեկը: Սակայն մարերի մոտ այս աստվածուհին դեռևս չհասավ երկրպագման այն աստիճանին, որ պետք է ունենար հետագայում՝ Աքեմենյանների կողմից իշխանությունը նվաճելուց հետո:

Պարսից թագավորներից առաջինը, որ պաշտոնապես ճանաչեց Անահիտի պաշտամունքը՝ դա Արտաքսերքսես II-ն էր (Artaxerxes, հին հուն. Αρταξέρξης): Այստեղից սկսվեց Անահիտի նոր հաղթարշավի շրջանը, որը տարածվեց Հայաստանում, իսկ ապա հույների մոտ Անահիտիս անվամբ: Այս պատճառով էլ Ստրաբոնը վկայում է, որ մ.թ.ա. Iդ. հայերն պարսիկների ու մարերի նման ունեին նույն պաշտամունքը և մեծ տեղ էին հատկացնում Անահիտին (Հայաստանում նրա պաշտամունքն սկսվում է IVդ. (Ագաթանգեղոս, Ե, 48,49,53,59, Զ, 68, ԺԲ, 127 և հաջ., Խորենացի, II, ԺԴ, ԽԹ, Կ և հաջ: Ըստ մեր Պատմահոր՝ Անահիտին հատկապես դիմել են հիվանդությունների ժամանակ: Страбон, XI,XIV,16, Дион Кассий, Римская история, XXXVI, 48,1, 53,5, Pliny, NH, V,XX,24, XXXIII,XXIV,24, Плутарх, Лукулл, 24) ³:

Հայտնի է, որ մարերի մայրաքաղաք Համադանում գտնվել է Անահիտի գլխավոր տաճարը: Ստրաբոնը նաև վկայում է հենվելով Հերոդոտոսի վկայությունների վրա, որ Արդվիսուրա Անահիտի տաճարներում եղել է ծիսական պոռնկություն, որտեղ ծառայել են մար աղջիկները (Հերոդոտոս, I, 199, Страбон, XI,XIV,16: Տես նաև Авеста, Яшт, V) ⁴: Այս ծեսի հիմնական նպատակն էր աղջիկներին մատնելով անառակության հասնել պտղաբերության: Այն անվանվել է նաև սրբազան ամուսնություն: Այն գոյություն ուներ առնվազն IIհազ. սկզբներից և եղել է Բաբելոնում, ապա մյուսների մոտ, իսկ հետագայում տարածվել է հին Հունաստանում, որոնց անվանում էին հիերոդոլոսներ (սրբազան ծառաներ - ιερόδουλοι – Հերոդոտոս, I, 199, Страбон, XII,II,3, III,11, Павсаний, Описание Эллады, X,32,8,

Цицерон, Речь против Гая Верреса, 2,8: Նրանց մասին հիշատակում են նաև մյուս անտիկ մատենագիրները)⁵:

Հերոդոտոսը մարերին բաժանում է 6 ցեղերի և այդ ցանկում վերջինը որպես ցեղ նշված են մոգերը (Հերոդոտոս, I, 101): Հենց սրանց անունով էլ մարաստանյան քրմերի դասն հայտնի է դարձել ողջ աշխարհին, չնայած այն հանգամանքին, որ Ավեստան նրանց կոչում է Արտավաններ: Այս անվան ներքո Ավեստան նկատի է ունեցել ողջ հոգևոր դասին: Մոգերը կարևոր դեր են ունեցել այս դասի ներսում և նրանք են հսկել, որ չխախտվեն ծիսա-պաշտամունքային օրենքները, զբաղվել են գուշակություններով, կախարդությամբ, վիուկությամբ և այլն: Այս ամենն էլ այսօր ստացել է մոգություն անվանումը: Նրանք են նաև կազմակերպել զոհաբերությունները, սպանել տարբեր կենդանիների, բացի շներից, որոնց ժամանակ հնչել են իրենց հիմները: Նշվում է նաև, որ մոգերը պաշտել և զոհաբերություններ են կատարել Չար Ոգու պատվին, ոգեկոչել են խավարի ժանտ և վայրագ ուժերին, բայց սա համարվում է կեղծիք: Հավանաբար, այսպես վարվել են առաջին սերնդի մոգերը, որոնք մար չեն եղել, այլ սերված են եղել Կենտրոնական Ասիայից և, դա կապվում է հիմնականում թուրանացիների հետ ⁶:

Մարերն իրենց ծիսական արարողակարգերի շատ տարրեր վերցրել են շումերա-աքքադական պաշտամունքից, որտեղ նմանատիպ երևույթները բացարձակապես բացակայել են: Միայն հետագայում, այս արարողակարգի անցկացումն ամբողջովին անցել է մարերի ձեռքը: Ինչ վերաբերում է ***թուրանացիներին***, ապա Ավեստայում նրանք հիշատակվում են երկու տարբերակով, որոնցից հինը՝ *tūriiānām*, իսկ առավել ուշը՝ *tūra*: Միանգամայն պարզ է, որ վերջինս էլ հիմք է հանդիսացել Թուրան տեղանվան ձևավորմանը (Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 73 (Երևան, 1996թ. հրատ.): Պատմիչը այն անվանում է Թուրքեստան)⁷:

Սկզբում այսպես անվանել են միայն սակերին, ապա այն ձեռք է բերել հավաքական երանգ և վերոհիշյալներից զատ կոչել են նաև մագքութներին, քուշաններին, հեփթաղներին և պարթևներին: Բոլորից առավել մանրամասն պարսից գրականության մեջ է արտացոլված Իրանի և Թուրանի հակամարտության նկարագիրը: Ըստ պարսիկների Թուրանը գտնվել է Ամուդարյայից հյուսիս, իսկ իրենց հայրենիքը եղել է համաշխարհային կայսրությունների կենտրոնը: Դրանցից առաջինը հիմնադրել է Գայումարսը (նաև Գայուտարտ կամ Գայումարտ ձևերով, Ավեստայում՝ Gayō Marətan, պահլավ.՝ Gayōmart, Kayōmart, պարսկ.՝ کيومرث, նշանակ. է՝ կյանքն անցողիկ է, կենդանի հանգուցյալ և այլն) և նա էլ եղել է առաջին թագավորը: Ավեստայում նրա մասին պահպանվել են միայն առանձին վկայություններ (Յաշտ, XIII, 87), իսկ հիմնական տեղեկությունները եղել են «Չիխրդադ-Նասկ» մասում, որը չի պահպանվել: Նա պատկերված է որպես ստեղծարար, օրինապահ և կրոնասեր մարդ (մանրամասն տես՝ Ясна XIII, 7, XXIII, 2, XXVI, 5, 10, LIX, 22, 27, LXVII, 2, LXVIII, 22, Висперед, 21, 2, Малая Авеста 4, 1, 5, 4, 2, 5, 6, 1, Зороастрийские тексты, М., 1997, էջ 100, 101, 117, 270-271, 284, 287, 298, 306, 310, Фирдоуси, Шахнаме, (Серия «Литературные памятники»), В 6-и ТТ., Т. 1, М., 1957, էջ 23-27 (строки 477-624) ⁸: Ըստ ավանդույթի նրա ծնողներն են եղել Ահուրամազդան և Սպանդարմատը: Վերջինս եղել է մշակելի հողի, պաշտամունքային բարեպաշտության և կյանքի սկզբնավորման խորհրդանիշը: Նա եղել է չափազանց խոհեմ կին և պատկերվել է մշտապես մշկահոտ վարդը ձեռքին (Зороастрийские тексты, М., 1997, էջ 101, H.S. Nyberg, A Manual of Pahlavi I. Texts, Wiesbaden, 1964, Видевдат, 2,10, 3,35, 18,3, 35,18,51, Гаты, 47,3, 30,7, Ясна, 16,10, Հերոդոտոս, III, 35, VII, 114, Бахман-Яшт, 2,8,31,48, Ագաթանգեղոսը ևս, Եղիշեյի ու Կողբացու նման Ահուրա Մազդային անվանում Ռբմիզը: Տես՝ Ագաթանգեղոս, ՃԸ, 778) ⁹:

Այսպիսով, պետք է եզրակացնել, որ սկզբում մոգությամբ զբաղվել են այդ ընդարձակածավալ տարածքի բազմաթիվ ցեղերը, իսկ հետագայում՝ այս աշխատանքն ամբողջովին, այսպես ասած սեփականաշնորհվել է մոգ ցեղի կողմից: Դա Ավեստայի և զրադաշտության զարգացման երկրորդ էտապն էր, որին հաջորդել է երրորդը: Այս փուլն սկզբնավորվել է Աքեմենյանների գահակալության շրջանից: Մոգերը ցեղից վերածվել են դասի, որոնք իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել ընդարձակածավալ հողաբաժիններ, նույնիսկ բնակավայրեր: Նրանց է պատկանել նույնիսկ Ռայ կամ Ռագա քաղաքը, որն Համադանից հետո՝ իր նշանակությամբ մարական երկրորդ հանրահայտ բնակավայրն էր: Իրենց հողերում նրանք անսահմանափակ իրավունքներով «թագավորներ» էին, իսկ Ռայը եղել է գերագույն կառավարչի նստավայրը (Արծրունի, I, 14, IV, 20) ¹⁰:

Նրանք իրենց սկսել են կապել Զրադաշտի հետ, որպես նրա ժառանգորդ և վերածվել են կլանի, իսկ քահանայապետին սկսել են նույնացնել Զրադաշտին: Վերջինիս սկսել են անվանել Զրադաշտոտեմ, որը թարգմանվում է ամենախիսկական Զրադաշտ: Մարգարեյի անունն օգտագործվել է նաև որպես տիտղոս: Այս մասին վկայում են մեզ հասած կատեխիզիսները (լատ. catechēsis, հին հուն. κατηχισμός (κάτω – ներքև և ἥχος – ձայն բառերից) – նշանակ. է խրատ, ներշնչել, ուսուցանել, դաստիարակել):

Այսպիսով, մոգերը դարձան ավեստայական օրենքների պահապանները: Եթե ամենուր հասարակությունը ղեկավարվում էր հինգ շերտերի՝ տան տիրոջ, գյուղի ավագանու, ցեղի առաջնորդի, մարզի ղեկավարի կամ թագավորի և Զրադաշտի միջոցով, ապա մոգերի երկրում այն քառաստիճան էր՝ բացակայում էր մարզի ղեկավարը կամ թագավորը: Ռայում նրան փոխարինել է քահանայապետը: Սա փաստորեն ստեղծում էր մի իրավիճակ, որ կոչվում է «պետություն՝ պետության մեջ

(լատ.՝ Imperium in imperio)»: Անհնարին է միանշանակ պատասխանել, թե որ պահից քահանայապետն հասավ իրավասությունների այդպիսի լիազորությունների: Հավանաբար, արդեն Հերոդոտոսի օրոք նրանք ունեին մեծ իրավունքներ և, վերջինս մոգ ցեղին իր շարադրանքում հասկացնում է առանձնահատուկ ուշադրություն (Հերոդոտոս, I, 101: Այս կապակցությամբ տես նաև Авесца, Видевдат, F. Cumont, Textes et monuments, figures relatifs, aux mysteres de Mithra, Bruxelles, 1896-1899, Vol. I-II, W. Dittenberger, Orientis graeci inscriptiones selectae, Leipzig, 1903-190: Վկայություններ ունեն նաև Քսենոփոնը՝ «Անաբասիսում» և «Հունաստանի պատմություն» գործերում, Ստրաբոնը, Ապպիանոսը, Ամմիանոս Մարկելլինոսը և ուրիշները) ¹¹: Մոգերն այս պաշտամունքը սկսեցին քարոզել ու տարածել մոտակա և հեռավոր հարևանների շրջանում: Այն հասավ մինչև Փ. Ասիայի ծայր արևմուտք՝ Լիդիայի թագավորություն, այդ թվում պարարտ հող գտնելով նաև Կապադովկիայում, այն դեպքում, երբ արդեն Մարաստան պետության անունը բացակայում էր աշխարհի քաղաքական քարտեզից:

Պարսկական կրոնը կոչվում է մագդեզականություն, որովհետև նրա աստուծու անունն էր Ահուրա-Մազդա: Նա ամբողջապես պարսկական ստեղծագործություն չէր: Նրա մեջ կային հին պաշտամունքի սկզբունքներ, որոնք սեփական էին արիական ազգերին դեռ այն շատ հին ժամանակները, երբ միասին մի ընդհանուր հայրենիքում էին ապրում: Մրա ամենամեծ ապացույց է այն, որ Հնդկաստանի արիացիների կրոնը, որ նրանց սուրբ գրքի անունով կոչվում է վեդայական, մագդեզականության հետ նմանություններ շատ ունի, այնպես որ երկու կրոնները համարվում են մի աղբյուրից առաջացած: Այսպես, երկու կրոններին էլ հատուկ էր երկնային լույսի և առատության աստվածը՝ Միհր անունով:

Սակայն թե վեդայականությունը և թե մագդեզականությունը, ինչպես և առհասարակ ամեն մի կրոն, ժամանակի ընթացքում, հասարակական զարգացման պահանջմամբ ենթարկվեցին բարեփոխությունների: Հիմնավոր և ընդարձակ բարեփոխության

մագդեզականությունը ենթարկվեց, ինչպես կարծվում է ենթադրաբար, VII դարում Ք.ա. և այդ բարեփոխության հեղինակ ցուցադրվում է Ջրադաշտ անունով մի իմաստուն մարդ, որ, սակայն, ումանց կողմից համարվում է գոյություն չունեցած, մտացածին: Այս անունից էլ բարեփոխված մագդեզականությունն ստացել է երկրորդ, ավելի գործածական անուն – զրադաշտականություն, որի սուրբ գիրքը կոչվում է *Ջենդ-Ավեստա*:

Ջրադաշտական կրոնի կամ դենի կենտրոնը կազմում է Ահուրա-Մազդա (իմաստուն տեր) աստվածը, որին տրված հատկությունները ցույց են տալիս թե նա մի հաստ աստված է և նրա հավասարը ոչ ոք չկա: Ամենակարող է նա, ամենասուրբ, ստեղծող, անսկիզբ և անվախճան: Երկինքը նրա զգեստն է, զարդարված աստղերով, արեգակը նրա աչքն է: Սակայն այս միաստվածյան անսահման կարողության հետ միասին Ահուրա-Մազդան ներկայացնում է մի ծայր այն երկվության մեջ, որ զրադաշտականության մի ուրիշ գլխավոր երևույթն է: Աշխարհի վրա, ասում է պարսկական վարդապետությունը, հանապազ, անդադրում, հավիտենապես տեղի ունի մրցություն բարիի և չարի մեջ: Բարի սկզբունքի աղբյուրը Ահուրա-Մազդան է, չար սկզբունքինը՝ Ահրիմանը:

Նախքան աշխարհի ստեղծագործությունը, «ի սկզբանե», ինչպես անվանում են այդ անհիշելի ժամանակները և հրեական ավանդությունները, գոյություն ունեին հավիտենական լույսը և հավիտենական խավարը: Հավիտենական լույսի տերն էր Ահուրա-Մազդան, հավիտենական խավարի տերը՝ Ահրիմանը: Ահուրա-Մազդան ստեղծեց աշխարհը իր խոսքով և վերջացրեց այդ գործը վեց շրջանում. նրա բոլոր ստեղծածները բարի էին: Նա ստեղծեց հողը, ջուրը, կրակը, մարդուն, բոլոր բարի և օգտակար արարածներին: Լույս, ջերմություն, կյանք, առատություն, երջանկություն – որոնք Ահուրա-Մազդայի գործերն են: Աշխարհը նա կառավարում է իր ձեռքով ստեղծած բարի ոգիների, հրեշտակների միջոցով, որոնք երեք տեսակի են. 1. «Ամաշա-Սպանտա»-ներ (անմահ սուրբեր), որոնք վեց հաստ են և նրանց դասակից է ինքը Ահուրա-Մազդան: Սրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է այն աստվածային հատկությունները, որ ամփոփում է իր մեջ Ահուրա-Մազդան: 2. «Յազատա»-ներ, երկրորդական կարգի ոգիներ, որոնք ավելի բազմաթիվ են: Յրված երկնքում, օդում, երկրի վրա՝ բարի գործեր առաջացնելու և երկիրը պտղաբերելու համար:

Դրանցից Ջենդ-Ավեստայի մեջ հականե հանվանե հիշատակված են երեսունը: 3. «Ֆրավաշի»-ներ, որոնք արդեն անհուն բազմություն են կազմում, ամբողջ բանակներ: Դրանք պահապան հրեշտակներ են, որոնք լավություն են անում: Բոլոր մեռածների հոգիները ֆրավաշի էին դառնում: Հետո այս բանի վրա ավելացվեց և այն, որ յուրաքանչյուր մարդ, յուրաքանչյուր իր, նույնիսկ դեռ չծնված յուրաքանչյուր արարած ունի իր երկրորդը, որ ոգիացած է և ֆրավաշիների բազմության մեջ է գտնվում:

Տեսավ Ահրիմանը Ահուրա-Մազդայի ստեղծած աշխարհը և ինքն էլ սկսեց գործել: Նա աստված չէ, ոգի է միայն, բայց այն տարբերությամբ, որ անկախ գոյություն ունի, նույնպես հավիտենական, անսկիզբ և անվերջ, նույնպես ստեղծելու կարողությամբ օժտված: Եվ նա ստեղծեց ամեն ինչ, որ վատ է – մահ, հիվանդություն, ցուրտ, բոլոր անմաքուր, վնասակար արարածներին: Նա էլ ստեղծած ուներ իր օգնական ոգիները՝ դարձյալ նույն կարգով. առաջին կարգին պատկանում էին վեց գլխավոր ոգիները, ապա գալիս էին մյուս դասակարգերը, որոնք բաղկացած էին դներից և տանջանքներ էին տարածում աշխարհի մեջ: Ահրիմանը թշնամի է Ահուրա-Մազդային, հետևաբար և նրա ստեղծած մարդուն: Ահուրա-Մազդան մարտնչում է նրա դեմ: Մարդը այդ կովի մեջ պիտի Ահուրա-Մազդայի կողմը լինե, նրա կռիվը մղեր չար ոգու դեմ: Ահա այդ կովի կանոնները սովորեցնում էր կրոնը՝ առաջնորդ և զինակից հանդիսանալով նրա համար:

Բարի և չար սկզբունքների մրցությունն անհուսալի չէր, ոչ էլ հավիտենական: Ահուրա-Մազդային երկրպագողը պիտի հավատար որ երկարատև է լինելու այդ կռիվը, բայց վերջ ի վերջո հաղթությունը լուսինն է լինելու ընդդեմ խավարի և պիտի գա մի ժամանակ, երբ աշխարհի վրա կվերջանա Ահրիմանի թագավորությունը և մարդիկ պիտի կատարյալ երջանկություն և անմահություն վայելեն հավիտենապես: Այսպիսով չարի սկզբունքը, լինելով հավիտենականությունից առաջացած մի տիեզերական կարգ, անվերջ ու հավիտենական չպիտի լինե՝ այս հատկությունները միայն բարի սկզբունքին էին պատկանում: Եվ ցանկալի վախճանը, այսինքն խավարի թագավորության կործանումը փութացնելու համար մարդը պիտի զինվե Ահուրա-Մազդայի տնօրինած բոլոր միջոցներով՝ նրա պատերազմը լավ պատերազմելու համար:

Կովի այդ միջոցները մարդուն բարձրացնող իդեալներ էին – մաքրության, սրբության, աշխարհաշինության: Ավեստական կրոնը գերազանցորեն կուլտուրական մարդու կրոնն էր. ընտանիքի, բազմամարդության, առատության, մշակման կրոնը: Երեք կարևոր կարգ է նա նկատում հասարակության մեջ – քահանա, զինվոր, երկրագործ: Բայց սրանց մեջ էլ ամենակարևորը և ամենաբարձրը վերջինն է: Ահա ինչ է ասում Ահուրա-Մազդան իր մեծ մարգարե Զրադաշտին. «Սուրբ է այն մարդը, որ հողի վրա բնակարան է շինել և այդ բնակարանում պահում է կրակը, անասուններ, իր կնոջը, իր երեխաներին և լավ հոտեր: Ով հողին աճեցնել է տալիս ցորեն, ով մշակում է դաշտերի պտուղները, նա մշակում է մաքրությունը»: Այս աշխարհական սկզբունքները Զենդ-Ավեստայի մեջ մեծարվում են այլևայլ ձևերի տակ: Երկրագործը համարվում է բարիքների աղբյուր, և այն ժամանակ, երբ Ահուրա-Մազդան պակասեցնում է երկրագործ մշակների թիվը, աշխարհը լցվում է դներով:

Զրադաշտականությունն էլ, ինչպես և ամեն մի ուրիշ կրոն, աշխատում էր կարգավորել հավատացյալների կյանքը, մշակելով բարոյական օրենքներ, սահմանելով ամեն մեկի իրավունքներն ու պարտավորությունները: Ահուրա-Մազդային երկրպագող ամեն մի իրանցու առաջին և գլխավոր պարտականությունն էր լինել ջերմեռանդ հավատացյալ, կատարել բոլոր պատվիրանները, ծեսերը, պաշտամունքները: Այս բոլորի փոխարեն հավատացյալը Ահուրա-Մազդայից պիտի վարձատրվի թե՛ այս աշխարհում և թե՛ մանավանդ հանդերձյալ աշխարհում: Բայց այս աշխարհի բարիքները թե՛ շուտ են մոռացվում և թե՛ առհասարակ այնքան մեծ նշանակություն չունեն ապրող մարդու համար: Ուստի իրանական կրոնն էլ, ուրիշների նման, ամենայն չափերով շահագործում էր մարդու այն ահավոր, բայց միամիտ մտածողությունը թե ի՛նչ պիտի դառնա ինքը մեռնելուց հետո: Զրադաշտականությունն էլ, իբրև կրոն, սահմանում էր մի ընդարձակ և բարդ մեռելապաշտություն, որի համար սահմանվում են ծեսեր, գոհաբերություններ և ներգործելու այլ միջոցներ:

Հիվանդությունը, իբրև վատ բան, դժբախտություն, Ահրիմանի գործն էր համարվում: Հիվանդացած մարդու մեջ արդեն բնակություն էր հաստատում չար ոգին, ուստի հիվանդին առանձնացնում էին, հեռու պահում բոլոր սուրբ առարկաներից, օրինակ ջրից ու կրակից, առողջ մարդկանցից, որպեսզի նրանք չպղծվեն, չվարակվեն: Նրան

սովորական անկողին չէին տալիս, այլ ծածկում էին հասարակ կոշտ կտորներով: Ուտելիք և ըմպելիք հիվանդին տալիս էին հեռվից, կախելով ամանները երկար ձողերի ծայրից: Բժշկության ամենաուժեղ միջոցն այն էր, որ մագդեզական քահանան աղոթքներ ու սուրբ գրքից հատվածներ էր կարդում հիվանդի վրա: Բայց կային և դեղերով ու վիրահատությամբ բժշկություն անողներ ևս:

Երբ հիվանդը մեռնում էր, նրա հոգին, որ մագդեզականի պես բոլոր կրոնների մեջ ընդունված է իբրև անմահ, իսկույն չէր հեռանում մարմնից, այլ երեք օր ու երեք գիշեր մնում էր դիակի գլխավերևը: Իսկ դիակը, հոգին բաժանվելու րոպեից արդեն միմիայն պղծություն էր, որից պետք էր զգուշանալ ամեն կերպ: Նրա մեջ, սև ճանճի կերպարանք առած, մտնում էր Նասու դևը, որ դիակների մեջ էր ապրում և չարագույնն էր բոլոր դևերից: Նրան հալածելու համար մեռածի դիմաց շուն էին կանգնեցնում, որ երկրագործ և անասնապահ արիացու տնտեսության մեջ կատարած իր մեծ ծառայությունների համար սրբազան կենդանի էր համարվում՝ մարդու հետ գրեթե հավասար պատիվներով: Նասու դևը միայն շան հայացքից էր փախչում:

Պաշտպանվելով դիակից, պետք էր պաշտպանություն ցույց տալ նրա հոգուն, որ 3 օր ու գիշերվա ընթացքում, քանի գտնվում էր դիակի մոտ, թույլ էր, անպաշտպան, մերկ: Ընտանիքը այդ երեք օրերում պիտի աղոթքներ ու զոհաբերություններ կատարեր, իհարկե, քահանաների ղեկավարությամբ: Ավեստական օրենքով օր ու գիշերը բաժանվում էին հինգ մասերի, որոնք կոչվում էին գահ (հայերեն պահ) և յուրաքանչյուր մասի համար սահմանված էին աղոթքներ: Երրորդ օրվա երեկոյան հավաքվում էին քահանաները, մեռելի ազգականներն ու բարեկամները: Այդ ժողովում հայտնվում էր թե ի՞նչ կտակ է թողել մեռածը կամ ի՞նչ բարեգործական կարգադրություններ են անում ազգականները մեռածի հոգու համար: Սահմանված էր որ մեռածի զգեստները տրվում էին կամ քահանային կամ աղքատներին:

Չորրորդ օրվա արշալույսին սկսվում էր հոգու համար ամենաձանր րոպեն: Նա հեռանում էր դիակից, բռնում էր այն դժվար, ցավալի ճանապարհը, որ տանում էր նրան մյուս աշխարհը: Սակայն անորոշ չէր հեռացողի ճակատագիրը: Արդեն մարմնից բաժանվելու վայրկյանից հայտնի էր թե ո՞վ ինչպե՞ս պիտի լիներ: Արդար հոգին, նա ով ճշմարիտ և ուղղահավատ մագդեզական է եղել, զվարթ և ուրախ է, ճաշակում է միանգամից այնքան քաղցրություն, որքան չէր ճաշակել իր

ամբողջ կյանքի մեջ: Նա իրեն զգում է մի գեղեցիկ պարտեզի մեջ և հարավի անուշաքույր քամին է շոյում նրա հոտոտելիքը: Բոլորովին դրա հակառակն է մեղավոր կամ զրադաշտական դենին չպատկանող հոգու դրությունը: Տխուր ու հուսահատ է նա, զգում է իրեն մի անապատի մեջ ու հյուսիսային խեղդող քամին է նրան խփում:

Հանդերձյալ աշխարհը մտնելու համար պետք էր անցնել Մինվատ անունով կամուրջը: Այդտեղ բարի և չար հոգիները կռվում են իրար հետ թե ու՛մ է պատկանում անցնող հոգին: Արդար հոգուն կամրջի սկզբում դիմավորում է նրա խիղճը հրաշագեղ կույսի կերպարանքով, որին ընկերակցում են երկու շներ: Նա տանում է հոգին կամրջի վրայով: Իսկ անարդար հոգուն դիմավորողը մի դաժան վիռուկ է լինում: Անցնելով կամուրջը, հոգիները ենթարկվում են բարի ոգիների դատաստանին. արդարները մտնում են դրախտի մեջ, ուր ներկա է, խոսում է նրանց հետ ինքը Ահուրա-Մազդան: Մեղավորներն և անհավատներն ընկնում են դժոխք:

Իսկ մեռածի մարմնի վերաբերմամբ զրադաշտականությունը մի բոլորովին ինքնուրույն կարգ է սահմանել: Ուրիշ կրոններ կա՛մ թաղում էին մեռելներին հողի մեջ կա՛մ այրում էին: Բայց մազդեզական օրենքի տեսակետից սուրբ էին թե՛ հողը և թե՛ կրակը և դիակի պես մի պղծությամբ նրանց կեղտոտելը մի աներևակայելի ծանր հանցանք էր: Ուստի Ահուրա-Մազդան կարգադրել էր - ո՛չ թաղել և ո՛չ այրել մեռած մարմինը, այլ նրա միսը ուտեցնել զազաններին և թռչուններին: Այս գործը հարմար կերպով կատարել տալու համար սահմանված էր գերեզմանոցի մի ինքնուրույն տեսակ, որ կոչվում էր դախմա կամ «լռության աշտարակ»: Դա մի բարձր կլոր աշտարակ էր, որ շինվում էր մարդկային բնակությունից ու ջրից բավականաչափ հեռու: Նրա մեջտեղը փոս էր – որի պատերն ու հատակը քարով կամ աղյուսով էին ծածկված: Փոսի շուրջը տեղեր էին շինված տղամարդկանց, կանանց և երեխաների համար առանձին-առանձին: Այդ տեղերում էլ դրվում էին դիակները: Գիշատիչ թռչունները հարյուրներով հարձակվում էին դիակի վրա և մի ժամից ոչ ավել միջոցում քրքրում ուտում էին ամբողջ միսը: Որպեսզի նրանք մարմնի մասերը չկտրեն չտանեն հողի վրա կամ ջրի մեջ գցելու, դիակի ոտներն ու մազերը կապվում էին քարերին: Այսպիսով աշտարակի վրա մնում էին միայն կմախքները: Նրանց գցում էին մի ընդհանուր մեծ փոսի մեջ, ուր և ստացվում էր մարդկանց

կատարյալ հավասարություն, մի բան, որ կարելի չէր լինում իրագործել կենդանի մարդկանց մեջ:

Այսքանով չէր սահմանափակվում զրադաշտականության նվիրագործած մեռելապաշտությունը: Ամեն տարի մեռելների հատուկ պաշտամունք էր կատարվում, որ տևում էր տասն օր: Դա անշարժ տոնակատարում էր. պարսկական տարվա վերջին տասն օրերն էին միշտ հատկացված նրան (մարտի 10-20): Կոչվում էր և ֆրավաշների տոն: Ֆրավաշները, ինչպես գիտենք, մեռած արդարների հոգիներն էին, որոնք լավություններ էին անում մարդկանց, իսկ սրանք դրա փոխարեն գոհեր էին մատուցում նրանց: Այս համագգային ընդհանուր տոնախմբությունն էլ, ուրեմն ներկայացնում էր նույն նախնիքների պաշտամունքը, որ հատուկ էր արիական ազգերին և որ, ինչպես տեսանք, գոյություն ուներ և հայերի մեջ:

Զրադաշտականությունը, իբրև կրոն, իհարկե, չէր կարող ապրել առանց պաշտամունքների, տաճարների, քահանայության, արարողությունների: Այդ կողմից էլ նրա մեջ մենք տեսնում ենք նախնական հողագործ ժողովրդին հատուկ պարգությունը: Ամենագլխավոր պաշտամունքը մատուցվում էր կրակին: Այնքա՛ն տարածված, այնքա՛ն ժողովրդական էր այս պաշտամունքը, որ «զրադաշտական» կամ «մազդեզական» անունները հաճախ փոխարինվում էին «կրակապաշտ» անունով: Կրակի մեջ էր մազդեզական հավատացյալը տեսնում իր մեծ և բարերար Ահուրա-Մազդայի կերպարանափոխումը և այն հզոր սկզբունքը, որ կյանք է բաշխում աշխարհին, հալածում է խավարը և պաշտպանում է մարդուն չար դներից: Նրան երկրպագելու համար շինվում էին հատուկ տաճարներ, որոնք կոչվում էին աթեշ-գյահ (ըստ մեր հին մատենագիրների ատրուշան): Դրանք կամ բացօթյա բարձր աշտարակաձև սեղաններ էին կամ կտուրով ծածկված շինություններ, որոնց մեջ դրված էին կրակի սեղաններ և շինված էին գոհաբերության տեղեր: Հարավ-արևմտյան Պարսկաստանում, Բաբելոնի սահմաններին մոտ, աթեշ-գյահները ունեին բաբելա-ասորական տաճարների ձևը – բարձր քառակուսի աշտարակներ, որոնց շուրջը պտտում էին աստիճանաբար բարձրացող սանդուղքներ: Ծածկված շինությունների մեջ հաստատված սեղանները մեծ մետաղյա անոթներ էին, լցված մոխրով: Մոխրի կույտի վրա այրում էին անուշահոտ յուղերի օգնությամբ չոր փոքրիկ ճիպոտներ, որոնք կապված էին

փունջ-փունջ և պահվում էին հատկապես շինված եռոտանիների վրա: Այդ կապոցներն անվանվում էին «բարսումա»: Երկու կամ երեք քուրմ ծառայում էին այդ սեղանին օր ու գիշեր, հսկում էին որ կրակը մշտավառ լինի, շարունակ կերակուր ստանալով բարսումաները:

Ժողովուրդը կանգնում էր տաճարի մեջ իր համար նշանակված տեղերը: Քուրմերը ամբողջովին սպիտակ հագած, պաշտոն էին մատուցանում կրակին, աղոթքներ ու օրհներգներ կարդալով և որոշված ծեսեր կատարելով: Մագդեզական օրենքը պիղծ էր համարում այն ամենը, ինչ դուրս է գալիս կամ կտրվում է մարդու մարմնից (բացառություն էր միայն շունչը). այսպես մագերն ու եղունգները պետք էր ծածկել մի որևէ խոռոչի մեջ: Որովհետև թուքն էլ անմաքուր բան էր, ուստի կրակին պաշտոն մատուցանողը կապում էր իր բերանին մի հատուկ կապոց, որպեսզի կարդալիս կամ երգելիս բերանի թուքը չընկնե կրակի վրա և չպղծե նրան: Այս կապոցը կոչվում էր փանդամ:

Կրակի առջև պաշտոն մատուցվում էր և հոմա անունով բույսին, որից ստացվում էր սրբազան նշանակություն ունեցող մի արբեցնող հեղուկ: Այդ հեղուկը խմում էին, ձոնելով կրակին: Հոման համարվում էր առողջություն, իմաստություն, քաջություն, ուժ պարգևող:

Այսպես էր ընդհանուր գծերով, այն կրոնական սիստեմը, որի մեջ իր աշխարհայացքներն ու ակնկալություններն էր դրել իրանական ցեղը: Ամենացայտուն կերպով նա այդտեղ ցուցահանում էր երկրագործի իդեալները: Նա մեծարում էր բնության բոլոր ստեղծագործ ուժերը, որոնք կարող էին նպաստել նրա խաղաղ աշխատանքին ապահովել այդ աշխատանքի անվտանգությունը: Նա սրբացնում էր իր օգնական կենդանիներին անգամ: Շան սրբացումը մենք արդեն տեսանք: Սուրբ էր համարվում և աքաղաղը: Զե՞ որ նա է գիշերային մթության մեջ ցույց տալիս երկրագործ մշակին զարթնելու ժամը: «Նա է, – ասում է Ավեստան, – որ բարձրացնում է իր ձայնը ամեն աստվածային արշալույսին և կանչում է. վե՛ր կացեք, մարդիկ, փառաբանեցե՛ք ամենագեղեցիկ մաքրությունը, հալածեցե՛ք դևերին»...

Երկրագործի աջ բազուկն է եզը, և ահա նա էլ սուրբ կենդանիների թվումն է: Եզան մեզը (գոմեզ) կեդտերից և մեղքերից մաքրում է մարդուն լվացումների միջոցով:

Բայց երկրագործների և խաշնարածների կրոնը ժամանակի ընթացքում դառնում է աշխարհակալ, նվաճող ժողովրդի կրոն: Եր

Ավեստայով անչափ ինքնություն Իրանը Բաբելոնի, Ասորեստանի տերն է դառնում, մոտենում է հունական աշխարհին: Եվ գրադաշտականությունը ենթարկվում է այդ քաղաքակիրթ երկրների ազդեցությանը, որոնց կրոնական հավատալիքները, պաշտամունքներն ու գաղափարները խուժում էին գրադաշտականության մեջ և բավական զգալի չափով կերպարանափոխում են նրան: Ավեստական միաստվածությունը դառնում է բազմաստվածություն: Ահուրա-Մազդայի նման աստվածներ են դառնում Միհրն ու Անահիտը, որոնք, ինչպես տեսանք, յազատանների, երկրորդական ոգիների շարքումն էին: Միհրը, իբրև աստվածություն, նույնիսկ ետ է թողնում Ահուրա-Մազդային և դուրս գալով պարսկական շրջանակից, դառնում է միջազգային աստվածություն: Նրա պաշտամունքը տարածված էր ամբողջ Փոքր Ասիայում, անցավ նույնիսկ Հռոմ և այդտեղ էլ շատ տարածված ու ժողովրդական էր: Անահիտի պաշտամունքն էլ, բարձրագույն աստիճանի հասավ Հայաստանում: Հունական ազդեցությունն էլ մտցրեց աստվածների արձաններ: Այդպիսի շքեղության մասին մտածել անգամ չէր կարող երկրագործության և անասնապահության առաքյալ Ջրադաշտը: Միայն Աքեմենյան թագավորների ժամանակ, երբ Իրանը մեծ պետություն դարձավ, Ահուրա-Մազդան հարկավոր եղավ շահնշահերի արձանագրությունների և քանդակների մեջ իբրև նրանց հովանավորող: Այդտեղ Ահուրա-Մազդան ներկայացնում է պարզապես պարսիկ թագավորի կերպարանքով, դրված արեգակի թևավորված սկավառակի մեջ, որը վերցված էր եգիպտական պաշտամունքից: Աքեմենյան հարստության վերջին շրջանում էր, որ իրանական աստվածների արձանները երևան եկան:

Այս փոփոխությունների հետ զարգանում է և քրմությունը Իրանում: Նա ստանում է ուժեղ կազմակերպություն, ձեռք է բերում մեծ իշխանություն: Ինչպես սովորաբար լինում է, կրոնը այս դասակարգի անչափ ուժեղացման ազդեցության տակ դառնում է ձևապաշտություն և ծիսապաշտություն: Ջրադաշտը հավատացյալի մարմնի մաքրության համար սահմանադրել էր լվացումներ: Ուժեղացած քրմությունը այդ լվացումները և նրանց հետ կապված ծեսերը բազմացրեց, այնպես որ հավատացյալը կաշկանդված էր ծեսերով ու ձևականություններով: Փոփոխության ենթարկվեց նույնիսկ ավեստական երկվությունը: Ահուրա-Մազդան, որ դարձավ Որմիզդ և Ահրիմանը, որի անունը

ստացավ Արիմն ձևը, այլևս տարբեր էություններ չէին ներկայացնում. Առաջ բերվեց մի բարձր էակ, Ջրվան անունով, որից ծագում էին առնում բարիի ու չարի սկզբունքները ներկայացնող այդ երկու ախտյանները: Ընդունեցին նույնիսկ մեռելների հարությունը և վերջին դատաստանը: Ծիսապաշտությունը ոչ միայն ընդարձակվեց, այլև ավելի հանդիսավոր ու շքեղ կերպարանք ստացավ:

Սակայն պարսկական քրմության ուժը միայն այս ծիսական-դավանական նորությունների մեջ չէր ամփոփված: Քաղղեայում և Եգիպտոսում քրմությունն իր ձեռքում էր պահում, իբրև մենաշնորհ, ժամանակի ուղիղ և սուտ գիտությունը: Իրանի քրմությունը ժառանգեց իր արևմտյան դաշնակիցներից ոչ թե դրական, ուղիղ գիտությունը, այլ սուտը, այն, որ մեր հին գրականության մեջ կոչվում է քավիդություն – կախարհություն, բժժանքների, գուշակությունների, դիվահալածության, աստղագիտության արվեստը, որ կարողություն է տալիս քրմական դասակարգին իր ձեռքերի մեջ պահել նույնիսկ արևելքի մեծամեծ բռնակալներին: Այս արվեստը Քաղղեայում և Եգիպտոսում, ինչպես գիտենք, կոչվում է մոգություն: Իրանական քրմությունը միանգամայն տիրացավ այս անվան: Եվ նրա ներկայացրած զրադաշտականությունն սկսեց կոչվել նաև մոգերի կրոն:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 371-377.

Բ) Մաքաաստանի գիրք և լեզուն. Առայժմ վիճելի է Մաքաաստանի ***լեզվի խնդիրն*** այն առումով, թե ինչ լեզվով են խոսել ու հաղորդակցվել նրա բնակիչները: Ընդունված է, ինչպես մեկ լեզվի գոյությունը ողջ մաքաաստանյան տարածքում, այնպես էլ միայն տարբեր բարբառների և, որ նրանք չեն ունեցել որևէ ընդհանուր լեզու: Առաջին դեպքում փաստորեն մարերենը ունեցել է միայն lingua franca-յի կարգավիճակ, իսկ երկրորդի պարագայում՝ κοινή διόλεκτος-ի: Այս ճանապարհով են անցել աշխարհի բոլոր ժողովուրդները: Lingua franca-յի դեպքում կան առանձին բարբառներ, սակայն բացակայում է մեկ ընդհանուր լեզուն՝ միևնույն ազգի հաղորդակցման և փոխշփման համար: Այս դեպքում նրանք ոչ ամբողջովին են հասկանում միմյանց:

Κοινή διόλεκτος-ի դեպքում պահպանվում է lingua franca-ն, բայց նաև կա մեկ ընդհանուր լեզու, որը հասկանալի է բոլորին ¹²:

Համարվում է, որ մարերը խոսել են պարսկերենի տարբեր բարբառներով, որը վերջինիս բաղկացուցիչ մասերից է հանդիսացել: Մարերենի այս բարբառների հիման վրա են ձևավորվել և ստեղծվել արիական լեզուների մեջ ընդգրկված քրդերենը, թալիշերենը և թաթերենը: Արիական լեզուներն այլ կերպ անվանում են նաև հնդիրանական և կազմում են հնդեվրոպականի արևելյան ճյուղը, որով այսօր խոսում են 1,2մլրդ. մարդ: Ինչ վերաբերում է քրդերեն, թալիշերեն և թաթերի լեզվին, ապա նրանց միջև «ազգակցական» կապերի առկայությունն չափազանց թույլ է, որն էլ վիճարկելի է դարձնում այդ խնդիրը: Ենթագիտակցաբար ընդունվում է, որ Մարաստանի հիմնական լեզուն է հանդիսացել Համադանի բարբառը՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ պատմության փորձը ցույց է տվել, որ մայրաքաղաքի և թագավորական պալատի լեզուն պետք է գերակա դիրք ստանար մյուսների նկատմամբ: Գրագիտություն (դպրություն) Մարաստանում եղել է, բայց առայժմ այդպիսի հուշարձաններ չեն հայտնաբերվել ¹³: Առայժմ հայտնի է, որ աքեմենյանների սեպագրերն ստեղծվել են ուրարտերենի հիման վրա, որոնք պարսիկներն հարմարեցրել են իրենց լեզվի պահանջներին: Ուրարտերենը պարսիկներին կարող էր հասնել միայն մեկ ճանապարհով՝ մարերենի միջոցով: Միակ հարցը, որ անվիճելի է մարերենի կապակցությամբ դա նրա հյուսիսարևմտյան իրանական լեզուներին պատկանելն է: Բայց, քանի որ մարերենում առկա են բազմաթիվ արիայիկ գծեր և դրսևորումներ, ապա դա նրանց մերձեցնում է նաև ***ավեստա լեզվին***: Այս ամենի կողքին կան նաև ենթադրություններ, որ մարերն ընդհանրապես չեն ունեցել գրեր և օգտագործել են ասորա-բաբելոնյան սեպագրերը: Սրա միակ պատճառն այն է, որ այս լեզվով տեքստեր առ այսօր չեն հայտնաբերվել ¹⁴:

Այս լեզուն հանդիսանում է իրանական հնագույն լեզուներից մեկը, որով գրվել է Ավեստան: Այն վերածվել է մեռած լեզվի մ.թ. IV դ. վերջերից - մինչև VI դ. սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանում: Ավեստա լեզվի (ձևավորվել է Ռիագ. երկրորդ կեսին - Ռիագ. առաջին կեսին) հայրենիք է հանդիսանում Դրանգիանա, Արեա, Մարգիանա և Բակտրիա մարզերի տարածքը և այս լեզվի կրողներն վարել են քոչվորական ապրելակերպ: Եթե ավեստա լեզուն միջանկյալ դիրք ունի արևելա և արևմտաիրանական լեզուների միջև, չնայած նրան, որ այն ավելի մոտ է առաջինին, ապա մարերենը՝ միանշանակ արևմտաիրանական է: Առ այսօր նույնիսկ վիճելի է, թե Ավեստան քանի նշաններ է ունեցել (ամենաշատը նշվում է 51, Steu` Pliny, NH, XXX, II, 3) ¹⁵:

Մարերենը մեծ հետք է թողել նաև պարսկերենի մեջ և Աքեմենյան Իրանի կառավարման համակարգում օգտագործված որոշ տերմիններ ունեն մարական ծագում: Այսպես, գտնում են, որ սատրապ տերմինը վերցված է մարերենից: Հերոդոտոսը նշում է, որ մարերը շանը կոչել են սպակո (Σπακώ), իսկ ավեստա լեզվում եղել է spā (Հերոդոտոս, I, 110): Բնականաբար այսպիսի ևս այլ նմանություններ կարող են լինել: Ավելին, այդ նույն ժամանակներում Մարաստանի բաղկացուցիչ մաս հանդիսացող Մանա երկրում տարածում է ստացել նաև արամերենը, քանզի տեղահանության հետևանքով արամեացիների մի մասն հայտնվել է Ուրմիայի հարավ-արևմուտքում: Այս տարածքում գտել են VIII դ. վերաբերող արամեական տեքստեր: Բայց արամերենը չի կարողացել ստանալ գերակա դեր: Արամերենն առավել պարարտ հող գտավ պարսկերենում, որը ոչ թե նպատակամղվածության, այլ պատահականությունների հետևանք էր: Արամերենի հետքերն ու աղղեցությունը մենք տեսնում ենք ինչպես միջին պարսկերենում ընդհանրապես, այնպես էլ պարթևերենում, սոգդիերենում, և խորեզմերենում, իսկ աննկատ նաև Բակտրիերենում (A. Cowley, Aramaic Papyri of

the Fifth Century B.C. Oxf., 1923, H. Donner, W. Röllig, Kanaanäische und aramäische Inschriften, Wiesbaden, 1962-1964, 1966-1969, J.C. Gibson, Syrian Semitic Inscriptions, Oxf., 1975, Vol. 2: Aramaic, էջ 62 և հաջ., A. Biran, J. Naveh, The Tel Dan Inscription: A New Fragment, IEJ, 1995, Vol. 45, № 1, էջ 1-18) ¹⁶: Ինչ վերաբերում է մարերենին, ապա այն իրանական լեզու է, իսկ այդ լեզուների պատմությունն սկսվում է մ.թ.ա. III հազ: Ընդունված է, որ բոլոր իրանական լեզուներն անցել են զարգացման երեք էտապ. ա) հին, բ) միջին և գ) նոր: Հույների արևելք ներթափանցելուց հետո նրանց լեզուն Ա. Ասիայի և Միջին Արևելքի արեալում «քաղաքացիություն» ստանալով հանդերձ, համարյա ոչ մի տարածում չգտավ մարական տարածքներում: Հունարենն այստեղ հատկապես մեծ իրավասություններ ձեռք բերեց Հունա-Բակտրիական թագավորության տարածքում (մ.թ.ա. 250-125թթ.):

Ստույգ չափանիշներ կան միայն հին իրանականի կապակցությամբ: Դրա մեջ են այն լեզուները, որոնք պարունակել են արիական և հնդեվրոպական ֆլեկտիվ (լատ.՝ *flectivus* թեքում, թեքական, բառացի նշանակում է ճկուն(ություն) սինթետիկ կառուցվածք) ¹⁷: Եթե առավել բարդ է միջինի խնդիրը, ապա լիովին պարզ է նոր իրանականի հարցը: Նոր իրաներեն են համարվում, ինչպես այժմ օգտագործվող բոլոր այդ լեզուները, այնպես էլ վերջին շրջանում մահացածները: Մարերենի խնդիրը բարդ է այն պատճառով, որ այն գուրկ է լեզվաբանության կարևորագույն մի չափանիշից՝ ժառանգականությունից կամ, այլ կերպ՝ հաջորդականությունից: Այս երևույթը ուղղակի աչքի է զարնում, երբ խոսք է գնում օրինակ ֆարսի լեզվի վերաբերյալ, որը եղել է և կա հին, միջին և նոր պարսկերեններում: Մարերենը շատ այլ լեզուների նման չունի «ժառանգորդ» կամ «սերունդ», որը և դժվարացնում է նրա ուսումնասիրության խնդիրը, թե ինչ գենետիկ կապեր են եղել, ինչպես պետք է վերաբերվել դասակարգման կապակցությամբ: Ամենանպատակահարմարը այս առումով դիվատմիան է (հին հուն.՝ *διχωτομία*, *δῖχῃ* երկու մասերից և *τομή* բաժանում՝ բառերից),

որի դեպքում իրաներենը բաժանում են արևելյան և արևմտյան խմբերի: Վերջիններս իրենց հերթին բաժանվում են հյուսիսային և հարավային ենթախմբերի¹⁸:

Հին իրանական լեզուներից, առայժմ ոչ մի կասկած չի հարուցում, հին պարսկերենի և ավեստա լեզուների լինելիությունը: Առ այսօր կասկածելի և վիճարկվող են համարվում մարերենը և սկյութերենը: Դրա հիմնական պատճառ է դիտարկվում փոխառնված տարբերակով նրանց մեզ հասնելու հանգամանքը: Իրանական լեզուների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ եղել են նաև այլ լեզուներ, բարբառներ, որոնց մասին կարելի է գաղափար կազմել պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառման միջամտությամբ: Ուսումնասիրությունները բերում են այն եզրահանգման, որ հին իրանական լեզուներն իրար շատ և շատ նման են եղել, այսինքն՝ պետք է որակել որպես մեկ մայր լեզվից ծագած բարբառների իրադրությամբ: Խիստ ուշագրավ է այս առումով Ավեստայի տեղադրման հարցը, քանզի այն համարվում է արևելաիրանական: Բայց քանի որ այն սերտորեն առնչվում է նաև մարերենի հետ, ապա պայմանականորեն այն ծայր արևելքից «տեղափոխում» են մի փոքր դեպի արևմուտք և ***տեղայնացնում ու որակում որպես միջին իրանական***: Փաստորեն, այս լեզուն կարող էր ունենալ միջանկյալ (բուֆերային) դիրք՝ արևելքի և արևմուտքի միջև: Եթե մյուս բոլոր և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան լեզուները հնչյունաբանական տեսակետից ունեն միասնական և ամբողջական տեսք, ապա Ավեստան գուրկ է վերջինիցս: Ավեստան մեռնելով հանդերձ նաև մնում է կենդանի, ինչպես լատիներենը, գրաբարը, սանսկրիտերենը, սլավոնականը, գրաբարը և այլն, որոնք ներկայումս օգտագործվում են եկեղեցիներում՝ արարողակարգերի ժամանակ:

Մարերենից ինչ որ առումով սերված է համարվում նաև պարթևերենը: Չնայած նրան, որ պարթևների հայրենիք է

համարվում ներկայիս Խորասանի տարածքը, բայց լեզվի «օջախ» է դիտարկվում արևելյան հատվածի ծայր հյուսիս-արևմուտքը, որքան հնարավոր է մոտ Մարաստանին: Իրանական որոշ լեզուների նման պարթևերենը նույնպես ունեցել է կրոնադավանական նշանակություն: Այն օգտագործվել է ոչ միայն պաշտամունքային գրականության մեջ, այլև մանիքեական համայնքներում, հատկապես տուրֆաղիների շրջանում, որոնց հիմնական մասը այժմ բնակվում է ներկային ՉԺՀ-ի հյուսիս-արևմուտքում, ինչպես նաև փոքրիկ խմբեր կան Ղազախստանում և Ղրղզստանում: Նրանց բոլորին էլ համարում են վրանաբնակ ույգուրներին հարագատ ժողովուրդ: Պարթևերենն ընդհանրապես բացակայել է ինչպես կենցաղում, այնպես էլ աշխարհիկ գրականության մեջ ¹⁹:

Այսօր արդեն նախկին Մարաստանի տարածաշրջանում մարերենի փոխարեն օգտագործվում են բազմաթիվ նոր-իրանական լեզուներ: Դրանք են քրդական, դեյլեմիտական, մերձկասպյան, ազերի և սեմնանա լեզուները: Այս, ինչպես նաև ներկայիս իրանական շատ լեզուներ այժմ չունեն սեռ հասկացությունը, որը ունեցել է մարերենը, ինչպես նաև մնացյալ հին լեզուները, որոնք օգտագործվել են մարաստանյան և հարակից տարածքներում: Բառերի դասավորվածությունն մարերենում, ինչպես և իրանական մյուս լեզուներում ունի SOV կարգը ²⁰: Եթե ժամանակի ընթացքում հայտնաբերվեն տեքստեր մարերենով, ապա կփոխվի կանխագուշակումներն ու պատկերացումները նաև այս լեզվի վերաբերյալ: Այժմ մեզ լիովին պարզ է, թե ինչ փոխառություններ են առկա իրանական մյուս լեզուներում՝ սեմիտերենից, հունարենից, սանսկրիտերենից և նրա պրակրիտներից (սանսկրիտերեն՝ prakṛti – նշանակում է բնական, սովորական, հասարակ): Նույն կերպ էլ կհասկացվի և կպարզաբանվի մարերենի դերն այս բնագավառում: Այս դեպքում որպես փոխառություն չի նշվի միայն շուն գոյականը, այլ կլինեն նաև շատ ուրիշ բառեր:

Գ) Մարաստանի արվեստը: Ներկայումս մարական արվեստն հետազոտելիս առաջնահերթ ուշադրություն է հատկացվում **շինարարականին:** Մարաստանի արվեստի մասին մեր ձեռքի տակ գտնված նյութերն առայժմ հնարավորություն չեն ընձեռում ամբողջական գաղափար կազմելու նրա բոլոր դրսևորումների վերաբերյալ, բայց արդեն պարզ է նրա հիմնական պատկերը՝ զարգացման միտումները և ուղղությունները: Ոչ վաղ անցյալում՝ անցած դարի կեսերին մարական արվեստն ուսումնասիրվում էր համարյա միայն ասորեստանյան քանդակների օգնությամբ: Այժմ արդեն ուսումնասիրության լավագույն օբյեկտներից է հանդիսանում Համադանից 70կմ. հեռավորության վրա հայտնաբերված կրակի տաճարը, որը, ըստ ուսումնասիրությունների, կառուցվել է մ.թ.ա. VIIIդ. շեղանկյան տեսքով ²¹:

Եթե սկզբնական շրջանում մարերին բնորոշ էր համեստ կենցաղը, ապա պատերազմներն որակապես փոխեցին նրանց վերաբերմունքն ու հայացքներն այս ասպարեզում ևս: Տեսնելով թե ինչպիսի ճոխության մեջ են ապրում ասորեստանցիները՝ մարերը ևս սկսեցին ձգտել շվայտ կյանքի և կենցաղավարության: Հարստանալուց հետո, ինչպես վկայում է Աստվածաշնչում Եսայի մարգարեն, նրանք կրկին վերադարձան իրենց նախկին համեստ կեցվածքին (Եսայի, XIII, 17 և հաջ.): Համադանի պալատն ու արքունիքը իր ճոխությամբ չէր զիջում Լիդիայի մայրաքաղաք Սարդեսին և կամ Բաբելոնին: Պալատի բոլոր տեղերում կարելի էր տեսնել ոսկի կամ արծաթ, որը որոշ դեպքերում հասնում էր անճաշակության աստիճանի: Փաստորեն նրանք դեռ չէին կարողանում գնահատել իրական արվեստի «արժեքը»:

Նրանց մոտ նախապես բացակայում էր արվեստի դեկորատիվ (զարդարվեստ, զարդարական արվեստ, գեղանկարչական արվեստ) ընկալումը, սակայն շինարարության մեջ կիրառվում էին տարբեր ռճեր, որը պետք է ապագայում

նպաստեր *քանդակագործության վերելքին*: Այն լիովին նոր էր և տարբերվում էր մինչ այդ Միջագետքում գոյություն ունեցածներից: Այս մասին է վկայում Համադանում կառուցված պալատը, որտեղ հիմնականում օգտագործվել է Զագրոսի լանջերից, ինչպես և Բակտրիայից բերված լավագույն փայտը: Այս պալատի մասին նշեցինք նաև վերևում, որը զբաղեցրել է մեծ տարածք, գտնվել է Օրոնտես (հին հուն. Օրօնտէ, այս անվամբ կա նաև գետ) լեռան ստորոտին (այժմ՝ Էլ-վեյնդ, գտնվում է Սիրիայի հայաբնակ Քեսաբ քաղաքի հարևանությամբ): Կառուցելիս օգտագործվել է թանկարժեք մայրի և նոճի, բայց պատերի ու առաստաղի մեծ մասն ոսկեգծովել կամ արծաթագծովել է, որոնք նմանվում են տերևի: Տանիքի մի մասը փակված է եղել արծաթյա աղյուսներով: Մեծ հիացմունքով է նկարագրում այս շինությունը Հերոդոտոսը, թե ինչպիսի տպավորություն է այն թողել տեսնողների վրա: Նույնը պետք է ասել նաև պալատի պարսպների շարքի մասին: Նրա յոթ գույներով ներկված պատկերն հեռվից մոտեցողներին գցել է շփոթության մեջ, քանզի նմանեցրել են հնագույն Միջագետքի Բոսիսպա քաղաքի՝ Նաբու աստծոն նվիրված զիկկուռատի հետ (Հերոդոտոս, I, 98-99) ²²: Փաստորեն, 7 թիվը արդեն այս ժամանակներից վերածվել է սրբազան թվի, որը հետագայում անցել է պարսիկներին: Այստեղ գտնված զանազան ու հարստությունը այնքան շատ էր, որ Մակեդոնացուց հետո էլ, երբ Համադանը նվաճում էին, ապա դատարկաձեռն չէին հեռանում: Ըստ պատմիչ Պոլիբիոսի քաղաքն ամբողջովին պարսպապատ չի եղել, այլ ունեցել է հզոր միջնաբերդ, որը և պաշտպանել է թագավորի պալատը (Պոլիբի, X, XXVII, 11, տես նաև՝ Pliny, NH, XXXI, 17, Плутарх, Александр, 35, 72, А.В. Подосинов, Восточная Европа в римской картографической традиции, М., 2002, Певтингерова карта (Tabula Peutingeriana), էջ 367, 376, Ն. Մանանդյան, Երկ., Ն. Ե. Երևան, 1984, Պևտինգերյան քարտեզի գլխավոր ճանապարհները հին Հայաստանում, էջ 99, 133, 185: Տես նաև՝ Աստվածաշունչ, Եզրաս, 5:1-17, 6:1, 2, 6:6-15) ²³: Պարսպի երկարությունն, ըստ նրա, եղել է

1կմ: Բուն քաղաքը գտնվել է այս պարիսպներից դուրս: Քաղաքից մոտ 15կմ. հեռավորության վրա գտնվող գետի հոսքը փոխելով թունելի միջով նրա ջուրը հասցվել է մայրաքաղաք: Չնայած այն հանգամանքին, որ առասպելը դա վերագրում է Շամիրամին, բայց, հավանաբար նախագծի հեղինակ է հանդիսացել Կիաքսար թագավորը:

Մարաստանում կարևոր տեղ է զբաղեցրել նաև քաղաքացիական կոթողային շինարարությունը: Դրա մասին են խոսում ոչ միայն առանձին մարդկանց համար կառուցված բնակարանները, այլև ժայռափոր գերեզմանները: Նրանք իրենց արտաքին տեսքով նմանվում և հիշեցնում են բնակելի տան: Սա գալիս է այն մտայնությունից, որ գերեզմանը հանդիսացել է մահացածի վերջին տունը՝ հանգրվանը: Մարաստանի **Ճարտարապետական արվեստը** բոլորից լավ պահպանվել է գերազմանաքարերի և դամբարանների վրա: Առայժմ հայտնաբերված ամենահին դամբարանը գտել են Սեկավենդի մոտ՝ Քերմանշահից հարավ: Դրանցում կա մեկ մեծ պատկեր, որի կողքին բազմաթիվ մարդկանց փոքրիկ պակերներ են, իսկ երկու ծայրերին քանդակված են զոհասեղաններ: Մարաստանի տարածքի ամենահյուսիսում դամբարան գտել են Ֆահրիկի տարածքից, որը եղել է Ուրմիայից մի փոքր հարավ: Սա համապատասխանում է Մանայի տարածքին: Այն կառուցվել է VIIդ. և ամենաուշագրավն այն է, որ սյուները համապատասխանում են դորիական ոճին: Դորիական ոճը, կամ ինչպես անվանում են ցանկացած այլ ոճին ճարտարապետության մեջ՝ օրդերը, համարվում է դասական և բաժանվում է պայմանականորեն երկու խմբի: Առաջին՝ վաղ կամ հունական, որը սկզբնավորվել է մ.թ.ա. VIդ. Էգեյան ծովի երկու ափերին միաժամանակ, երկրորդ՝ հռոմեական: Սա կարող է հուշել միայն այն մասին, որ Փ. Ասիայի Դորիդա մարզում բնակվող դորիացիների և մարերի միջև եղել է որոշակի կապ: Այս ոճն անվանում են նաև լակոնիկ (կարճ և կտրուկ, հին

Հունաստանի Լակոնիա – Λακωνία, մարզի անունից, որի կենտրոնն էր նշանավոր և բոլորին հայտնի Սպարտա քաղաքը): Այն այլ կերպ անվանում են առնական (անվեհեր, տղամարդկային), քանզի պատմության մեջ այսպիսին են եղել և մնացել Լակոնիայում բնակված դորիացիները ²⁴:

Հայտնաբերված դամբարաններից մի քանիսն ունեն բազմաթիվ սենյակներ, որտեղ կան նաև բարձրաքանդակներ: Դրանք ունեն անթիվ նմանություններ էլամական և լուլուբեյական ոճերի հետ: Պարզ է, որ այս դեպքում մարերն ուղղակիորեն ընդօրինակել են իրենց այս նախորդներից: Մյուս հատկանշական կողմերից է այն, որ մարերի մոտ համարյա չի երևում, բացակայում է հոգևոր դասի, իսկ առաջին հերթին մոզերի ազդեցությունն արվեստի վրա ընդհանրապես: Բոլոր դամբարաններից այսօր առանձնացվում է երկուսը, որոնք գտել են ասորեստանյան տարածքում՝ Բաբելոն-Համադան ճանապարհին՝ Սուլեյմանեյի հարևանությամբ: Դրանք կարող էին պատկանել միայն Կիաքսարին և Աստիագեսին: Այս դամբարաններն իրենց ճոխությամբ և հարուստ նյութերով գերազանցում են բոլորին: Միայն այս դամբարաններում է, որ քանդակվել է կիսալուսին և աստղ: Գտնում են, որ այս երկուսից վերջինը կերպարանավորել է Իշտարին կամ Վեներա մոլորակին: Բայց, քանզի մարերի մոտ Վեներային փոխարինել է Անահիտը, ապա նկատի են ունեցել նրան: Կան նաև Ահուրամազդայի և Միհրի պատկերները: Երկու դամբարաններում էլ քուրմը կրում է խալաթ և պատկերի ձախ եզրին է, իսկ թագավորը՝ աջից: Թագավորների ձեռքին կա նետ, որը համարվում է հաղթանակի խորհրդանիշը: Բոլոր դեպքերում էլ ժայռաքանդակներն իրենց գեղարվեստական արժանիքներով, նրբաճաշակությամբ զիջում են հարուստների համար կառուցված պալատներին և փորագրված քանդակներին ²⁵:

Մարաստանյան ճարտարապետա-քանդակագործության դրսևորումներից է եղել նաև տարբեր *գիշատիչ կենդանիներին*

կամ գազաններին պատկերելը: Այս պատճառով էլ այս երկիրը համարվում է նաև «գազանային» ոճի նախահայրենիքներից մեկը: Այն, նույն այդ շրջանում, տարածված է եղել նաև սկյութների մոտ և, սկյութական տափաստաններից, որ ձգվել են Կովկասի հյուսիսից մինչև Ուրմիա՝ գտել են այսպիսի շատ պատկերներ: Սրանցից գատ մարաստանյան արվեստը մեծապես գտնվել է ուրարտա-ասորեստանյանի ազդեցության ներքո: Ենթադրվում է, որ դրա հիմնական պատճառ է հանդիսացել այն, որ մարերի արհեստանոցներում աշխատել են մեծ թվով գերեվարված ասորեստանցիներ և ուրարտացիներ: Այստեղ կա մեկ չգրված օրինաչափություն ևս: Մար ավագանին և ազնվականները առավել մեծ տեղ են տվել ասորեստանյան ոճին: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ այն ավելի ճոխ էր, քանզի ասորեստանցիներն անխնա թալանում էին նվաճված երկրները:

Բնակարանների մեծ մասը կառուցվել են թրծված աղյուսից, իսկ տանիքը և սյուները եղել են փայտից: Այսպիսի տները պահպանվում են երկար և դրանց մի մասը հասել է մինչև մեր օրերը: Քաղաքամերձ տների մի մասը ունեն աշտարակի տեսք: Հասարակ քաղաքացիների բնակարաններն ստացել են ժողովրդական տներ անվանումը, որոնց կառուցման ընթացքում մեծ տեղ է գրավել լուլուբեյա-կուտիական շինարարական ավանդույթները: Մեծ նշանակություն ունեն նաև Բաբա Ջանում կատարված պեղումները՝ արվեստի ուսումնասիրության համար: Այստեղ գտել են լավ ամրացված բերդ, որն ունի նաև հանդիսությունների դահլիճ և շքեղ սյուներ: Ենթադրվում է, որ դահլիճը ծառայել է ծիսական արարողակարգերի համար: Այսպիսի դահլիճներ գտել են նաև Գողին Թեփեյում և Նուշ-ի Ջանի ամրոցում: Վերջինումս ամրոցից բացի եղել է նաև տաճար: Այս տաճարում իրենց արարողակարգերն են անցկացրել կրակապաշտները: Մեծ տարածում է ունեցել «կույր» լուսամուտների ոճը: Շենքը դրսից ուներ լուսամուտանման նիշա

(փոս, որմնախորշ), որտեղ կար որևէ գեղեցիկ պատկեր: Այս ոճը մեծ տարածում է ունեցել Ասորեստանում, իսկ առավել քիչ՝ հանդիպում ենք Ուրարտույում ²⁶: Փաստորեն Մարաստանի արվեստը բազմաթիվ «թելերով» կապված էր ոչ միայն հարևան ժողովուրդների, այլև նրանցից մեծ հեռավորության վրա ապրած դորիացիների հետ: Այս ամենով հանդերձ այն ուներ նաև իր ազգային առանձնահատկությունները, որը հետագայում անցավ մյուս ժողովուրդներին: Մարաստանյան արվեստը չունեցավ շփումների այն ծավալուն հնարավորությունը, որը կատարվեց Աքեմենյանների օրոք: Այս պատճառով էլ նմանությունները մարերի և հեռավոր երկրների միջև կարող էին լինել նաև պատահականությունների արդյունք:

Ստուգողական հարցեր

1. Ինչպիսի՞ նախնական պաշտամունք են ունեցել մարերը մինչև գրադաշտական դառնալը: Ի՞նչ էր քարոզում Անահիտի պաշտամունքը:

2. Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում մարաստանյան գրադաշտությունը: Ի՞նչ դեր ունեին մոզերը այս կրոնի ձևավորման և զարգացման խնդրում:

3. Որակական ի՞նչ փոփոխություններ ապրեց գրադաշտությանն իր զարգացման երրորդ էտապում:

4. Ինչպե՞ս մարերենը *lingua franca*-յից վերածվեց *κοινή διαλέκτος*-ի: Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում ավեստա լեզուն:

5. Ինչպիսի՞ կապ կա մարերենի և պարսկերենի միջև:

6. Ի՞նչ հանգամանքներից ելնելով մարերենը կարելի է տեղայնացնել որպես միջին իրանական լեզու:

7. Ինչպիսի՞ զարգացում ունեցավ շինարարական արվեստը Մարաստանում:

8. Ի՞նչ նորամուծություններ կիրառեցին մարերը քանդակագործության և ճարտարապետության մեջ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Ա. Պետրոսյան, Արամազդ. Արամազդի և հին աստվածների ընդհանրությունները, Երևան, 2006; Ա. Մելե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան 1978; Հ. Գեյգեր, Հետազոտություն հայ դիցաբանության, Վենետիկ 1897, էջ 22-24; Ռ.Ս. Նիկողոսյան, Պահլավական ուսումնասիրություններ: Մենագրություն Ջրաղաշտի կրոնի և միջին պարսկական գրականության վերաբերյալ, Երևան, 2018; М. Бойс, Зороастрийцы, СПб, 2003; И.В. Рак, Авеста в русских переводах, СПб., 1997, նույնի՝ Зороастрийская мифология (Мифы древнего и раннесредневекового Ирана), СПб., 1998; Л.А. Лелеков, Зороастризм: явление и проблемы, М., 1991; Б. Ван-дер-Варден, Пробуждающаяся наука II, Рождение астрономии, М., 1991; С.Н. Соколов, Язык Авесты, Л., 1964; М. Дрезден, Мифология древнего Ирана, Мифологии древнего мира, Сб. ст., М., 1977, էջ 337-365; М.А. Дандамасв, В.Г. Луконин, Культура и экономика Древнего Ирана, էջ 305-343; Е.А. Дорошенко, Зороастрийцы в Иране, М., 1982; И.С. Брагинский Древнеиранская литература, История всемирной литературы, М., 1983, Т. 1, էջ 252-271; О.М. Чунакова, Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов, М., 2004; В.Ю. Крюкова, Зороастризм, СПб., 2005; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 805-814; ИДМ, Т. I, Ранняя древность, Под ред. И.М. Дьяконова, էջ 396-400; G.G. Cameron, History of Early Iran, Chicago, 1936; J. Albert de., Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature (Religions in the Graeco-Roman World, Vol. 133), Leiden, 1997; M.N. Dhalla, Zoroastrian Civilization, N.-Y., 1922; H.W. Bailey, Zoroastrian Problems in the 9th-Cent. Books, Oxf., 1943; J.-P.de. Menasce, Une encyclopédie mazdéenne: Le Denkart, Paris, 1958; M. Molé, Culte, mythe et cosmologie dans l'Iran ancien, Paris, 1963; G. Widengren, Die Religionen Irans. Stuttgart, 1965; H.S. Nyberg, A Manual of Pahlavi, Wiesbaden, 1974, Vol. 2, Glossary; M. Boyce, Avestan People, L., 1989, Vol. 3, էջ 62-66; նույնի՝ Fravaši, Vol. 10, L., 2001, էջ 195-199; G. Gnoli, Avestan Geography, Vol. 3, L., 1989, էջ 44-47; J. Kellens, Avesta, L., 1990, էջ 35-44; "INDO-IRANIAN RELIGION", Encyclopaedia Iranica, 2004, Vol. XIII, Fasc. 1, էջ 97-100.

² Б.А. Литвинский, Семиреченские жертвенники (индоиранские истоки сакского культа огня), Проблемы интерпретации памятников культуры Востока, М., 1991; Р.В. Пандей, Древнеиндийские домашние обряды, М., 1990; И.В. Рак, Зороастрийская мифология. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана, СПб., 1998; МНМ, Т. Первый, էջ 76; М. Boyce, Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices, L., 1979, էջ 1003 և հաջ; M.N. Dhalla, Zoroastrian Theology from the Earliest Times to the Present Day, N.-Y, 1914; նույնի՝ Our Perfecting World: Zarathushtra's Way of Life, N.-Y., 1930; նույնի՝ History of Zoroastrianism, N.-Y., 1938; W. Geiger, Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times, Vol., I, L., 1886; M. Haug, Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis, Boston, 1878; W.B. Henning, Zoroaster: Politician or Witch Doctor? L., 1951; A.V.W. Jackson, Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran, N.-Y., 1898; D.F. Karaka, History of the Parsis, 2 Vol., N. Delhi, 1999; Sir. J. Malcolm, The History of Persia, 2 vol., L., 1829; A. Mehta, The Story of Our Religion, Bombay, 1988; J.J. Modi, A Catechism of the Zoroastrian Religion, Bombay, 1911; I. Pour-Davoud, The Age of Zarathushtra, JKDA, 1935, № 28, էջ 46-81; J. Rose, The Image of Zoroaster: The Persian Mage Through European Eyes, N.-Y., 2000.

³ Տե՛ս՝ Կ.Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963; Ս. Հարությունյան, Հայ հին վիպաշխարհը, Երևան, 2004, էջ 47; Ժ.Դ. Խաչատրյան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքն ու պատկերագրությունը Հայաստանում և նրա աղերսները հելլենիստական աշխարհի հետ, ՊԲՀ, 1985, № 1, էջ 123-134; "ANĀHID", Encyclopaedia Iranica, 1989, Vol. I, Fasc. 9, էջ 1003-1011; Encyclopedia of Religion and Ethics, Ed. J. Hastings, 2001, Vol. 1, էջ 587; G. Azarpay, The allegory of dēn in Persian art, Artibus Asiae,

1976, 38, №1, էջ 34; A. J. Hacıyan, G. Basmajian, E.S. Franchuk; N. Ouzounian, *The Heritage of Armenian Literature*, Wayne, 2000, էջ 67.

⁴ ՀժՊ, Հ. I, էջ 902-903; О.В. Горшунова, Женское божество в системе религиозно-мировоззренческих представлений народов Средней Азии, Диссер. на соиск. уч. степени д.и.н., М., 2007, էջ 14 և հաջ; Мифологический словарь, Гл. ред. Е.М. Мелитинский, М., 1991, էջ 57, («Ардвисура Анахита» հոդվածը); Мифологический словарь, Гл. ред. Е.М. Мелитинский, М., 1991, էջ 57, («Ардвисура Анахита» հոդվածը); Женщины в легендах и мифах, Под ред. К. Ларрингтона, М., 1998; M. Boyce, *On the Zoroastrian Temple Cult of Fire*, JAOS, 1975, № 95 (3), էջ 454-465.

⁵ И.А Чуднов, Проституция и христианская мораль: краткая ретроспектива, Социологические исследования. 2001, № 11, էջ 104-107; И.И. Надиров, Сакральный и экзотерический аспекты семитского klb, Письменные памятники Востока, 2009, № 1(10), էջ 152-160; А.К. Сухарев, К вопросу о соотношении так называемого «Сенатусконсульта о вакханалиях» из Тириозии и сообщения Тита Ливия о преследовании вакханалий в Риме, Вестник Московского государственного областного университета, Серия: История и политические науки, 2010, № 4-5, էջ 91-98; П.Н. Бодянский, Римские вакханалии и преследование их в VI веке от основания Рима, М., 2012; М. Кирчанов, Храмовая проституция и проблемы генезиса прототорыночных отношений в обществах Древнего Востока, Экономическая теория и история: Воронежский ежегодник экономических исследований, 2013, № 1, էջ 4-11; В.И. Ионе, Вопросы семейного права и этика межполовых отношений в религиозных дискуссиях сенсимонов, Вестник Воронежского института МВД России, 2014, № 1, էջ 268-276; A Dictionary of Greek and Roman Antiquities, W. Smith, W. Wayte, G.E. Marindin, L., 1890; C. Olson, *The Book of the Goddess Past and Present*, N.-Y., 1983; J. Assante, *The Kar. Kid / Harimtu: Prostitute or Single Woman? A Reconsideration of the Evidence*, Ugarit-Forschungen, 1998, № 30, էջ 5-96; S. Gershom, *Mystical Shape of the Godhead: Basic Concepts in the Kabbalah*, N.-Y., 1991; J.S. Cohen, *The Holy Letter: A Study in Jewish Sexual Morality*, Northvale, 1994.

⁶ В.В. Бартольд, Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Подгот. к изд. С.Г. Кляшторный; Отв. ред. А.Н. Кононов, Перепеч. с изд. 1968г. М., 2002. (КОВ: Классика отеч. востоковедения: Осн. в 2001 г.), էջ 79; Р. Фрай, Наследие Ирана, էջ 49 և հաջ; И.В. Рак, Зороастрийская мифология. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана, СПб., 1998; МНМ, Т. Первый, էջ 76; I.M. Diakonoff, *The Paths of History*, Cambr., 1999, էջ 100; J. Marquart, *Ērānšāhr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin, 1901, էջ 155-157; M. Boyce, *History of Zoroastrianism*, Vol. 3, Leiden, 1991 (*Handbuch Der Orientalistik*), էջ 250.

⁷ В.И. Абаев, Скифский быт и реформа Зороастра, *Archiv Orientalni*, T. XXIV/1, Praha, 1956; Л.Н. Гумилёв, Тысячелетие вокруг Каспия, Историко-этнологическое исследование ойкумены Евразии за 1500 лет – с III в. до н.э. по XII в. н.э., М., 2002; С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов, Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени, СПб., 2009; Р. Фрай, նշվ. աշխ. Հեղինակը խոսում է երկու թուրանների՝ թուրանացիների երկրի և բելուջիստանյան թուրանի մասին, ինչպես նաև առանձին թուրանացիների և երեք թուրքեստանների մասին; ИДВ, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. А.В. Седова, էջ 62, 568, 700 և հաջ; A.A. Edward, *Central Asia: A Historical Overview*, Duke, 1994, էջ 86; W. Geiger, *Ostiranische Kultur im Altertum*, Erlangen, 1882, էջ 176-216; J. Marquart, *Ērānšāhr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin, 1901, էջ 155-157; H.S. Nyberg, *Die Religionen des alten Iran*, Leipzig, 1938, էջ 250 և հաջ; I.M. Diakonoff, *The Paths of History*, Cambr., 1999, էջ 100; D. Demetriou, *Negotiating*

Identity in the Ancient Mediterranean: The Archaic and Classical Greek Multiethnic Emporia, *Cambr.*, 2013, էջ 100–102.

⁸ МНМ, Т. Первый, էջ 261-262 (Л. А. Лелеков-ի Գայомарт -հոդվածը), էջ 629—630 (И. С. Брагинск-ն Կаюмарс հոդվածը); История всемирной литературы, Т. 1, М., 1983, էջ 269; Мифологии древнего мира, М., 1977, էջ 345; М. Элиаде, История веры и религиозных идей. От Гаутамы Будды до триумфа христианства, Т. 2, М., 2002, էջ 269; "GAYÖMART" *Encyclopaedia Iranica*, 2000, Vol. X, Fasc. 3, էջ 345-347 (Gayōmart-ը կարող է հանդիպել նաև Kayūmart ձևով); *CHI*, Vol. III/1, L., 1983, էջ 416-25; K. Hoffmann, *Mārtānḡa and Gayōmart*, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, 1957, № 11, էջ 85-103; M. Molé, *Culte, mythe et cosmologie dans l'Iran ancien*, Paris, 1963; G. Widengren, *The Death of Gayōmart, Myth and Symbols: Studies in Honor of Mircea Eliade*, Chicago, 1969, էջ 179-193.

⁹ Ա. Մովսիսյան, Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը, հոդվածների ժողովածու, «Եթեր» շաբաթաթերթ, Երևան, 2005; Ա. Պետրոսյան, Արամազդ. Արամազդի և հին աստվածների ընդհանրությունները, Երևան, 2006, էջ 80; Ա. Մելե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1978, էջ 117; Հ. Գելցեր, Հետազոտություն հայ դիցաբանության, Վենետիկ, 1897, էջ 22-24: Հայկական դիցաբանությունում Սպանդարամետը (Սանդարամետը) համարվել է ստորերկրյա աշխարհի ոգին և նույնացվել է վերջինիս հետ: Տես նաև Ա. Հարությունյան, Հայ հին վիպաշխարհը, Երևան, 1987, էջ 43; МНМ, Т. Первый, էջ 141-142, նույն տեղում, Т. Второй, էջ 466; И.В. Рак, Мифы древнего и раннесредневекового Ирана, СПб., 1998; "AHURA MAZDĀ", *Encyclopaedia Iranica*, 1984, Vol. I, Fasc. 7, էջ 684-687; Տես նաև "ARMENIA AND IRAN", *Iranian Influences in Armenian Language*, *Encyclopaedia Iranica*, 1986, Vol. II, Fasc. 4-5, էջ 445-465, հոդվածը: G. Asatryan, V. Arakelova, *The Yezidi Pantheon, Iran and The Caucasus*, 2004, էջ 231-279; M. Boyce, *History of Zoroastrianism*, Vol. I, *The Early Period*, Leiden, 1975, նույնի *History of Zoroastrianism*, Vol. II, *Under the Achamenians*, Leiden, 1982; նույնի *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, L., 1979, էջ 196-198, 225; S.S. Maneck, *The Death of Ahriman: Culture, Identity and Theological Change Among the Parsis of India*, Bombay, 1997; K.L. King, *What is Gnosticism?*, Harvard, 2005; Whitrow, G.J. *What is Time?*, Oxf., 2003; F.B.J. Kuiper, *Ahura Mazdā «Lord Wisdom?»*, *Indo-Iranian Journal*, 1976, Vol. 18, էջ 25-42; H. Humbach, *Ahura Mazdā und die Daevas*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde Süd- und Ostasiens*, 1957, Bd. 1, էջ 81-94; M. Molé, *Culte, mythe et cosmologie dans l'Iran ancien*. Paris, 1963, էջ III-IX, passim.

¹⁰ А.Ж. Арутюнян, Древнеиранские государства (Элам и Мидия) согласно данным «Древнеармянской географии» или «Ашхарацуйц», *Tractus aevorum*, 5(1), Белгород, 2018 весна, էջ 124 և հաջ; Хожение за три моря Афанасия Никитина, Л., 1986, էջ 57; В.В. Бартольд, Соч., Т. 7, М., 1971, էջ 130-134; *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, Oxf., 2013, էջ 199-234; "AVESTAN GEOGRAPHY", *Encyclopaedia Iranica*, 1987, Vol. III, Fasc. 1, էջ 44-47; H. Lommel, *Anahita-Sarasvati*, *Asiatica*, Leipzig, 1954, էջ 15-32; H. Humbach, *Die awestische Landerliste*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde Süd- und Ostasiens*, 1960, № 4, էջ 34-46; նույնի *Ptolemaios-Studien*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde Süd- und Ostasiens*, 1961, № 5, էջ 68-74; նույնի *A Western Approach to Zarathushtra*, *Journal of the K. R. Cama Oriental Institute*, Bombay, 1984, № 51, էջ 15-32; G. Gnoli, 'Αριανή'. *Postilla ad Airyō.šayana*, RSO, 1966, № 41, էջ 329-334; նույնի *More on the Sistanic Hypothesis*, *East and West*, 1977, № 27, էջ 309-320; V. Minorsky, *Raiy, Enzvklopaedie des Islam*, Bd. 3, Leiden-Leipzig, 1936, գրքում, էջ 1194-1197.

¹¹ М.А. Дандамаев, Иран при первых Ахеменидах, էջ 151-157, 234-261; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 314 և հաջ; М.М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 86 և հաջ; А.В. Елешин, Роль магов в формировании митризма, Известия Российского гос. Педагогического университета им. А.И. Герцена, СПб., 2012, № 150, էջ 26-33; М. Бойс, Зороастрийцы. Ветования и обычаи; Г.М. Бонгард-Левин, В.А. Гаибов, Г.А. Кошеленко, Открытие митреума в Дура-Европос и современная митраистика, ВДИ, 2004, № 1, էջ 125-157; И.М. Дьяконов, История Мидии с древнейших времен до конца IV в. до н. э., էջ 375 և հաջ; Б.А. Тураев, История древнего Востока, Минск, 2004, էջ 551-561, նաև էջ 700-701; Ф. Кюмон, Мистерии Митры, СПб., 2000; Н.В. Журавлёва, Селевкиды и Вавилония, ДВАМ, 2000, էջ 64-74; R. Zaehner, The Dawn and Twilight of Zoroastrism, L., 1961; J. Duchesne-Guillemin, La religion de l'Iran ancien, Paris, 1962; CHI, Vol. II, էջ 664-697, նույն տեղում Vol. III (2), էջ 819-865; A.D.H. Bivar, Mithraism: A Religion for the Ancient Medes, IA, 2005, Vol. XL, էջ 34-63; R. Beck, The Mysteries of Mithras: A New Account of their Genesis, JRS, 1998, Vol. 88, էջ 115-128.

¹² У. Вайнрайх, Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования, Киев, 1979; А.В. Десницкая, Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка, Л., 1970; Г. Пауль, Принципы истории языка, М., 1960, էջ 491 և հաջ; М. Karyolemou, P. Pavlou, Language and Planning in the Mediterranean World, Cambr., 2013; "Median Dialects of Kashan", Encyclopaedia Iranica, 2011, Vol. 16, Fasc. 1, էջ 38-48; Ancient Iran Language, Encyclopædia Britannica, 2007; P.O. Skjærvø, An Introduction to Old Persian, Cambr., 2005; G. Heinsohn, Cyaxares: Media's Great King in Egypt, Assyria & Iran, Bremen, 2006; R.G. Kent, Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, New Haven, 1953, էջ 8-9; CHI, Vol. 2, էջ 36-148; G. Windfuhr, Dialectology and Topics, The Iranian Languages, L., N.-Y., 2009, էջ 5-42.

¹³ И.М. Дьяконов, История Мидии с древнейших времен до конца IV в. до н.э., էջ 369 և հաջ; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 264; И.Н. Медведская, М.А. Дандамаев, История Мидии в новейшей западной литературе, ВДИ, 2006, № 1, էջ 202-209; Л.С. Клейн, Древние миграции и происхождение индоевропейских народов, СПб., 2007; Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии; Г.А. Кошеленко, Культура Парфии, М., 1966; նույնի՝ Родина парфян, М., 1977; В.Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана. Иран в III-V вв. Очерки по истории культуры, М., 1969; А. Олмстед, История персидской империи, М., 2012; А.Г. Периханян, «Книга тысячи судебных решений (Mātakdān ī hazār dāstān)», Ереван, 1973; E.E. Herzfeld, Iran in the Ancient East, L., N.-Y., 1941; L. Khatchadourian, Imperial Matter: Ancient Persia and the Archaeology of Empires, California, 2016; L. Llewellyn-Jones, J. Robson, Ctesias' «History of Persia»: Tales of the Orient, L., 2010; W.S.W. Vaux, Ancient History from the Monuments. Persia from the Earliest Period to the Arab Conquest, L., 1893; G.B. Lanfranchi, M. Roaf, R. Rollinger, (Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia, Padova, 2003 (History of the Ancient Near East, Monographs - V); L. Levine, Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros, Iran, 1973-1974, Vol. 11-12; S. Zawadzki, The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in the Light of the Nabopolassar Chronicle, Poznań, 1988.

¹⁴ И.М. Дьяконов, История Мидии с древнейших времен до конца IV в. до н. э., էջ 369 և հաջ; М.А. Дандамаев, В.Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, էջ 264; И.Н. Медведская, М.А. Дандамаев, История Мидии в новейшей западной литературе, ВДИ, 2006, № 1, էջ 202-209; Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии; Г.А. Кошеленко, Культура Парфии, М., 1966; նույնի՝ Родина парфян, М., 1977; А. Олмстед, История персидской империи, М., 2012; E.E. Herzfeld, Iran in the Ancient East, L., N.-Y., 1941; L. Khatchadourian, Imperial Matter: Ancient Persia and the Archaeology of Empires, California, 2016: Տես նաև բազմաթիվ այլ հեղինակների մոտ:

¹⁵ Л.А. Лелеков, Авеста в современной науке, М., 1992; С.Н. Соколов, Авестийский язык, М., 1961, էջ 161-194; նւլյիւհ` Язык Авесты, Л., 1964; Основы иранского языкознания, Кн. 1, Древнеиранские языки, Отв. ред. В.С. Расторгуев, М., 1979; "AVESTAN LANGUAGE" Encyclopaedia Iranica, 1987, Vol. III, Fasc. 1, էջ 47-62; նւլյն տեղւում, "AVESTA" Survey of the History and Contents of the Book, էջ 35-44; A.V.W. Jackson, An Avesta Grammar in Comparison with Sanskrit, Darmstadt, 1968, էջ 62-200; H. Reichelt, Awestisches Elementarbuch, Darmstadt, 1967; E. Benveniste, Les infinitifs avestiques, Paris, 1935; J. Kellens, Les noms-racines de l'Avesta, Wiesbaden, 1974; նւլյիւհ` Le verbe avestique, Wiesbaden, 1985; P.O. Skjærvø, Introduction to Zoroastrianism, Cambr., 2006; N.L. Westergaard, Zendavesta or the Religious Book of the Zoroastrians I, Copenhagen, 1852-1854; K.F. Geldner, Avesta, the Sacred Books of the Parsis, Stuttgart, 1889-1896; J. Darmesteter, Le Zend-Avesta I-III, Paris, 1892-1893; H. Reichelt, Avesta Reader, Strasbourg, 1911; H. Humbach, Die Gathas des Zarathustra I-II, Heidelberg, 1959; I. Gershevitch, The Avestan Hymn to Mithra, Cambr., 1959; J. Kellens, Fravardīn Yašt (1-70), Wiesbaden, 1975; K. M. Jamasp Asa, Aogamadačā, A Zoroastrian Liturgy, Vienna, 1982; H. Humbach, Beobachtungen zur Überlieferungsgeschichte des Avesta, MSES, 1973, № 31, էջ 109-122.

¹⁶ Д.В. Цолин, Арамейский язык библейских текстов и Таргума Онкелоса, Учебное пособие, Черкассы, 2013; К.Г. Церетели, Сирийский язык, 1979; նւլյիւհ` Староарамейский язык, Языки Азии и Африки, IV, Афразийские языки, Кн. 1, Семитские языки, М., 1991, էջ 198-232; նւլյիւհ` Арамейский язык, նւլյն տեղւում, էջ 194-249; Л. Грилихес, Практический курс библейско-арамейского языка. М., 1998; նւլյիւհ` Археология текста: Сравн. анализ Евангелий от Матфея и Марка в свете семитской реконструкции, М., 1999; Л. Коган, К интерпретации гака (Мф 5. 22), Библия: Лит. и лингвист. исследования, М., 1999, Вып. 3, էջ 334-341; И.Н. Винников, Словарь арамейских надписей, ИПС, 1958. № 3, էջ 171-216; 1959. № 4, էջ 196-240; 1962, № 7, էջ 192-237; 1962, № 9, էջ 141-158; 1964, № 11, էջ 289-232; 1965, № 13, էջ 217-262; M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic, Ramat-Gan, 1992; S.A. Kaufman, «Aramaic», The Semitic Languages, Ed. R. Hetzron L.; N.-Y., 1997, էջ 114-130; T. Muraoka, B. Porten, A Grammar of Egyptian Aramaic, Leiden, 1998; A. Hurvitz, Can Biblical Texts be Dated Linguistically? Chronological Perspectives in the Hist. Study of Biblical Hebrew, Leiden, 2000, էջ 143-160.

¹⁷ Очерки по истории изучения иранских языков, Авторы: В.И. Абаев, Ч.Х. Бакаев, А.Л. Грюнберг и др., М., 1962; И.М. Оранский, Введение в иранскую филологию, М., 1988; В.С. Расторгуев, Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков: Фонология, М., 1990; Э. Сепир, Язык, М.–Л., 1934; П.С. Кузнецов, Морфологическая классификация языков, М., 1954; А.А. Реформатский, Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова, в сборнике: Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.–Л., 1965; О. Семереньи, Введение в сравнительное языкознание, 2-е изд., М., 2002; Ю.С. Маслов, Введение в языкознание, 6-е изд., М; СПб., 2007; Ч.Е. Базелл, Лингвистическая типология, Принципы типологического анализа языков различного строя, М., 1972; Т.В. Булыгина, Проблемы теории морфологических моделей, М., 1977; П.С. Кузнецов, Морфологическая классификация языков, 2-е изд., М., 2010; Дж. Лайонз, Введение в теоретическую лингвистику, 2-е изд., М., 2010; "IRAN", IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS", Encyclopaedia Iranica, 1987, Vol. XIII, Fasc. 4, էջ 344-377; "IRAN", IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS", Origins of the Iranian Languages, Encyclopaedia Iranica, 2006, Vol. XIII, Fasc. 4, էջ 370-371; "ARMENIA AND IRAN", Iranian Influences in Armenian, Encyclopaedia Iranica, 2011, Vol. II, Fasc. 4-5, էջ 445-465; F. von Schlegel, Über die Sprache und Weisheit der Indier, Amsterdam, 1977; O. Jespersen, Language, its Nature, Development and Origin. L., 2008; P.H. Matthews, Inflectional Morphology, Cambr., 1972.

¹⁸ И.М. Оранский, Введение в иранскую филологию, М., 1960; 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 Иранские языки, М., 1963; 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 Иранские языки в историческом освещении, М., 1979; И.М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, М., 1967 էջ 354 և հաջ; Очерки по истории изучения иранских языков, М., 1962; Основы иранского языкознания, Кн. 1, Древнеиранские языки, М., 1979; Кн. 2, Среднеиранские языки, М., 1981; Кн. 3, Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки, М., 1982; В.С. Расторгуева, Иранские языки. В кн.: Языки мира, Иранские языки I. М., 1997; Языки мира: Реликтовые индоевропейские языки Передней и Центральной Азии, Ред. колл. Ю.Б. Коряков, А.А. Кибрик, М., 2013; Grundriss der iranischen Philologie, Bd. 1, Abt. 1-2, Strassburg, 1895-1904; Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, Bd. 4, Abschn. 1, Leiden-Köln, 1958.

¹⁹ В.С. Расторгуева, Е.К. Молчанова, Парфянский язык, Основы иранского языкознания (Среднеиранские языки), М., 1981; Е. К. Молчанова, Парфянский язык, Языки мира. Иранские языки II, Северо-западные иранские языки, М., 1999; Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племён в Передней Азии, М., 2007; В.А. Лившиц, Иранские языки народов Средней Азии, В кн. Народы Средней Азии и Казахстана, Т. 1, М., 1962; 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 Парфянская ономастика, СПб., 2010; "EASTERN IRANIAN LANGUAGES", Encyclopaedia Iranica, 1996, Vol. VII, Fasc. 6, էջ 649-652; "IRAN. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS", Writing Systems, Encyclopaedia Iranica, 2006, Vol. XIII, Fasc. 4, էջ 366-370; "EPIGRAPHY". Old Persian and Middle Iranian Epigraphy, Encyclopaedia Iranica, 1998, Vol. VIII, Fasc. 5, էջ 478-488; A. Ghilain, Essai sur la langue parthe, Louvain, 1939; W.B. Henning, Mittliranisch, В кн. Handbuch der Orientalistik, Abt. I, Bd. 4, Leiden-Köln, 1958; P. Gignoux, Glossaire des inscriptions pehlevies et parthes, L., 1972; W. Sundermann, Parthisch, Compendium Linguarum Iranicarum, Wiesbaden, 1989; P.O. Skjærvø, Middle West Iranian, The Iranian Languages, L; N.-Y., 2009.

²⁰ Ք.Բ. Ջահոնլյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախադրյալին ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 505-507 (ավելի ընդարձակ էջ 488-583); И.М. Дьяконов, Интерпретация иранских языков, пользовавшихся гетерографической письменностью, В кн. И. Фридрих, Дешифровка забытых письменностей и языков, М., 1961, էջ 190-204; Э.А. Грантовский, Иран и иранцы до Ахеменидов, Основные проблемы. Вопросы хронологии, М., 1998; 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 Ранняя история иранских племен Передней Азии, 2-е изд., М., 2007; И.М. Оранский, Введение в иранскую филологию, М., 1960; 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 Иранские языки, М., 1963; 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 Иранские языки в историческом освещении, М., 1979; Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки, Ред. В.И. Абаев, М.Н. Боголюбов, В.С. Расторгуева, М., 1981; В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман, Этимологический словарь иранских языков, Т. 1, М., 2000; Д.И. Эдельман, Индоиранские языки, Языки мира: Дардские и нуристанские языки, Отв. ред. Д.И. Эдельман. М., 1999, էջ 10-13; Д.И. Эдельман, Мидийский язык. Языки мира. Иранские языки, М., 1999, Т., 2; Иранские языки. Северо-западные иранские языки, Т. II, Под ред. В.С. Расторгуева и др., М., 1999; В.С. Расторгуева, Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков: Фонология, М., 1990; L. Christian, Die Altpersischen Keilschrift von Persepolis. Entzifferung des Alphabets und Erklärung des Inhalts, Bonn, 1936; P.O. Skjærvø, "IRAN IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS", Encyclopaedia Iranica, 2006, Vol. XIII, Fasc. 4, էջ 348-366; G. Raymond, Report for Iranian Languages, Ethnologue, Dallas, 2005; Chr. Bartholomae, Vorgeschichte der iranischen Sprachen, Grundriss der iranischen Philologie, Bd. I, Strassburg, 1895-1901; R. Schmitt, Andere altiranische Dialekte, Compendium Linguarum Iranicarum, Wiesbaden, 1989.

²¹ M. Mehryar, Examination of the Architectural Factors of Ekbatana's Hill, Asar Magazine, 1982, Cultural Heritage Organization, Valencia, 2001; Herodots Hamedan Imagination, The Second Congress Articles Collection of Historical Architectural and City Planning, Cultural Heritage Organization, Valencia, 2004; A.H. Saghafi, Plan of Affair for Ekbatana Hill, Cultural Heritage Organization, Valencia, 2005; M.R. Sarraf, The Method of Architectural and City Planning

of Ancient Ekbatana, The Second Architectural and City Planning Congress, Arq-e-Bam, Vol. 1, Tehran, 2001, Cultural Heritage Organization, էջ 88, 96-97, 100 և հաջ; А.А. Сарфараз, Archeological and Historical Art Age, Tehran, 2001; Van I. Maurits, Urartian Art, Nederland Historic-Archaeologicistic Instraut, Istanbul, 1960, էջ 38-41; M.I. Zarehyee, Acquaintance with World Architecture, Fanavaran, Hamedan, 2000, էջ 75.

²² Г.Р. Хаггард, Владычица зари, Киев, 1991; В.А. Белявский, Потомки Эаилутабани, ВДИ, 1968, № 1, էջ 96-119; М.А. Дандамаев, Храм Эзида и культ бога Набу в Вавилонии. Ив. до н.э., ВДИ, 2009, № 3, էջ 87-95; М.С. Махан, Культовая Архитектура города Борсиппы, Журнал Белорусского государственного университета, История, 2019, № 1, էջ 76-82; Т. Bāqir, Babylon and Borsippa, Baghdad, 1959; J. Reade, Rassam's Excavations at Borsippa and Kutha, 1879-1882, Iraq, 1886, Vol. 48; T. Bryce, The Routledge Handbook of the Peoples of Ancient Western Asia, N.-Y., 2009, էջ 132-133; САИ, Vol. III, P. 1, 1982, էջ 298-299.

²³ "ECBATANA" (Ekbatān, Present-Day Hamadān), Encyclopaedia Iranica, 1997, Vol. VIII, Fasc. 1, էջ 80-84; M. Azarnoush, Survey of Excavations in Iran, Hamadan, Iran, 1975, № 13, էջ 181-182; W. Barthold, An Historical Geography of Iran, Princeton, 1984, էջ 129-132; S.C. Brown, Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros, JCS, 1986, № 38, էջ 107-119; V.F. Bücher, Ekbatana-Hamadan, OLZ, 1914, № 17, էջ 301-304; P. Calmeyer, Hamadan, RIA, 1975, IV, էջ 64-67; J.M. Cook, The Persian Empire, N.-Y., 1983; R.N. Frye, The History of Ancient Iran, Munich, 1984; Ինլիշ՝ R.N. Frye, The Heritage of Persia, L., 1962; E. Herzfeld, Archaeological History of Iran, L., 1935; G. Hüsing, Hagbatana, OLZ, 1913, № 16, էջ 537-539; L. Lockhart, Persian Cities, L., 1960; D.H. Lushey, Der Löwe von Ekbatana, AMI, 1968, № 1, էջ 115-122; A. Gunter, Representations of Urartian and Western Iranian Fortress Architecture in the Assyrian Reliefs, Iran, 1982, 20, էջ 103-112; САИ, Vol. IV, էջ 5-10; J. Morier, A Second Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the Years 1810 and 1816, L., 1818; O.W. Muscarella, Excavated and Unexcavated Achaemenian Art. Ancient Persia. The Art of an Empire, Malibu, 1980, էջ 23-42; R.K. Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, 1817-1820, 2 Vol., L., 1821; H.C. Rawlinson, On the Site of Atropatenian Ecbatana, JRGS, 1841, № 10, էջ 65-158; S. Swiny, Survey in North-West Iran, 1971, East and West, 1975, № 25, էջ 77-96; И.М. Дьяконов, История Мидии с древнейших времен до конца IV в. до н.э., էջ 363 և հաջ; М.А. Дандамаев, Политическая история Ахеменидской державы, էջ 18.

²⁴ Дж.Б. да Винола, Правило пяти ордеров архитектуры, М., 2005; И.Б. Михаловский, Теория классических архитектурных форм, М., 2014; Всеобщая история архитектуры в 12 томах, Т. 1, Архитектура древнего мира, Под ред. О.Х. Халпахчыана (отв. ред.), Е.Д. Квитницкой, В.В. Павлова, А.М. Прибыtkовой, Второе изд., М., 1970; Всеобщая история архитектуры в 12-и ТТ., Т. 2, Архитектура античного мира (Греция и Рим), Под ред. В.Ф. Маркузона, Второе изд., М., 1973; Х. Френч, История архитектуры, М., 2003; Мировая архитектура: страны, эпохи, стили, СПб., 2002; Ю.М. Овсянников, История памятников архитектуры: от пирамид до небоскребов, М., 2001; The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture, Ed. by C. Marconi, Oxf., 2018; B.A. Barletta, The Origins of the Greek Architectural Orders, Cambr., 2013; J.P. Oleson, The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World, Oxf., 2009; J. Summerson The Classical Language of Architecture, L., 1992.

²⁵ J.F. Driscoll, Media and Medes, The Catholic Encyclopedia, Vol. 10, N.-Y., 1911; J.S. Emmet, The Ramessides, Medes, and Persians, N.-Y., 2008, էջ 58-59; САИ, Vol. IV, էջ 5 և հաջ; B. Genito, The Medes. A Reassessment of the Archaeological Evidence, East and West, 1986, Vol. 36, № 1/3, էջ 11-81; D.F. Graf, Medism: The Origin and Significance of the Term, JHS, 1984, Vol. 104, էջ 15-30; "ASTYAGES", Encyclopaedia Iranica, 1987, Vol. II, Fasc. 8, էջ 873-874; "CYAXARES", Encyclopaedia Iranica, 1993, Vol. VI, Fasc. 5, էջ 478-479.

²⁶ Иран и Античный мир: политическое, культурное и экономическое взаимодействие двух цивилизаций: тезисы докладов межд. научн. конф. (Казань, 14-16 сентября 2011г.), сост. и отв. ред. Э.В. Рунг, О.Л. Габелко, Казань, 2011; Взаимодействие культур и цивилизации, В честь В.М. Массона, Отв. ред. Ю.Е. Березкин, СПб., Древние цивилизации, Под ред. Г.М. Бонгард-Левина, т. 140-142; Ф. Хитти, Краткая история Ближнего Востока. Мост трех континентов, М., 2012, т. 17-25; С. Москати, Цивилизации древнего Востока, М., 2010, т. 271-292; История Востока в шести ТТ., Т. I, Восток в древности, Отв. ред. В.А. Якобсон, т. 287-289; К.А. Ибрагимова, Идеология иранского общества эпохи Ахеменидской державы, Электронное научное издание, Альманах пространство и время, 2014, Т. 5, Вып. 1, Ч. 2; А.Дж. Тойнби Цивилизация перед судом истории, М., 2003, т. 247-248; O.W. Muscarella, The Lie Became Great: The Forgery of Ancient Near Eastern Cultures, Groningen, 2000, т. 74 li huq; C. Huart, Ancient Persia and Iranian Civilization, N.-Y., 2013; "Iran. Iranian History", Pre-Islamic Times, Encyclopaedia Iranica, 2004, Vol. XIII, Fasc. 2, т. 212-217, Fasc. 3, т. 225-228.

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԷԼԱՍԻ ԵՎ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Երևան, 1979, թարգ., առաջաբանը և ծանոթագր. Աբրահամյան Ա.Գ., Պետրոսյան Գ.Բ., Աշխարհացոյց, էջ 258-312.

Աստուածաշունչ, Մատեն Հին և Նոր Կտակարանների, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին և Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերություն, 2004.

Հակոբյան Ա.Հ., «Աշխարհացոյց» Է դարի Անանունի, Գիտա-բնական բնագիր, Հանդես ամսոյրյա, Վիեննա-Երևան, 2015, էջ 35-104:

Библия, Книги священного писания Ветхого и Нового завета, Канонические, Т. I, Т. II, 1991.

История древнего Востока, Тексты и документы, Под ред. Кузицина В.И., М., 2002.

Патканов К.П., Армянская география VII века по р. Х. (приписывавшаяся Моисею Хоренскому). Текст и пер., СПб., 1877.

Хрестоматия по истории древнего Востока, Под ред. Коростовцева М.А., Ч. 2, М., 1980.

Corpus Inscriptionum Iranicarum, Inscriptions of Ancient Iran, Ed. Schmitt R., Vol. 1, The Old Persian Inscriptions, L., 1991.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԷԼԱՍԻ ԵՎ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Բայրուրդյան Վ.Ա., Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005.

Авдиев В.И., История древнего Востока, М., 1970.

Александрова Н.В., Ладынин И.А., Немировский А.А., Яковлев В.М., Древний Восток: Учебное пособие для вузов, М., 2008.

Бауэр С.У., История древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима, М., 2011.

Библейская энциклопедия, Труд и изд. Архтмандрита Никифора, М., 1991.

- Бикерман Э., Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность, М., 1975.
- Васильев Л.С., История Востока, в 2-х тт., Т. 1, М., 1993.
- Вигасин А.А., История древнего Востока, М., 2007.
- Грантовский Э.А., Ранняя история иранских племен, М., 1980.
- Гуляев В.И., Шумер, Вавилон, Ассирия. 5000 лет истории, М., 2005.
- Дьяконов И.М., Языки древней Передней Азии, М., 1967.
- Дьяконов М.М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961.
- Заблоцка Ю., История Ближнего Востока в древности, М., 1989.
- История Востока в 6-и тт., Под ред. Рыбакова Р.Б., Т. I, М., 2002.
- История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. вторая, Передняя Азия, Египет, Под ред. Бонгард-Левина Г.М., М., 1988.
- История древнего Востока, От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. Седова А.В., М., 2004.
- История древнего мира, Кн. I, Ранняя древность, Под ред. Дьяконова И.М., М., 1989, Изд. 3-е.
- История древнего мира, Кн. II, Расцвет древних обществ, Под ред. Дьяконова И.М., М., 1989, Изд. 3-е.
- Историография истории древнего Востока, Т. 2, Под ред. проф. Кузищина В.И., М., 2009.
- Масперо Ж., Древняя история народов Востока, Пер. с IV-го изд. 1886 г., М., 1895.
- Низовский А.Ю., Сто великих археологических открытий, М., 2002.
- Струве В.В., История древнего Востока, М., 1941.
- Томсон Дж. О., История древней географии, М., 1953.
- Тураев Б.А., История древнего Востока, Пг., 1914.
- Фаррох К., Персы. Армия великих царей, М., 2009.
- Фрай Р., Наследие Ирана, М., 2002.
- Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome, Ed. Gates Ch. L., 2003.
- The Cambridge Ancient History of Iran, Vol. 1, The Land of Iran / Ed. by Fisher W.B., Cambr., 2008.
- Davaran F., Continuity in Iranian Identity: Resilience of a Cultural Heritage, L., N.-Y., 2010.
- The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, Oxf., 1997.
- The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean, Ed. by Bang P.F. and Scheidel W., Oxf., 2013.

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԷԼԱՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Дьяконов И.М., Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства, ВДИ, 1952, № 4, С. 225-361.

Хрестоматия по истории древнего востока, под ред. Коростовцева М.А., Ч. 1, М., 1980.

Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. 1–2, Ed. Luckenbill D.D., Chicago, 1926–1927.

Cameron G.G., Persepolis Treasury Tables, Chicago, 1948 (Oriental Institute Publications), Vol. 65.

Hallock R.T., Persepolis Fortification Tables, Chicago, 1969 (Oriental Institute Publications), Vol. 92.

Grillot-Susini F., Herrenschmidt C., Malbran-Labat F., La version élamite de la trilingue de Behistun: une nouvelle lecture // JA, 1993, Vol. 281, P. 19-59.

König F.W., Die elamischen Königsinschriften, Graz, 1965 (Archiv für Orientforschung, Beih. 16).

Letters from Mesopotamia: Official, Business and Private Letters on Clay Tablets from Two Millennia. Transl. and with an Introduction by Oppenheim A.L., Chicago-L., 1967.

Malbran-Labat F., Les Inscriptions Royales de Suse. Briques de l'époque paléoélamite à l'Empire néo-élamite, Paris, 1995.

Scheil V., Textes élamites-sémitiques, première série (MDP 2), Paris, 1900.

Scheil V., Textes élamites-anzanites, troisième série (MDP 9), Paris, 1907.

Scheil V., Textes élamites-sémitiques, quatrième série (MDP 10), Paris, 1908.

Scheil V., Actes juridiques susiens (MDP 22), Paris, 1930.

Scheil V., Actes juridiques susiens (Suite: n° 166 à n° 327) (MDP 23), Paris, 1932.

Scheil V., Actes juridiques susiens (Suite: n° 328 à n° 395), Inscriptions achéménides (Supplément et suite) (MDP 24), Paris, 1933.

Scheil V., Mélanges épigraphiques (MDP 28), Paris, 1939.

Steve M.-J. Tchoga Zanbil (Dur-Untash), Vol. 3, Textes élamites et accadiens de Tchoga-Zanbil, Paris, 1967 (Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran), Vol. 41.

Steve M.-J., Scheil V., Ville Royale de Suse, Vol. 7, Nouveaux mélanges épigraphiques, inscriptions royales de Suse et de la Susiane, Nice, 1987 (Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran), Vol. 53.

Vallat F., Deux inscriptions élamites de Darius Ier (Dsf et Dsz), *Studia Iranica*, 1/1, 1972, P. 3–13.

Weissbach F.H., *Die keilinschriften der Achämeniden*. Leipzig, 1911 (Vorderasiatische Bibliothek), Bd. 3.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԷԼԱՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Միմոնյան Հ.Ե., Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն արվեստը, սեղմագիր արվեստագիտ. դոկտորի գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոս., Երևան, 2019.

Вайман А.А., О связях протоэламской письменности с протошумерской, ВДИ, 1972, № 3, С. 124-133.

Дьяконов И.М. Эламский язык // Языки Азии и Африки, Т. III, М., 1979, С. 37-49.

Дьяконов И.М. Эламский язык // Языки древней Передней Азии, М., 1967, С. 85-106.

История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Ч. I, Месопотамия, Под ред. Дьяконова И.М., М., 1983.

Клима Й., Общество и культура древнего Двуречья, Прага, 1947.

Клочков И.С., Духовная культура Вавилонии. Человек. Судьба. Время., М., 1983.

Никольский Н.М., Частное землевладение и землепользование в древнем Двуречье, Минск, 1948.

Никольский Н.М., Культура древней Вавилонии, Минск, 1959.

Саггс Г., Вавилоняне, М., 2005.

Саггс Х., Вавилон и Ассирия, М., 2004.

Симонян А.Е., Армения и Элам в середине II тыс. до р.Х. (по данным царских гробниц Верин Навера), Человек в окружающей среде: этапы взаимодействия. 5-я международная конф. «Алексеевские чтения», памяти акад. Т.И. Алексеевой и В.П. Алексеева, 6–8 ноября 2013 г., М., 2013, С. 88.

Хачикян М. Л., Эламский язык // Языки мира: Древние реликтовые языки Передней Азии / РАН, Институт языкознания, Под ред. Казанского Н.Н., Кибрика А.А., Корякова Ю.Б., М., 2010.

Хинц В., Государство Элам, М., 1977.

Юсифов Ю.Б., Элам. Социально-экономическая история, М., 1968.

Álvarez-Mon J., Garrison M.B., Elam and Persia, L., 2011.

Amiet P., Elam, Auvers-sur-Oise, Paris, 1966.

Amiet P., Glyptique susienne, des origines à l'époque des Perses Achéménides (MDP 42), 2 Vol., Paris, 1972.

Amiet P., La glyptique de la fin de l'Elam, Arts Asiatiques 28, 1973, P. 3-32.

Amiet P., L'art d'Agadé au Musée du Louvre, Paris, 1976.

Blažek V., The New Dravidian-Afroasiatic Parallels. Preliminary report // Nostratic, Dene-Caucasian, Austric and Amerind, Bochum, 1992, P. 150-165.

Borger R., Beiträge zum Inschriftenwerk Assurbanipals, Wiesbaden, 1996.

Bruins E. and Rutten M., Textes mathématiques de Suse (MDP 34), Paris, 1961.

Cameron G.G., History of Early Iran, Chicago, 1936.

Carter E. and Stolper M.W., Elam. Surveys of Political History and Archaeology, Berkeley, L. Angeles, L., 1984, Near Eastern Studies, Vol. 25.

Charpin D. and Durand J.-M., La suzeraineté de l'empereur (Sukkalmah) d'Elam sur la Mésopotamie et le 'nationalisme' amorrite, in Mesopotamia and Elam, Mesopotamian History and Environment Occasional Publications 1, Ghent, 1991, P. 59-66.

Cole S.W. and Meyer L.de, Tepti-ahar, King of Susa, and Kadašman-dKUR, GAL, Akkadica 112, 1999, P. 44-45.

Delougaz P.P., The Temple Oval of Khafajah, Oriental Institute Publication 53, Chicago, 1940.

Elamite Deities, Elamite Goddesses, Elamite Gods, Pinikir, Kiririsha, Inshushinak, Ninsusinak, Nahundi, Khumban, Napir, Jabru, Lahurati, General Books LLC, 2010.

Gasche H., La poterie élamite (MDP 47), Paris, 1973.

Gasche H., Architecture d'intérieur susienne, in Meyer L. de, Gasche H., and Vallat F., Ed., Fragmenta Historiae Aelamicae, Mélanges offerts à Steve M.-J., Paris, 1986, P. 83-109.

Gasche H., Armstrong J.A., Cole S.W., Gurzadyan V.G., Dating the Fall of Babylon, Mesopotamian History and Environment IV, Ghent and Chicago, 1998.

Ghirshman R., Village Perse-Achéménide (MDP 36), Paris, 1954.

Ghirshman R., Suse au tournant du IIIe au IIe millénaire avant notre ère, *Arts Asiatiques* 17, 1968, P. 3-44.

Ghirshman R.M., Minorsky V.F. und Sanghvi R., *Persia, the Immortal Kingdom*, L., 1971.

Goetze A., *The Laws of Eshnunna*, New Haven, 1956.

Grayson A.K., *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Locust Valley, N.-Y., 1975.

Grillot F., Le žsuhter' royal de Suse, *Iranica Antiqua* 18, 1983, P. 1-23.

Grillot-Susini F., Roche C., *Éléments de grammaire élamite*, Paris, 1987.

Hallock R., On the Middle Elamite Verb // *Journal of Near Eastern Studies*, 1973, Vol. 32, № ½, P. 148-151.

Harper R.F., *Assyrian and Babylonian Letters*, Vol. 1-14, L., 1892-1914.

Harper P.O., Aruz J., Tallon F., *The Royal City of Susa*, N.-Y., 1992.

Herrero P., *Tablettes administratives de Haft-Tépé*, CDAFI 6, 1976, P. 93-116.

Hinz W., Zur Entzifferung der elamischen Strichschrift, *Iranica Antiqua*, Leiden, 1962, 2, Ed. Schmitt R., Vol. XII, Fasc. 3, P. 315-317.

Kantor H., Chogha Mish Excavation, *Report Iran* 13, 1975, P. 176-177.

Kantor H., The 1973-1974 Excavation at Chogha Mish IIIrd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran, Tehran, 1975, P. 93-102.

Kantor H., *The First Five Seasons, 1961-1971*, Oriental Institute Publications 101, Chicago, 1991.

Khačikjan M.L., *The Elamite Language*, Pubblicazioni dell'Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici, Roma, 1998 (Documenta Asiana IV).

Labat R., Structure de la langue élamite (état présent de la question) // *Conférences de l'Institut de Linguistique de Paris*, 9, Paris, 1951, P. 23-42.

Labat R., *Textes littéraires de Suse (MDP 57)*, Paris, 1974.

Lambert M., 'Les inscriptions élamites de Tchoga-Zambil', *Iranica Antiqua*, Vol. 5, 1965, № 18-38.

Lambert W.C., *Elam, Art and Civilization of Ancient Iran 3000-2000 B.C.*, Iraq, 1979, № 41, № 1-45.

Lebrun A., Suse, chantier de l'Acropole I, *Paléorient* 4, 1978, P. 93-116.

Lloyd S., *Pre-Sargonid Temples in the Diyala Region*, Chicago, 1942.

Malbran-Labat F., *Les inscriptions royales de Suse. Briques de l'époque paléo-élamite à l'empire néo-élamite*, Paris, 1995.

McAlpin D., *Elamite and Dravidian: Further Evidence of Relationship* // *Current Anthropology*, 1975, Vol. 16, P. 105-115.

McAlpin D., Proto-Elamo-Dravidian: The Evidence and its Implications, Philadelphia, 1981 (Transactions of the American Philosophical Society), Vol. 71, Pt. 3.

Mecquenet M.R., Céramique peinte de Suze et petits monuments de l'époque archaïque, L., 1912.

Mecquenet M.R., Archéologie susienne, L., 1943-1947.

Mecquenet M.R., Recherches à Tchogha Zambil, L., 1953.

Paper H.H., The Phonology and Morphology of Royal Achaemenid Elamite, Michigan, 1955.

Paper H.H., Note préliminaire sur la date des trois tablettes élamites de Suse, in Ghirshman, 1954, P. 79-82.

Perrot J., L'architecture militaire et palatiale des Achéménides à Suse, in 150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut, 1829-1979, Internationales Kolloquium, Mainz, 1981.

Postgate J.N., Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History, L.-N.-Y., 1992.

Potts D.T., The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, 2nd ed. Cambr., 2015.

Reiner E., The Elamite Language // Handbuch der Orientalistik, Bd. 2, T. I. 2., Leiden / Köln, 1969.

Spycket A., Les figurines de Suse (MDP 52), Paris, 1992.

Starostin G., On the Genetic Affiliation of the Elamite Language // Mother Tongue, Vol. VII, 2002, P. 147-170.

Steve M.-J., Tchoga Zanbil (Dur-Untash) III, Textes élamites et accadiens de Tchoga Zanbil, Mémoires de la Délégation archéologique en Iran 41, Paris, 1967.

Steve M.-J., Nouveaux mélanges épigraphiques (MDP 53), Nice, 1987.

Steve M.-J. and Gasche H., Le Tell de l'Apadana avant les Achéménides. Contribution à la topographie de Suse, in Vallat F., ed., Contribution à l'Histoire de l'Iran. Mélanges offerts à Jean Perrot, Paris, 1990.

Steve M.-J., Gasche H., and Meyer L.de, La Susiane au deuxième millénaire: à propos d'une interprétation des fouilles de Suse, avec une annexe de P. Amiet, Iranica Antiqua, 15, 1980, P. 49-154.

Steve M.-J. and Vallat F., La dynastie des Igihalkides, nouvelles interprétation, in Meyer L.de and Haerinck E., ed., Archaeologica Iranica et Orientalis, Gent, 1989, P. 223-38.

Steve M.-J., Vallat F., and Gasche H., «Suse», in Supplément Au Dictionnaire de la Bible, fasc. 73, 2002, cols. 359-512; fasc. 74, 2003, cols. 513-652.

Stolper M.W., Elamite // The Cambr. Encyclopedia of the World's Ancient Languages, Cambr., 2004, P. 60-94.

Stolper M.W., La fin de l'Élam. À propos d'une empreinte de sceau-cylindre, *Studia Iranica*, 15, 1986, P. 7-21.

Stolper M.W., Nouveaux mélanges épigraphiques. Inscriptions royales de Suse et de la Susiane, *Mémoires de la Délégation archéologique en Iran* 53, Nice, 1987.

Stolper M.W., Des sceaux-cylindres de Simaški? *RA* 83, 1989, P. 13-26.

Stolper M.W., Syllabaire élamite. Histoire et paléographie, Neuchâtel-Paris, 1992.

Stolper M.W., Gasche H., and Meyer L.De, La Susiane au deuxième millénaire. À propos d'une interprétation des fouilles de Suse, *Iranica Antiqua* 15, 1980, P. 49-154.

Stolper M.W., and Vallat F., La dynastie des Igihalkides. Nouvelles interprétations, in *Archaeologia Iranica et Orientalis, Miscellanea in Honorem*, P. 95-117.

Tallon F., Métallurgie susienne I. De la fondation de Suse au XVIIIe siècle avant J.- C., 2 Vol., Paris, 1987.

Tallon F., Succession royale en Elam au IIe millénaire, in Gasche H., Tanret M., Janssen C., Degraeve A., ed. Cinquante-deux réflexions sur le Proche-Orient ancien offertes en hommage à Léon de Meyer, *Mesopotamian History and Environment Occasional Publications* 2, Leuven, 1994, P. 1-14.

Vallat F., Nouvelle analyse des inscriptions néo-élamites, in *Collectanea Orientalia*, Neuchâtel and Paris, 1996, P. 385-395.

Vallat F., Elam i. The History of Elam, in *EI*. III / 3, N.-Y., 1998, P. 302-312.

Vallat F., Le caractère funéraire de la ziggurat en Elam, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* [NABU], 1997/38.

Vallat F., L'hommage de l'élamite Untash-Napirisha au cassite Burnaburiash, *Akkadica* 114-115, 1999a, P. 109-17.

Vallat F., Le palais élamite de Suse, *Akkadica* 112, 1999b, P. 34-43.

Vallat F., L'Elam du IIe millénaire et la chronologie courte, *Akkadica* 119-120, 2000, P. 7-17.

Vallat F., La religion suso-élamite, in *Supplément Au Dictionnaire de la Bible*, Supplément, fasc. 74, 2003.

Van Dijk J., Die dynastischen Heiraten zwischen Kassiten und Elamern. Eine verhängnisvolle Politik, *Orientalia* 55, 1986, P. 159-170.

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հտ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը / Կազմ. Հովհաննիսյան Պ.Հ., Աբրահամյան Ա.Գ., Երևան, 1981.

Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հտ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք.հ. 298 թվականը / Կազմ. Հովհաննիսյան Պ.Հ., Մովսիսյան Ա.Ե., Երևան, 2007.

Հերոդոտոս, Պատմություն, Երևան, 1986 / Թարգ. հին հուն. Կրկյաշարյան Ս.Մ.

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգ., ներած. և ծանոթագր. ակադ. Մալխասյան Ս., Երևան, 1990.

Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Քնն. բնագիրը և ներած., Աբեղյան Ս. և Յարութիւնեան Ս., Լրաց. Սարգսեան Ա.Բ., Երևան, 1990.

Քսենոփոն, Անաբասիս, Երևան, 1970 / Թարգ. հին հուն. Կրկյաշարյան ՍՄ.

Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, Երևան, 2000 / Թարգ. հին հուն. Կրկյաշարյան ՍՄ.

Авеста, Избранные гимны / Пер. Стеблин-Каменского И.М., М., 1993.

Аммиан Марцеллин, Римская история, М., 2005 / Пер. Кулаковского Ю.А., Сонни И.А.

Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.

Берос, Вавилонская история. История Месопотамии в изложении Бероса, М., 2002, С. 297-308 // Пер. Дандамаевой М.М.

Византийские историки Дексип, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец / Пер. с греч. Дестуниса Г., СПб., 1860.

Геродот, История, М., 2002 // Пер. Стратановского Г.А.

Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ, 1951, № 2, С. 265-356; 1951 № 3, С. 207-252 (= АВВИУ).

Заратустра, Учение огня. Гаты и молитвы. Изд. подготов. Шапошников А., Евсой И., Дудко Д., М., 2005.

Иосиф Флавий, Иудейские древности, Т. 1, Кн. 1-12. М., 2004 // Пер. Генкеля Г.Г.

Ксенофонт, Киропедия, М., 1976 // Пер. Боруховича В.Г., Фролова Э.Д.,

Ксенофонт, Анабасис, М., 2003 // Пер. Лурье С.Я., Максимовой М.И.

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, Т. I, Греческие писатели, СПб., 1893, Т. II, Латинские писатели, СПб., 1904.

Марко Поло, Книга о разнообразии мира / Предисл. Борхеса Х.Л., Пер. со старофранц. Минаева И., СПб., 1999.

Мовсес Хоренаци, История Армении, Ереван, 1990 // Пер. с древнеарм. на рус. яз. Саркисяна Г.Х.

Плутарх, О злокозненности Геродота, М.-Л., 1947 // Пер. и прилож. Лурье С.Я.

Плутарх, Застольные беседы, Л., 1990 // Пер. Боровский Я.М., Ботвинник М.Н., Брагинская Н.В., Гаспаров М.Л. и др.

Полибий, Всеобщая история в 40 книгах, Т. 1, СПб., 1994 // Пер. Мищенко Ф.Г.

Псевдо-Арриан, Плавание вокруг Эритрейского моря / Пер. Кондратьева С.П. // ВДИ, 1940, № 2, С. 264-281.

Пьянков И.В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия (текст, пер., примеч.), Душанбе, 1975.

Страбон, География, М., 1994 // Пер. Стратановского Г.А.

Ctesias' History of Persia, Tales of the Orient, Lloyd Llewellyn-Jones and Robson J., L., N.-Y., 2010 // (Routledge Classical Translations).

Diodorus Siculus, Library of History, Vol. II, Books 2-4, Harvard, 1935 (LCL).

Grayson A.K., Assyrian and Babylonian Chronicles // (Texts from Cuneiform Sources V), N-Y., 1975.

Plinii Secundii, Naturalis Historiae, V. 2, Books III-VII, Camb.-Mass. L., 1957 (LCL).

Ptolemaios handbuch der Geographie, Griechischen-deutsch, Herausgegeben Stuckeltberger A. und Grabhoff G., Einleitung, text und übersetzung, index, 1 teil, Buch 1-4, 2 teil, Buch 5-8 und index, Basel, 2006.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ադոնց Ն., Երկեր, հինգ հատ., հ. Դ, Քննական պատմություն հայոց, Հրատ. պատրաստ. Հովհաննիսյան Պ.Հ., Երևան, 2009.

Ավետիսյան Հ., Բոբոխյան Ա., Ուրարտուի հնագիտություն (Ամրոց-բնակավայրեր և դամբանային համալիրներ), Երևան, 2010.

Գրեկյան Ե.Հ., Մանայի թագավորության վարչա-քաղաքական միավորների և դրանց տեղադրության շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, պ. XIX, Երևան, 2000, էջ 153-172.

Գրեկյան Ե.Հ., Ուրարտու և Մանա (մերձուրմյան ավազանում ուրարտական տիրապետության հաստատման խնդրի շուրջ), Արևելք (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2001, էջ 5-19.

Գրեկյան Ե.Հ., Ուրարտական աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջ. Ուրարտուի արքաները (նախնական դիտարկումներ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, պ. XXIII, Երևան, 2004, էջ 315-338.

Գրեկյան Ե.Հ., Գյովելեքի ուրարտական արձանագրությունը, ՊԲՀ, 2004, № 1, էջ 224-252.

Գրեկյան Ե.Հ., Կինն Ուրարտուում. Ուրարտուի թագուհիները (Շնորհ ի վերուստ. առասպել, ծես և պատմություն, Հոդվածների ժողովածու նվիրված Ս. Հարությունյանի 80-ամյակին, Երևան, 2008, էջ 292-309.

Գրեկյան Ե.Հ., Վանի թագավորության անկման խնդրի շուրջը, Հայկագունիներ. առասպել և պատմություն, Գլխ. խմբ. Բարխուդարյան Վ.Բ., Երևան, 2013, էջ 64-82.

Գրեկյան Ե.Հ., Քաղաքաշինությունը և քաղաքաշինական միտքը Բիայնիլի-Ուրարտուում, ՊԲՀ, 2018, № 1, էջ 225-255.

Գևորգյան Հ., Հայ մատենագրության մեջ մար ցեղանվան վկայությունների և մեկ տարընթերցման շուրջ, Բանբեր Մատենադարանի, 20, Երևան, 2014, էջ 57-65.

Դանիելյան Է.Լ., Հայաստանի մ.թ.ա. VII-VIII դդ. պատմությունից, ԼՀԳ, 1974, № 11, էջ 72-86.

Երեմյան Ս.Տ., Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 91-120.

Երեմյան Ս.Տ., Կիմմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 89-115.

Երեմյան Ս.Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963.

Լեո, Երկերի ժողովածու, Առաջին հատ., Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966.

Խորիկյան Հ.Գ., Աքեմենյան Պարսկաստանի մարական սատրապության տարածքը և սահմանները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXX, Երևան, 2016, էջ 57-93.

Խորիկյան Հ.Գ., Հայաստանը և Այսրկովկասը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում, Երևան, 2014.

Խորիկյան Հ.Գ., Մարաստանի էթնիկական կազմի շուրջ՝ ըստ Ստրաբոնի, Հանրապետ. գիտ. նստաշրջ. նյութեր, Գյումրի, 2012, էջ 337-341.

Խորիկյան Հ.Գ., Ատրպատականի և Մեծ Մարաստանի մ.թ.ա. I-մ.թ. I դարերի պատմական աշխարհագրության մի քանի հարցերի շուրջ, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2012, թիվ 1-12, էջ 175-208.

Խորիկյան Հ.Գ., Ատրպատականի պատմական աշխարհագրության մի քանի հարցերի շուրջ, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Վանաձոր, 2012, էջ 79-90.

Խորիկյան Հ.Գ., Հին Հայաստանի տարածքը մ.թ.ա. VI-IV դարերում՝ ըստ Մովսես Խորենացու, Վեմ, 2011, թիվ 2, էջ 154-163.

Խորիկյան Հ.Գ., Կադուսիների ցեղը հին աղբյուրներում, ՊԲՀ, 2011, № 3, էջ 213-228.

Խորիկյան Հ.Գ., Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Երևան, 2010.

Խորիկյան Հ.Գ., Անտոնիոսի պարթևական արշավանքի հետ կապված մի հարցի շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXVII, Երևան, 2009, էջ 28-35.

Խորիկյան Հ.Գ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության մատիենների տեղադրության շուրջ, Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXVI, Երևան, 2007, էջ 25-35.

Խորիկյան Հ.Գ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XI և XV սատրապությունների տեղադրության շուրջ, ԼՀԳ, 2006, № 1, էջ 147-157.

Խորիկյան Հ.Գ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, ԲԵՀ, 2006, № 2, էջ 114-126.

Խորիկյան Հ.Գ., Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները VI-IV դարերում, ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 173-192.

Խորիկյան Հ., Հերոդոտոսի ուտիների և մյուկերի տեղադրության շուրջ, Գարդմանի և Շիրվանի հայության պատմա-մշակութային ավանդները (պատմություն և արդիականություն),

Հանրապետ. գիտաժողով (Երևան, 29-30 ապրիլի, 2016), Զեկուցումներ և զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2016, էջ 111-114.

Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի VIII սատրապության տեղադրությունը, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2016, թիվ 1-12, էջ 21-36.

Խուրշուդյան Է.Շ., Իրանի պրովինցիալ քաղաքները, (šahrestānihā-yi Ērān), Թարգ. միջին պարսկ. հայերեն, Իրան-Նամե, Երևան, 1993, № 4, էջ 26-28.

Խուրշուդյան Է.Շ., Բաբելոնյան (Ասորական) ծառը և այծը (Draxt ī Asūrīg ud buz), Թարգ. միջին պարսկ. հայերեն, Իրան-Նամե, Երևան, 1993, № 5, էջ 23-24.

Կրկյաշարյան Ս.Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ. IVդդ.), Երևան, 2005.

Կրկյաշարյան Ս.Ս., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970.

Հակոբյան Թ.Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968.

Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. I, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական և ստրկատիրական կարգերի ժամանակաշրջանում, խմբ. Երեմյան Ս.Տ., Երևան, 1971.

Հարությունյան Հ.Ժ., Երվանդունիների թագավորությունն ըստ հույն մատենագիրների (Հեկատեոս-Հերոդոտոս-Քսենոփոն), Հանդես ամսօրեայ, հայագիտ. ուսումնաթերթ, Վիեննա-Երևան, 2008, էջ 41-78.

Հմայակյան Ս.Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990.

Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940.

Մանանդյան Հ.Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66թ. մ.թ.), Երևան, 1977.

Նիկողոսյան Ռ.Ս., Պահլավական ուսումնասիրություններ: Մենագրություն Զրադաշտի կրոնի և միջին պարսկական գրականության վերաբերյալ, Երևան, 2018.

Պետրոսյան Ս.Գ., Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ եթնիկական տարրի մասին, ՊԲՀ, 1979, № 4, էջ 46-58.

Սարգսյան Գ.Խ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966.

Սարգսյան Գ.Խ., Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962.

Սարգսյան Ս.Վ., Հայ ռազմական արվեստի պատմությունից, Երևան, 1969.

Սիմոնյան Հ.Ե., Վիշապամարտի՝ հնդեվրոպական հիմնական առասպելի արտացոլումը Վերին Նավերի 15-րդ դամբարանից հայտնաբերված ծիսական սափորի պատկերազրույցում, Հայ արվեստի հանրապետ. 7-րդ գիտ. կոնֆ., զեկուցումների թեզեր, Երևան, 12-14 հոկտեմբերի, 1995թ., էջ 63-64.

Տիրացյան Գ.Ա., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VIդ.), ՊԲՀ, 1980, № 4, էջ 84-95.

Տիրացյան Գ.Ա., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VIդ. վերջ - IIIդ. վերջ), ՊԲՀ, 1981, № 2, էջ 68-84.

Տիրացյան Գ.Ա. Հին հայկական պետության առաջացումը, ՊԲՀ, Երևան, 1966, № 4, էջ 83-102.

Алиев И.Г., История Мидии, Баку, 1960.

Арутюнян А.Ж., Древнеиранские государства (Элам и Мидия) согласно данным «Древнеармянской географии» или «Ашхарацуйц», Tractus aevorum 5(1), Белгород, 2018, С. 111-134.

Арутюнян А.Ж., Гекатей Милетский как основоположник науки исторической географии, Мавродинские чтения, СПб., 2008, С. 402-405.

Арутюнян А.Ж., Царство Оронтидов согласно «Описанию земли» Гекатея Милетского, Иран-наме, Алматы, 2012, № 3, С. 150-174.

Арутюнян А.Ж., Армения, государства Восточного Средиземноморья и Иран (189 г. до н.э. - 298 г. н.э.), Ростов-на-Дону, 2015.

Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту. Хурриты и урарты 1, Ереван, 1985.

Белявский В.А., Вавилон легендарный и Вавилон исторический, М., 1971.

Белявский В.А., Война Вавилонии за независимость (627-605гг. до н.э.) и гегемония скифов в Передней Азии // Исследование по истории стран Востока, Л., 1964, С. 93-128.

Бойс М., Зороастрийцы. Вера и обычаи, М., 1987.

Веллард Дж., Вавилон, М., 1935.

Винклер Г., Вавилонская культура в ее отношении к культурному развитию человечества, М., 1913.

Грантовский Э.А., Происхождение мидийского государства (политика и идеология) // Советское востоковедение. Проблемы и перспективы, М., 1988, С. 181-183.

Грантовский Э.А., О хронологии пребывания киммерийцев и скифов в Передней Азии // РА, 1994, № 3, С. 23-47.

Грантовский Э.А., Иран и иранцы до Ахеменидов. Основные проблемы. Вопросы хронологии, М., 1998.

Грантовский Э.А., Страны Иранского нагорья и юга Средней Азии в первой половине I тыс. до н.э. Мидийское царство. Авеста. Зороастризм // История Востока I, Восток в древности, М., 1997, С. 261-289.

Дандамаев М.А., Политическая история Ахеменидской державы, М., 1985.

Дандамаев М.А., Иран при первых Ахеменидах, М., 1963.

Дандамаев М.А., Имперская идеология и частная жизнь в Ахеменидской державе, ВДИ, 1998, № 1, С. 48-56.

Дандамаев М.А., Месопотамия и Иран в VII-IV вв. до н.э. Социальные институты и идеология, СПб., 2009.

Дандамаев М.А., Луконин В.Г., Культура и экономика древнего Ирана, М., 1980.

Делич Ф., Библия и Вавилон, СПб., 1912.

Дударев С.Л., Из истории связей населения Северного Кавказа с киммерийско-скифским миром, Грозный, 1991.

Дударев С.Л., Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху (IX – первая половина VII вв. до н.э.), Армавир, 1999.

Дьяконов И.М., История Мидии. От древнейших времен до конца IV века до н.э., М.-Л., 1956.

Дьяконов И.М., Последние годы урартского царства по ассиرو-вавилонским источникам, ВДИ, 1951, № 2, С. 29-39.

Дьяконов И.М., Малая Азия и Армения около 600 г. до н.э. и северные походы вавилонских царей, ВДИ, 1981, № 2, С. 34-64.

Дьяконов И.М., Киммерийцы и скифы на древнем Востоке // РА, 1994, № 1, С. 108-116.

Дьяконов И.М., Восточный Иран до Кира (к возможности новых постановок вопроса), История Иранского государства и культуры. К 2500-летию Иранского государства, М., 1971, С. 122-154.

Иванчик А.И., Киммерийцы: древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII вв. до н.э. М., 1996.

История древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империи, Под ред. Седова А.В., М., 2004.

История древнего мира, Т. 2, Расцвет древних обществ, Под ред. Дьяконова И.М., М., 1989.

Капанцян Гр., Хайаса - колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947.

Кашкай С.М., Из истории Маннейского царства, Баку, 1977.

Кашкай С.М., Государство Манна, Баку, 1993.

Кашкай С.М., История древнего Азербайджана в клинописных источниках, Баку, 2006.

Кашкай С.М., О миграционных процессах в Передней Азии, Баку, 2009.

Куликан У., Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов, М., 2002.

Лелеков Л.А., Авеста в современной науке, М., 1992.

Лелеков Л.А., Раевский Д.С., Скифский рассказ Геродота: фольклорные элементы и историческая информативность // Народы Азии и Африки, 1979, № 6, С. 68-78.

Лэмб Г., Кир Великий, М., 2002.

Мазетти К., Конец Ассирийской державы, ВДИ, 1979, № 4, С. 17-24.

Манандян Я.А., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956.

Марр Н.Я., Материалы по халдской эпиграфике из командировки И.А. Орбели в Турецкую Армению // Л., 1916/1917, ЗВОРАО, 24, С. 97-124.

Медведская И.Н., К уточнению маршрута похода Саргона в 714 г. до н.э., ВДИ, 1989, № 2, С. 100-117.

Медведская И.Н., Периодизация скифской архаики и древний Восток // РА, 1992, № 3, С. 86-107.

Медведская И.Н., Заключение по скифской дискуссии // РА, 1994, № 1, С. 123-133.

Медведская И.Н., Бывали ли ассирийцы в Экбатане? ВДИ, 1995, № 2, С. 147-155.

Медведская И.Н., О скифском вторжении в Палестину, ВДИ, 2000, № 2, С. 221-229.

Медведская И.Н., Сиалк V и Хасанлу IV: вопросы хронологии // Древности Евразии от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского, М., 2005, С. 107-126.

Медведская И.Н., Древний Иран накануне империи (IX-VI вв.). История Мидийского царства, СПб., 2010.

Медведская И.Н., История мидийского царства. VII-VI вв. до н.э., СПб., 2018.

Меликишвили Г.А., Некоторые вопросы истории Маннейского царства, ВДИ, 1949, № 1, С. 155-163.

Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960.

Мищенко Ф.Г., К вопросу об источниках и о добросовестности Геродота // ЖМНП, 1888, Ч. CCLVIII, С. 165-175.

Новиков С.В., Юго-западный Иран в античное время, М., 1989.

Паркер В., О чем умалчивает Геродот. Заметки о передаче сведений о киммерийцах у греческих авторов помимо Геродота, ВДИ, 1998, № 4, С. 93-102.

Пиотровский Б.Б., История и культура Урарту, М., 1944.

Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Ереван, 1946.

Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959.

Пиотровский Б.Б., Искусство Урарту VIII-VI вв. до н.э., М., 1962.

Погребова М.Н., Раевский Д.С., Ранние скифы и древний Восток, М., 1992.

Пьянков И.В., Борьба Кира II с Астиагом по данным античных авторов, ВДИ, 1971, № 3, С. 16-37.

Пьянков И.В., Образование державы Ахеменидов по данным античных источников, М., 1971.

Рак Н.В., Мифы древнего и раннесредневекового Ирана, СПб., 1998.

Рагозина З.А., История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновение Персидской державы, СПб., 1903.

Симонян А.Е., Урартское государство после 714 г. до н.э., (по двум новонайденным клинописным надписям), Ուսանողական գիտ. աշխատանքներ, Հասարակական գիտ., Երևան, 1975, էջ 112-119.

Тиращян Г.А., Культура древней Армении IV в. до н.э. - III в. н.э. (по археологическим данным), Ереван, 1988.

Томсон Дж.О., История древней географии, М., 1953.

Хорикиан О.Г., Об этническом составе X сатрапии ахеменидской Персии, Метаморфозы истории, научный альманах, Псков, Вып. 6, 2015, С. 128-132.

Хорикиан О.Г., К локализации саспиров XVIII сатрапии Ахеменидской Персии, Иран-наме, Научный востоковедческий журнал, Алматы, 2015, № 3-4, С. 194-200.

Хуршудян Э.Ш., Маги и «обители магов» на сасанидских печатях // XXI Годичная научная сессия Ленинградского отделения института востоковедения АН СССР, Доклады и сообщения, Ч. II., М., 1987, С. 92-97.

Хуршудян Э.Ш., Лившиц В.А., Титул mtrpty на парфянской гемме и армянское mardpet // ИФЖ, 1988, № 4, С. 61-81.

Хуршудян Э.Ш., Парфянские и сасанидские административные институты, Автореферат кандидатской диссертации, Ленинград, 1990.

Хуршудян Э.Ш., Армянское Нерак // ИФЖ, 1991, № 1, НАН Армении, С. 145-154.

Хуршудян Э.Ш., Иранская военно-административная терминология и проблема четырехчленного деления Сасанидского Ирана // ИФЖ, 1992, № 1, С. 69-74

Beaulieu P.-A., The Reign of Nabonidus, Ring of Babylon 556-539 B.C. // Yale Near Eastern Researches, 10, New Haven - L., 1989.

Benedict W.C., Two Urartian Inscriptios from Azerbaijan // JCS, 1965, 19, P. 35 -40.

Black J., Green A., Berossos. Gods, Demons and Symbols of Ancient 1. Mesopotamia, L., 2004.

Brian P., Hestoire de l'Empire perse, Paris, 1996.

Brinkmann J.A., A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C. (Analecta Orientalia, 43), Rome, 1968.

Brinkmann J.A., The Elamite-Babylonian Frontier in the Neo-Elamite Period, 750-625 B.C. // De Meyer L., Gasche H. Vallat F. (ed.), Fragmenta Historiae Elamicae, Melanges Offerts a M.-S. Steve, Paris, 1986, P. 199-207.

Brown S.C., Media and Secondaty State Formation in the Neo-Assyrian Zagros. An Antropological Approach to an Assyriological Problem // JCS, 1986, 38, P. 107-119.

Brown S.C., The Medikos Logos of Herodotus and the Evolution of the Median State // Kuhrt A., Sancisi-Weerdenburg H. (ed.) / Achaemenid History III, Method and Theory, Leiden, 1988, P. 71-86.

Calmeyer P., Median Art and Architecture, in EI^r. II, 1987, P. 565-569.

The Cambridge Ancient History, Vol. IV, The Early History of the Medes and the Persians and the Achaemenid Empire to the Death of Cambyses, Boardman J., Hammond N.G.L., Lewis D.M., Ostwald M., Cambr., 1988.

The Cambridge Ancient History of Iran, Vol. 2, The Median and Achemenian Periods / Ed. by Gershevich I., Cambr., 2007.

Cameron G.G., History of Early Iran, Chicago, 1936.

Cameron G.G., The Annals of Shalmanesser III, King of Assyria // Sumer, 1950, VI, P. 6-26.

Carter E., Notes on Archaeology and the Social and Economic History of Susiana // Paleorient, 1985, 11/2, P. 43-47.

Cavainac E., A propos du debut de l'histoire des Medes // JA, 1961, 249/2, P. 153-162.

Cobbe H.M.T., Alyattes' Median War // Hermathena, 1967, P. 21-33.

Collins R., *The Mides and the Persians: Conquerors and Diplomats*, N.-Y., 1963.

Curtis J., *The Assyrian Heartland in the Period 612-539 B.C.* // Lanfranchi G.B., Roaf M., Rollinger R. (ed.), *Continuity of Empire (?)*, Padova, 2003, P. 157-167.

Dalalyan T. and Grekian Y., *An Urartian Bracelet from Gilan, Iran and the Caucasus*, 8. 1, Leiden, 2004, P. 1-6.

Drews R., *The Fall of Astyages and Herodotus Chronology of the Eastern Kingdoms* // *Historia*, 1969, XVIII, P. 1-11.

Forrer E., *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, Leipzig, 1921.

Frame G., *The Inscription of Sargon II at Tang-i Var* // *Orientalia*, 1999, 68, 1, P. 31-57.

Gadd C.J., *The Fall of Nineveh*, L., 1923.

Genito B., *The Medes: A Reassessment of the Archaeological Evidence, East and West* 36/1-3, 1986, P. 11-81.

Ghirshman R., *Perse. Proto-Iraniens. Medes, Achemenides*, Paris, 1962.

Ghirshman R., *Foilles de Sialk, pres de Kashan*, 1933, 1934, 1937, I-II, Paris, 1938-1939.

Cnoli G., *Zoroaster's Time and Homeland*, Naples, 1980.

Grekian Y., *Urartian Oracle Texts? (Preliminary study)*, EDUBBA is Everlasting, *Proceedings of the Conference Held in Commemoration of the 90th Birthday of Igor Mikhailovich Diakonoff*, St. Petersburg, 2005, P. 39-50.

Grekian Y., *The Will of Menua and the Gods of Urartu*, *Aramazd, Armenian Journal of Near-Eastern Studies*, Yerevan, Vol. I, 2006, P. 150-195.

Grekian Y., *When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire)*, *Aramazd, Armenian Journal of Near-Eastern Studies*, Yerevan, Vol. IV, Issue 2, 2009, P. 98-126.

Grekian Y., *The Battle of Uauš Revisited*, *Aramazd, Armenian Journal of Near-Eastern Studies*, Yerevan, Vol. V, Issue 1, 2010, P. 83-108.

Grekian Y., Badalyan M., Dan R., Zakyan A., *An Unpublished Inscribed Brick of Aššur-našir-apli II from the Erebuni Museum*, *Aramazd, Armenian Journal of Near-Eastern Studies*, Yerevan, Vol. VII, Issue 2, 2012, P. 49-53.

Grekian Y., *Urartu Devlet Pantheonu, Aktuel Arkeoloji*, Cilt 31, 2013, İstanbul, Koç Yayınları, P. 130-137.

Grekian Y., *Helmet and Beard: Depicting of Enemies in Urartian Bronze Art*, in: Aynur Ozfırat 2014 (ed.), *Scripta. Arkeolojiyle Gegen Bir Yaşam İçin Yazılar. Veli Sevin'e Armağan / Essays in Honour of Veli Sevin. A Life Immersed in Archaeology*, İstanbul, 2014, P. 155-173.

Grekian Y., A Note on the Toprakkale Tablet, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 2016, № 1 (mars), Paris, P. 54-56.

Harmatta J., The Rise of the Old Persian Empire, Cyrus the Great // *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1971, 19, P. 3-15.

Harmatta J., The Date of the Cimmerian Threat Against Ashurbanipal According to ABL 1391 // *JNES*, 1962, XXI, 1, P. 25-37.

Helm P.R., Herodotus' Medikos Logos and Median History // *Iran*, 1981, XIX, P. 85-90.

Henkelman W., Persians, Medes and Elamites: Acculturation in the Neo-Elamite Period, 2003 // Lanfranchi G.B., Roaf M., Rollinger R., (ed.), P. 181-231.

Hennckson R.C., Simaski and Central Western Iran: the Archaeological Evidence // *ZA*, 1984, 74, 1, S. 98-122.

Herzfeld E., *Pasargadae*, Klio VIII, Lpz., 1908.

Herzfeld E., *Altpersische Inschriften*, Berlin, 1938.

Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968.

Humbach H., *The Gathas of Zarathustra and Other Old Avestan Texts*, Heidelberg, 1991.

Hewsen R.H., Introduction to Armenian Historical Geography, *REArm.*, T. XIII, Paris, 1978-1979, P. 77-97.

Hewsen R.H., Introduction to Armenian Historical Geography, II, The Boundaries of Achaemenid Armenia, *REArm*, T. XVII, Paris, 1983, P. 123-143.

Hewsen R.H., Introduction to Armenian Historical Geography, III, The Boundaries of Orontid Armenia, *REArm*, T. XVIII, Paris, 1984, P. 347-366.

Hmayakyan S., Grekian Y., Van. La première capitale d'Arménie, in: Donabedian P., Moutafian C. (ed.), *Les douze capitales d'Arménie*, Marseille, P. 50-61.

Kent R.G., *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*, L., 1953.

Khorikyan H., On the Location of the Herodotus' Utii and Myci, *Scripta Antiqua. Ancient History, Philology, Arts and Material Culture*, Vol. VII, Moscow, 2018, P. 76-80.

Khorikyan H., On Location of XI and XV Satrapies of Achaemenid Persia, *Historia i Świat*, Siedlce, № 5, 2016, P. 23-29.

Khorikyan H., The Western and Southern Boundaries of Satrapic Armenia in the VI-IV Centuries B.C., *Journal of Armenian Studies. International Review of Armenian Studies*, 2015, № 2 (8), P. 41-68.

Khurshudyan E.S., Le titre mrtpty sur un sceau parthe et l'arménien mardpet // *Studia Iranica*, T. XVIII, 1989, fasc. 2, P. 169-191.

Khurshudyan E.S., Armeno-Iranian Lexicological Notes, *Acta Kurdica*, Yerevan – L., 1994, № 1, P. 149-154.

Khurshudyan E.S., Die sasanidische Gemmensammlung des Staatsmuseums für die Geschichte Armeniens, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Berlin, *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran*. Bd. 28, Berlin, 1995-1996, S. 337-345, Taf. 25, 2-28,6.

Konig F. W., *Alteste Geschichte der Meder und Perser*, Lpz., 1934.

Kroll S., *Medes and Persians in Transcaucasia: Archaeological Horizons in North-Western Iran and Transcaucasia* // Lanfranchi G.B., Roaf M., Rollinger R., (ed.), 2003, P. 281-287.

Labat R., Kaštariti, Phraorte et les débuts de l'histoire Mède, *JA* 249, 1961, P. 1-12.

Lanfranchi G.B., Roaf M., and Rollinger R., eds., *Continuity of Empire(?)*: Assyria, Media, Persia, Padua, 2003.

Liverani M., *The Rise and Fall of Media*, in Lanfranchi et al., 2003, P. 1-12.

Liverani M., *The Medes at Esarhaddon's Court* // *JCS*, 1995, 47, P. 57-62.

Medvedskaya I., *The Question of the Identification of 8th-7th Century Median Sites and the Formation of the Iranian Architectural Tradition*, *AMI* 25, 1992, P. 73-79.

Medvedskaya I., *The Rise and Fall of Media*, *The International Journal of Kurdish*, 16/1-2, 2002, P. 29-43.

Medvedskaya I., *Were the Assyrians at Ecbatana?* *The International Journal of Kurdish*, 16/1-2, 2002, P. 44-57.

Murray J. *Two Essays on the Geography of Ancient Asia: Intended Partly to Illustrate the Campaigns of Alexander, and the Anabasis of Xenophon*, L., 1829.

Muscarella O.W., *Median Art and Medizing Scholarship*, *JNES* 46, 1987, P. 109-127.

Olmstead A. T., *History of the Persian Empire*, Chicago, 1948.

Parpola S., *Letters from Assyria and Babylonian Scholars* // *SAA*, X, Helsinki, 1993.

Petit Th., *Satrapes et satrapies dans l'empire achemenide de Cyrus le Gand a Xerxes Ier*, Paris, 1990.

Prasek J., *Geschichte der Meder und Perser*, Gotha, 1906.

Pritchard J.B., ed., *The Ancient Near East I: An Anthology of Texts and Pictures*, L., Princeton, 1958.

Rawlinson G., *The History of Herodotus. Essay on the Chronology and History of the Great Median Empire*, (3th ed.), L., 1875, P. 388-411.

Reade J.E., *Iran in the Neo-Assyrian Period. Neo-Assyrian Geography*, *Quaderni di geografia storica* 5, Rome, 1995, P. 31-42.

Roaf M., Media and Mesopotamia: History and Architecture, in J. Curtis, ed., *Later Mesopotamia and Iran: Tribes and Empires 1600–539 BC.*, Proceedings of a Seminar in Memory of Vladimir G. Lukonin, L., 1995, P. 54-66.

Rollinger R., The Western Expansion of the Median Empire: a Reexamination, in Lanfranchi et al., 2003, P. 289-319.

Rostovtzeff M.I., *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxf., 1935.

Rostovtzeff M.I., Some Remarks on the Luristan Bronzes // *IPEK*, 1922, 7, P. 45-56.

Saggs H.W.F., *The Greatness That Was Babylon: A Survey of the Ancient Civilization of the Tigris-Euphrates Valley*, N.-Y., 1962.

Sancisi-Weerdenburg H., Was there ever a Median Empire? II Kurt A. Method and Theory, Leiden, 1988, P. 197-212.

Sancisi-Weerdenburg H., *Achaemenid History III. Method and Theory*, Leiden, 1988. P. 197-212.

Sayce A., *The Ancient Empire of the East. Herodotus. I-III*, L., 1883.

Schaudig H., *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros des Grossen, samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften, Alter Orient und altes Testament 256*, Münster, 2001.

Schmidt E.F., *Persepolis*, Chicago, 1953-1970, Vol. 1-3.

Scurlock J.A., Herodotus' Median Chronology Again? *Iranica Antiqua* 25, 1990, P. 149-163.

Stronach D., Achaemenid Village I at Susa and the Persian Migration to Fars // *Iraq*, 1974, XXXVI, 1-2, P. 239-248.

Stronach D., Independent Media: Archaeological Notes from the Homeland // Lanfranchi G.B., Roaf M., Rollinger R., (ed.), 2003, P. 233- 248.

Swiny S., Survey in North-West Iran, 1971 // *East and West*, 1975, 25, P. 77-98.

Thureau-Dangin F., *Une relation de la huitieme campagne de Sargon*, Paris, 1912.

Vaggione R.P., Over All Asia? The Extent of the Scythian Domination in Herodotus // *JBL*, 1973, № 4, P. 523-530.

Vallat F., *Elements de Geographie Elamite (Resume)* // *Paleorient*, 1985, 11/2, P. 49-54.

Vallat F., Les noms geographiques des sources suso-61 amites // *Repertoire geographique des textes cuneiformes*, 9, Wiesbaden, 1993.

Vanden Berghe L., Bronzes of Luristan. in: Vanden Berghe L., Joffroy R., *Bronzes. Iran-Luristan-Caucasus (Evacuations Metallurgiques, XIII)*, Bruxelles, 1973.

Vanden Berghe L., *Archeologie de l'Iran Ancien*, Leiden, 1959.

Vogelsang W.J. *The Iranian Achaemenid Empire*, Groningen, 1990.

Weidner E.F., Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger, Graz, 1959.

Wieshafer J., Ancient Persia: From 550 B.C. to 650 A.D. (Armenian Research Centre Collection), Michigan, 1996.

Windfuhr G., Isoglosses: A Sketch on Persians and Parthians, Kurds and Medes, Monumentum H.S. Nyberg II (Acta Iranica-5), Leiden, 1975.

Wiseman D.J., Chronicles of Chaldaean Kings (625-556 B.C.) in the British Museum, L., 1956.

Yaron R. Introduction to the Law of the Aramaic Papyri, Oxf., 1961.

Zadok R., On the Connections Between Iran and Babylonia in the Sixth Century B.C. // Iran, 1976, XIV, P. 61-78.

Zadok R., Geographical Names According to Neo-and Late-Babylonian Texts // Repertoire Geographique des textes Cuneiformes, 8, Wiesbaden, 1985.

Zadok R., The Ethno-Linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period // Iran, 2002, XL, P. 89-151.

Zawadzki S., The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in Light of the Nabopolassar Chronicle, Poznan, 1988.

Zawadzki S., Ecology and Empire: the Structure of the Uartian State, Studies in Ancient Oriental Civilization, № 41, Chicago, 1985.

Zawadzki S., Uartian Geograhly and Sargon's Eighth Campaign // JNES, 1990, 49, 1, P. 1-21.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ I

ԷԼԱՄԻ ԵՎ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԵՐԸ ԷԼԱՄԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆԿԸ

Stu` Յ. Бикерман, Хронология древнего мира, М., 1975, էջ 189-190, Н.Сычев, Книга династии, М., 2005, էջ 57-60, G. Cameron, History of Early Iran, N.-Y., 1936, էջ 228-231, В. Хинц, Государство Элам, էջ 178-181.

Մինչև այսօր լիովին պարզ չէ և մնում է չհաստատված, թե ինչպիսի ազգակցական կապեր են ունեցել հին էլամացիներն հինարևելյան մյուս ժողովուրդների հետ: Ենթադրվում է, որ հավանաբար, նրանք ազգակցական կապեր են ունեցել դրավիդների հետ: Վերջիններս բնակվել են ներկայիս Հնդկաստանի տարածքում:

Էլամական թագավորություններից հնագույնն հանդիսացել է Ավանը, որը ծագել և ձևավորվել է, հավանաբար շումերական առաջին պետությունների հետ միաժամանակ: Սակայն առաջին արքաների անուններն մեզ չեն հասել: Հավանաբար, մոտավորապես մ.թ.ա. 2500 թ. Ավանում հիմնավորվել է նոր դինաստիա, որի հիմնադիրն է եղել Պելի արքան:

Ավանի արքաները

Երեք անհայտ թագավորներ.....մոտ. 2500թթ.

Պելի

Տատա

Ուկկուտախիշ

Խիշուր

Շուշանտարանա

Նապիլխուշ

Կիկկուսիվետեմպտի

Լուխիշշան.....հանդիսացել է Աքքադի Սարգոն արքայի ժամանակակիցը՝ 2316-2261թթ. մ.թ.ա.

Խիշեպրատեպ.....հանդիսացել է Ռիմուշի
ժամանակակիցը

Խելու.....հանդիսացել է Ռիմուշի և
Մանիշտուսույի ժամանակակիցը՝ 2270-2250 ? թթ. մ.թ.ա.

Խիտա.....հանդիսացել է Աքքադի Նարամ-
Սուենի (Ջուեն, Սին) ժամանակակիցը՝ 2236-2200 ? թթ.

Կուտիկ-Ինշուշինակ.....հանդիսացել է Աքքադի
Շարկիլիշարրիի ժամանակակիցը՝ 2150-2126թթ.

Ավանի թագավորությունն, հավանաբար կործանվել է
կուտիացիների ցեղի արշավանքների հետևանքով: Կուտիացիների՝
Միջագետքում գահընկեցումից հետո, այստեղ սկսել է գահակալել Ուրի
Երրորդ դինաստիան: Վերջինիս արքաներն իրենց տիրապետությունն
են հաստատել նաև Էլամում: Այս ժամանակի բուն Էլամացի
կառավարիչների մասին, առայժմ ոչինչ հայտնի չէ: Էլամը կրկին
վերամիավորվել է Սիմաշկա մարզի արքաների կողմից:

Միմաշկայի արքաները

Գիրնամմե..... 2038-2030թթ.

Էնպիլուխիսան..... 2030-2006թթ.

Խուտրանտեմպտի..... 2010 ?-1990 ? թթ.

Կինդատտու..... 1990 ?-1970 ? թթ.

Իդատտու- Ինշուշինակ..... 1970 ?-1945 ? թթ. (= Իդատտու I)

Տան-Ռուխուրատիր..... 1945 ?- 1925 ? թթ.

Իդատտու Իդատտու II..... 1925 ?- 1900 ? թթ.

Իդատտունապիր..... 1900 ?- 1875 ? թթ.

Իդատտուտեմպտի..... 1875 ?- 1850 ? թթ.

Այնուհետև անհայտ հանգամանքների բերումով Էլամում տեղի
է ունեցել իշխող դինաստիայի փոփոխում

Էպարտիդների դինաստիա մոտ. 1850-մոտ. 1505թթ. մ.թ.ա.

Չի բացառվում, որ այս դինաստիայի հիմնադիրը եղել է
հասարակության ստորին խավերից: Նրա ներկայացուցիչներն ունեցել
են սուկկալմախի (սուկկալ-մախ) տիտղոս, որի պատճառով էլ, հաճախ
դինաստիան անվանում են Սուկկալմախ

Էպարտի..... 1850-1830թթ.

Շիլխախա..... 1830-1800թթ.

Սիրտուի I.....	1800-1772թթ.
Սիմոնովարտաշ.....	1772-1770թթ.
Սիվեպալարիսուխպակ.....	1770-1745թթ.
Կուդուգուլուշ I.....	1745-1730թթ.
Կուտիր-Նախիսունտե I	1730-1700թթ.
Լիլաիրտաշ.....	1700-1698թթ.
Տեմպտիագուն I.....	1698-1690թթ.
Տանուլի.....	1690-1655թթ.
Տեմպտիսակլի.....	1655-1650թթ.
Կուկ-Նաշուր II.....	1650-1635թթ.
Կուտիր-Շիլխախա.....	1635-1625թթ.
Տեմպտիրապտաշ.....	1625-1605թթ.
Կուդուգուլուշ III.....	1605-1600թթ.
Տատա.....	1600-1580թթ.
Ատտամերխակլի.....	1580-1570թթ.
Պալաիշշան.....	1570-1545թթ.
Կուկ-Կիրվաշ.....	1545-1520թթ.
Կուկ-Նախիսունտե.....	1520-1505թթ.
Կուտիր-Նախիսունտե II.....	1505թթ.-?

Այս դինաստիան, հավանաբար կործանվել է կասսիտների իրականացրած արշավանքների հետևանքով

Աշշան (Անշան) և Շոշ (Սուգա) մոտ. 1350 – մոտ. 1210թթ. մ.թ.ա.

XIV դ. կեսերին կասսիտների տիրապետությունն Էլամում կործանվում է: Այնուհետև իշխանությունն անցնում է տեղի դինաստիաներից մեկին, որն պատմագիտության մեջ նրա հիմնադրի անվամբ ստացել է Իգեխակլիդներ անվանումը:

Իգեխակլիդների դինաստիա մոտ. 1350-մոտ. 1210թթ. մ.թ.ա.

Իգեխակլի.....	1350-1330թթ.
Պալսիրիշշան I.....	1330-1310թթ.
Ատտարկիտտախ.....	1310-1300թթ.
Խումպանումմենա.....	1300-1275թթ.

Ունտաշ-Նապիրիշա.....	1275-1240թթ.
Պախիրիշշան II.....	?
Ունպատար-Նապիրիշա.....	1240-1235թթ.
Կիտեն-Խուտրան.....	1235-1210 ? թթ.

Կիտեն-Խուտրանի՝ ասորեստանցիներից պարտվելուց հետո այս դինաստիան կործանվել է: Իշխանությունն երկրում անցել է մի նոր դինաստիայի ձեռքը, որի ծագման կապակցությամբ վկայություններ բացարձակապես չկան:

Շուտրուկյանների դինաստիա մոտ. 1205-մոտ. 1110թթ. մ.թ.ա.

Խալլուտուշ- Ինշուշինակ.....	1205-1185թթ.
Շուտրուկ-Նախխունտե.....	1185-1155թթ.
Կուտիր-Նախխունտե.....	1155-1150թթ.
Շիլիակ-Ինշուշինակ.....	1150-1120թթ.
Խուտելուտուշ-Ինշուշինակ.....	1120-1110թթ.
Շիլիանախամուրու Լագամար.....	1110թ.- ?
Խումպանիմենա.....	?

1110 թ. Բաբելոնի Նավուխոդոնոսոր I թագավորը կարողացավ կործանել Էլամի պետությունը: Ավերվեց պետության մայրաքաղաք Շոշը, որն այսուհետև երկար ժամանակով կորցրեց իր նախկին նշանակությունը: Հետագա 400 տարիների կապակցությամբ, թե ովքեր են կառավարել Էլամում, վկայություններ չկան:

Նոր Էլամական թագավորություն 760 ? - 644թթ. մ.թ.ա.

Խումպանտախրախ.....	760 ? -742թթ.
Խումպաննիկաշ.....	742-717թթ.
Շուտրուկ-Նախխունտե II.....	717-699թթ.
Խալլուտուշ-Ինշուշինակ.....	699-693թթ.
Կուտիր-Նախխունտե.....	693-692թթ.
Խումպանիմենա.....	692-687թթ.
Խումպանխալտաշ I.....	687-680թթ.
Շիլիակ- Ինշուշինակ II.....	680-668թթ.

Տեմպտի-Խումպան-Ինշուշինակ.....	668 ? – 653թթ. (երբեմն նաև Տեմպատ-Խումբանա-Ինշուշինակ)
Ատտախամիտի-Ինշուշինակ.....	653-648թթ.
Խումպանխալտաշ III.....	648-644թթ.

Զուգահեռ իշխած կառավարիչներ

Ուրտակի.....	674-663թթ.
Տամարիտու I.....	653թ.
Խումպաննիկաշ III.....	653-651թթ.
Տամարիտու II.....	651-649թթ.

Նոր էլմական պետությունը կործանվեց Ասորեստանի կողմից: Խումպանխալտաշ III-ն իր հորեղբորորդու՝ Տամարիտու II-ի հետ, ինչպես նաև նրանց ժառանգներն գերեվարվեցին ասորեստանցիների կողմից: Այսուհետև երբեք, այլևս էլամի պետությունը չվերականգնվեց:

***ՄԱՐԱՍՏԱՆՅԱՆ (ՄԱՐԱԿԱՆ) ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆԿ***

Երբեմն Մարաստանի արքայացանկը ներկայացնում են համապատասխանեցնելով Աստվածաշնչում գոյություն ունեցող ժամանակագրությանը, որի դեպքում համեմատվում է Աբրահամի ապրած թվերի հետ: Աբրահամն ապրել է 1812-1637թթ. (մ.թ.ա. XIX-XVIIդդ.), այսինքն՝ 175 տարի: Սակայն, որոշ դեպքերում, նշվում է 2040-1865թթ. (մ.թ.ա. XXI-XIXդդ.), որի դեպքում ևս հաշվարկը կազմում է 175 տարի:

Արբակես (Arbaces, Ἀρβάκης).....	819-791թթ.
Մոսրամ.....	791-761թթ.
Մադիոսի (հավանաբ. Madius, երբեմն նշվում է նաև Մաուդակ ձևով) սկյութական ռազմատենչ թագավորներից.....	761-721թթ.
Կարդիկեոս (հավանաբ. Առիկլաս).....	721-708թթ.
Դայակկու (Դեյոկես, հուն. Δηϊόκης).....	708-655թթ.

Կաշտարիտի (Փրաորտես, Փրավարտիշ, հուն. Փραόρτης)..654- 630թթ.
 Կիաքսար, Ուվախշատրա, (հին հուն. Κυαξάρης).....630-598թթ.
 Աստիագես, Իշտուվեգու (հին հուն. Ἀστάγης, աքքադ. Ištumegu, հայ. Աժդահակ, պարսկ. ایشتویگو).....598-560թթ.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ II

ԷԼԱՄԻ ԵՎ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ ԷԼԱՄ

Պայմանականորեն Էլամի պատմությունն բաժանում են երեք շրջանի *Հին, Միջին կամ Մերձակա* և *Նոր*, առանձնացնելով դրանց նախորդած նախաելամականը (պրոտոելամական)

Պրոտոելամական շրջան – մ.թ.ա. 3200-2700թթ.

III հազ. սկզբներին մ.թ.ա. – հիմնվեցին առաջին վաղ պետական կազմավորումները

III-II հազ. – Էլամացիների և կասսիտների վերջնականապես հաստատվելը արևմտյան Իրանի տարածքում

Հին էլամական շրջան – մ.թ.ա. 2700-1600թթ.

Վաղ ժամանակաշրջանի թագավորների գահակալումը 2700-2600թթ.

Ավանի դինաստիան մոտ. 2600-2078թթ.

Խամազի դինաստիան մոտ. 2530-2030թթ.

XXVI-XXII դ. – պատերազմներն հարավային Միջագետքի քաղաքների և Էլամի միջև

Շերիխումի թագավորություն գահակալումը մոտ. 2400-2300 թթ.

Անշանի դինաստիան մոտ. 2350-1970թթ.

Տուկրիշի թագավորությունը մոտ. 2350-2250թթ.

Խուլխնուրի թագավորությունը մոտ. 2350-2000թթ.

Դերի թագավորությունը մոտ. 2350-646թթ.

Ադամդունի թագավորությունը մոտ. 2200-2027թթ.

Միմաշկիի դինաստիան մոտ. 2100-1928թթ.

Էպարտիդների դինաստիան մոտ. 1970-1500թթ.

XXII դ. սկզբներին մ.թ.ա. – հիմնվեց միասնական թագավորությունը Շոշ մայրաքաղաքով

Միջին կամ Մերձակա Համական շրջան – մ.թ.ա. 1500-1100թթ.
Կիդինուիդների դինաստիայի գահակալումը մոտ. մ.թ.ա. 1500-1400թթ.

Իգեխակիդների դինաստիան մոտ. մ.թ.ա. 1400-1210թթ.

Նոր Համական շրջան – մ.թ.ա. 1100-539թթ.

XIIդ. մ.թ.ա. – արշավանքերը Միջագետք և Բաբելոնի նվաճումը
Հումբանա-Տախրիդյան դինաստիայի գահակալումը մոտ.
մ.թ.ա. 830-521թթ.

VIII-VIIդդ. մ.թ.ա. Էլամի պայքարն ասորեստանյան տերության
դեմ

Խիդալույի թագավորության հաստատումը մոտ. 660-640թթ.
մինչև մ.թ.ա. VIդ.

Ռաշի թագավորությունը մոտ. 660-640 թթ.

645թ. մ.թ.ա. - Աշշուրբանապալի կողմից Էլամի գրավումն ու
ավերումը

Այապիրի թագավորություն գահակալումը մոտ. VIIդ. մ.թ.ա.

549թ. մ.թ.ա. – Էլամի նվաճումը Աքեմենյան Իրանի կողմից

Գիսատի թագավորություն գահակալումը մոտ. VIIդ.-519թ.
մ.թ.ա.

Զամինի թագավորությունը մոտ. VII-VIդդ. մ.թ.ա.

Սամատի թագավորությունը մոտ. VIդ. մ.թ.ա.

Զարիի թագավորությունը մոտ. VIդ. մ.թ.ա.

ՄԱՐԱՍՏԱՆ

I հազ. սկզբ. մ.թ.ա. – մարերի ցեղային միության հայտնվելը
Կենտրոնական Ասիայում

VII դ. 70-ական թթ. մ.թ.ա. – Մարաստանյան պետության
կազմավորումը

612-605թթ. մ.թ.ա. – Մարաստանի կողմից (Բաբելոնի հետ
դաշնակցած) Ասորեստանի նվաճումը

550-549թթ. մ.թ.ա. – Մարաստանի նվաճումը Աքեմենյան Իրանի
կողմից

ՀԱՎԵԼՎԱԾ III
ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻՑ ԵՎ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ժառանգության փոխանցումը Էլամում

5 (131). Վարդուն Էրիշտին իր կնոջը նվիրեց, տվեց՝ դաշտը իր բրիկով (ցցով), Գուլայի տաճարի մոտ՝ Գուգալուտիի հարևանությամբ, բնակելի տունը իր ողջ կահույքով, այգին և դաշտը....., որը աստծո դաշտի հարևանությամբ է, սայլը եզների հետ միասին: Նա, ով իրեն հավակնորդ կհամարի և կցանկանա տիրանալ դրանց, թող հայտնվի ջրի մեջ: Վարդուն ասում, որ Շագին թող կոտրի նրա գանգը, քանզի խախտել է աստվածներին և թագավորին տված երդումը: (անհայտ է թե՛ ում մասին է խոսքը - լրացումը մերն է – Հ.Հ.) երդվեցինք Շամաշ և Ինշուշինակ աստվածների առջև, Ախունիի, Խաշլուտույի, Սինիլույի մոտ, հինգ վկաների ներկայությամբ՝ Կուտիր-Նախալուտեյի կյանքով և Տեմիտիագունայի անվամբ: Ով խախտի պայմանը, կկոտրեն նրա ձեռքերը և լեզուն, քանզի ուրացած կլինի աստվածներին և թագավորին տված երդումը: Ում ցանկանում է, նրան էլ կարող է տալ:

6 (137). Մախումմին, որը կին էր, իր բարի կամքով՝ մեռնելուց առաջ կոտրեց փոքրիկ կավե առարկան, որը պատկանում էր նրա դուստր Իլուլուտիին: Թող առողջ լինեն նրա շուրթերը և բերանը: Ունեցվածքը, որ նա ունեցել է բնակավայրում և նրանից դուրս՝ հողը, որը բարձրադիր է և ոռոգելի դաշտը, որ կազմում է 80 կա տարածք և գտնվում է երրորդ շրջանում Իլուլուտիին նվիրում է իր աղջկան: Եթե Ժառանգորդներից որևէ մեկը հավակնություններ ներկայացնի և ասի, որ «..Իլատիշույին չեն տրված», ապա կտարվի ջրի մոտ և այնտեղ՝ Շագին կջարդի նրա գանգը: Մախումմին մեռնելուց առաջ իր աղջկան՝ Իլատիշույին նվիրեց այս ամենը և երդվեց Շամաշ և Ինշուշինակ աստվածների առաջ... Իշմեկարաբշակիի առաջ.... (տեքստում թվարկված են մի շարք անուններ ևս - լրացումը մերն է – Հ.Հ.)...և 14 այլ վկաների ներկայությամբ:

Ունեցվածքի բաժանումը էլամում

23 (6). Աբուտաբուն և Ուրատուբան, որոնք Դուբուբալիի գավակներն են՝ իրենց բարի կամքով և սիրով իրենց ունեցվածքը՝ դաշտը, տունը և այգին, որ իրենց բնակավայրում է և տափաստանում բաժանեցին, ինչպես կկիսեին իրենց աղքատությունը կամ հարստությունը: Նրանք միմյանց նկատմամբ, ինչպես և նրանց որդիներն իրար հանդեպ չեն թշնամանա և հավակնություններ չեն ներկայացնի: Ով կասի «ես չեմ բաժանել, իրագեկ չեմ» կգնա դեպի ջուրը.... Այն բաժանեցինք և վիճակ գցեցինք Ուզունկայի, Բնաշարիշուակումի, Իշմեկարաբիլույի, գոհաբերություններ իրականացնող քուրմ Կուբբուտիի և այլ վկաների ներկայությամբ:

24 (8). Եաշեմին և Շամաշբաշտին, որոնք Գիմիլի-Սինայի գավակներն են՝ բաժանեցին բնակավայրում և տափաստանում ունեցած գույքը: Այդ ամենը դրեցին Ինշուշինակ աստծո դիմաց և երդվեցին: Նրանք իրար նկատմամբ, ինչպես և նրանց գավակները միմյանց հանդեպ պահանջներ չունեն: Դեռ կենդանության օրոք Տեմիպտիարաբտաշը և Կուդուգուլուշան ամեն ինչ տեղաշարժել և բաժանել էին: Ով ասի, որ «ինքը չի տեղաշարժել և բաժանել», թող նրան լքի Ինշուշինակ աստծո պաշտպանությունը:

Տեմիպտիարաբտաշը և Կուդուգուլուշան երդվում են Ինշուշինակ աստծուն, Ինշուշինակմուշտերիին, Իշմեկարաբշեմիին... (տեքստում թվարկված են մի շարք անուններ - լրացումը մերն է – Հ.Հ.).... և 13 այլ վկաների ներկայությամբ, երբ կատարել են ունեցվածքի բաժանում իրենց կենդանության օրոք:

Хрестоматия по истории Древнего Востока, Учебное пособие, Ч. 2, Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина, М., 1980, էջ 5-10 (թարգ. Հ.Ժ. Հարությունյանի).

Մարաստանն ըստ Հերոդոտոսի

73. Կրեստսը Կապադովկիա արշավեց հետևյալ պատճառով: Նա ցանկանում էր իր ունեցած տիրությունների միացնել այդ երկիրը և մանավանդ, որ հավատում էր պատգամախոսին և ուզում էր վրեժ լուծել Աստյուազեսի համար: Քանզի Կյուրոսը՝ Կամբյուսեսի որդին,

հաղթել էր Կյուաքսարեսի որդի Աստյուագեսին, որը Կրեսոսի փեսան էր, մեղացիների առաջնորդը. Նա Կրեսոսի փեսան էր դարձել հետևյալ կերպ: Վաչկատուն սկյութական ցեղերից մեկը, անջատվելով մյուսներից, գալիս մտնում է մեղական երկիրը: Այդ ժամանակ մեղացիներին իշխում էր Կյուաքսարեսը, Դեյոկեսի որդի Փրաոքսեսի որդին, որը սկզբում այս սկյութներին լավ ընդունեց, քանի որ նրանք եկել էին ապաստան խնդրելու: Նա այնքան մեծարեց նրանց, որ նույնիսկ իր տղաներին հանձնեց նրանց, որպեսզի սովորեն այդ լեզուն և նետողական արվեստը: Անցավ ժամանակ և պատահեց, որ սկյութները, որոնք սովոր էին որսի գնալ և միշտ իրենց հետ որս բերել, այս անգամ ոչինչ չկարողացան որսալ: Երբ նրանք դատարկաձեռն վերադարձան, Կյուաքսարեսը – նա, ինչպես պարզվեց, շատ գայրացկոտ էր – նրանց խիստ կոպիտ և վիրավորական վերաբերվեց: Այսպիսի անարդար վերաբերմունքի հանդիպելով Կյուաքսարեսի կողմից, սկյութները որոշեցին կտրատել իրենց մոտ դաստիարակվող տղաներից մեկին, նրա միսը պատրաստել, ինչպես սովոր էին պատրաստել որսը, և այն մատուցել Կյուաքսարեսին, որպես որսի միս, այդ անելուց հետո իսկույն փախչել Սարդես, Սադյուատտեսի (ըստ Հերոդոտոսի իշխել է 12 տարի 629-617 թթ., լրացումը մերն է – Շ.Շ.) որդի Այուատտեսի մոտ: Այսպես էլ կատարվում է: Կյուաքսարեսը և նրա հրավիրյալները ճաշակում են այդ միսը և սկյութները, այդ ամենն անելուց հետո, ապաստան են գտնում Այուատտեսի մոտ:

74. Այնուհետև, քանի որ Այուատտեսը հակառակ Կյուաքսարեսի պահանջին չհանձնեց սկյութներին, հինգ տարի պատերազմ տեղի ունեցավ լյուդիացիների և մեղացիների միջև, որի ժամանակ շատ անգամ մեղացիներն են հաղթել լյուդիացիներին, շատ անգամ էլ լյուդիացիները՝ մեղացիներին և մինչև իսկ մի անգամ գիշերային մարտում: Այսպես, հավասար հաջողություններով պատերազմ մղելուց հետո, վեցերորդ տարում ճակատամարտի ընթացքում պատահեց այնպես, որ ցերեկը հանկարծ վերածվեց գիշերվա: Օրվա այդ խավարումը հոնիացիներին կանխագուշակեց Թալես Միլեթացին, որը և ճշգրիտ որոշեց օրը, երբ տեղի ունեցավ այդ խավարումը: Այսպես, լյուդիացիները տեսնելով, որ օրը վերածվեց գիշերվա, դադարեցրին մարտը և իսկույն երկու կողմերն էլ շտապեցին խաղաղություն կնքել: Նրանց հաշտության միջնորդներ եղան Սյունեսեսիս Կիլիկեցին և Լաբյունեսոս Բաբելոնացին: Նրանք

հաջողացրին, որ լյուդիացիներն ու մեդացիները հաշտության երդում տան և ամուսնությամբ այն ամրապնդեն, քանզի նրանք Ալյուատտեսին համոզեցին իր դուստր Արյունենիսին կնության տալ Կյուաքսարեսի որդի Աստյուազեսին. քանզի առանց ուժեղ կապերի կնքված դաշինքները հաստատուն չեն մնում: Այս ազգերը ևս, հելլենների նման, երդումներով են դաշինք կնքում և, բացի այդ, նրանք թեթևակի կտրում են իրենց արմունկը և լիզում միմյանց արյունը:

75. Կյուրոսը կործանեց ահա այս Աստյուազեսին, որն իր մոր հայրն էր...

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, I, 73-75, Երևան, 1986, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

91. Լոքսիասի (նաև այսպես են անվանել Ապոլլոնին - լրացումը մերն է – Հ.Հ.) վերջին պատգամի իմաստը ջորու մասին նա (նկատի ունի Լյուդիայի թագավոր Կրեսոսին - լրացումը մերն է – Հ.Հ.) նույնպես չհասկացավ: Այդ ջորին Կյուրոսն էր, քանի որ նա սերել էր երկու ոչ համազգի ծնողներից՝ առավել ազնիվ մորից և առավել ստորին ծագման հորից. նրա մայրը մեդացի էր, մեդացիների թագավոր Աստյուազեսի դուստրը, իսկ հայրը պարսիկ էր, մեդացիների հպատակ և բոլոր տեսակետներից նրանցից ստոր լինելով, ամուսնացել էր իր տիրուհու հետ:

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, I, 91, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

107. Այնուհետև Կյուաքսարեսը, որը թագավորել էր քառասուն տարի, ներառյալ նաև սկյութների տիրապետության ժամանակը, վախճանվում է և թագավորությունը ժառանգում է նրա որդին, Աստյուազեսը: Աստյուազեսն ունեցավ մի դուստր, որին կոչեցին Մանդանե: Աստյուազեսը երագում տեսավ, թե իր դուստրն այնքան շատ միզեց, որ ողողեց իր քաղաքը և հեղեղեց ամբողջ Ասիան: Թագավորը երազը հայտնեց երագահան մոզերին և լսելով նրանց բացատրությունը սարսափեց: Հետագայում, երբ հասել էր Մանդանեի ամուսնանալու ժամանակը, երազից ահաբեկված Աստյուազեսը չկամեցավ նրան կնության տալ իրեն արժանի որևէ մեղացու, այլ նրան ամուսնացրեց Կամբյուսես անունով պարսկի հետ, որը տոհմիկ ծագում

ուներ և հանգիստ բնավորություն, թեև նրան համարում էր շատ ավելի ցածր, քան միջին մեղացուն:

108. Կամբյուսեսի հետ Մանդանեի ամուսնության առաջին իսկ տարին Աստյուազեսը մեկ ուրիշ երազ տեսավ: Նրան թվաց, թե իր դստեր արգանդից բուսել է որթատունկ, որը ծածկել է ամբողջ Ասիան: Տեսնելով այս երազը, նա դիմեց երազահաններին և մարդ ուղարկեց պարսիկների մոտ կանչելու իր դստեր, որը շուտով պետք է ծննդաբերեր: Երբ դուստրը ժամանեց, Աստյուազեսը նրան պահեց հսկողության տակ, ցանկանալով ոչնչացնել նրանից ծնվելիք երեխային: Քանզի երազահան մոզերը մեկնել էին նրա երազն այն իմաստով, որ իր դստերից ծնվածը պետք է թագավորի իր փոխարեն: Այս ամենից խուսափելու համար Աստյուազեսը, երբ ծնվեց Կյուրոսը, իր մոտ կանչեց իր ազգակից Հարպագոսին, որը մեղացիներից ամենաազավատարիմն էր և իր բոլոր տիրույթների կառավարիչը, և նրան այսպես ասաց. «Հարպագոս, ես քեզ կհանձնարարեմ մի գործ, որը կատարելուց մի հրաժարվիր, մի խաբիր ինձ և մի գերադասիր այլոց շահերն իմ շահերից, որպեսզի հետագայում չկործանվես քո մեղքով: Վերցրու Մանդանեի ծնած երեխային, տար քո տունը և, սպանելով թաղիր նրան ինչպես ինքդ կամենաս»: Իսկ սա պատասխանեց. «Ով արքա, ես անցյալում քեզ համար ոչ մի տհաճ գործ չեմ կատարել. այսուհետև նույնպես կխուսափեմ քո հանդեպ որևէ հանցանք գործելուց: Եթե քեզ հաճելի է, որ այդպես կատարվի, ապա իմ պարտքն է հնարամտությամբ ծառայել քեզ»:

109. Այսպես պատասխանեց Հարպագոսը, իսկ երբ նրան հանձնվեց մահվան զգեստներ հագցրած մանկիկը, նա ողբալով վերադարձավ տուն: Տանը նա պատմեց կնոջը այն ամենը, ինչ կարգադրել էր Աստյուազեսը: Կինը հարցրեց նրան. «Այժմ դու ի՞նչ ես մտադիր անելու»: Նա պատասխանեց. «Ես անշուշտ, չեմ կատարի Աստյուազեսի կարգադրությունը, եթե նույնիսկ նա ավելի չարանա ու մոլեգնի, քան այժմ. ես չեմ անսա նրա հրամանին և չեմ դառնա այդպիսի ոճրին մասնակից: Շատ պատճառներ կան, որ ես չեմ ուզում սպանել նրան: Նախ, որ երեխան ինձ ազգակից է. ապա, որ Աստյուազեսը ծերացել է և չունի արու զավակ: Եթե նրա մահից հետո իշխանությունն անցնի նրա դստեր, որի որդուն նա ուզում է սպանել իմ ձեռքով, ապա ի՞նչ է մնում ինձ, մեծագույն վտանգից բացի: Սակայն,

որպեսզի ես ապահով լինեմ, մանկիկը պետք է սպանվի, բայց ոչ իմ, այլ Աստուածացեալի մարդկանցից որևէ մեկի ձեռքով»:

110. Այսպես ասաց և իսկույն հրեշտակ եղարկեց Աստուածացեալ խաշնարածներից մեկի մօտ, որն, ինչպես իրեն հայտնի էր, կովեր էր արածացնում լավագույն արոտներում, որտեղ սարերը հարուստ էին գազաններով. նրա անունն էր Միտրադատես. նրա կինը նույնպես ստրուկ էր. կնոջ անունը հունարեն կլինէր Կյունո, իսկ մեղացիների լեզվով՝ Սպակո, քանզի մեղացիք շանը անվանում էին սպակա: Արոտավայրերը, որտեղ այս խաշնարածը արածացնում էր նախիրը, գտնվում է Ագրատանից հյուսիս դեպի Եվքսինյան Պոնտոս ընկած լեռների ստորոտներին: Քանզի մեղական երկիրը միայն դեպի սասայէրներն ընկած մասում բարձրադիր է, լեռնային և անտառաշատ. իսկ մնացյալ երկիրն ամբողջապես դաշտային է: Երբ խաշնարածը շտապ եկավ նրա կանչին, Հարպագոսը ասաց. «Աստուածեսը քեզ հրամայում է վերցնել այս մանկիկին և թողնել լեռների ամենախուլ վայրում, որպեսզի այնտեղ արագորեն կործանվի: Նա պատվիրեց ասել քեզ նաև, որ եթե դու չսպանես երեխային, այլ որևէ կերպ փրկես նրան, կպատժվես դաժանագույն մահով, իսկ ինձ հրամայել է հետևել երեխայի լքմանը»:

111. Այս լսելով, հովիվը վերցրեց մանկան և նույն ճանապարհով վերադարձավ իր փարախը: Պատահեց, որ նրա կինը ևս, որն օր օրի վրա երեխա էր սպասում, ծննդաբերեց այն ժամանակ, երբ ամուսինը մեկնել էր քաղաք: Նրանք երկուսն էլ մտահոգվել էին մեկմեկու մասին. ամուսինը՝ կնոջ ծննդաբերության պատճառով, իսկ կինը անհանգստացած էր այն անսովոր բանից, որ Հարպագոսը կանչել էր իր ամուսնուն: Երբ ամուսինը վերադառնալով կանգնեց նրա առաջ, անսպասելի իր առաջ ամուսնուն տեսած կինը նախ հարցրեց, թե Հարպագոսն ինչու էր այդպես շտապ կանչել: Ամուսինը պատասխանեց. «Կին, քաղաք գնալով ես տեսա ու լսեցի այն, ինչ պետք չէր տեսնեի և ինչ պետք չէր պատահեր մեր տերերին: Հարպագոսի ամբողջ տունը համակված էր ողբով, և ես ապշահար մտա ներս: Այնտեղ տեսա մանկան, որը ճշում էր և լալիս. Նրան զարդարել էին ոսկիներով և խայտաճամուկ զգեստով: Հարպագոսը ինձ տեսնելով, հրամայեց, որ իսկույն վերցնեմ երեխային ու տանեմ թողնեմ գազանաշատ լեռներում, ասելով, որ այդպես է ինձ կարգադրել Աստուածեսը. միաժամանակ խիստ սպառնաց՝ եթե այդ պատվերը

չկատարեմ: Ես վերցրի մանկիկին ու բերեցի, ենթադրելով, որ այն ստորուկներից մեկի երեխան է. քանզի ես երբեք չէի կարող իմանալ, թե այն ում երեխան է: Ես զարմացել էի, տեսնելով նրա ոսկե զարդերը և շքեղ զգեստը, ինչպես նաև Հարպագոսի տան ողբն ու կականը: Շուտով ճանապարհին ես ամբողջ ճշմարտությունն իմացա այն ծառայից, որն ինձ ուղեկցեց քաղաքից դուրս և հանձնեց երեխային: Նա պատմեց, թե այն Աստյուազեսի դուստր Մանդանեի և նրա ամուսին Կամբյուսեսի՝ Կյուրոսի որդու երեխան է և որ Աստյուազեսը պատվիրել է սպանել երեխային: Ահա և այդ երեխան»:

112. Այս ասելով հովիվը արձակեց խանձարուրը և ցույց տվեց երեխային: Կինը, երբ տեսավ, թե երեխան ինչքան փարթամ է ու գեղատես, արտասովելով ընկավ ամուսնու ծնկներին և աղաչեց ոչ մի կերպ չլքել նրան: Ամուսինը պատասխանեց, թե չի կարող այլ կերպ վարվել, քանզի Հարպագոսի լրտեսները գալու են ստուգելու, և եթե ինքը անհնազանդ գտնվի, դաժանաբար կկործանվի: Չկարողանալով համոզել ամուսնուն, կինը դարձյալ դիմեց նրան այսպես. «Քանի որ ես անկարող եմ համոզել քեզ, որ չլքես երեխային, ապա եթե անհրաժեշտ է, որ մարդիկ տեսնեն երեխային լքված, դու գործիր հետևյալ կերպ: Ահա ես նույնպես երեխա եմ ծնել, բայց մահացած: Մրան դու տար և լքիր լեռներում, իսկ Աստյուազեսի դստեր երեխային մենք կմեծացնենք իբրև մերը: Այսպիսով, ոչ դու կպատժվես իբրև քո տերերին անհնազանդ, ոչ էլ մենք չարիք կատարած կլինենք: Քանզի մահացած երեխան թագավորական թաղման կարժանանա, իսկ փրկվածը չի կորցնի իր կյանքը»:

113. Հովվին թվաց, թե տվյալ դեպքում կինը շատ ճիշտ է խոսում, և նա իսկույն այդպես էլ կատարեց: Նա կնոջը հանձնեց իր բերած երեխային, իսկ իր, արդեն մահացած երեխային վերցնելով, դրեց այն զամբյուղի մեջ, որով բերել էր մյուսին: Այնուհետև, մահացածին հազցնելով մյուսի զգեստները, նրան տարավ ու թողեց ամենաամայի լեռներում: Երեք օր անց այդ վայրում իր հոտաղներից մեկին պահապան թողնելով, հովիվը գալիս է քաղաք և գնալով Հարպագոսի մոտ, հայտնում, թե ինքը պատրաստ է ցույց տալու երեխայի դիակը: Այնժամ Հարպագոսը իր ամենահավատարիմ թիկնապահների միջոցով ստուգեց այդ և թաղեց հովվի երեխային, իսկ մյուսին, որը հետո Կյուրոս կոչվեց, հովվի կինն իր մոտ տարավ, մեծացրեց և տվեց ոչ թե Կյուրոս, այլ մեկ ուրիշ անուն:

114. Երբ արդեն երեխան դարձել էր տաս տարեկան, այնժամ նրա իսկական ծագումը հայտնի դարձավ հետևյալ կերպ: Խաղում էր նա հենց այն գյուղում, որտեղ գտնվում էին եզների մսուրները: Նա խաղում էր ճանապարհին իր հասակակիցների հետ: Խաղի ընթացքում տղաներն իրենց թագավոր ընտրում են հենց նրան, ով համարվում էր հովվի որդին: Սա տղաներից ոմանց կարգեց տուն կառուցողներ, մյուսներին՝ իրեն թիկնապահներ. նրանցից մեկին սահմանեց արքայի աչքը լինել, մեկ ուրիշին նա տվեց նորություններ հաղորդելու իրավունքը. այսպիսով, նա ամեն մեկին հատուկ հանձնարարություն տվեց: Նրա հետ խաղացող տղաներից մեկը, որը հայտնի մեղացի Արտեմբարեսի որդին էր, չցանկացավ Գյուրոսի հրամանը կատարել. ուստի և Գյուրոսը հրամայեց մյուս տղաներին բռնել նրան: Երբ նրանք հնազանդվեցին, Գյուրոսը խստորեն պատժեց տղային մտրակի հարվածներով: Երբ տղային բաց թողեցին, նա, զայրացած իր հետ կատարված անարդարության համար, շտապեց քաղաք և գանգատվեց իր հորը. Պատմելով այն վիրավորանքի մասին, որ կրել էր Գյուրոսից. նրան, իհարկե, չանվանելով Գյուրոս, քանի որ դեռ այդ անունը չէր կրում, այլ անվանելով Աստյուազեսի խաշնարածի որդի: Արտեմբարեսը զայրացած ներկայացավ Աստյուազեսին և գանգատվեց իր որդուն ցույց տված դաժան վերաբերմունքի համար և ասաց. «Ով արքա. տես, թե ինչպես է մեզ անարգել քո ստորուկը, խաշնարածի որդին»: Այս ասելիս նա ցույց էր տալիս իր որդու ուսերը:

115. Աստյուազեսը երբ լսեց ու տեսավ այս, իր մոտ կանչեց խաշնարածին և տղային, կամենալով պատժել նրանց, ի հարգանս Արտեմբարեսի: Երբ խաշնարածն ու նրա որդին ներկայացան, Աստյուազեսը, նայելով Գյուրոսին ասաց. «Այդ դու՞ ես այն մարդու որդին, որ հանդգնել ես այսպես անարգել ինձ մոտ առաջին մարդը համարվողի որդուն»: Տղան նրան այսպես պատասխանեց. «Ով տեր. ես այդ ամենը կատարել եմ իրավացի: Գյուրոսի տղաները, որոնց թվում էր նաև սա, խաղի ընթացքում ինձ կարգեցին իրենց վրա թագավոր, ինձ համարելով բոլորից արժանին: Ահա մյուս բոլոր տղաները կատարում էին հրամայվածը, մինչդեռ այս տղան չէր հնազանդվում և չէր լսում իմ խոսքը, մինչև որ դրա համար չպատժվեց: Եթե այս ամենի համար ես արժանի եմ պատժվելու, ապա ես պատրաստ եմ»:

116. Մինչ տղան այսպես խոսում էր, Աստյուազեսին թվաց, թե ճանաչեց նրան: Տղայի դիմագծերը նրան թվացին, թե նման են իր

դիմագծերին և նրա պատասխանը առավել անկաշկանդ էր, իսկ երեխային նետելու ժամանակը նրան թվաց, թե համընկնում էր այս տղայի տարիքին: Այս ամենից զարմացած, Աստյուազեսը որոշ ժամանակ լուռ մնաց: Երբ ուշքի եկավ, նա ցանկանալով հեռացնել Արտեմիարեսին, որպեսզի ինքն առանձին հարցաքննի խաշնարածին, ասաց. «Արտեմիարես, ես այսպես կանեմ, որ և՛ դու, և՛ քո որդին ոչ մի գանգատ չունենաք»: Այսպիսով, նա հեռացրեց Արտեմիարեսին, իսկ սպասավորները, Աստյուազեսի հրամանով, Գյուրոսին տարան: Երբ խաշնարածը մենակ մնաց, Աստյուազեսը հարցրեց նրան, թե երեխային որտեղի՞ց է վերցրել և ո՞վ է նրան իրեն հանձնել: Նա պատասխանեց, թե այն իր որդին է և նրան ծնած կինը դեռևս իր մոտ է: Աստյուազեսը նրան ասաց, թե անմիտ բան է խիստ տանջանքների ենթարկվելու նրա ցանկությունը: Այդ ասելով, նա նշան արեց իր թիկնապահներին՝ բռնել խաշնարածին, որը տանջանքների ճնշման տակ ստիպված եղավ ամեն ինչ հայտնել: Նա սկզբում եղելությունը ճշմարտորեն պատմեց և վերջացրեց իր խոսքը պաղատելով ու ներողամտություն հայտնելով:

117. Խաշնարածից ճշմարտությունն իմանալուց հետո Աստյուազեսը նվազ ուշադրություն դարձրեց նրան, բայց խիստ զայրացավ Հարպագոսի վրա և հրամայեց իր թիկնապահներին՝ կանչել նրան: Երբ Հարպագոսը ներկայացավ, Աստյուազեսը հարցրեց. «Հարպագոս, ի՞նչ կերպ դու սպանեցիր իմ աղջկա երեխային, որին այն ժամանակ ես քեզ հանձնեցի»: Հարպագոսը այնտեղ նկատելով խաշնարածին, բացահայտվելու երկյուղից, որոշեց չբռնել ստի ճանապարհը, այլ ասաց հետևյալը. «Ով արքա. երբ ես վերցրի երեխային, սկսեցի մտածել, թե ինչպե՞ս կատարեմ քո կամքը և մեղավոր չլինեմ քո առաջ, միաժամանակ չդառնամ ոճրագործ և՛ քո դստեր, և՛ քո առաջ: Ուստի ես հետևյալ կերպ վարվեցի: Կանչեցի ինձ մոտ այս խաշնարածին, նրան հանձնեցի երեխային և ասացի, թե դու հրամայել ես նրան սպանել: Այս ասելիս ես չէի ստում, քանի որ դու էիր այդպես պատվիրել: Երեխային հանձնելիս ես պատվիրեցի լքել նրան ամայի լեռներում և սպասել, մինչև նա կմահանար. ես սպառնացի ամեն տեսակ պատիժներով, եթե նա չկատարեր հրամայվածը: Երբ խաշնարածը հրամանները կատարեց և երեխան մահացավ, ես իմ ամենահավատարիմ ներքինիներին ուղարկեցի ստուգելու կատարվածը, և նրանց միջոցով թաղեցի երեխային: Այս է, ով արքա, իրականությունը, և երեխան այսպես է մահացել»:

118. Հարպագոսն ահա պատմեց ամբողջ ճշմարտությունը: Իսկ Աստյուազեսը, թաքցնելով իր գայրույթը տեղի ունեցածի համար, նախ պատմեց այն ամենը, ինչ լսել էր խաշնարածից և վերջում ավելացրեց, որ երեխան կենդանի է և ամեն ինչ վերջացել է բարվոք: «Ես շատ տանջվեցի, ասաց արքան, այն չարիքի համար, որ պատճառեցի այս երեխային, և ծանր էի տանում իմ դստեր օտարացումը ինձնից: Այժմ, քանի որ բախտը դեպի բարին փոխվեց, ուղարկիր քո որդուն այս նորեկ երեխայի մոտ. իսկ դու եկ ինձ հետ խնջույքի, որովհետև ես երեխայի փրկության առթիվ ցանկանում եմ շնորհակալության գոհեր մատուցել աստվածներին, որոնք արժանի են այդ պատվին»:

119. Հարպագոսը, լսելով այս խոսքերը, երկրպագեց (արքային) ու մեկնեց տուն, մեծապես ուրախացած, որ իր կատարած հանցանքն այսպիսի բարեհաջող վախճան ունեցավ և այդ բարեբախտ օրվա առթիվ ինքը խնջույքի է հրավիրված: Գնալով տուն, նա իսկույն իր միակ որդուն, որը տասներեք տարեկան էր, ուղարկեց Աստյուազեսի պալատը, պատվիրելով նրան կատարել այն ամենը, ինչ թագավորը կհրամայի. իսկ ինքը, մեծապես հրճված, ամբողջ եղելությունը պատմեց կնոջը: Մինչդեռ Աստյուազեսը, երբ Հարպագոսի որդին եկավ իր մոտ, նրան մորթելուց ու կտրատելուց հետո, մի մասը տապակեց, մյուս մասը եփեց, և այդ գործը ավարտելով, ամեն ինչ պատրաստ պահեց: Այնուհետև, երբ խնջույքի ժամը հասավ, բոլոր հրավիրյալների հետ ժամանեց նաև Հարպագոսը: Մյուսների, ինչպես և իր՝ Աստյուազեսի առաջ, սեղաններին դրված էր ոչխարի միս, իսկ Հարպագոսին մատուցեցին իր իսկ որդու ամբողջ միսը, բացի գլխից և վերջավորություններից ձեռքերից ու ոտքերից, որոնք առանձին դրված էին ծածկած զամբյուղի մեջ: Երբ թվաց, թե Հարպագոսը հագեցել էր, Աստյուազեսը հարցրեց նրան, թե արդյո՞ք հավանեց ուտեստը: Երբ Հարպագոսը պատասխանեց, թե՝ շատ հավանեց, այնժամ ծառաները, որոնց հանձնարարված էր այդ անել, բերեցին ծածկված զամբյուղը, որի մեջ դրված էին երեխայի գլուխը, ձեռքերն ու ոտքերը, և խնդրեցին Հարպագոսին բացել այն և այնտեղից վերցնել ինչ որ ցանկանում է: Հարպագոսը, համոզվելով, բացեց զամբյուղը և տեսավ որդու կտորտանքները, բայց չշփոթվեց ու զսպեց իրեն: Այնժամ Աստյուազեսը հարցրեց նրան, թե իմացա՞վ արդյոք, որ ի՞նչ որսի միս կերավ: Նա պատասխանեց, թե՝ իմացավ և թե այն ամենը, ինչ արքան կատարում է, հաճելի է իր համար: Այսպես պատասխանելով, նա վերցրեց մսի

մնացած կտորները և մեկնեց իր տուն, որտեղ էլ, ինձ թվում է, ցանկանում էր թաղել դրանք:

120. Աստյուազեսը այս կերպ պատժեց Հարպագոսին: Այնուհետև, Կյուրոսի մասին վճիռ կայացնելու համար, իր մոտ հրավիրեց այն մոզերին, որոնք մեկնել էին երազը: Երբ նրանք ներկայացան, Աստյուազեսը հարցրեց նրանց, թե ինչպե՞ս մեկնեցին իր երազը: Նրանք կրկնեցին նույն խոսքը, ասելով, թե՝ տղան թագավոր կդառնա, եթե ապրի և ավելի շուտ չմեռնի: Արքան նրանց այսպես պատասխանեց. «Տղան փրկվել է ու կենդանի է, և երբ նա ապրում էր գյուղում, գյուղի երեխաները նրան կարգել են թագավոր: Նա վարվել է այնպես, ինչպես վայել է իրական թագավորին, և իր համար թիկնապահներ, բարապաններ, լրաբերներ և այլ սպասավորներ կարգելով, կառավարել է: Այս ամենը, ձեր կարծիքով, ի՞նչ կարող է նշանակել»: Մոզերը պատասխանեցին. «Եթե տղան ողջ է մնացել և նույնիսկ թագավոր է դարձել առանց կանխամտածման, ապա մի վախենար և մի անհանգստանար, քանզի նա երկրորդ անգամ չի դառնալու թագավոր: Որովհետև նույնիսկ մեր գուշակությունների փոքր մասն է հաճախ կատարվում և երազները շատ անգամ ոչ մի հետևանք չեն ունենում»: Իսկ Աստյուազեսը այսպես պատասխանեց. «Ինքս նույնպես, ով մոզեր, նույն կարծիքին եմ, թե՝ քանի որ տղան արդեն մեկ անգամ թագավոր է կոչվել, ապա երազն արդեն կատարվել է և ես այլևս ոչ մի երկյուղ պետք չեմ ունենամ: Այսուհանդերձ, լավ մտածեք և ինձ խորհուրդ տվեք, թե ի՞նչ անեմ իմ տան և ձեր ապահովության համար»: Այնժամ մոզերն ասացին. «Մենք ևս մեծապես շահագրգռված ենք, որ քո իշխանությունը կանգուն մնա: Քանզի եթե այն անցնի տղայի ձեռքը, ապա իշխանությունը կօտարվի և կանցնի պարսիկին, իսկ մենք, մեղացիներս, կդառնանք ստրուկներ և, իբրև օտարազգիներ, պարսիկներից արհամարված: Մինչդեռ, քանի դու, մեր երկրացին, մնաս թագավոր, մենք ևս մասնակից ենք դառնում երկրի կառավարմանը և քեզանից մեծ պատիվներ ստանում: Այս պատճառով մենք ամեն կերպ մտահոգված ենք քո իշխանության և քո մասին: Եվ այս դեպքում եթե մենք որևէ վտանգավոր բան նկատեինք, ամեն ինչ քեզ կհայտնեինք: Այժմ, ահա, երբ երազը սին վախճան ունեցավ, մենք ինքներս քաջալերվել ենք ու քեզ խորհուրդ ենք տալիս նույնպես վարվել: Իսկ այս տղային հեռացրու քո աչքից և ուղարկիր պարսիկների երկիր՝ իր ծնողների մոտ»:

121. Այս լսելով, Աստյուազեսը հրճվեց և իր մոտ կանչելով Կյուրոսին, ասաց հետևյալը. «Տղաս. ինչ-որ սին երազի պատճառով ես քեզ չարիք պատճառեցի, բայց դու, քո բախտից, ահա փրկվեցիր: Այժմ դու բարով գնա պարսիկների մոտ, իսկ ես քեզ ուղեկցողներ կտրամադրեմ: Այնտեղ հասնելով, դու կգտնես և՛ հայր, և՛ մայր, բայց ոչ խաշնարած Միտրադեսի և նրա կնոջ նման»:

122. Այս խոսքերով Աստյուազեսը ճանապարհեց Կյուրոսին: Երբ սա վերադարձավ Կամբյուսեսի տունը, ծնողներն իրեն ընդունեցին և, նրա ով լինելն իմանալուց հետո, կաթոզին համբուրեցին նրան, քանի որ կարծում էին, թե նա այդ ժամանակ արդեն սպանված էր: Այնուհետև նրանք հարցուփորձեցին Կյուրոսին, թե ինչպե՞ս է ինքը փրկվել: Նա պատմեց, թե մինչ այդ ինքը ոչինչ չի իմացել, այլ խիստ մոլորված է եղել, իսկ ճանապարհին իմացել է իր ողջ դժբախտության մասին: Քանզի ինքը կարծում էր, թե Աստյուազեսի խաշնարածի որդին էր, բայց ճանապարհին իր ուղեկիցներից տեղեկացել էր ամեն ինչ: Նա պատմեց, թե իրեն խնամել է խաշնարածի կինը. (պատմելիս) անվերջ գովում էր նրան և միշտ խոսում Կյուրոսի մասին: Նրա ծնողները կառչեցին այդ անունից և, որպեսզի իրենց որդու փրկությունը պարսիկներին թվա առավել հրաշալի, լուր տարածեցին, թե ընկեցիկ Կյուրոսին սնել է շունը: Ահա այսպես է առաջացել այդ գրույցը:

123. Մինչ այդ Կյուրոսն առնականանում էր, դառնալով արիագույնը իր հասակակիցների մեջ և բոլորին սիրելի: Հարպագոսը ևս հարեց նրան, ընծաներ ուղարկելով: Քանզի ցանկանում էր վրեժ լուծել Աստյուազեսից: Հարպագոսը հասկանում էր, որ ինքը մենակ, իբրև հասարակ մարդ անկարող էր հատուցելու Աստյուազեսին: Ուստի տեսնելով, որ Կյուրոսը հասունանում է, ցանկացավ նրան զինակից դարձնել իրեն, քանի որ Կյուրոսը նույն տառապանքներն էր կրել, ինչ ինքը: Հարպագոսը նախ այսպես արեց. քանի որ Աստյուազեսը դաժան էր մեղացիների հանդեպ, նա բանակցություններ վարեց առաջին մեղացիների հետ, համոզելով նրանց, որ պետք է իշխանությունից հեռացնել Աստյուազեսին և առաջնորդ դարձնել Կյուրոսին: Երբ արդեն այդ նրան հաջողվեց և ամեն ինչ պատրաստ էր, Հարպագոսը որոշեց իր ծրագիրը հայտնել Կյուրոսին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր պարսիկների մոտ: Բայց քանի որ ճանապարհները հսկվում էին և ոչ մի այլ միջոց չկար Կյուրոսին այդ ամենը հայտնելու, նա այսպիսի հնար մտածեց. նապաստակ մորթեց և աննկատելի բացելով նրա փորը,

այնտեղ դրեց թուղթ, որում գրված էր այն ամենը, ինչ ինքը ծրագրել էր: Այնուհետև, կարեց նապաստակի փորը և այն ուղարկեց Պարսկաստան հավատարիմ ծառաներից մեկի միջոցով, տալով նրան որսորդական մի ցանց՝ իբր որսորդի: Նա պատվիրեց հաղորդել Կյուրոսին՝ բաց անել նապաստակի փորը իր իսկ ձեռքով, առանց որևէ մեկի ներկայության:

124. Այս պատվերը կատարվեց, և Կյուրոսը, ստանալով նապաստակը, բացեց նրա փորը. այնտեղ գտավ դրված թուղթը, որի վրա գրված էր. «Կամբյուսեսի որդի, աստվածները հսկում են քեզ. հակառակ դեպքում դու այսպիսի բախտի չէիր արժանանա: Այժմ դու կարող ես վրեժ լուծել քո սպանիչ Աստյուագեսից: Քանզի դու նրա մտադրությամբ հանձնվեցիր մահվան, բայց փրկվեցիր աստվածների և իմ շնորհիվ: Կարծեմ դու վաղուց արդեն գիտես քեզ հասած չարիքի մասին, ինչպես նաև այն մասին, թե Աստյուագեսն ինչպես պատժեց ինձ այն բանի համար, որ ես քեզ չեմ սպանել, այլ հանձնել եմ խաշնարածին: Արդ, եթե ինքդ կամենաս ինձ լսել, ապա դու կտիրես ամբողջ երկրին, որին այժմ տիրում է Աստյուագեսը: Դու համոզիր պարսիկներին ապստամբել և արշավիր մեղացիների վրա: Եթե քո դեմ Աստյուագեսը ինձ կարգի գորավար և կամ մեղացի մեծատոհմիկներից որևէ մեկին, ապա քո ցանկությունը կկատարվի: Քանզի առաջինը իրենք մեղացիները կապստամբեն Աստյուագեսի դեմ, կհարեն քեզ և կօգնեն տապալելու նրան: Քանի որ այստեղ ամեն ինչ պատրաստ է, ապա դու գործիր այսպես և գործիր արագ»:

125. Այս բոլորն իմանալով, Կյուրոսը մտածեց, թե ինչպե՞ս առավել խորամանկությամբ պարսիկներին ապստամբության մղի: Նա որոշեց իր անելիքը, և հետևյալ կերպ գործեց: Թղթի վրա գրեց այն, ինչ մտածում էր, և պարսիկների համայնաժողով գումարեց: Այնուհետև, բացելով թուղթը, նա հայտարարեց և ասաց, թե Աստյուագեսն իրեն կարգել է պարսիկների գորավար և ավելացրեց. «Այժմ, ով պարսիկներ, հրամայում եմ ձեզ բոլորիդ ներկայանալ, յուրաքանչյուրդ մի մանգաղ վերցրած»: Կյուրոսն այսպես հրամայեց: Պարսկական ցեղերը շատ են, բայց Կյուրոսը նրանցից միայն մի քանիսին գումարեց և համոզեց ապստամբել մեղացիների դեմ:...

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, I, 106-125, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

126. «Ինքս հավատացած եմ (խոսքը Կյուրոսի մասին է լրացումը մերն է – Ն.Ն.), որ ծնվել եմ աստվածների նախորոշմամբ, այս գործն իմ ձեռքը վերցնելու համար: Համոզված եմ, որ դուք մեղացիներին չեք զիջում ոչ պատերազմական, ոչ էլ այլ գործերում: Քանի որ այդպես է, ապա անհապաղ ապստամբեք Աստուազեսի դեմ»:

127. Այժմ պարսիկներն արդեն առաջնորդ գտած լինելով, հրճվեցին, որ ազատություն ձեռք կբերեն, քանի որ նախկինում խիստ դժգոհ էին մեղացիների իշխանությունից: Իսկ Աստուազեսը, լսելով, որ Կյուրոսը նման պատրաստություններ է տեսնում, հրեշտակ ուղարկեց և նրան կանչեց իր մոտ: Կյուրոսը հրեշտակին պատվիրեց հաղորդել, թե ինքը կհայտնվի Աստուազեսի առաջ ավելի շուտ, քան նա այդ կցանկանար: Այս լսելով, Աստուազեսը զինեց բոլոր մեղացիներին և, քանի որ աստված նրան մոլորեցրեց, նրանց վրա զորավար կարգեց Հարպագոսին, մոռանալով այն չարիքը, ինչ պատճառել էր նրան: Երբ մեղացիները ելան արշավանքի և սկսեցին ճակատամարտը պարսից դեմ, նրանց մի մասը միայն, որը դավադրության մասնակից չէր, սկսեց կռվել, մյուսներն սկսեցին անցնել պարսից կողմը, իսկ շատերն էլ դավաճանելով, փախուստի դիմեցին:

128. Այսպես մեղական գորքը խայտառակորեն ցրվեց: Աստուազեսն այդ իմանալով, իսկույն սպառնագին գոչեց. «Մեկ է. Կյուրոսը ևս չի վայելի»: Այս ասելուց հետո նախ նա ցցահան արեց երազահան մոզերին, որոնք խորհուրդ էին տվել խնայել Կյուրոսին. այնուհետև նա զինեց քաղաքում մնացած բոլոր մեղացիներին, երիտասարդ թե՛ ծեր: Նրանց հանեց պարսիկների դեմ, բայց ճակատամարտում պարտվեց ինքը ևս՝ Աստուազեսը, և գերի ընկավ. իսկ նրա առաջնորդած մեղական գորքը ոչնչացվեց:

129. Այնժամ Հարպագոսը, մոտենալով գերված Աստուազեսին, սկսեց չարախնդալ և ծանակել նրան վիրավորական խոսքերով: Նա, իմիջիայլոց, հիշեցրեց նրան իր խնջույքը, որի ժամանակ ինքը հյուրասիրվել էր իր որդու մոտ, որի համար էլ այժմ նա, թագավորությունը կորցնելով դառնում էր ստրուկ: Աստուազեսը նայելով նրան, հարցրեց, թե՛ արդյո՞ք նա իրեն չի վերագրում Կյուրոսի գործը: Հարպագոսը ասաց, թե ինքն է գրել նամակը, ուստի և գործի հաջողությունն իրավմամբ իրեն է պատկանում: Աստուազեսը առարկեց նրան, ասելով, որ նա ամենափիմար և ամենաանարդար մարդն է. ամենափիմարը, քանի որ, եթե այդ ամենն իր կատարած գործն

էր, ինքը հնարավորություն ունենալով թագավոր դառնալու, ուրիշին հանձնեց թագավորությունը. ամենաանարդարը, քանի որ խնջույքի պատճառով մեղացիներին ստրկության մատնեց: Եթե անպայման պետք էր թագավորությունը վերցնել իրենից և հանձնել ուրիշին, ապա առավել արդար կլինէր այդ բարիքը հանձնել ոչ թե պարսիկի, այլ մեղացիներից մեկին: Այժմ, ահա, որ մի բանում մեղք չունենալով հանդերձ, մեղացիները իշխողների փոխարեն դառնում են ստրուկներ, մինչդեռ պարսիկները, որոնք նախապես մեղացիների ստրուկներն էին, դառնում են իշխողներ:

130. Եվ այսպես, Աստուազեսը, երեսունհինգ տարի թագավորելուց հետո, զրկվեց թագավորությունից: Նրա դաժանության պատճառով մեղացիները հպատակվեցին պարսիկներին: Մեղացիների տիրապետությունը Հայլուս գետից այն կողմ գտնվող Ասիայում տևեց հարյուր քսան ութ տարի, որից պետք է հանել սկյութների տիրապետության տարիները: Հետագայում մեղացիները զոջացին իրենց այս արարքի համար և ապստամբեցին Դարեհի դեմ, բայց ճակատամարտում պարտվեցին և դարձյալ հպատակվեցին, իսկ պարսիկները Աստուազեսի օրոք Կյուրոսի առաջնորդությամբ ապստամբելով մեղացիների դեմ, այդ ժամանակից ի վեր տիրում էին Ասիային: Բայց Կյուրոսը Աստուազեսին որ մի այլ չարիք չպատճառեց և պահեց իր տանը, մինչև նրա վախճանվելը: Այսպիսին էր Կյուրոսի ծննդյան, մանկության և թագավոր դառնալու պատմությունը, հետագայում էլ նա, ինչպես պատմել եմ, հաղթեց Կրեսոսին, որը առաջինն էր սկսել հարձակումը: Նրան հաղթելով, Կյուրոսը տիրեց համայն Ասիային:

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, I, 126-130, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

162. Նրա մահից հետո (խոսքը վերաբերում է պարսից գորավար Մագարեսին - լրացումը մերն է – Հ.Հ.) որպես գորավար նրան հաջորդեց Հարպագոսը, որը ևս ծագումով մեղացի էր. սրան էր, որ Աստուազես արքան պիղծ սեղանով պատվեց, որը հետագայում օգնեց Կյուրոսին՝ թագավորությունը նվաճելու: Այնժամ այս մարդը Կյուրոսի կողմից գորապետ կարգվելով, երբ հասավ Հոնիա, գրավեց քաղաքները, հողաթմբեր կառուցելով: Նա (բնակիչներին) փակում էր պարիսպներից

ներս, այնուհետև հողաթմբեր բարձրացնելով պարիսպների շուրջը, գրավում էր քաղաքը:

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, I, 162, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

91. Սուսայից և կիսսիեցիների երկրի մնացած մասից վերցվում էր երեք հարյուր տաղանդ: Սա ութերորդ նահանգն էր (խոսքը վերաբերում է Դարեհ I-ի օրոք կազմակերպած սատրապություններին - լրացումը մերն է - Հ.Հ.):

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, III, 91, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

92. Ագբատանան, Մեդիայի մնացյալ մասը, պարկանները և օրթոկորյուբանտիները վճարում էին չորս հարյուր տաղանդ. սա տասներորդ նահանգն էր (խոսքը վերաբերում է Դարեհ I-ի օրոք կազմակերպած սատրապություններին - լրացումը մերն է - Հ.Հ.):

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, III, 92, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

1. Բաբելոնը նվաճելուց հետո, Դարեհն անձամբ արշավում է սկյութների վրա: Քանի որ Ասիան բարգավաճում էր իր այրերով և այնտեղ կուտակվել էր մեծ հարստություն, Դարեհը ցանկանում է պատժել սկյութներին այն բանի համար, որ նրանք անցյալում ներխուժել էին Մեդիա և, պատերազմում հաղթելով իրենց դիմադրողներին, անարդարություն գործել: Ինչպես արդեն նախապես ասել եմ, սկյութները քսանութ տարի տիրել են վերին Ասիայում: Նրանք, հալածելով կիմմերներին, ներխուժել էին Ասիա և վերացրել մեդացիների իշխանությունը. քանզի մինչև սկյութների գալը, Ասիայում տիրում էին մեդացիները: Քսանութամյա բացակայությունից հետո սկյութները, այդքան ժամանակ անց, վերադառնում են իրենց երկիրը, որտեղ նրանց սպասում էր մեդական պատերազմից ոչ պակաս մի աղետ: Նրանք հանդիպում են ուժեղ զորքի դիմադրության:

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, IV, 1, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

Մարաստանն ըստ Քենոփոնի

(14) Այստեղից Կյուրոսը (խոսքը վերաբերում է 407-401թթ. Փոքրասիական տարածքների պարսից սատրապ Կյուրոս Կրտսերին - լրացումը մերն է - Հ.Հ.) առաջ ընթացավ մեկ կայան՝ երեք փարսախ, ամբողջ գորքը՝ և՛ հունականը, և՛ բարբարոսականը, ռազմական վիճակում դասավորած: Նա ենթադրում էր, որ այդ նույն օրը տեղի կունենա ճակատամարտը արքայի հետ (պարսից Արտաքսերքսես II-ի (404-358թթ.) դեմ լրացումը մերն է - Հ.Հ.), քանի որ այստեղ ճանապարհին խրամատ էր փորված հինգ գրկաչափ լայնքով և երեք գրկաչափ խորությամբ: (15) Խրամատը ձգվում էր հարթավայրով դեպի վեր 12 փարսախ, մինչև Մեդական պարիսպը: (Այստեղ են գտնվում Տիգրիս գետից հոսող ջրանցքները, որոնք չորսն են:):

Քսենոփոն, Անաբասիս, I, VII, 14-15, Երևան, 1970, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

(12) Անցնելով երեք կայան, նրանք հասան Մեդական կոչված պարիսպը և անցան դրա ներքին կողմը (խոսքը վերաբերում է Կյուրոս Կրտսերին և նրա զորքին - լրացումը մերն է - Հ.Հ.): Այն կառուցված էր թրծված աղյուսով՝ կուլարի հետ շարված: Լայնքը քսան ոտնաչափ էր, բարձրությունը՝ հարյուր, իսկ երկարությունը, ինչպես ասում էին, քսան փարսախ էր: Այն շատ հեռու չէր Բաբելոնից:

Քսենոփոն, Անաբասիս, II, IV, 12, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

(6) Թշնամին գործի այսպիսի վախճանից հետո հեռացավ, (պարսից Արտաքսերքսես II-ի զորքը - լրացումը մերն է - Հ.Հ.) իսկ հելլենները օրվա մնացած մասը առաջ ընթացան և հասան Տիգրիս գետը: (7) Այստեղ էր գտնվում ամայացված խոշոր մի քաղաք, Լարիսսա կոչված (Ս Կրկյաշարյանը գտնում է, որ դա Աստածաշնչում հիշատակված ասորեստանյան Քաղան քաղաքն է (Անաբասիս, էջ 257, Աստվածաշունչ, Ծննդոց, 10, 11:12) - լրացումը մերն է - Հ.Հ.): Հնում այն բնակեցրել էին մեդացիները: Քաղաքի պարիսպների լայնությունը քսանհինգ ոտնաչափ էր, բարձրությունը՝ հարյուր, իսկ շուրջանակի ամբողջ երկարությունը՝ երկու փարսախ: Այն կառուցված էր թրծված աղյուսից, որի տակ կար քարե հիմք՝ քսան ոտնաչափ բարձրությամբ: (8) Պարսից արքան այն ժամանակ, երբ պարսիկները իշխանությունը

վերցրին մեղացիներից, պաշարեց այս քաղաքը, բայց ոչ մի կերպ չկարողացավ նվաճել: Բայց արևը ծածկվելով ամպերի տակ, անհետացավ, մինչև որ բնակիչները լքեցին քաղաքը և այսպիսով այն գրավվեց: (9) Այս քաղաքին մոտիկ կար քարե բարձր մի բուրգ, որի լայնքը մի պլեթրոն էր, իսկ բարձրությունը երկու: Այս բուրգի վրա մեծ թվով բարբարոսներ կային, որոնք այստեղ էին ապաստանել մոտակա գյուղերից:

(10) Այստեղից առաջ ընթացան մեկ կայան՝ վեց փարսախ, մինչև հսկա մի պարիսպ, որը գտնվում էր ավերակ վիճակում: Քաղաքի անունն էր Մասպիլա. այն մի ժամանակ բնակեցրել էին մեղացիները: Հիմքը կառուցված էր տաշած խեցաքարով. լայնքը հիսուն ոտնաչափ էր, բարձրությունը՝ նորից հիսուն: (11) Իսկ դրա վրա կառուցված է եղել աղյուսե պարիսպ, որի լայնքը հիսուն ոտնաչափ էր, բարձրությունը՝ հարյուր, իսկ պարսպի շրջագծի երկարությունը՝ վեց փարսախ: Ասում են, թե այստեղ է ապաստանել արքայի կին Մեդեան, երբ պարսիկները տապալեցին մեղացիների տերությունը: (12) Այս քաղաքը, ուրեմն, պաշարելով, պարսից արքան չկարողացավ այն գրավել ո՛չ երկարատև պաշարումով, ո՛չ էլ զենքի միջոցով. բայց Ջևար բնակիչներին կայծակահար արեց և դրանով քաղաքը գրավվեց:

Քսենոփոն, Անաբասիս, III, IV, 6-12, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի.

Հայ-մարական հարաբերություններն ըստ Մովսես Խորենացու

Իսկ երբ Զրադաշտը տիկնոջ դեմ մի սխալանք գործեց (խոսքը վերաբերում է Ասորեստանի Շամիրամ թագուհուն – Հ.Հ.) և մեջտեղը հակառակություն ընկավ, Շամիրամը նրա դեմ պատերազմ է սկսում, որովհետև մարացին մտադրվել էր ամենքի վրա բռնանալ: Երբ պատերազմը սաստկացավ, Շամիրամը փախուստ տվեց Զրադաշտից և դիմեց Հայաստան: Այս ժամանակ Նինվասը վրեժխնդրության համար ժամանակ գտնելով՝ մորն սպանում է և ինքն է թագավորում Ասորեստանի և Նինվեի վրա:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Խմբ. Գ.Խ. Մարգարյանի, Երևան, 1990, Ա, ժէ.

Վերջինն այն մարդկանցից, որ եղել են ասորեստանցիների թագավորության ժամանակ, Շամիրամից կամ Նինոսից հետո, մեր

Պարույրն եղավ Սարդանապալի ժամանակ: Մա ոչ փոքր օգնություն է ցույց տվել մարացի Վարբակեսին՝ թագավորությունը Սարդանապալից վերցնելու: Որովհետև Վարբակեսը, ծննդյամբ միդացի, այս ամրագույն աշխարհի ծայրի աննշան կողմերից, կենցաղավարության մեջ շատ խորամանկ, կռիվների մեջ խիզախ, գիտենալով Թոռնոս Կոնկոդեռոսի տմարդի բնավորությունը և հեշտասեր ու թուլամորթ ծուլությունը՝ իր սիրալիր վարմունքով ու առատաձեռնությամբ ավելացնում էր իրեն բարեկամներ այն քաջ ու պիտանի մարդկանցից, որոնց ձեռքով այն ժամանակ մեծ հաստատությամբ հայտնապես կառավարում էր Ասորեստանի աշխարհակալ պետությունը...

Սոփեսե Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ա, իա.

Մա (խոսքը վերաբերում է հայոց թագավոր Տիգրանին – Հ.Հ.) սկզբում դաշնակից լինելով Ածդահակին, որ մարացի էր, նրան կին է տալիս իր Տիգրանուհի քույրը, որին թախանձանքով խնդրում էր Ածդահակը: Որովհետև (Ածդահակը) մտածում էր՝ այսպիսի ազգականության շնորհիվ կամ հաստատուն սեր պահպանել Տիգրանի հետ, կամ այս կերպով հեշտությամբ դավաճանորեն սպանել: Որովհետև նրա միտքը կասկածի մեջ էր, երբ մի անսպասելի մարգարեություն նրան ցույց տվեց առաջիկայում նրա պատահելիքը:

ԱԺԴԱՀԱԿԻ ԵՐԿՅՈՂԻ ԵՎ ԿԱՄԿԱԾԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ ԿՅՈՒՐՈՍԻ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ՄԻՐՈՒ ԵՎ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Բայց նրա այս մտածմունքների առիթն էր մտերմական դաշնակցությունը, որ Կյուրոսն առաջարկեց Տիգրանին. և շատ անգամ, երբ Ածդահակն այս բանը հիշում էր, քունը փախչում էր նրանից, և անդադար նա խորհրդակիցներին հարց էր տալիս. «Ինչպիսի՞ հնարքներով մենք պիտի կարողանանք քանդել սիրո կապը պարսկի և բազմաբյուրավոր հայի միջև»: Եվ այսպիսի շփոթ մտածմունքների ժամանակ առաջիկա դեպքերը նրան հայտնվում են երազի մեջ մի նախատեսությամբ, այս կերպ, ինչպես ասում է պատմողը.

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱԺԴԱՀԱԿ, ԿԱՄԿԱԾԱՆՔԻ ՄԵՋ ԼԻՆԵԼՈՎ, ԻՐԵՆ ՊԱՏԱՀԵԼԻՔ ԴԻՊԿԱԾԸ ՏԵՄՆՈՒՄ Է ՄՔԱՆՉԵԼԻ ԵՐԱԶՈՎ

Այդ օրերում, ասում է, ոչ փոքր վտանգ էր սպառնում մարացի Ածդահակին Կյուրոսի և Տիգրանի միաբանությունից: Ուստի և մտքերի

սաստիկ ալեկոծությունից՝ գիշերը քնի մեջ տեսիլքով երևաց նրան այն, ինչ որ արթուն ժամանակ ոչ աչքով էր տեսել երբեք և ոչ ականջով լսել: Ուստի քնից վեր թռչելով՝ չի սպասում խորհրդակցության ժամին սովորական կարգով, այլ իսկույն, մինչդեռ գիշերվան բավական ժամեր դեռ կային, կանչում է խորհրդակիցներին և տրտում երեսով, գետին նայելով սրտի խորքից հառաչանք է արձակում: Երբ խորհրդակիցները պատճառը հարցնում են, նա ժամերով ուշացնում է պատասխանը և վերջապես հեծկլտանքով սկսելով՝ բաց է անում սրտում ծածուկ պահած խորհուրդն ու կասկածը, նաև սարսափելի տեսիլքը:

«Ո՛վ սիրելիք, ասում է նա, (երագունմա թվում էր), թե ես մի անծանոթ երկրում եմ գտնվում, մի լեռան մոտ, որ երկրի վրա երկար բարձրացած էր և որի գագաթը թվում էր սաստիկ սառնամանիքով պատած, և կարծես ասելիս լինեին, թե այս Հայկազյանց երկրումն է: Եվ երբ ես երկար նայում էի այդ լեռան, մի ծիրանագգեստ կին երևաց ինձ երկնագույն քողով, բարձր լեռան գագաթին նստած, խոշոր աչքերով, բարձրահասկ, կարմիր այտերով, որ բռնված էր ծննդի երկունքով: Երբ ես երկար նայում էի այս երևույթին և հիացման մեջ էի, հանկարծ կինը երեք (զավակ) ծնեց, կատարյալ դուրացազուններ հասակով և բնությամբ: Առաջինն առյուծ հեծած՝ սլանում էր դեպի արևմուտք, երկրորդն ինձ հեծած դեպի հյուսիս էր դիմում, իսկ երրորդը վիթխարի վիշապ սանձած՝ արշավակի (արշավասույր, սրարշավ, սրընթաց, արագընթաց... - լրացումը մերն է – Հ.Հ.) մեր տերության վրա էր հարձակվում:

Այս խառն երագների մեջ մեկ էլ ինձ թվաց, թե կանգնած եմ իմ արքունի (ապարանքի) վրա. տեսնում էի նրա կտուրը բազմաթիվ գեղեցիկ շատրվաններով զարդարված, մեզ պսակող աստվածներին հրաշալի տեսքով այնտեղ կանգնած, և ինձ՝ ձեզ հետ միասին նրանց զոհերով ու խնկերով պատվելիս: Երբ հանկարծ վեր նայեցի, տեսա որ այն վիշապ հեծած մարդը, կարծես արծվի թևերով սլանալով՝ վրա հարձակվեց և մոտենալով ուզում էր աստվածներին կործանել: Իսկ ես, Աժդահակս, մեջ ընկնելով, այն հարձակումն ինձ վրա ընդունեցի, սքանչելի դուրացանի հետ կովի բռնվելով: Նախ նիզակների տեղերով իրար մարմինները խոցոտելով՝ արյան վտակներ վար հոսեցրինք և ապարանքի արեգակի նման փայլող երեսը արյան ծով դարձրինք: Հետո ուրիշ զենքերով (կովեցինք) ոչ սակավ ժամեր:

Բայց ի՞նչ օգուտ է խոսքս երկարացնել, որովհետև գործի վերջը իմ կործանումն եղավ: Տազնապից սաստիկ քրտինքը կոխեց, և քունս փախավ, և այլևս կենդանի չեմ թվում: Որովհետև այս երևույթների երազը ուրիշ բան չի նշանակում քան այն, որ Հայկազյան Տիգրանի կողմից բռնի հարձակում պիտի կատարվի մեզ վրա: Բայց ո՞վ ձեզանից, աստվածների օգնությունից հետո, խոսքով ու գործով բարիք խորհելով չի հուսա մեզ թագավորակից լինել»:

Եվ խորհրդակիցներից շատ օգտակար առաջարկություններ լսելով՝ շնորհակալությամբ պատվում է նրանց:

ԽՈՐՀՐԴԱԿԻՑՆԵՐԻ ԽՈՍՔԵՐԸ, ՀԵՏՈ ԵՎ ԻՐ ՄՏԱԾԱԾ ՄԻՋՈՑԸ ԵՎ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ձեզանից, ո՞վ սիրելիներ, ասում է (Աժդահակը), շատ հանճարեղ և իմաստուն բաներ լսելուց հետո՝ կասեմ և ես, ինչ որ, աստվածների օգնությունից հետո, մտածում եմ իբրև օգտակար միջոց: Որովհետև թշնամիներից զգուշանալու և նրանց մտադրությունների ծանոթանալու համար ոչ մի բան այնքան մեզ օգնություն չի բերում, քան երբ մեկը (թշնամուն) կորուստ պատրաստի՝ սիրո միջոցով նրան դավելով: Եվ այս բանը մենք այժմ հնարավորություն չունենք կատարելու ոչ զանձերի միջոցով և ոչ պատրողական (խաբեական, խաբուսիկ, կեղծ, նենգ... - լրացումը մերն է – Հ.Հ.) խոսքերով, այլ միայն այն կերպով, որ ես մտադիր եմ գործադրել: Իմ խորհուրդը կտարելու՝ որոգայթ սարքելու միջոցն է՝ նրա քույր Տիգրանուհին, գեղեցկագույնն ու խոհեմը կանանց մեջ: Որովհետև այսպիսի խնամեական ազգականությունները, համարձակ երթևեկության միջոցով, ընդարձակ հնարավորություն են ստեղծում թաքուն կապերով դավեր լարելու, կա՛մ նրա մտերիմներին զանձեր ու պատիվ խոստանալով հրամայել՝ նրան հանկարծակի սպանել սրով կամ թույների միջոցով, կամ նրա մտերիմներին ու կուսակալներին զանձերով նրանից բաժանել և այս կերպով նրան, իբրև մի անգոր տղայի, մեր ձեռքը գցել»:

Բարեկամներն այս խորհուրդն ազդու համարելով, գործի են ձեռնարկում: (Աժդահակը) իր խորհրդակիցներից մեկին մեծ գանձ տալով ուղարկում է (Տիգրանի մոտ) մի թղթով, որ հետևյալ բովանդակությունն ուներ:

**ԱԺԴԱՀԱԿԻ ԹՈՂԹԸ, ՏԻԳՐԱՆԻ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՏԻԳՐԱՆՈՒՀՈՒՆ ՄԱՐԱՍՏԱՆ ՈՂԱՐԿԵԼԸ**

«Քո սիրելի եղբայրությունդ գիտե, որ այս աշխարհի կյանքում աստվածները մեզ չեն պարգևել ավելի օգտակար բան, քան սիրելիների բազմություն, իհարկե իմաստուն և հզորագույնների, որովհետև այս դեպքում դրսից խռովություններ չեն համարձակվում ծագել, և եթե պատահեն, իսկույն կընկճվեն, իսկ ներսում նրանք կհալածվեն, քանի որ այսպիսի չարությունը ոչ ոքից չի կարող մուտք գործել: Արդ՝ ես տեսնելով բարեկամությունից առաջ եկող այս օգուտը, կամեցա ավելի հաստատուն դարձնել ու խորացնել մեր մեջ եղած սերը, որպեսզի երկուքս էլ բոլոր կողմերից ապահովվելով՝ ամբողջ և հաստատ պահենք մեր տերությունները: Եվ այս բանը կկատարվի, եթե ինձ կնության տաս քո քույր Տիգրանուհուն, մեծ Հայոց օրիորդին. թերևս նրա համար նաև բարի համարես, որ թագուհիների թագուհի լինի: Ողջ եղիր, մեր թագավորակից և սիրելի եղբայր»:

Առանց խոսքս երկարացնելու ասեմ: Պատգամավորը գալիս է, գեղեցիկ օրիորդին վերաբերյալ գործը կատարում է, որովհետև Տիգրանը համաձայնվում է իր քույր Տիգրանուհուն Աժդահակին կնության տալ: Դեռ չգիտենալով նրա կողմից սարքված դավաճանությունը՝ քրոջն ուղարկում է թագավորավայել կարգով: Աժդահակը նրան կին առնելով՝ ոչ միայն իր սրտում թաքցրած նենգության, այլև (Տիգրանուհու) գեղեցկության պատճառով իր կանանց մեջ առաջին է դարձնում, իսկ ներքուստ նյութում է չարություն:

**ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՆԵՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՏՆԻ ԴԱՐՁԱՎ ԵՎ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ՄԿՍՎԵՅ, ԵՎ ԱԺԴԱՀԱԿԻ ՄԱՀՆ ԱՅԴ ԿՈՎՈՒՄ**

Սրանից հետո ասում է, թե Աժդահակը Տիգրանուհուն տիկնության մեջ հաստատեց, իր թագավորության մեջ ոչինչ չէր գործում առանց նրա հավանության, այլ ամեն բան կարգադրում էր նրա ասածի պես և հրամայում էր, որ բոլորը նրա հրամանին հնազանդին: Եվ այսպես կարգադրելով՝ սկսում է այնուհետև մեղմել խաբեությամբ նրան գրավել: «Դու չգիտես, ասում է նա, որ քո եղբայրդ Տիգրանը նախանձել է, որ դու Արյաց տիկին ես դարձել, նրան գրգռում է նրա կինը՝ Զարուհին: Ի՞նչ կլինի սրա հետևանքը, եթե ոչ՝ որ նախ ես կմեռնեմ և հետո Զարուհին Արյաց վրա (տիկին) կդառնա և աստվածուհիների տեղը կբռնե: Ուրեմն քեզ մնում է ընտրել այս

երկուսից մեկը՝ կա՛մ լինե՛լ եղբայրասեր և հանձն առնե՛լ խայտառակ կործանում Արյաց առաջ, կա՛մ քո բարին հասկանալով մի օգտակար բան մտածել և առաջիկա անցքերի մասին հոգալ»:

Այս խորամանկության մեջ թաքցրած էր (և սպառնալիք), թե Տիգրանուհին կմեռնի՝ եթե մարապարսկացու ցանկության համաձայն չվարվի: Իսկ խորագետ գեղեցկուհին այդ դավաճանությունը հասկանալով՝ սիրալիր խոսքերով է պատասխանում Ածղահակին և մտերիմների միջոցով շտապելով եղբորը հայտնում է (Ածղահակի) նենգությունը:

(Ածղահակն) այնուհետև գործի է ձեռնարկում, պատգամավորների ձեռքով (առաջարկելով Տիգրանին), որ բարեկամական տեսակցության համար գա երկու թագավորությունների սահմանագլուխ մի տեղում, իբրև թե մի կարևոր գործ ու խոսելիք կա, որ չի կարելի կատարել գրի և պատվիրակության միջոցով, բայց միայն անձամբ դեմ առ դեմ պատահելով: Մակայն՝ Տիգրանը պատվիրակության դիտավորությունը գիտենալով՝ Ածղահակի խորհուրդներից ոչ մի բան ծածուկ չի թողնում, այլ գրով հայտնում է, ինչ որ նրա սրտի խորքում կար: Երբ այսպիսով չարությունը հայտնի դարձավ, այլևս ոչ մի խոսքով, ոչ մի խորամանկությամբ չէր կարելի չարությունը քողարկել, և այնուհետև թշնամական դրությունը հայտնի գրգռվում էր:

Եվ Հայոց թագավորը (գորք) է ժողովում Կապադովկիայի սահմաններից, Վրաց և Աղվանից ընտիրները՝ որքան որ կային, Մեծ ու Փոքր Հայքի բոլոր ընտիրները, և բոլոր գորությամբ դիմում է Մեղացոց կողմերը: Վտանգը հարկադրում է Ածղահակին Հայկազունի դեմ ելնել պատերազմով ոչ փոքր բազմությամբ: Հակառակության գործը ձգձգվում էր մինչև հինգ ամիս, որովհետև արագ ու առողջ գործը հիվանդանում էր քանի որ Տիգրանը մտածում էր իր սիրելի քրոջ (Տիգրանուհու) մասին: Նա աշխատում էր այնպիսի մի հնար գտնել, որ Տիգրանուհին փրկվելու ճար գտնի: Երբ այս հաջողվում է, մոտենում է կովի ժամը:

Բայց գովում եմ իմ քաջամարտիկ նիզակավորին, որ բոլոր անդամներով համաչափ էր, մեկը մյուսին ամեն կերպ պատշաճեցրած, կատարյալ գեղեցիկ հասակով, առույգ և ուժի կողմից իրեն հավասարը չունեցող: Եվ ինչու՞ եմ խոսքս երկարացնում. կովի ժամանակ Ածղահակի երկաթե ամուր զրահը ինչպես ջուր ձեղքելով՝ Ածղահակին

շամփրում է իր նիզակի ընդարձակ տեգին, և ձեռքը հետ քաշելիս՝ նրա թոքի կեսն էլ գենքի հետ դուրս է բերում: Բայց կռիվն սքանչելի էր, որովհետև քաջերը քաջերի հանդիպելով՝ ոչ մեկը մյուսին շուտով թիկունք չէր դարձնում, ուստի պատերազմը երկարում էր բավական ժամեր, մինչև գործին վերջ էր դնում Աժդահակի մահը: Այս բարեբախտ դիպվածը նոր փառք է ավելացնում Տիգրանին:

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԻՐ ՏԻԳՐԱՆՈՒՇԻ ՔՈՆՅՐՆ ՈՂԱՐԿԵՑ
ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ, ԱՅԼԵՎ ԱԺԴԱՀԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿՆՈՋ ԱՆՈՒՇԻ ԵՎ
ԳԵՐԻՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս էլ է պատմվում, թե այս գործը վերջանալուց հետո (Տիգրանը) իր քույր Տիգրանուհուն մեծ բազմությամբ ուղարկում է թագավորավայել կերպով Տիգրանակերտ քաղաքը, որը Տիգրանը շինեց իր անունով, և այն գավառները հրամայում է նրա ծառայության մեջ դնել: Եվ այդ կողմերի ոստան կոչված ազնվական դասակարգն, ասում է, սրա սերունդից է առաջացել, իբրև թագավորական սերունդ:

Իսկ Աժդահակի առաջին կնոջը, Անուշին, և շատ աղջիկներ Աժդահակի սերունդից՝ պատանիներով և գերիների բազմությամբ հանդերձ, ավելի քան մի բյուր մարդ (Տիգրանը) բնակեցնում է մեծ լեռան արևելյան կողմը մինչև Գողթնի սահմանները, որ են Տամբատ, Ոսկիօղա, Դաժգույնք և ուրիշ դաստակերտներ գետի ափով, որոնցից մեկն է Վրանջունիք, մինչև Նախճավանի ամրոցի դեմուղեմը:

Այս բանը ճշմարտապես պատմում են և թվեյլաց երգերը, որ ինչպես լսում եմ, ախորժեղով պահել են գինեվետ Գողթն գավառի կողմի մարդիկ. այդ երգերում շարվում են պատմությունները Արտաշեսի և նրա որդիների մասին, այլաբանաբար հիշելով և Աժդահակի սերունդները, նրանց վիշապազուններ կոչելով: Որովհետև Աժդահակ մեր լեզվով նշանակում է վիշապ: Այլև (այդ երգերում) ասում են, թե՝

«Արգավանը ճաշ սարքեց ի պատիվ Արտաշեսի
Եվ նրա դեմ դավ լարեց վիշապների դահլիճում»:

Այլև ասում են.

«Արտավազդը չգտավ,
Արտաշեսի քաջ որդին,
Ապարանքի փոքրիկ տեղ
Արտաշատը հիմնելիս՝
Անցավ գնաց և շինեց
Մարաստանում Մարակերտը»

[«Արտավազը, Արտաշեսի քաջ որդին, Արտաշատի հիմնելու ժամանակ, մի փոքրիկ տեղ չգտնելով ապարանքի համար՝ անցավ, ասում են, գնաց և Մարաց մեջ շինեց Մարակերտը»], որ գտնվում է Շարուրա կոչված դաշտում:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ա, իդ-լ.

Թագավորի տունը կարգավորելուց հետո (ըստ Խորենացու խոսքը վերաբերում է հայոց Վաղարշ I թագավորին (117-140թթ.) - լրացումը մերն է - Հ.Հ.)՝ թագավորության երկրորդ նշանակում էր Աժդահակի՝ Մարաց թագավորի սերնդից, որ այժմ կոչվում է Մուրացյան, որովհետև այդ ցեղի նահապետներին չեն ասում Մուրացյան տեր: Նրան թողնում է բոլոր գյուղերը, որտեղ (ապրում էին) գերի բերված մարացիները:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Բ, ք.

ՈւՍՈւՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Քաղվածքներ Ն.Գ. Ադունցի աշխատություններից

Ամիդի (Դիարբեքիր) մոտ, Պիր-Հուսեյն գյուղում հայտնաբերվել է ակկադացի Սարգոնի մերձավոր հաջորդներից մեկի՝ Նարամսինի քարակոթողը, բայց դա գտնվում է միայն Հայկական լեռնաշխարհի փեշին: Որոշ վավերագրեր հիշատակում են Տուգրիշ կոչված մի երկիր, որ վերջերս ցանկացան նույնացնել Հայաստանի հետ: Աշշուրացի Սարգոնը (1980-1948), որ տարբեր է ակկադացի Սարգոնից (2633-2579), իր արձանագրություններից մեկում նշում է, թե ինքը նվաճել է այն երկրները, որոնք տարածվում են «Ստորին ծովից մինչև Արևամուտքի ծովը», և ճանապարհների ցանցով ծածկել այդ երկրները:

Նշված երկրներն են՝ Աշշուր, Ակկադ, Անգան, Էլամտու, Մարիխաշի, Լուլլուբի, Տուգրիշ, Շուբարտու: Դրանք բոլորը ծանոթ են, բացի Տուգրիշից: Այդ երկրները Հայաստանում տեղավորելը չէր համապատասխանի բնագրի իմաստին, ըստ որի՝ թվարկված բոլոր ինը երկրները տեղավորված են Ստորին ծովի, այսինքն՝ Պարսից ծոցի և Արևմտյան ծովի՝ Միջերկրականի միջև: Սույն արձանագրությունը թույլ է տալիս Տուգրիշը փնտրել միայն կա՛մ Էլամի սահմանների լեռներում, կա՛մ պետության արևմուտքում՝ Ամանոսի շրջանում:

Ն.Գ. Ադոնց, Երկեր, Հատ. Դ, Քննական պատմություն Հայոց, Հրատ. Պատրաստեց Պ.Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2009, էջ 46-47.

Պարսուաշում Սարգոնը Նամրիի, Սանգիբուտուի, Բիթ-Աբդադանիի և մարերի առաջնորդներից հարկ ստացավ: Մենք Պարսուաշը տեղադրում ենք Շիրվան գետի շրջանում, Ջաղաթու վտակ Խորխուրայի ակունքների մոտ և Արդելանի արդի նահանգի հյուսիսում թվարկված երկրներում:

Սարգոնը Պարսուաշից գնում է Մանայի նահանգ Միսի և մտնում Սիրդակկա կան Ջիրդիակկա բերդը, որտեղ նրան էր սպասում Ուլլուսունուն: Նշենք, որ Ասորեստանի թագավորը նախ առաջ է խաղում դեպի արևելք՝ մեդական հզոր ցեղերի վրա, վստահ լինելու համար, և ապա վերադառնում դեպի Մանա, Ջիրդիակկա: Նա աշխատում է այստեղ ևս իր դիրքը հաստատուն դարձնել, նախքան ուղղվելը դեպի Ջիկիրտու, որը արշավանքի նպատակն էր: Ուլլուսունան, Սարգոնին հաճելի լինելու նպատակով Ջիրդիակկայում արդեն պատրաստել էր ասուրական բանակի համար ուտեստ՝ ալյուրի պաշարներ և գինի: Նրա անդրանիկ որդին Ասորեստանի թագավորին դիմավորեց հարուստ նվերներով: Նա խնդրեց թագավորից՝ «փակել չար թշնամի կակմների առջև իր երկրի մուտքը, Ուրսային պարտության մատնել»:

Սարգոնը խոստացավ կործանել Ուրարտու երկիրը և «խաղաղություն տալ Մանայի դժբախտ ժողովրդին»: Սարգոնը խնջույք սարքեց ի պատիվ Ուլլուսունուի՝ նա հրաշալի սեղան բացեց և Ուլլուսունուին ու մեծամեծերին նստեցրեց ասորեստանցիների հետ: Մանա երկրի և Մեդիա երկրի միջև ցցված լեռների Գիզիլբունդի երկրի առաջնորդները նույնպես եկան Ջիրդիակկա և իրենց հարկը մատուցեցին՝ իրենց կյանքը փրկելու և երկիրը կործանումից ազատելու համար:

Սարգոնը նրանց համար կուսակալ նշանակեց, որն ենթարկվում էր Պարսուաշի իր կառավարչին: Սահմանային նահանգ Միսին հավանաբար զբաղեցնում էր Ջաղաթու գետի հովիտը, Ջունիան Սահարի մոտ, Սակիզի ճանապարհի վրա: Եթե Ջիրդիակկան Ասկիզ բնակավայրի վրա չէր, համենայն դեպս գտնվում էր Սահարի շրջակայքում:

Այս միջոցներով իր թիկունքն ապահովելուց հետո Սարգոնը անցնում է 30 բերու ճանապարհի և հասնում Մանայի մեծ բերդ Պանգիշ, որը հսկող կայանի դեր էր կատարում Զիկիրտուի և Անդիայի երկրների նկատմամբ: Սարգոնը, ուրեմն այս երկու երկրների մուտքի մոտ էր գտնվում: Նախքան այստեղ մտնելը, նա ամրացնում է Պանգիշի պատվարները, այնտեղ կուտակում հացահատիկի, գինու, ձեթի պաշար և տեղավորում ռազմական մեքենաներ՝ անտարակույս զործողության հենակետ ստեղծելու համար: Թվում է, թե Ջադուրի հոսանքը Մանայի արևելյան սահմանն է կազմում:

Ն.Գ. Ադոնց, Երկեր, Հատ. Դ, Քննական պատմություն Հայոց, Հրատ. Պատրաստեց Պ.Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2009, էջ 128-129.

Առաջին դեսպանությունը Արբելայում ներկա եղավ այն հանդեսին, որով Ասորեստանի թագավորը տոնում էր Էլամի թագավոր Թեումմանի դեմ տարած հաղթանակը: Թեումմանը Էլամական Թեպ-Խումբանի ասուրական ձևն է: Սա Էլամի թագավորի նետաձիգների պետ Ուրտակն էր, որ սպանեց թագավորին և հափշտակեց նրա գահը: Իր իշխանությունն (675-655) ապահովելու համար նա աքսորեց թագավորական ամբողջ ընտանիքը, ներառյալ թագաժառանգ Խումբանիգաշին: Աքսորյալներն ապաստանեցին Ասորեստանի թագավորի մոտ: Հափշտակիչն անխոհեմություն ունեցավ նրանց ետ պահանջելու: Այս լուրջ պարտականությունը հանձնարարվեց պատվիրակներ Նաբուդամիկին և Խումբադարային, որոնք ներկայացան Աշուրբանիպալի պալատը: Բնականաբար, պահանջը մերժվեց: Աշուրբանիպալը պատվիրակներին պահեց և զորք ուղարկեց Թեումմանի դեմ:....

Ասորեստանի թագավորը շքեղորեն զարդարված մի մարտակառքում կանգնած է մի ներքինիի բռնած հովանոցի տակ: Կառքի դիմաց երկու ասուրական զինվորներ պահում են երկու Էլամական պատվիրակներին, իսկ նրանց դիմաց տեղ են գրավել Ռուսայի պատվիրակները: Էլամական պատվիրակներից մեկը հաղթանդամ է, աչքի ընկնող դիմագծերով, մյուսը ձեռքում բռնած ունի մի սալիկ՝ պատգամը: Երկուսն էլ հագած են երկար պատմուճան, իսկ գոտիներին կրում են խարազաններ՝ որպես իրենց արժանապատվության նշան:

«Ես, Ասորեստանի թագավոր Աշուրբանիապալս, իմ տիրակալներ Աշուրի և Իշտարի օգնությամբ հաղթեցի թշնամիներին, ի կատարյալ հազուրդ իմ սրտի ցանկության: Ուրարտուի թագավոր Ռուսան լսեց Աշուրի հզորության մասին խոսքը, և սարսափը նրան զգեցնեց:

Նա իր մեծամեծերին ուղարկեց Արբելա՝ իր հարգանքներն ինձ մատուցելու: Ես նրանց դիմաց կանգնեցրի Էլամի մեծամեծեր Նաբուդամիկին և Խումբադարային՝ լպիրշ պատգամի սալիկը ձեռներին»: Այս տեսարանը տեղի է ունեցել 655 թվականին, Թեումմանի ողբերգական վախճանից առաջ: Աբ ամսին (15 հուլիս – 15 օգոստոս) Աշուրբանիապալը գտնվում էր Արբելայում, որտեղ Իշտարից օգնություն էր խնդրում դուրս գալու արշավանքի Թեումմանի դեմ: Հետևյալ ուշուլ ամսին (15 օգոստոս – 15 սեպտեմբեր), նա մեկնեց:

Այս թագավորի Տարեգրության մեջ կա շատ վնասված մի տեղ, ուր մնացել են միայն հետևյալ բառերը՝ «Ուրարտուի թագավորը» և «Արբելա»: Եթե դա Ռուսա թագավորի ուղարկած դեսպանության մասին է, պետք է ընդունել, որ նա Ասորեստան է հասել Ճիշտ այն պահին, երբ թագավորն Արբելայում էր, աբ ամսին, ուր և իր ցույցը կատարեց՝ դեսպանների վրա տպավորիչ ազդեցություն թողնելու համար: Այսպիսով, ճշգրիտ մի թվական գալիս է ապացուցելու, որ Ռուսան 655 թվականին դեռ գահի վրա էր: Եթե Ճիշտ է, որ Թեումմանի պարտությունն ու գլխատումը տեղի է ունեցել այդ տարին, ուրեմն, դեսպանությունը ժամանել է նախքան այն հաղթահանդեսը, որը եղավ թագավորի՝ Թեումմանի դեմ տարած հաղթությունից հետո: Հետևաբար, դեսպանության նպատակը պետք է լիներ Ռուսայի շնորհավորանքները հաղորդել Աշուրբանիապալին՝ Էլամական պատերազմի հաջող ավարտի կապակցությամբ:

Ն.Գ. Ադոնց, Երկեր, Հատ. Դ, Քննական պատմություն Հայոց, Հրատ. Պատրաստեց Պ.Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2009, էջ 165-166.

Ասորեստանի թագավորը նոր էր ճնշել Բաբելոնի թագավոր իր եղբոր Շամաշշումուկինի ապստամբությունը և ճզմել նրա դաշնակիցներին Էլամի թագավոր Ումմանալդաշին ու Արաբիայի թագավորներին: Խոսքը հենց այդ սխրագործությունների մասին է, որոնք տեղի են ունեցել 648-636 թվականներին: Շամաշշումուկինի վրա տարած փայլուն հաղթանակը 648 թվականին էր: Երկու

արշավանքները Էլամի դեմ և մյուս երկուսը՝ Արաքիայի դեմ տեղի են ունեցել 648 թվականից ավելի ուշ և 636 թվականից ավելի վաղ: Վերջին թվականը վերոհիշյալ իրադարձությունները հիշատակող վավերագրի թվականն է: Ոմանք կարծում են, թե այդ արշավանքները կատարվել են 648 թվականին մոտ ժամանակներում, ուրիշները ենթադրում են՝ մոտավորապես 642-639 թվականներին: Դրանք գուտ ենթադրություններ են: Աշուրբանիապալը, որն անգույթ և վրեժխնդիր բնավորություն ուներ, համենայն դեպս տարիներ չէր սպասի պատժելու համար Էլամին, որն օգնել էր իր ապստամբ եղբորը: Հավանական է, որ Էլամական արշավանքները հաջորդել էին Շամաշշումուկինի դեմ տարած հաղթանակին, և Էլամի թագավորության կործանումը 646 թվականի վերջերին արդեն կատարված իրողություն էր: Այս սույն պատճառով պետք չէ շատ հեռու տանել և արաբ առաջնորդների դեմ ուղղված արշավանքը:

Էլամի հազարամյա տերության մայրաքաղաք Սուգի գրավումն ու կողոպուտը Աշուրբանիապալի սխրագործություններից ամենատպալուրիչն էր: Եթե Սարգուրիի դեսպանությունը իսկապես որևէ կապ ուներ ասուրական զենքի հաջողության հետ, առաջին հերթին հարկավոր էր մտածել Էլամի անկման մասին, որը կարող էր Ուրարտուի թագավորին դրդել «իր ողջույն» ուղարկել հաղթողին, և այդ գործողությունը տեղադրել հենց 645 թվականին:

Ասուրական վավերագրերը Ուրարտուի մասին այլևս չեն խոսելու: Աշուրբանիապալի «սխրագործությունները» Ասորեստանի համար աղետաբեր եղան: Ասորեստանի թագավորի կողմից քաղաքական սխալ էր Էլամի կործանումը: Այդ երկիրը պատնեշ էր կազմում մարական ցեղերի առաջխաղացման դեմ և չափավորում Բաբելոնի փառասիրությունը: Նրա կործանումը բացեց Ասորեստանի՝ այդ թշնամիների ախորժակը: Աշուրբանիապալի հաջորդները՝ Աշուրետիլիանին (626-621), Մինշարիշկունը (620-612) և Աշուրուբլիտ II-ը (611-609) անկարող եղան կասեցնել իրենց երկրին սպառնացող ճակատագրական հարվածը:

Աշուրբանիապալի մահից անմիջապես հետո Բաբելոնը թոթափեց ասուրական լուծը, և Նաբոպալասարը, որը եռանդուն տիրակալ էր, նոր պետության հիմքը դրեց ու մեղացիների առաջնորդ Կիաքսարի հետ դաշինք կնքեց:

Ն.Գ. Ադոնց, Երկեր, Հատ. Դ, Քննական պատմություն Հայոց, Հրատ. Պատրաստեց Պ.Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2009, էջ 168-169.

Ասորեստանի ավերակների վրա բարձրացավ առաջին արիական պետությունը՝ Մարական պետությունը: Հնդեվրոպացիների ներթափանցումը այդ երկրամաս վաղուց էր սկսվել, բայց առաջին անգամն էր կազմվում հնդեվրոպական մի մեծ պետություն:

Միևնույն ժամանակ անցյալի խավարի միջից երևան են գալիս հայերը՝ հնդեվրոպական մի ժողովուրդ, և տիրանում Ուրարտուի ժառանգությանը:

Այս հեղափոխությունը, որ ցնցեց աշխարհը, սկսվեց կիմմերական ու սկյութական հորդանների հարձակումներով: Մրանք հնդեվրոպական ցեղեր էին, որոնք (գոնե սկյութները) պատկանում էին իրանական ընտանիքին: Նրանք սասանեցին գոյություն ունեցող կարգը և շարժման մեջ դրին բազմաթիվ մարական տոհմների, որոնք վաղուց ի վեր դարանակալ սպասում էին նախանձելի որս հանդիսացող Ասորեստանը կլանելու:

Կիմմերների (ասորեստանցիների Gamirrai կամ Gimirrai) ներխուժումը սկսվում է Ուրարտուի թագավոր Ռուսա I-ի Ասորեստանի թագավոր Սարգոնի թագավորության ժամանակից, իսկ սկյութներինը՝ մեկ դար ավելի ուշ՝ Ասարխադդոնի թագավորության սկզբներում (680-669):

Կիմմերները, Սև ծովի հյուսիսից գալով, 713 թվականին մտնում են Ուրարտու: Ռուսա I թագավորը նետվում է ասպատակողների դեմ, բայց պարտվում է: Այնուհանդերձ բարբարոսները չեն մնում Ուրարտուում: Ռուսան կարծես թե շարունակում է դիմադրությունը և նրան հաջողվում է հորդանների հեղեղն ուղղել դեպի Իրանական սարահարթը: Թվում է, թե նրանց մի մասը շեղվում է արևմուտք:

Կիմմերների մասին այլևս ոչինչ չի լսվում Ասարխադդոնի թագավորության ժամանակ: Նորեկների կողմից ստեղծած վտանգն սպառնում էր Ասորեստանին, Ասարխադդոնը շատ էր մտահոգված: Մանայի թագավոր Աիշերին դաշնակցել էր այդ բարբարոսների, ինչպես նաև բազմաթիվ մարական առաջնորդների հետ, որոնցից ամենահայտնիները Կաշտարիտին ու Մամիտարշուն էին, և նրանց օգնությամբ հարձակումներ էր գործում Ասորեստանի սահմանների վրա: Ասորեստանի թագավոր Շամաշին աղոթքներ էր ուղղում, որոնց

գլխավոր առարկան այդ ահավոր դաշինքն է, և նա չի թաքցնում իր մտահոգությունները: Իր թագավորության չորրորդ տարում՝ 677 թվականին Ասարխադդոնին հաջողվում է ջախջախել կիմերներին և սպանել նրանց առաջնորդ Թիուշպային: Ճակատամարտը տեղի է ունեցել ոչ թե պետության արևելյան սահմանների մոտ, ինչպես կսպասվեր, այլ արևմուտքում՝ Խուբուշնայում՝ Կիլիկիայի շրջանում:

Նախորդ տարին կիմերները Ռուսա II-ի բանակի կազմում ռազմական գործողություններ էին կատարել Ասորեստանի դեմ, հավանական է, Շուպրիայի սահմանի վրա (այժմյան Սասունի շրջանը): Իր իշխանության ութերորդ տարում՝ 673 թվականի վերջում, Ասարխադդոնը Շուպրիայի դեմ արշավանք ձեռնարկեց, որի նպատակն էր, անշուշտ, Ուրարտուի թագավորի պատճառած տարածքային վնասները դարմանել:

Դժվար է ասել, թե Մանայի, Ուրարտուի և Խուբուշնայի կիմերների երեք խմբավորումների միջև ինչպիսի հարաբերություն գոյություն ուներ, քանի որ սկյութները՝ ասորեստանցիների Iškuzā կամ Aškuzā-ները, Մանայի շրջանում երևան են գալիս Ասարխադդոնի թագավորության առաջին տարիներին: Կարելի է մտածել, որ դրանք, Մանայի նույն կիմերներն են, որոնք իրենց թշնամի սկյութների ճնշման ներքո լքել էին այդ երկիրը և Ուրարտուի միջով անցել Խուբուշնայի շրջանը: Ըստ Հերոդոտոսի՝ կիմերները վտարվել էին իրենց երկրից սկյութների կողմից և հետապնդվել մինչև Մանա երկիրը և Մարաստան: Հնարավոր է, ուրեմն, որ նույն թշնամությունը կիմերներին ստիպած լինի լքելու Մանան: Սակայն Ասարխադդոնը Խուբուշնայի կիմերներին կոչում է *umman manda ša ašaršu ruqu* «հեռավոր բնակության հորդաներ», որը մտածել է տալիս, թե այդ հորդաները հաստատվել են Խուբուշնայում կամ, համենայն դեպս, նորեկներ չէին: Այդ դեպքում պետք է ընդունել, որ խուսքը նույն ժողովրդի մի հատվածի մասին է, որը պետք է որ ներխուժման ժամանակ բաժանված և Ուրարտուի վրայով Խուբուշնա հասած լինի:

.....

Կիմերների հայրենակից, նաև թշնամի սկյութները, հետապնդելով փախչող կիմերներին, հասել էին Մանա երկիրը, ուր իրենց ճանաչել տվին 780-773 թվականների ընթացքում: Մանայի թագավոր Ախշերին նրանց ընդունեց ծառայության՝ Ասորեստանի դեմ պայքարելու համար:

Ասարիսադդոնն ընկճվեց այդ անակնկալ դաշինքից: Շամաշին ուղղված իր աղոթքներում Իշկուգայի հորդաները հաճախ են հիշատակված: Իշկուգայի թագավոր Բարտատուան Ասարիսադդոնից կնության է պահանջում արքայադստերը: Ասորեստանի թագավորը վստահ չէ, որ գործը բարի կլինի, և կասկածում է բարբարոսի խաղաղասիրական ու բարեկամական նպատակների վրա: 673 թվականին շարադրված տարեգրություններում նա ասում է, որ հաղթանակ է տարել Աիշերիի ու նրա սկյուր վարձկանների դեմ և այս վերջինների թագավոր Իշպակային սպանել: Պարզ չէ, թե ով էր այդ Իշպական, արդյո՞ք մեկ այլ ցեղի առաջնորդ, թե՛ Բարտատուայի նախորդը, որի մահից հետո սա ցանկանում էր խաղաղություն կնքել թագավորի դստեր ձեռքը խնդրելով:

Բարտատուան Հերոդոտոսի Պրոտոթիասն է, որը ծանոթ է իր որդի Մադիասի միջոցով: Ըստ պատմաբանի՝ սկյութները, անցնելով Կովկասի լեռնաշղթան Ալանաց (Դարիալի և ոչ Դերբենդի) դռնով, լեռների ստորոտում հանդիպեցին մարերի բանակին: Նրանք ետ մղեցին այդ բանակը և գրավեցին Ասիայի տերությունը: Ապա բարբարոսները նետվեցին դեպի Եգիպտոս, բայց Պսամմետիքոսն եկավ նրանց ընդառաջ և իր նվերներով ու խնդրանքներով կանգնեցրեց նրանց առաջխաղացումը: Նույն պատմաբանը հավաստում է, որ սկյութները 28 տարի տիրեցին Ասիային, մինչդեռ Կիաքսարն իշխում էր մարերի վրա: Լիդիայի վրա տարած հաղթանակից հետո Կիաքսարը շարժվեց Նինվեի դեմ, բայց Մադիասն իր զորքերով օգնության հասավ և ազատեց այն: Կիաքսարը պաշարումը վերացրեց և ետ քաշվեց, բայց 28 տարվա ավարտին նա Մադիասին խնջույքի հրավիրեց. հարբեցրեց նրան ու սպանեց սկյութների մի մեծ խմբի հետ միասին: Ապա նա գրավեց Նինվեն: Իսկ մնացած սկյութները վերադարձան իրենց երկիրը:

.....

Հազիվ Ասորեստանի տիրապետությունը թոթափած, Նաբոպալասարը (625-605) ծառանում է նրա դեմ: Իր թագավորության տասներորդ տարում, 616 թվականին, նա հարձակվում է ասուրական տիրույթների վրա միջին Եփրատում: Ասուրական բանակը Մանա երկրի բանակի հետ դիմադրություն է ցույց տալիս, բայց անհաջող: Մակայն եգիպտացիները նրանց օգնության են հասնում և վտարում ներխուժողին:

Այս տիպի փորձանքից հետո Նաբոպալասարը 615 թվականին իր զենքերն ուղղում է Տիգրիսի ափերին գտնվող երկրների դեմ, մտնում է Առապխա՝ Կերկուկի շրջանում, և առաջանում դեպի Աշշուր մայրաքաղաքը: Ասորեստանցիները ետ են մղում նրան և պաշարում Թակրիտաինը՝ այժմյան Թակրիա քաղաքը: Մարական զորքերը ներխուժում են Առապխա, ասորական բանակին ստիպում են ետ քաշվել և ազատում են Բաբելոնի թագավորին:

Հետևյալ տարին, 614 թվականին մարերը գրոհում են Աշշուր քաղաքի վրա: Նաբոպալասարը հասնում է, երբ քաղաքն արդեն գրավված է լինում: Նա մարերի թագավոր Կիաքսարի հետ դաշինք է կնքում:

613 թվականին Նաբոպալասարը նորից է փորձում բախտը Եփրատի վրա. «612 թվականին նա հավաքում է իր բանակները..... Ummam-manda-ի թագավորի զորքերը գալիս հանդիպում են... Ակկադի թագավորը, այսինքն՝ Նաբոպալասարը և Կիաքսարը Տիգրիսի ափով արշավում են դեպի Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվե»: Երեք ճակատամարտից հետո գրոհով գրավում են քաղաքը և կողոպուտի ենթարկում: Ասորեստանի թագավորը Սինշարիշկունը, հույն հեղինակների Մարակոսը, ինքնասպան է լինում: Կիաքսարը վերադառնում է իր երկիր: Նաբոպալասարը սպասում է իր այն զորքերի վերադարձին, որոնց ուղարկել էր Մծքինի և Ռուսասպույի շրջանն ավերելու, և նրանց ձեռք բերած ավարով ծանրաբեռնված վերադառնում է իր երկիրը:

Մայրաքաղաքը կորցնելուց հետո ասորական բանակի մնացորդները ետ են քաշվում և տեղավորվում Խառանում, ու այնտեղ Աշուրուբալլիտն իրեն Ասորեստանի թագավոր է հռչակում: 611 թվականին Նաբոպալասար հաջող արշավանք է կատարում դեպի Ասորեստան: 610 թվականին, իր իշխանության տասնվեցերորդ տարում, նա վերսկսում է ռազմական գործողությունները Ասորեստանի դեմ: Ումման-մանդաները գալիս են նրան օգնության: Միացյալ բանակները հարձակվում են Խառանի վրա՝ Աշուրուբալլիտի դեմ: Վերջինը լքում է քաղաքը և ապաստանում Եփրատի մյուս կողմը: Խառան քաղաքը գրավվում է և թալանվում է: Նաբոպալասարը կայազոր է թողնում այնտեղ և վերադառնում իր երկիր: Ումման-մանդաների բանակը մնում է, թե ոչ. այս հարցին պատասխանել անհնարին է, որովհետև արձանագրությունն այդ տեղում պակասներ

ունի: Սակայն հավանական է, որ նա նույնպես վերադարձել է, քանի որ հետազայում նրա մասին այլևս չի խոսվում:.....

Ումման-մանդաների հարցին գալով՝ այն վիճելի է: Մեր վավերագրին չի հակասում այն դրույթը, որի համաձայն խոսքը սկյութների մասին է: 615 թվականին մանդաները գրավում են Առապխան, իսկ 614 թվականին Աշշուր մայրաքաղաքը: Նաբոպալասարը հասնում է և դաշինք է կնքում Մադայի թագավոր Կիաքսարի հետ: 612 թվականին ումման-մանդաների թագավորը գալիս հանդիպում է Նաբոպալասարին: Վերջինս և Կիաքսարը հարձակվում են Նինվեի վրա և գրավում այն: Ըստ այնմ ումման-մանդաների թագավոր Կիաքսարն է Նաբոպալասարի դաշնակիցը և ոչ ուրիշը, ուրեմն, ումման-մանդաները նույնանում են մարերի հետ:

Հերոդոտոսը պատմում է, որ այն ժամանակ, երբ Կիաքսարը պաշարել էր Նինվեն, սկյութների առաջնորդ Մադիասը վրա է հասնում և ստիպում նրան վերացնել պաշարումը: Այս քիչ հավատալի տեղեկությունը ազդեցություն է գործել նրանց վրա, ովքեր ումման-մանդաների մեջ սկյութներ են տեսնում: Հերոդոտոսի հիշատակած դեպքը, նույնիսկ եթե այն արտացոլում է որևէ պատմական իրողություն, ոչ մի կապ չունի 612 թվականի իրադարձությունների հետ, որովհետև Կիաքսարը, Նաբոպալասարի օգնությամբ, իսկապես այդ տարին գրավեց քաղաքը և ոչ ոք նրան չանհանգստացրեց: Ապա հաղթողները վերադարձան իրենց երկիրը:

609 թվականին ումման-մանդան եկավ օգնելու Նաբոպալասարին Խառան քաղաքը գրավելու համար: Քաղաքը գրավվում և հանձնվում է բաբելոնյան կայազորին: Դա նշանակում է, որ Կիաքսարը Նինվեն պահում է իրեն, իսկ Խառանը զիջում է իր դաշնակցին: Ճիշտ չէ, ուրեմն, որ սկյութներն են գրավել Խառանը և հաստատվել այնտեղ: Այդ դեպքում բաբելոնյան կայազորը չէին թողնի Խառանում: Աշուրուբալլիտի հարձակման ժամանակ քաղաքը պաշտպանում էր բաբելոնյան կայազորը: Երրորդ ուժի մասին չի խոսվում: Նաբոպալասարին չհաջողվեց փրկել քաղաքը: Հավանական է, որ Կիաքսարը վտարած լինի Աշուրուբալլիտին 607 թվականին և քաղաքն իր տիրապետության ներքո առած:

Նման եզրակացության կարելի է հանգել Նաբոնիդի վերը նշված վկայությունից, որտեղ գրված է, թե Խառանում Սինի տաճարը

ավերակի էր վերածվել ումման-մանդայի կողմից և որ քաղաքը դեռևս շրջապատված է այդ ժողովրդի կողմից:

Որ Նաբոնիդը Ումման-մանդա ասելով հասկանում է մարերին, դա հետևում է նրա հետագա ասածից. «Իմ գահակալության երրորդ տարում Անշանի թագավոր Կյուրոսը, որ Ումման-մանդայի աննշան ստորական էր, իր փոքրաթիվ զորքերով ցրեց Ումման-մանդան ընդարձակ տարածքում, հաղթեց նրա թագավոր Աստիագեսին և սրան գերի տարավ իր երկիրը»:

Մարերի նշանավոր թագավոր Աստիագեսը այստեղ Ումման-մանդայի թագավոր է կոչված, ինչպես նրա հայրը՝ Կիաքսարը՝ մեր վավերագրում: Ուրեմն, ասորեստանցիները այդ արտահայտությունը չէին վերագրում սկյութներին: Ասարիսադդոնն իր աղոթքներում նրանց Իշկուզի, իսկ տարեգրություններում Աշկուզի է կոչում, առանց Ումման-մանդա անվանելու, ինչպես այդ անում է կիմմերների նկատմամբ:

Անշուշտ, նույն ժողովուրդը ցույց տալու համար մեր վավերագրի գործածած երկու տերմինները՝ Մադա և Ումման-մանդա, շփոթություն են ստեղծում: Դա բացատրվում է վավերագրի բնույթով, որ բանաբաղաբական գործ է: Հեղինակը քաղել է երկու տարբեր աղբյուրներից, որոնցից մեկը գործածում է Մադա բառը, իսկ մյուսը, ինչպես, օրինակ, ասված է Նաբոնիդի ժամանակագրության մեջ՝ Ումման-մանդա:

Ավելացնենք, որ սկյութները 612 թվականին Նինվեի գրավումից շատ առաջ կորցրել էին իրենց ուժը և հեղինակությունը և ի վիճակի չէին կարևոր դեր խաղալու այդ թվականին: Մանայի երկրի բնակավայրերում և շրջակայքում կուտակված՝ նրանք այդ երկիրը քաջալերում են դուրս գալու Ասորեստանի դեմ:

Մանայի թագավոր Ախշերիի նվաճողական քաղաքականությունն Ասորեստանի նկատմամբ հետևանք էր սկյութների հետ դաշնակցած լինելուն: Մոտավորապես 660 թվականին Աշուրբանիպալը խելքի բերեց հանդուգն Ախշերիին: Նա վտարեց նրան և տեղը նշանակեց նրա որդի Ուալիին, որը հպատակվեց Ասորեստանին: Նրա հայրը ամբոխի կատաղության զոհ դարձավ: Աշուրբանիպալը Մանայից ետ վերցրեց Ախշերիի կողմից զավթված ասուրական տիրույթները: Մանան, դառնալով ստորակա, հավատարիմ մնաց Ասորեստանին, և ջոկատները Ասորեստանի բանակում կովում էին Նաբոպալասարի դեմ: Մանայի անկումը

միննույն ժամանակ նշանակում էր նրա դաշնակից սկյութների անկում: Այսուհետև նրանք կղաղարեն քաղաքական գործոն լինելուց, եթե մինչ այդ էին: Վերջ ի վերջո նրանք լուծվում են մարերի և մանացիների զանգվածներում: Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում էր, որ այդ բարբարոսների մի հատվածը նետվեց զանազան արկածների մեջ և ընթացավ մինչև Ասորիքի ծովափը: Եգիպտոսի փարավոն Պսամմետիքոսը (665-611) խաղաղ կերպով կանգնեցրեց նրանց առաջխաղացումը:

Սկյութները պատմության ոլորտում պահպանվեցին մոտավորապես 680-650 թվականներին: Նրանց կյանքը, ուրեմն, ավելի կարճ եղավ, քան կիմերներինը: Այդտեղ, սույն կարճ ժամանակի մեջ, գուցե, պետք է գետեղել նրանց տիրապետության 28 տարին, եթե ընդունելու լինենք, որ այդ թիվը որևէ արժեք ունի: Սկյութների «փոթորիկը» այնքան բուռն չի թվում, որքան նկարագրում են: Նրանց անունն ավելի սարսափելի է եղել, քան իրենք:

Սկյութների ներխուժումը, ինչպես նաև կիմերներինը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց նրանց համատեղ մարերի համար: Հանդուգն բարբարոսներն ակտիվացրին իրանական ցեղերի անհանգիստ միջավայրը, քաջալերեցին պայքարը Ասորեստանի դեմ և այդ ձևով մասնակցեցին մարական պետության ստեղծմանը:

Մարերը Ամադա անվան տակ առաջին անգամ հիշատակված են Սալմանասար III-ի ժամանակաշրջանում: 843 թվականին այս թագավորը Նամրուքից մեկնում է Պարսուա, 27 թագավորներից հարկ է ստանում և թափանցում Ամադա երկիրը: Պարսուան պարսիկների անունն է, բայց այդ ժամանակ նրանք ապրում էին Մանա երկրի հարավում, համարյա այժմյան Արդեբանում: Շամշի-Ադադը մոտավորապես 818 թվականին արշավանք է ձեռնարկում Մատայի, այսինքն՝ Մադայի, Մեդիայի դեմ: Այս երկրի առաջնորդ Խանաշիրուկան բնակվում էր Սագգիտում: Ասորեստանի թագավորը 2300 զինվոր է սպանում և 1200 բնակավայր հրկիզում: Վերադարձին Նաիրիի 27 թագավորներից հարկ է վերցնում: Նրանք, անշուշտ, նույն այն թագավորներն էին, որոնց նրա հայրը՝ Սալմանասարը, Պարսուայի թագավորներ է կոչում: Նաիրի անունը այստեղ վերագրվում է ոչ-սեմական ցեղերին: Նրանցից շատերն իրանական տիպի անուններ են կրում:

Ադադնիրարին (810-782) ավերում է մի շարք երկրներ, որոնք տարածված էին Ասորեստանի սահմանների վրա մինչև Արևելքի Մեծ ծովը, այսինքն՝ Կասպից ծովը՝ Իլլիայի, Խարիսար, Արագիաշ, Միսա, Մադաի, Գիզիլբունդա, Պարսուա և այլն... Դժվար է ասել, թե այս երկրներն ինչ չափով են դարձել իրանական: Էպոնիմների ցանկում Ադադնիրարիի կապակցությամբ հիշատակվում է Մադայի դեմ կատարված ութ արշավանք՝ 810 և 788 թվականների միջև: Դրան հետևում է խաղաղության շրջան մինչև Թիզլատպալասար III-ի թագավորությունը (745-727), որի ընթացքում Մադա երկիր դեմ չի հիշատակվում ոչ մի ռազմական ձեռնարկ, բացի Աշուրդանի արշավանքից (766թ.): Թիզլատպալասարը թվարկում է բազմաթիվ երկրներ, ներառյալ Իլլիայի, Նամրի, Սանգիբուտի, Խամբան, Պարսուա, Բուշուու, Նիշշա, Ջակրուտ, «թուխ մեղացիների» (մարերի) քաղաք, «հզոր մեղացիների» բազմաթիվ քաղաքներ, որոնց մի մասը 744 թվականին ենթարկում է հարկատվության, մյուսները կցում է Ասորեստանին:

Խամբանը, հավանական է, Գամբադենն է՝ Բագիստանի շրջանում, Դարեհի արձանագրությունների վայրը: Նիշշա, Νησσαί, Թեհրանի մոտ Ռազայի դաշտավայրը, որը հայտնի է ազնվացեղ ձիերով: Ուրեմն, Մարաստանի կենտրոնում ենք: Ասորեստանի թագավորն իսկապես առաջացել է մինչև Բիկնի՝ Դեմավենդ լեռը:

Մարգոնի ժամանակ հայտնի Զիկիրտու երկիրը, որի առաջնորդն էր Միթթատին և մայրաքաղաքը՝ Պարդուն, իսկ նրա դաշնակիցը՝ Ումիլդիշի առաջնորդ Բագդատտին էր: Մարգոնը պատժեց Մանայի կառավարիչներից Դայակկուին: Նա հիշատակում է Իլլիպեցի Դալտային և նրա որդիներ Նիբեին և Իշպաբարային, որոնք ձգտում էին հոր մահից հետո տիրանալ գահին: Նրանցից մեկի նեցուկն էր Էլամը, մյուսի՝ Ասորեստանը:

Զիկիրտուն Բահիստանի արձանագրությունների Ասագարտան է և Հերոդոտոսի Σαγάρτοι-ն, որը նա պարսկական ցեղ է համարում: Բագդատտին կարծես իրանական бага-дاتا բառն է, Դալտա, Նիբե, Իշպաբարա և Դայակկու իրանական անուններ են: Մարգոնը հիշատակվում է 45 bel mahazani հզոր Մադայի «քաղաքապետերին»: Մի ցուցակ հիշատակում է նրանցից 23-ին, ցույց տալով նաև այն շրջաններն ու քաղաքները, որտեղ նրանք իշխում էին (Այստեղ հեղինակը տալիս է մի ցուցակ, որը մենք նպատակահարմար

չհամերեցինք նշել: Տես՝ Ն.Գ. Ադոնց, Երկեր, Հատ. Դ, Քննական պատմություն Հայոց, Հրատ. Պատրաստեց Պ.Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2009, էջ 331):

Ասարիսադդոնի ժամանակ երեք իրանական իշխաններ ակտիվ գործողություններ են կատարում Ասորեստանի դեմ: Դրանք էին Կարկաշշիի Կաշտարիտին, Մադայի Մամիտիարշուն և Մապարդայի Դուսանին, ինչպես նաև Անտարպատի, Ռամադանի քաղաքների և Կուկումա երկրի առաջնորդները: Ասարիսադդոնին հարկատու առաջնորդներ կան նաև Պատուշարրայի շրջանում՝ հեռավոր ծովի, այսինքն՝ Կասպիականի մոտ: Դրանք են Շիտիրպարնան, Իպարնան, Պարթակկայի Ուպպիսը, Պարթակկայի Սանասանան և Ուրուկասաբարնայի Ռամատիան: Աշուրբանիպալը նշում է նաև իշխան Բիրիզխատրիին և Սախիի որդիներ Սարատիին ու Պարիխիային, որոնք, կարծես, նույնպես իրանական ծագում ունեն: Ավելացնենք Ումակիշտարին և Իշտավեգուին ու Աստիագեսին, և մարական շատ թե քիչ կարևոր իշխանների ցուցակը, որ հայտնի են սեպագիր գրականության մեջ, լրիվ կլինի: Վերոհիշյալ բոլոր իշխաններն ունեն *hazannu* («քաղաքի առաջնորդ») տիտղոսը, Կաշտարիտին, Մամիտ(ի)արշուն *bil ali* («քաղաքի տեր») են: Միայն Կիաքսարն ու Աստիագեսն էին իշխում ամբողջ Մարաստանի վրա: Նրանց նախորդները սոսկ տեղական առաջնորդներ էին:

Ասուրական տեղեկությունները թույլ են տալիս ստուգելու այս նյութի վերաբերյալ հույն հեղինակների հաղորդած պատմությունը: Հերոդոտոսի համաձայն, մարերն սկզբում ապրում էին ցրված բնակավայրերում՝ *κατὰ κώμας*: Բնակավայրերի առաջնորդներից մեկը՝ Դեիոկեսը, որին նա կոչում է *δικαστής* (դատավոր), միացրեց ավանները և իր իշխանության ներքո պետություն ստեղծեց: Բնակավայրերը վեց մարական տոհմեր էին Բուսեր, Պարաթակիեններ, Ստրովսաթներ, Արիզանթներ, Բուդիաններ և Մագեր: Դեիոկեսը 53 տարի իշխեց: Իշխանությունը հաջորդաբար անցավ Փրաաորտեսին՝ 22 տարի, Կիաքսարին՝ 40 տարի, Աստիագեսին՝ 35 տարի: Ընդամենը 150 տարի, որ ներկայացնում է մարական թագավորության տևողությունը: Մի ուրիշ տեղ պատմիչը 128 տարի է հաշվում, 22 տարով պակաս: Մեր կարծիքով, հակասությունը հեշտությամբ կլուծվի, եթե 22 տարին

ընդունենք որպես Դեիոկեսի՝ նախքան թագավորական իշխանության հասնելու շրջանը:

Իրոք, պատմիչն ասում է, որ Դեիոկեսը վաղուց հայտնի էր իր բնակավայրում խելքով և մեծ հեղինակություն էր վայելում, երբ մյուս բնակավայրերի բնակիչները հավաքվեցին և նկատի առնելով նրա ունակություններն ու հեղինակությունը նրան դատավոր ընտրեցին: Նա որոշ ժամանակ վարեց այդ պաշտոնը նախքան գահ բարձրանալը: Այդ պահին նա, անշուշտ, բավական տարեց պետք է լիներ, 40 տարեկանից ոչ պակաս, որպեսզի կարողանար այդպիսի բարձր վարկանիշի արժանանալ: Եթե 53 տարիների մեջ ներառենք նրա դատավորության տարիները, ապա, ուրեմն նա մահացել է 93 տարեկան հասակում:

Այսպիսով, մարական պետությունը, ըստ Հերոդոտոսի, սկսվում է 680 թվականին: Այն տևեց 128 տարի, ուրեմն, անկումը 552 թվականին և Դեիոկեսի վերելքի սկիզբը՝ 702 թվականին:

Հերոդոտոսը սխալ է գործել Դեիոկեսի ժամանակաշրջանի վերաբերյալ և, որպես հետևանք, ուրիշ ժամանակագրական շեղումներ թույլ տվել: Դեիոկես, անշուշտ, Դայուկկուն է, որին Սարգոնը տարագրեց 715 թվականին: Նրան *šaknu* «կառավարիչ» են որակում, որը կախում ունի Մանա երկրից: *Δικαστής* տիտղոսը համարյա շակնուի իմաստն ունի, քանի որ ցույց է տալիս, որ այդ տիտղոսը կրողը քաղաքական դեմք չէր հանդիսանում: Հույն պատմագիրը, այնուհանդերձ, իրավունք ունի նրան համարելու թագավորական հարստության հիմնադիր, որովհետև, նրա սերունդն էր, որ ուղիղ գծով իշխեց և ստեղծեց պետությունը: Սակայն նա սխալվում է այդ իշխանի մահվան թվականը տեղափոխելով 715 թվականից 680 թվականը: Դա սկյութների Մարաստան ներխուժելու կամ ավելի շուտ՝ ժամանելու ճիշտ թվականն է: Այդ ժամանակաշրջանում Մարաստանում բազմաթիվ իշխանների մեջ հայտնի էին Կաշտարիտին, Մամիտ(ի)արշուն և Դուսաննին: Դատելով անունից՝ Կաշտարիտին պատկանում էր Դեիոկեսի ընտանիքին: Դարեհի օրով ըմբոստ մար Ֆրավարտիշը իրեն կոչում է Քշաթրիտա Ուվաքշթրայի ցեղից: Բաբելոնացիները առաջին անունը հաղորդում են որպես Կաշտարիտի, իսկ երկրորդը՝ Ումակիշտար-Կիաքսար:

Հերոդոտոսը մեզ պատմում է, որ սկյութները, Կովկասի լեռնաշղթան անցնելով, լեռների ստորոտում հանդիպեցին մարերի դիմադրությանը: Սկյութները ջախջախեցին մարերին և նրանց

տիրապետությունից ազատեցին Ասիան, իշխելով այնտեղ 28 տարի: Դա գալիս է ասելու, որ սկյութների տիրապետությունն սկսվել է հենց իրենց ներխուժման պահից՝ 680 թվականից, և տևել է մինչև 652 թվականը: Այդ տեղեկությունը միանգամայն ճիշտ է սկյութների տիրապետության վերաբերյալ: Միայն թե նրանց հաջողությունը այդ պատմության մեջ շատ է չափազանցված: Ասիայի գրավման մասին խոսք չի կարող լինել, այլ միայն Մարաստանի: Ասարխադդոնը Մանա երկրում սպանեց սկյութների առաջնորդ Իշպակային, բայց նրան չհաջողվեց երկիրը նրանց ազդեցության տակից դուրս բերել: Մյուս կողմից, մարերի առաջնորդներ Կաշտարիտիի, Մամիտ(ի)արշուի և Դուսաննիի ակնկալություններին դեռևս ամենևին վերջ չէր տրված: Դրությունը փոխվեց, երբ ասպարեզ եկավ սկյութ Բարտատուան: 678 թվականին նա խնդրեց Ասորեստանի արքայադստեր՝ հավանաբար հենց Ասարխադդոնի դստեր ձեռքը և հանձն առավ կռվել Մարաստանի ու Մանայի գերիշխանությունը դրժող իշխանների դեմ և առաջին հերթին Կաշտարիտիի դեմ: Նրա ջանքերն հաջողությամբ պսակվեցին: Նա նույնիսկ Մանայի շրջաններից դուրս վտարեց կիմմերներին: Հիմնականում Բարտատուան է սկյութական իշխանության ստեղծողը «Ասիայում», այսինքն՝ մարերի երկրում: Գուցե, 28 տարվա տիրապետության իսկական թվականները 678-648 թվականներն են: Մակայն այդ չի նշանակում, որ սկյութական տիրապետությունն անպայման անաղարտ է մնացել մինչև 648 թվականը: Ավելի շուտ դա այն թվականն է, երբ Կաշտարիտիի հաջորդ Ֆրաորտեսը ազատվեց սկյութական տիրապետությունից: Իրոք, 648 թվականից հետո Աշուրբանիպալը մարերի դեմ ուղղված և ոչ մի արշավանքի մասին չի խոսում:

Ինչպես ասացինք, Կաշտարիտին Դայակկուի սերնդից էր: Նա կոչվում է Կարկաշիի իշխան, մինչդեռ Դայակկուն իշխում էր Մանայի մոտ գտնվող մի շրջանում, որն իր անունն էր կրում՝ Բիթ-Դայուկկու: Պետք է կարծել, որ Կարկաշիին Բիթ-Դայուկկուի բնակավայրերից մեկն էր: Սարգոնի ցուցակի նախավերջին իշխանը Կարկասիայի իշխանն է, որն, անշուշտ, նույնանում է Կարկաշիի հետ: Դժբախտաբար, նրա անունը ջնջվել է: Սույն իշխանը պետք է որ Դայակկուի հաջորդը լինի, համենայն դեպս՝ Կաշտարիտիի նախորդը:

Շերողոտոսը չի ճանաչում այս երկու իշխաններին: Նա նրանց փոխարինում է Դայուկկու-Դեյոկեսով, տեղափոխելով նրան 715

թվականից 680 թվականը: Բայց քանի որ նա գիտեր, թե սկյութների ներխուժումը Դեիոկեսից հետո է տեղի ունեցել, ապա նա պարտք է համարել այն 680 թվականից տեղափոխել մեկ ուրիշ ժամանակ և ընտրել է Կիաքսարի ժամանակաշրջանը, գուցե, Քշաթրիտային Ուվաքշթրայի հետ շփոթելու հետևանքով, այնպես որ նա սկյութական տիրապետության ժամանակը գուցակցում է Կիաքսարի առաջին 28 տարվա՝ 625-585 թվականների հետ:

Այս ժամանակագրական շեղումը հաստատվում է պատմագրի այլ վկայություններով: Վրանաբնակ սկյութների մի խումբ ապաստան էր փնտրում մարական տարածքում: Կիաքսարը նրանց ընդունում է և իր զավակների դաստիարակությունը նրանց է վստահում: Նորեկների հանդեպ թույլ տրված մի խստություն զայրացնում է այս բարբարոսներին, որոնք Կիաքսարի երեխաներից մեկին մորթում են, ճաշ են պատրաստում և մատուցում թագավորական սեղանին, ապա փախչում Լիդիայի թագավոր Ալիաթթեսի մոտ: Կիաքսարը ետ է պահանջում ոճրագործ փախստականներին, և երբ նրանք հրաժարվում են հանձնվել, պատերազմ է հայտարարում, որը տևում է հինգ տարի և վերջանում արևի խավարման օրը կնքված խաղաղությամբ: Ներկա հաշվումներով այդ խավարումը տեղի է ունեցել 585 թվականի մայիսի 28-ին:

Ուրեմն, պատերազմն սկսվել էր 590 թվականին: Մարաստանը չէր կարող պատսպարել խռովարար սկյութներին, եթե սկյութները դեռևս տիրապետեին Մարաստանին, որը, ըստ Հերոդոտոսի, ազատագրվեց միայն 585 թվականին: Այնուհանդերձ, պատմագիրը ընդունում է, որ սկյութական տիրապետության անկումը տեղի է ունեցել երևակայական կամ իրական եղեռնական խնջույքի ժամանակ, նախորդել է Նիսվեի առումին: Իսկ դա տեղի է ունեցել 612 թվականին: Համենայն դեպս, Կիաքսարը չի կարող սկյութների տիրապետության ժամանակակիցը լինել, և ոչ էլ այն կործանելու պատիվն ունենալ: Նա իր հայր Ֆրաորտից էր ժառանգել երկիրը, որն այժմ ազատվել էր սկյութների տիրապետությունից: Մենք թագավորական հարստության, եթե ոչ պետության հիմնադիր ենք համարում Դայակկուին, կամ Դեիոկեսին, որը տարագրվեց 715 թվականին. նրա հաջորդներն են մի անանուն անձ, Կարկաշշիի իշխանը, Սարգոնի օրով.

Կաշտարիտի-Քշաթրիթա.

Ասարիսադդոնի օրով.

Ֆրաորտ-Ֆրավարտիշ.

Աշուրբանիպալի օրով.

Կիաքսար-Ուվաքշթրա.
Աստիագես-Իշտուվեզու.

Սինշարիշկունի օրով.
585-553թթ.

Կտեսիաս-Դիողորոսի մարական թագավորների ցուցակը պատմական որևէ արժեք չունի, որովհետև բավական անհաջող բերված է Հերոդոտոսի պատմության հիման վրա: Եվսեբիոսի ցուցակը, որ սկիզբ է առնում Աբյուդենոսից և Բազմավեպից (Պոլիհիստոր), ավելի ևս անփույթ է և ներկայացնում է մի փոխզիջում Հերոդոտոսի ու Կտեսիասի միջև: Բազմաթիվ ցրված ցեղերից բաղկացած մարերը IX դարից սկսած իջնում են պատմության ասպարեզ: Նրանց ազգային գիտակցությունը միանգամայն արթնանում է կիմմերա-սկյութական հորձանուտում: Ֆրաորտին հաջողվում է նրանց ազատել սկյութների ազդեցությունից մոտավորապես 650թ. և հավաքել իր հովանու ներքո: Կիաքսարը զարգացնում է նոր պետությունը և 612 թվականին Նինվեի առումից ու 585 թվականին Լիդիայի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո բարձրացնում մեծ տերությունների շարքը: Սակայն այդ տերության կյանքը երկար չտևեց: 553 թվականին իշխանությունը մարերից անցավ իրենց համատոհմ պարսիկներին: Բայց և այնպես, մարական պետությանը վերագրված փառքը իրականությունից հեռու է անցնում: Չափազանցությունը, թվում է, նրան հաջորդող պարսկական պետության ծաղկման հետադարձ ազդեցության հետևանք է: Կիմմերները, սկյութները և մարերը, որոնց պատմությունը մենք ուրվագծեցինք, գլխավոր գործոններն են այն դարաշրջանի, երբ Ուրարտուն փոխարկվեց Հայաստանի:

Ելնելով այն իրողությունից, Կիաքսարը չափվել է Լիդիայի թագավորի հետ Հալիս գետի ափին, իրավամբ եզրակացրել են, որ Ուրարտուի թագավորությունը, կիմմերների և սկյութների ավերումներից սասանված, ուժասպառ էր եղել Մարաստանի թագավորի հարվածների տակ: Սակայն այդ բարբարոս հորդանքը հետքեր թողե՞լ էին Հայաստանում: Այդ նյութի շուրջ ոչ մի ուղղակի տվյալ գոյություն չունի:

Ն.Գ. Ադոնց, Երկեր, Հատ. Դ, Քննական պատմություն Հայոց, Հրատ. Պատրաստեց Պ.Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2009, էջ 320-337.

Քաղվածքներ Հ.Հ. Աճառյանի աշխատությունից

Ելամից հյուսիս և արևելք, Իրանի հարթությունների վրա բնակվում էին հնդեվրոպական երկու ժողովուրդներ, որոնք լեզվով ու քաղաքակրթությամբ իրար շատ մոտիկ էին. սրանք էին մարերն ու պարսիկները: Ամեն անկազմակերպ ազգի պես, սրանք էլ բաժանված բազմաթիվ ցեղերի, դեռ քաղաքական մեկ ամբողջություն և ուժ չէին կազմում: (Ասորեստանցիների) թագավորները արշավելով այս ցեղերի վրա, նրանցից մի մաս իրենց հպատակ էին դարձրել, բայց տեղի դժվարության պատճառով, ամբողջ երկիրն իրենց իշխանության տակ չէին առել: Մեր թվարկությունից առաջ 7-րդ դարում մարական և պարսկական ցեղերը կարողացան մեկ իշխանության շուրջ հավաքվել և մեկ պետություն կազմել, որի նշանավոր ներկայացուցիչն եղավ Կիաքսարը: Սա ոչ միայն թոթափեց ասորեստանցիների լուծը, այլև համարձակվեց քայլել Նինվեի դեմ:

Հ. Աճառյան, Հայոց պատմություն (հյուսված ընդհանուր պատմության հետ), Երևան, 2004, էջ 36.

Սկյութացիք արշավեցին Մարաստան և Կիաքսարն ստիպվեց Նինվեի պաշարումը վերացնելով՝ քայլել նոր թշնամու վրա: Երկու բանակները հանդիպեցին միմյանց Մաննայում կամ Ուրարտուում: Կիաքսարը հաղթվեց և ստիպվեց քաշվել Մարաստան: Սկյութացիք ավարի համն առնելուց հետո, չբավականացան Մարաստանով և ուղղակի դիմեցին Ասորեստան, ասպատակեցին նրա պերճ քաղաքները, ավերեցին ու կողոպտեցին մյուս կողմից իրենց ավազակային խումբերն արշավեցին Ասորիք և մինչև իսկ Եգիպտոս մտնելու պատրաստվել էին, երբ Նեքավովը վրա հասավ, ջախջախեց նրանց ու ետ քշեց [Խոսքը Եգիպտոսի Ուշ թագավորության XXVI դինաստիայի (664-610թթ.) փարավոն Նեխո II-ի մասին է, որն իշխել է 610-595թթ.: Նրա մասին վկայում են Հերոդոտոսը (IV, 42, կոչում է Նեկոս) և մ.թ.ա. III եգիպտացի պատմիչ Մանեթոնը (գիրք III) լրացումը մերն է – Հ.Հ.]:

Այնուհետև դաշնակցություն կազմվեց եգիպտացիների, մարերի և բաբելոնացիների միջև, որոնց թագավորը նույնպես իրեն անկախ էր հռչակել: Եգիպտացիք գրավեցին ամբողջ Ասորիք և հասան մինչև Եփրատ, այնտեղ, ուր հասել էին երբեմն եգիպտական մեծ աշխարհակալները: Կիաքսարն իր բանակներն ստվարացնելով, ջարդեց ու ջնջեց սկյութացիներին և նրանց դուրս քշեց Արևելքից:

Այսպիսով վերջ գտավ սկյութական վտանգը: Սրանից հետո Կիաքսարը նորից իջավ Նինվե և մի ժամանակ պաշարելուց հետո, գրավեց քաղաքը և այնպես ավերեց, որ այնուհետև հետք անգամ չմնաց այն հոյակապ համաշխարհային քաղաքից (608թ.):

Հ. Աճառյան, Հայոց պատմություն (հյուսված ընդհանուր պատմության հետ), Երևան, 2004, էջ 37.

Ասորեստանյան պետության հյուսիսային մասին տիրելով, մարերը մի նշանավոր դիրք գրավեցին արևելքում: Իրենց մայրաքաղաքն էր Եկբատանը, որ ամուր պարիսպներով պատեցին: Կիաքսարը ոչ միայն աշխարհակալ, այլև կազմակերպիչ մի թագավոր դարձավ: Պատմության մեջ քիչ մարդ է կարողացել ցույց տալ այնպիսի գործունեություն, ինչպես Կիաքսարը, որ այնքան կարճ ժամանակում կարողացավ մի մեծ պետություն կազմել և ներսից ու դրսից ապահովել այն: Իր ժամանակ, ինչպես գիտենք, ամբողջ արևելքը տակնուվրա էր եղել կիմերների և սկյութների արշավանքներից: Կիաքսարը կարողացավ քշել այս բարբարոսներին և կարգ ու կանոն հաստատել իր տիրած երկրներում: Այնուհետև Կիաքսարն աշխատեց իր իշխանությունը տարածել արևելք և արևմուտք: Առաջին ժողովուրդները, որոնց նա հանդիպեց իր դեպի արևմուտք ընթացքի մեջ, հայերն ու խալդիներն էին: Հայերը, քաջ ու կռվող ժողովուրդ, մարերի առանձին ուշադրության առարկան դարձան. քիչ ժամանակից բարեկամական կապ հաստատվեց այս երկու ժողովուրդների միջև. Կիաքսարի իշխանության տակ հայերը կազմեցին մի վասալ պետություն. հայերի թագավորները հարկ և զորք էին տալիս մարերի պետության: Մարերն էլ փոխադարձաբար պիտի օգնեին հայերին՝ իրենց տարածման մեջ դեպի Խալդիայի ներսը: Հայերն այսպիսով մինևույն ժամանակ ընկան մի կողմից խալդյան և մյուս կողմից իրանյան քաղաքակրթության տակ: Մարերը Խալդիայի և Հայոց վրայով անցան դեպի Փոքր Ասիա, ուր հանդիպեցին ուրիշ մի ցեղի լյուդիացիներին:

Հ. Աճառյան, Հայոց պատմություն (հյուսված ընդհանուր պատմության հետ), Երևան, 2004, էջ 40-41.

Լյուդիան յուրացրեց հունական քաղաքակրթությունը և Փոքր Ասիայի ծաղկյալ երկրներից մեկը դարձավ: Ինքն էր, որ առաջին

անգամ հնարեց դրամի գործածությունը, որ շուտով տարածվեց Արևելք և Արևմուտք: Կիմմերական արշավանքի ժամանակ Լյուդիան էլ ավերվեց և մայրաքաղաքը գրավվեց (652թ.), բայց լյուդիացիք կարողացան ասորեստանցիների օգնությամբ Փոքր Ասիայից դուրս քշել կիմմերներին, հետո ընկան հունական գաղթականությունների վրա և Զմյուռնիան գրավելով, մինչև ծովը ճանապարհ բաց արին. մյուս կողմից հասան մինչև Ալիս գետի ձախ ափը և այսպիսով կազմեցին մեծ և ընդարձակ մի պետություն: Ալիատենը (617-560թթ., այժմ ավելի հավանական է համարվում, որ իշխել է 610-560թթ. լրացումը մերն է – Ն.Ն.), լյուդիական պետության մեծագույն գահակալն եղավ:

Լյուդիայի հարստությունը բնականաբար պիտի գրգռեր մարերի նախանձը. և ահա Կիաքսարը, որ Խալդիայի նվաճմամբ Լյուդիային հարևան էր դարձել, հանկարծ հարձակվեց նրա վրա. պատերազմը տևեց մի քանի տարի. ո՛չ մի կողմ չկարողացավ վճռական հաղթանակ տանել և վերջապես երկուսն էլ ձանձրացած՝ հաշտվեցին միմյանց հետ՝ Ալիս գետը դնելով Մարաստանի և Լյուդիայի սահմանը (585թ.):

Ն. Աճառյան, Հայոց պատմություն (հյուսված ընդհանուր պատմության հետ), Երևան, 2004, էջ 41.

Քաղվածքներ Լեոյի աշխատությունից

Հաղթանակը, սակայն, միշտ սեմական ոգուն չէր պատկանում: Առաջին մեծ պետություն տեսած Քաղդեայի կողքին, Էլամում, ուր տեղացի ոչ-սեմական ծագում ունեցող ազգաբնակչությունը թե՛ գերակշռում էր և թե՛ չէր մոռանում իր ցեղական ինքնությունության ավանդույթները, դարերի ընթացքում կազմվեց նույնպես մի պետություն ավատական հիմքերի վրա: Քրիստոսից առաջ 2300 և 2250 տարիների մեջ Էլամի թագավորը, Կուդուր-Նախխունտե անունով, հարձակվեց Քաղդեայի վրա, ավարի ենթարկեց նրան և մի նոր թագավորական հարստություն (դինաստիա) հաստատեց այնտեղ:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 33.

Սարգոնի դժվար կացությունը ապստամբությունների հանդեպ գրգռեց Ռուսայի մեջ (խոսքը վերաբերում է 730-մոտ 710-ական թթ.

իշխած Ուրարտույի Ռուսա I թագավորին (ըստ Լեոյի իշխել է 730-714թթ.) - լրացումը մերն է – Հ.Հ.) տոհմային ռազմիկ ոգին: «Մենուասի և Արգիշտիի կատարած շահատակությունների հիշատակն ապրում էր նրա շուրջը», - ասում է Մասպերոն, - և նրա զորապետների մեջ մեկից ավելի էին այնպիսիները, որոնք սկսել էին իրենց ծառայությունը այնպիսի մի ժամանակ, Արպադից և Կարխեմիշից մինչև Մեդերի երկիրը (Մարաստան), հողերի մի երրորդ մասից ավելին, կախված էր ուրարտական դինաստիայից, մինչդեռ այսօր միացված էին Նինվեին»:

Ռուսան վճռել էր ետ նվաճել այդ երկրները:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 228.

Ուլլուսունուն չգնաց դեպի ասորեստանցիները, այլ Ռուսայի ներշնչումներին ենթարկվեց: Նրա օրինակին հետևեցին շատ ուրիշ երկրներ, որոնք Թիգլաթպալասարի ձեռքով միացված էին Ասորեստանին: Այսպես էին Կարալլու, Ալլաբիա, Նիքսամա, Բիստագրատի, Բիսիբրմամի, Կիլամբատի, Արմանգու, Խարխիսար, Էլիպի: Այս բոլոր երկրները գենք վերցրին՝ ուրարտական միության հաղթանակ բերելու համար: Եվ այսպես, Ասորեստանի ամբողջ սահմանագլխի վրա, Էլամից մինչև Տավրոս, բոլոր ազգերը գլուխ էին բարձրացրել: Միայն Մարգոնի ռազմական հանձարն էր, որ կարողացավ այդ ընդհանուր խառնակության մեջ գտնել ամենից վտանգավոր կետերը և հարվածել այդ տեղերը առանձին-առանձին: Նախ և առաջ նա քարուքանդ արավ Մաննայի երկիրը, ոչնչացրեց շատ քաղաքներ, Ուլլուսունուն փախավ լեռները: Ապա նրա ծանր հարվածներին ենթարկվեցին հարևան մանր երկրները, որոնց անունները հիշեցինք վերևում: Դրանցից ո՛րը կորցրեց իր անկախությունը և ասորական նահանգներին կցվեց, ո՛րը անբնակ դարձավ, քանի որ ազգաբնակչության մեծագույն մասը գերի տարվեց: Պարսվեց և Զիկարտուն, իսկ նրա Միտատտի թագավորը փախավ լեռները: Մարգոնը թեև գիտեր, որ իր ամենամեծ թշնամին Ռուսան էր, բայց նրա դեմ արշավանք չսկսեց, այլ հարձակվեց մեդական երկրի (Մարաստան) վրա և այդտեղ նորից վերահաստատեց ասորական գերիշխանությունը:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 230.

Մինչդեռ Ասսուբանապալը պատերազմներ էր մղում հարավում և արևմուտքում, հյուսիս-արևելյան այն նահանգները, որոնք պատկանում էին Ասորեստանին, կազմակերպեցին մի նոր պետություն – Մեդիան (Մարաստանը): Այդ կազմակերպումը հետևանք էր այն հանգամանքի, որ հյուսիսից արշաված արիական ցեղերի մի մասը հաստատվել էր Մաննայի երկրում և իր դիրքը ապահովելու համար Ասորեստանի դաշնակիցն էր դարձել և անհաշտ թշնամի էր մարական ազգին: Այդ արիական ցեղերն ընդհանրապես կոչվում էին կիմմերացիներ: Նրանք ապրում էին հարավային Ռուսաստանում, Ազովի ծովի շուրջը: Արևելքից, Ասիայի կողմից, Կասպից ծովի հյուսիսային տափարակներով առաջացած մի ուրիշ արիական ցեղ, որ կոչվում էր Շակ կամ Սակ, սկսեց նեղել կիմմերացիներին, որոնք թողին իրենց բնակության վայրերը և երկու մասի բաժանվեցին: Մեկը ուղղվելով դեպի արևմուտք, անցավ Դունայ գետը (Դանուբը - լրացումը մերն է – Հ.Հ.), մտավ Թրակիա և հալածելով այդտեղ բնակավորված արիական ցեղերը, նրանց ետևից անցավ Բոսֆորով Փոքր Ասիա: Մյուս ճյուղը ուղղվեց դեպի հարավ և անցնելով Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթան Դարյալի կիրճով, մտավ Անդրկովկաս: Նրա ետևից նույն ճանապարհով եկան Սակերը, որոնք հաստատվեցին Կուրի հովտում: Ուրարտուի սահմաններում կիմմերացիներն անվանվում էին Սպարդա, Մաննայի երկրում՝ Աշկուգա, ուրիշ տեղերում պարզապես կիմմերացի:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 242.

Ասսուբանապալից հետո Նինվեի գահը գրավեցին դարձյալ երկու թագավորներ, որոնք հիշատակության արժանի գործ չեն կատարել: Մարաստանը, ուժեղանալով, իր համար նպատակ էր դրել Նինվեի նվաճումը և Ասորեստանի կործանումը: Կիաքսար թագավորի առաջին փորձը հաջողություն չունեցավ: Նա պաշարել էր Նինվեն, երբ կիմմերական ազգերի մի նոր հոսանք, որ ավերում էր ամբողջ Փոքր Ասիան, Անդրկովկասը, իր հորձանքները հասցրեց և Մարաստան: Բարբարոսների այս նոր և ավելի ահեղ արշավանքն սպառնում էր ոչնչացնել ամբողջ հին քաղաքակրթությունը: Իր ավերիչ հոսանքները

կիմմերական արշավանքը տարավ հասցրեց Եգիպտոսի դռներին, բայց ժամանակի փարավոնը փող տվեց նրանց և ետ դարձրեց:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 243.

Յոթերորդ դարից այս ահավոր տակնուվրայությունների մեջ, որոնենք թե ինչ եղան արմենները: Ահա այս փոթորիկների մեջ էր, որ արմենները տարածվեցին Հալիս գետից դեպի արևելք և հարավ և կազմեցին իրենց համար մի՝ արդեն ընդարձակ, սեփական անուն ունեցող հայրենիք, մի Արմենիա: Մարական տիրապետությունը արգելք չէ արմենների այդ շարժման: Նրանք հպատակվում են այդ պետությանը և գրավում կարևոր դիրք: Այսպես, նրանք օգնում են մարաց թագավորին՝ Ասորեստանի դեմ կռվելու համար: Այդ հպատական եռանդը ձեռնտու է թե՛ տիրողին և թե՛ արմեններին: Վերջիններս մարական ուժի հովանու տակ իրենց կազմակերպչական ջանքերն են առաջ տանում: Այդ ժամանակներից է, երևի, որ նրանք կռվողների համբավ էլ են վաստակում նույնիսկ հեռավոր տեղերում: Նրանց անունը փյունիկացիների միջոցով հասել էր և հրեաներին և Երեմիա մարգարեն Բաբելոնի վրա հարձակվելու համար հրավիրում է Արարատյան, Մաննայի և Ասքանազյան թագավորությունները, որոնք մեղական պետության մեջ էին մտնում:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 250-251.

Պատմելով Կյուրոսի կյանքը, Քսենոփոնը երկար խոսում է արմենների ու նրանց երկրի մասին: Այսպիսով, մենք ունենք մի նկարագրություն այն ժամանակամիջոցի, երբ Արմենիան մարական պետության մի մասն էր կազմում և երբ վերջանում էր այդ պետությունը՝ իր տեղը Պարսկաստանին տալու համար (6-րդ դարի կեսը Ք.ա.): Թեև գիտնականներից ոմանք ոչ մի արժեք չեն տալիս այս վեպին իբրև պատմության աղբյուր, բայց չէ կարելի է ասել, թե նրա մեջ միանգամայն բացակայում է պատմական տարրը, ապա ուրեմն պետք է ընդունել, որ այս վեպը պահում է իր մեջ հայտնի չափով պատմական ճշմարտություններ, որոնց, իհարկե, չպետք է արհամարհել:

Արդ, «Կյուրոպեդիան» պատկերցնում է Արմենիան 6-րդ դարի կեսին Ք.ա.: Այդ ժամանակ Արմեն ժողովուրդն արդեն անցել է

Եփրատը, բնակություն է հաստատել այս գետի արևելյան մեծ ճյուղի (Արածանիի) հովտում: Առանց գենքի ուժի և թշնամական գործողությունների չէ, իհարկե, որ կատարվել է այս դանդաղ առաջխաղացումը: Բնիկները դիմադրում են եկվորներին և հենց «Կյուրոպեդիայի» մեջ տեսնում ենք խալդայներին լեռները քաշված, թշնամական գործողություններ են վարում արմենների դեմ: Այս թշնամություններին վերջ դնելու համար Արմենիա է գալիս Կյուրոսը, որ դեռ մարաց թագավորի գորապետն է: Նրա վերաբերմունքը պարզ ցույց է տալիս, որ հակառակորդ կողմերից արմեններն են հովանավորվածները և նրանց համար են ստեղծված նպաստավոր պայմաններ՝ խալդայներին ճնշելու և եկվորների հետ հաշտեցնելու համար: Կյուրոսը Արմենիայի թագավորի Տիգրան անունով որդու բարեկամն է և ընկերը: Թագավորը Մարաստանի վասալն է, տարեկան հարկ է տալիս մեծ թագավորին և պարտավոր է զորք հանել ամեն անգամ, երբ մարաց արքունիքը պահանջում է պատերազմի համար: Մնացած գործերում Արմենիայի թագավորը ինքնագլուխ է իր երկրի սահմանների մեջ: Այս պայմաններով ուրիշ թագավորություններ էլ կային մարական կայսրության մեջ: Հարաբերությունները տիրող մեծ պետության հետ այնպես են, որ Մարաստանը արհամարհելի մեծություն չէ համարում Արմենիան և աշխատում է նրան իր կողմը գրաված պահել, իսկ Արմենիան էլ միանգամայն ստորուկ և խավար երկիր չէ, այլ պահում է իր մեջ ազատության գաղափարը: Թագավորի անունը չէ հիշատակված, բայց նրա որդի Տիգրանը, որ իսկապես պետական գործերի կարգադրիչն է, պատվավոր տեղ է գրավում Քսենոփոնի վեպի մեջ: Առանձնապես շեշտվում է Տիգրանի մտերմությունը Կյուրոսի հետ: Այս մտերմությունը գուցե պետք է հասկանալ և իբրև զինակցություն երկու թագավորների մեջ: Գուցե ճիշտ է որ Տիգրանն աջակցեց Կյուրոսին նրա նվաճումների ժամանակ, մանավանդ Անդրկովկասում: Ասում են նույնիսկ, որ Տիգրանն ընդունեց զրադաշտական կրոնը: Այսքանը պարզ է, որ ընկնելով մարա-պարսկական տիրապետության տակ Արմենիան ենթարկվեց իրանական քաղաքակրթության խիստ ազդեցության, պահպանելով այնուամենայնիվ, իր ազգային ինքնությունությունը:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 252-253.

Հայկական Բարձրականդակի վրա տարածված տեսարանը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակները հայ ժողովուրդը դեռ չէր դուրս եկել այն նախնական դրությունից, ուր մարդկային հանրակեցությունն ուներ տոհմի, ազգի (pog, gens) ձևը: Բայց հայերը այս կողմից բացառություն չէին կազմում: Այսպես էին կազմակերպված և մյուս արիական ցեղերը, նույնիսկ այնպիսիները, որոնք արդեն համաշխարհային պետություններ ստեղծելու աստիճանին էին հասել, օրինակ՝ Մարաստանն ու Պարսկաստանը:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 265.

Այս ազդեցության հնագույն շրջանում, այսինքն հայության պատմության արշալույսին, մենք արդեն տեսանք մի կիսավիպական անձնավորություն, մի Տիգրան թագավորագն, որ Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» գլխավոր հերոսներից մեկն էր: Նա Կյուրոսի մտերիմն է, գործում է նրա հետ միասին և այս հանգամանքից պատմագետները հետևեցնում են, թե Տիգրանը Կյուրոսի մերձավոր աշխատակիցն էր նրա պատերազմների մեջ, մանավանդ մարաց Աստիագ (հայերեն Աժդահակ) թագավորին ընկճելու մեջ: Ջուր չէր, իհարկե, որ այդ Տիգրանին Քսենոփոնն ընտրեց հերոս իր շարադրած պատմական վեպի համար: Նույն այս Տիգրանը իր քաջություններով, իր ազնիվ և կիրթ բնավորությամբ, ինչպես երևում է, դարձել էր հերոս և հայ ժողովրդական վեպի մեջ: Խորենացին գրի է առել այդ վեպի այն մասը, ուր Տիգրանի և Աժդահակի մեջ զժտություն է սկսվում, որ հանգում է մարաց թագավորի համար ճակատագրական վախճան ունեցող պատերազմի:

Լեո, Երկերի ժողովածու, Տաս հատորով, Առաջին հատոր, Հայոց պատմություն, Հին պատմություն, Երևան, 1966, էջ 284.

Քաղվածքներ Հ.Հ. Մանանյանի աշխատությունից

7-րդ դարում մեր թվականությունից առաջ կիմերների ու սկյութացիների արշավանքների հետևանքով, ինչպես վերև ասացինք, Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցան մեծ փոփոխություններ: Ջախջախված ու ուժասպառ եղած հին մեծ պետություններին հաջորդեցին նոր պետություններ և միաժամանակ

տեղի ունեցան զանազան ժողովուրդների տեղաշարժումներ ու գաղթումներ և էթնիկական նոր վերախմբավորումներ:

Հենց այս մեծ անցքերի ժամանակ հետզհետե կազմակերպվեց ու սկսեց ուժեղանալ յոթերորդ դարում Մեղական հզոր թագավորությունը:

Մեղական ցեղերը, որոնք ապրում էին Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմուտքում՝ ասորեստանյան բևեռագիր արձանագրություններում հիշատակվում են սկսած իններորդ դարից (նախքան մեր թվ.): Այդ մանր ու բաժան ցեղերը, ինչպես վկայում է Հերոդոտոսը (I, 100-102) յոթերորդ դարի սկզբներում համախմբեց ու կազմակերպեց իբրև ցեղերի դաշնակցություն Դեյոկեսը: Դաշնակցություն կենտրոն դառավ Եկբատանան՝ այժմյան Համադանը:

Յոթերորդ դարի վերջին քառորդում (նախքան մեր թվ.), Կիաքսարի իշխանության ժամանակ, Մեդիան այն աստիճան զորեղացավ, որ վտանգավոր ախոյան դառավ հզոր Ասորեստանի: 605 թվին Կիաքսարը Բաբելոնիայի օգնությամբ վերջ դրեց Ասորեստանի թագավորության, գրավելով նրա արևմտյան շրջանները և նրա վերջին ապաստանը՝ Կարքեմիշ քաղաքը: Ասորեստանի Նինուե մայրաքաղաքը դաշնակից զորքերը հիմնահատակ քանդել էին և հավասարեցրել էին հողի հետ արդեն 612 թվին: Ասորեստանի նվաճումից հետո, վեցերորդ դարի սկզբներին (նախքան մեր թվ.) մեղացիները հարձակվելով նաև Ուրարտուի վրա՝ հիմնովին կործանեցին նրա Տուշպա մայրաքաղաքը (Տոսպ-Վան) և հպատակեցրին իրենց նույնպես այս թագավորությունը: Մոտավորապես 590 թվին նրանք արդեն կարողացել էին մտնել Փոքր Ասիա և ուզում էին գրավել նաև ամբողջ Փոքր Ասիան: Բայց այստեղ նրանց համառ դիմադրություն ցույց տվեց լյուդիացիների հզոր պետությունը, որ կազմվել էր Հալիս գետի արևմտակողմում և խիստ ուժեղացել էր յոթերորդ դարում: Մեծ ճակատամարտը երկու մեծ թագավորությունների միջև տեղի ունեցավ Հալիս գետի մոտ: Մակայն արևի խավարման պատճառով (28 մայ. 585թ.) ճակատամարտն ընդհատվեց և միջնորդությամբ Կիլիկիայի ու Բաբելոնիայի թագավորների հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն Մեդիայի ու Լյուդիայի սահման դառավ Հալիս գետը:

Ինչպես տեսնում ենք, վեցերորդ դարի առաջին կիսում (մինչև մեր թվ.) Մեդիան դառել էր լայնձավալ մեծ թագավորություն: Նրա

կազմի ու ազդեցության շրջանի մեջ էին մտնում Իրանի մեծագույն մասը Պարսքի հետ միասին, բուն Ասորեստանը, Ուրարտուն և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները մինչև Հալիս գետը:

Մեդական թագավորությունը կենտրոնացված ու միասնական պետություն չէր, այլ, պարզապես, համադաշնակցություն էր նվաճված ու հպատակեցված ցեղերի ու երկրների, որոնք պարտավոր էին իրենց նոր տերերին տուրք վճարել և նրանց զորք տալ պատերազմների ժամանակ: Մեդացիների գերիշխանությանը ենթարկված ժողովուրդներն ու երկրները պահպանում էին իրենց կրոնը, լեզուն, օրենքները և իրենց ներքին ինքնությունը կազմակերպությունը:

Ըստ երևույթին, երբ Մեդայի Կիաքսար թագավորը արշավել ու գրավել էր Ուրարտուն և Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը՝ հնդեվրոպական արմենները Փոքր Հայքից ու Կապադովկիայից արդեն եկած են եղել Արածանիի ու Տիգրիս գետի հովիտները: Վեցերորդ դարի հենց առաջին կիսում նրանք հիշատակված են Քսենոփոնի մոտ իբրև խալդ-ուրարտացիների հարևաններ և իբրև հպատակ ու դաշնակից ժողովուրդ Մեդական թագավորության: Այս տեղեկությունները հաղորդված են սակայն ոչ թե Քսենոփոնի պատմական կամ աշխարհագրական երկերում, այլ նրա «Կյուրոսի կրթությունը» (Κύρου παιδεία) քաղաքական վեպում (տե՛ս գիրք II, գլ. 4 և գք. III, գլ. 1-3), որի մեջ Կյուրոս Մեծը դուրս է բերված որպես արդար ու բարի իշխանավորի տիպար:

Պատմաբաններից ոմանք ոչ մի արժեք չեն տալիս այդ վեպին իբրև պատմության աղբյուրի: Սակայն անժխտելի է ըստ իս որ նրա մեջ հատկապես արմենների վերաբերյալ տեղեկությունները չեն կարող լինել մտացածին ու հնարովի և իրենց մեջ որոշ չափով արտացոլում են պատմական իրականությունը:

Քսենոփոնի այդ երկերում արմենների մասին տեղեկությունները վերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ Մեդական թագավորությանը հարկադրված էր զիջել իր գերիշխանությունն Անշանի թագավոր Կյուրոսին (558-550 թ. նախքան մեր թվ.), որը առաջ մեդացիների վասսալն էր: Քսենոփոնն իր վեպի մեջ պատմում է, որ մեդացիների Աժդահակ թագավորը մեռել էր խաղաղ մահով և նրան հաջորդել էր որդին՝ Կիաքսար Բ-ը, իսկ սրանից հետո իբր թե Մեդական թագավորությանը խաղաղ կերպով ժառանգել էր Աքեմենյան Կյուրոսը: Այս տեղեկությունը, ինչպես հայտնի է, ճիշտ չէ:

Բաբելոնական ժամանակագրական մի արձանագրությունից, Նաբոնիդի գլաններից, հայտնի է, որ Կյուրոսը պատերազմել էր Ածղահակի դեմ և սրան հաղթել էր մեդական զորքի ապստամբության պատճառով, որը կալանավորել էր Ածղահակին և նրան հանձնել էր Կյուրոսին (550 թ. մեր թվ. առ.): Այնուհետև մեդացիները հենց իրենք մտել էին կամովին պարսկա-մեդական նոր դաշնակցության կազմի մեջ և պարսիկների հետ միասին դառել էին իշխող ժողովուրդ:

Քսենոփոնը իր վերոհիշյալ վեպի մեջ պատմում է, որ Կիաքսար Բ-ի և Կյուրոս Մեծի ժամանակ Արմենիան եղել է առանձին փոքր թագավորություն՝ դաշնակից մեդացիների ու պարսիկների: Նա հիշում է նույնիսկ արմենների թագավորի երկու որդիների անունները, - մեծի անունը՝ Տիգրան և փոքրինը՝ Սաբարիս [Σάβαρις հավանորեն, Շավարշ]: Քսենոփոնի ասելով, արմենների դեմ պատերազմ էր վարել Կիաքսարի հայրը՝ Ածղահակը: Սա՝ հաղթելով արմենների թագավորին՝ պարտավորեցրել էր նրան, որ իրեն տուրք տա ու զորք և չիհնի ամբողջություններ: Արմենների թագավորի զինվորական ուժը, պատմում է Քսենոփոնը, քառասուն հազար հետևազոր էր և ութը հազար հեծելազոր: Իսկ նրա կարողությունը՝ այն խնայողությունների հետ, որ ստացել էր իր հորից՝ ավելի քան 3000 տաղանդ էր, հաշված արծաթ դրամով (բաբելոնական-պարսկական տաղանդի կշիռը մոտ 32 կիլոգրամ էր, իսկ ատտիկականինը՝ մոտ 26 կիլոգրամ):

Արմենների թագավորը, ինչպես պատմում է Քսենոփոնը, լսելով որ Մեդայի ու Բաբելոնիայի միջև պատերազմ է ծագել՝ ինքը ևս սկսում է պատերազմի պատրաստություն տեսնել մեդացիների դեմ և հակառակ դաշնադրության մերժում է տուրք տալ և օգնական զորք մեդացիների թագավորին: Այնուհետև Կյուրոսը՝ Կիաքսարի զորքերի գլխավոր հրամանատարը, որ արմենների թագավորի Տիգրան որդու մոտ ընկերն էր ու որսակիցը՝ ուղարկվում է հեծյալ ու հետևակ զորքով Արմենիա, որպեսզի հնազանդեցնե այդ ապստամբ երկիրը և արմեններից պահանջե զորք և փող:

Քսենոփոնը վիպական հատուկ ոճով մանրամասն նկարագրում է, թե ինչպես Կյուրոսը մտնում է Արմենիա, գերում է թագավորի ընտանիքը և ստիպում է նրանց անձնատուր լինել: Բայց արքայորդի Տիգրանի խնդրանքով նա նորից արմենների թագավորի հետ բաբելամոլություն է հաստատում և պատերազմի համար վերցնում է նրա զորքի կեսը՝ չորս հազար ձիավոր և քսան հազար հետևակ:

Ջորքի մյուս կեսը նա թողնում է երկրում, որովհետև արմենները շարունակ պատերազմ էին մղում հարևան խալդերի դեմ, որոնք Քսենոփոնի վեպում անվանված են խալդայներ (χαλδαίοι):.....

Որքան էլ կասկածանքով վերաբերվենք վերոհիշյալ մանրամասնություններին՝ ստույգ ու պատմական կարող ենք համարել այն, որ վեցերորդ դարի սկզբներին արմենները, որոնք դաշնակից էին ու հպատակ մեդացիների թագավորին՝ արդեն անցած են եղել Եփրատ գետը և գտնվել են պատմական Հայաստանի հարավ-արևմուտքում:

Քսենոփոնի վկայություններից երևում է, որ մեդացիները և պարսիկները, օգտվելով երկրի ներքին այդ երկպառակություններից՝ առանց մեծ դժվարության կարողացել էին հաստատել այստեղ իրենց իշխանությունը և այնուհետև ապահովել էին նախկին բնակիչների և եկվոր նորաբնակների խաղաղ համակեցությունը:

Հ. Մանանդյան, Երկեր, Ա, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66թ. մ.թ.), Երևան, 1977, 42-46.

Մակայն հակառակ հունական հին աղբյուրների այս վկայություններին (հեղինակը նկատի ունի Քսենոփոնին և Ստրաբոնին - լրացումը մերն է – Հ.Հ.) պատմագիտական ու բանասիրական մի շարք երկերում՝ Խորենացու Պատմության հետևությամբ, «Հայկազանց թագավորության» կենտրոնական շրջանը մատնացույց է արվում Արարատյան դաշտում, իսկ նրա մայրաքաղաքը Արմավիրում: Նույն կարծիքին են եղել մինչև իսկ Ա. Գարազայանը և Գր. Խալաթյանը, որոնք թեև ամենախիստ քննադատության են ենթարկել Խորենացու Պատմության հայկազուններին վերաբերող մասը, բայց նույնպես ընդունում են արմենների «Արարատյան թագավորության» գոյությունը մեդական-պարսկական ժամանակաշրջանում: Այս շփոթությանը, ըստ երևույթին, որոշ չափով առիթ է ծառայել այն, որ Երեմիա մարգարեի (7-րդ դ. մեր թվ. առ.) հիշված «Արարատեան թագաւորութիւն»-ը (գլ. ԾԱ, 27) մեր հին պատմագիրները և նրանց հետևությամբ նաև արդի հայագետներից շատերը՝ նույնն են համարել արմենների թագավորության հետ, մինչդեռ այս վկայության մեջ մատնացույց է արված ո՛չ թե արմենների, այլ ուրարտական թագավորությունը:

Մեդական տիրապետության ժամանակ Արմենական թագավորությունը չէր կարող գտնվել Արարատյան դաշտում,

որովհետև այս հնագույն ժամանակաշրջանում արմենական գաղթականությունը դեռ նոր էր տեղավորվել Ծովքում, Աղձնիքում, մասամբ նաև Կորձայքում:

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի վերոհիշյալ տեղեկությունների մեջ առանձնապես հետաքրքիր է և այն, որ արմենների թագավորի որդիների անունները՝ Տիգրան և Սաբարիս (= Շավարշ)՝ իրանական են և ոչ արմենական: Էմինը, հենվելով այս փաստի վրա և մատնանշելով նաև, որ Խորենացու մոտ հայկազան Տիգրանի որդու ու մյուս հաջորդների անունները ևս (Վահագն, Ներսես, Զարես են), մեծ մասամբ, պարսկական են՝ ենթադրել է, որ այս ամբողջ դինաստիան, ըստ երևույթին, արմենական չէ, այլ պարսկական է:

Այս ենթադրությունը չէ կարող ըստ իս ճիշտ լինել, որովհետև Քսենոփոնը, որը չորրորդ դարումն էր գրել (նախքան մեր թվ.) իր «Կյուրոպեդիա»-ն Խորենացու Պատմության համեմատ, պարզ կերպով վկայում է, Տիգրանը, Սաբարիս-Շավարշը և նրանց հայրը եղել են արմեններ:

Տիգրանի ու Սաբարիս-Շավարշի իրանական անունները կարելի է այլ կերպ բացատրել: Ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից, ցեղերի ու ժողովուրդների միավորումը Մեդական թագավորության շուրջը կատարվում էր, մեծ մասամբ, դաշնակցությամբ ու խնամությամբ: Ուստի միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ մեդական ու պարսկական թագավորական տոհմերը իրենց և արմենների դաշնակցությունը ամրացնելու համար աշխատել են կապվել նրանց հետ խնամիական կապերով և ամուսնացրել են արմենական թագավորների ու թագավորագունների հետ իրենց աղջիկներին: Նման խնամությունների մասին վկայություններ ունեն ոչ միայն Հերոդոտոսը և Քսենոփոնը, այլև Խորենացին, որի մոտ հիշատակված է Երվանդյան Տիգրանի Տիգրանուհի քրոջ ամուսնությունը մեդացիների Աժդահակ թագավորի հետ:

Ընդունելով Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի վերոհիշյալ վկայություններն ըստ էության պատմական՝ կարելի է ըստ իս նույն այդ վկայություններից հետևցնել, որ արդեն վեցերորդ դարի առաջին կիսում (մեր թվ. առ.) արմենները, կապված լինելով մեդացիների հետ դաշնակցությամբ ու խնամությամբ՝ սկսել էին որոշ չափով ենթարկվել իրանական մշակույթի ու կենցաղի ազդեցության:

Հ. Մանանդյան, Երկեր, Ա, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66թ. մ.թ.), էջ 49-51.

Քաղվածքներ Հայ ժողովրդի պատմություն աշխատությունից

Մեդական պետության վերելքը: Ասորեստանի անկումը:

Մեդական թագավորության արտաքին նվաճումները հեշտանում էին Ասորեստանի դեմ Բաբելոնի նոր ելույթներով: Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարը (626-605) դեռևս մինչև մ.թ.ա. 616 թվականը ապստամբել էր Ասորեստանի թագավոր Սինշարիշկունի («Սարակ» 629-612) դեմ և պատերազմ սկսել, որի ժամանակ մեդացիները բաբելացիների դաշնակիցներն էին: Որպես Ասորեստանի դաշնակիցներ հանդես եկան Մանան և Եգիպտոսը:

Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» հայերեն թարգմանության մեջ պահպանվել են տեղեկություններ, որոնք սկիզբ են առնում պատմաբան Բերոսոսից: Դրանց համաձայն Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարը մինչև Ասորեստանի դեմ հանդես գալը (այսինքն՝ մ.թ.ա. 616) կապ է հաստատել Մեդիայի թագավոր Կիաքսարի հետ և դա նրան հնարավորություն է տվել արշավելու ասորեստանյան մայրաքաղաքների՝ Աշշուրի և Նինվեի վրա: Նաբոպալասարին հաջողվում է Կաբլինի տակ ջախջախել ասորեստանյան և մանայական զորքերին, որոնք միասին էին հանդես եկել: Դրանից օգտվում է Կիաքսարը: 616-615 թվականների ընթացքում նա գրավում է ամբողջ Մանան և միացնում Մեդական պետությանը: Այդ ժամանակվանից ի վեր Մանայի թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալ: Մանան ավերելուց հետո մեդական զորքերը 615 թվականին (մ.թ.ա.) անցնում են Զագրոսը և հենց նույն տարվա հուլիս-օգոստոս ամիսներին հյուսիսից մոտենում են Աշշուրին: Ասորեստանի կրոնական և մշակութային այդ հնագույն կենտրոնը կողոպտվում է և ավերվում: Այսպիսով, Մեդական պետությանը ներգրավվեց բաբելա-ասորեստանյան պատերազմի մեջ նախ իբրև Բաբելոնի դաշնակից, ապա և դառնալով ղեկավար ու գերիշխող ուժ:

Մեկ տարի անց, 614 թվականին Աշշուրի փլատակների վրա հանդիպեցին Կիաքսարն ու Նաբոպալասարը և «միմյանց միջև կնքեցին բարեկամություն և դաշինք», որն ամրապնդվեց Բաբելոնի

թագավոր Նաբոպալասարի որդի արքայազն Նաբուգոդոնոսորի և մարաց արքայադստեր ամուսնությամբ:

Վերջապես մ.թ.ա. 612 թվականի հուլիս-օգոստոս ամիսներին Նինվեի մոտ տեղի ունեցած երեք ճակատամարտերից հետո քաղաքը գրավվեց: Սինշարիշկունը իրեն նետեց այրվող պալատի բոցերի մեջ: Նինվեն հին աշխարհի բռնակալության և կեղեքման այդ հենարանը, առմիշտ ոչնչացվեց: 610 թվականին նվաճվեց ասորեստանցիների կարևոր հենակետը՝ Խառան քաղաքը, իսկ 605 թվականին, չնայած եգիպտական զորքերի գործուն օգնությանը, ընկավ ասորեստանցիների վերջին հանգրվանը՝ Կարքեմիշը, որով առհավետ վերջ տրվեց Ասորեստանի պետությանը:

Երվանդունիների հայկական պետությունը: Քսենոփոնի և հին հայկական ավանդույթների պահպանած տեղեկությունները:

«Կյուրոպեդիա»-ի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, հայերը մեղացիների հարևաններն էին, իսկ հայերի երկիրը՝ Արմենիան, Մեդիային ենթարկվող թագավորություն: Թշնամիների դեմ Մեդիայի մղած պատերազմի ժամանակ հայ թագավորը պարտավոր էր մեղական թագավորին տրամադրել իր զինվորական ուժի կեսը, այսինքն՝ 20.000 հետևազոր և 4.000 հեծելազոր: Հայոց թագավորը, իբրև մեղական թագավորի կրտսեր դաշնակից, նրան հարկ էր վճարում 50 տաղանդի չափով: Իմանում ենք նաև, որ Հայոց թագավորը պատերազմել է Աստիագեսի դեմ, սակայն պարտություն կրելով, պարտավորվել է հարկ վճարել, առաջին իսկ պահանջով տրամադրել զորք և չկառուցել ամրություններ:

Մովսես Խորենացու բերած տվյալները լրացնում են այս տեղեկությունները, հատկապես հիշատակում են Քսենոփոնի մոտ անանուն մնացած հայոց թագավորի անունը՝ «Երուանդ»: Խորենացին բերում է Մարաց թագավորության ժամանակաշրջանից հայ իշխողների մի ամբողջ ցուցակ, որը հետևում է «առաջին պսակաւոր Պարոյր»-ին, բայց այդ շարքում պատմականորեն պիտի հավաստի համարել միայն երկուսին՝ Երվանդ Սակավակյացին և նրա որդի Տիգրանին: Առաջինի մասին պատմիչը գրեթե ոչինչ չգիտե, բացի այն բանից, որ նա Տիգրանի հայրն է, իսկ Տիգրան Երվանդյանի վերաբերյալ բերում է մի պատմություն, որոշ չափով նման այն պատմությանը, որ գիտենք «Կյուրոպեդիա»-ից: Տիգրանը մեղական թագավոր Աժդահակի (Աստիագեսի) և Կյուրոսի ժամանակակիցն է: Կյուրոսի և Տիգրանի

մտերմությունը խիստ անհանգստացնում է Աժդահակին և միանգամայն հիմնավոր. Տիգրանը, հենվելով Կյուրոսի վրա, ըստ ավանդության, ելնում է Աժդահակի դեմ, սպանում նրան և ազատագրում Հայաստանը մարերի գերիշխանությունից: Հայ բանասիրությունը ցույց է տվել, որ Աստիագեսի և Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանի մասին գոյություն է ունեցել վիպական երկ, որի հատվածները պահպանվել են Հայաստանում գոյություն ունեցող հունաբան դպրոցի քերականության անանուն մեկնողներից մեկի մոտ: Միդական տիրապետության վերացումը և Հայաստանի ազատագրումը կախյալ վիճակից սերունդների վրա այնքան ուժեղ տպավորություն է թողել, որ այդ իրադարձության շուրջը ստեղծվել են տարբեր ավանդություններ, որոնք կազմել են հայկական էպոսի ամենահին շերտերից մեկը: Դատելով Մովսես Խորենացու բերած հատվածները Տիգրան Երվանդյանի մասին եղած ավանդությունների էպիկական ցիկլը հետագայում միահյուսվել է «Մեծն Տիգրանի»-ին, այսինքն՝ Տիգրան Բ-ին վերաբերող տեղեկություններին:

«Երվանդ» անունը Երվանդունի թագավորների տոհմանունն է և ծագում է հավանաբար իրանական Rayavanta անվանաձևից: Հունարեն հաղորդվում է Ὀρόντης, Ὀρόντας, Ἀροάντης ձևով:

Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական և ստրկատիրական կարգերի ժամանակաշրջանում, խմբ. Մ.Ս. Երեմյանի, հ. I, Երևան, 1971, էջ 435-437.

Հայ-մեդական փոխհարաբերությունները: Մ.թ.ա. VII-VI դարերում գոյություն ունեցող հայ-մեդական փոխհարաբերությունները բնորոշում են նորակազմ հայկական պետության պատմությունը: Այդ փոխհարաբերությունները իրենց արտացոլումն են գտել հայկական էպոսում, բանասիրության մեջ և լեզվում: Այդ փոխհարաբերություններն անցնում են երեք շրջան:

Առաջին շրջանը բնորոշվում է դաշնակցային հարաբերություններով Մեդիայի հետ: Հայկական ցեղապետերն իրենց զինվորական աշխարհագրությունով մասնակցում էին մեդական թագավորների ռազմական արշավանքներին: Այդ «դաշինքը» ցեղապետերին հնարավորություն էր տալիս վեր բարձրանալու իրենց ցեղակիցներից և գրավելու իշխանության բարձունքները: Ռազմական այդ դաշինքի շնորհիվ առանձին դինաստիաներ ճանաչվում էին

թագավորներ՝ իրենց ցեղակիցների վրա ժառանգաբար կառավարողներ:

Այդ շրջանում հայերի և մեդացիների սերտ համագործակցությունը ուղղված էր առաջին հերթին Ասորեստանի և Ուրարտուի դեմ: Ավելին, մեդական թագավորների քաղաքականությունը նպաստում էր հայ էթնոսի տարածմանը Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում: Ինչպես ցույց են տալիս անուղղակի տվյալները, մեդացիների հետ միասին երկրի ռազմաստրատեգիական որոշ կետերում տեղակայված էին նաև հայկական կայազորներ: Ժամանակի ընթացքում այդ վայրերում ամրանում էր հայ բնակչության կորիզը: Միայն թիկունքի ապահովման այսպիսի պայմաններում մեդացիները կարող էին Փոքր Ասիայում հաջող կերպով պատերազմել Լյուդիայի դեմ (մ.թ.ա. 589-585): Ինչպես հայտնի է Բախումն ավարտվեց մեդացիների հաղթությամբ:

Ինչպես երևում է, մեդական պետությունը այդ հեռավոր սահմանային տարածությունն իր իշխանության տակ էր պահում դաշնակից հայերի օգնությամբ, որոնք այդ մասում փոյուզացիներին ուղղակի հարևաններ էին: Հենց այդ տեղերում բնակվող հայերի հետ էլ ծանոթացան հույները, նրանցից տեղեկություններ քաղելով Հայաստանի մասին:

Այդ փոխհարաբերությունների երկրորդ շրջանը բնորոշում է նրանով, որ հզորացած Մեդիան ձգտում էր կեղեքել իր երեկվա դաշնակիցներին: Այն բանից հետո, երբ Մեդիան տիրեց Արաքսի հովտում և Միջագետքում գտնված հաղորդակցության ուղիներին, հայոց թագավորը պիտի ճանաչեր մեդական թագավորի գերիշխանությունը: Նման իրադրության մեջ նախկին դաշնակցային և բարեկամական փոխհարաբերությունները փոխարինվեցին թշնամական հարաբերություններով: Հայաստանն օգտվում էր հարմար առիթից, որպեսզի ապստամբի Մեդիայի դեմ: Հայկական էպոսում և բանահյուսության մեջ արտահայտություն է գտել «վիշապագուն» մար Աժդահակի դեմ ուղղված այդ պայքարը, որ մղում էին Երվանդ Մակավակյացը և նրա որդի Տիգրանը: Որպես վերջինիս որդու ավանդությունը պատկերում է ամպրոպի և կայծակի աստված Վահագն Վիշապաքաղին, այսինքն՝ մեդացիների դեմ կռվողին:

Երրորդ շրջանը, որը կարող էր հանգել Հայաստանի երկարատև հնազանդեցմանը, իր ավարտին չհասավ: Մեդական պետության սկիզբ

առած քայքայման հետևանքով, մեղացիները չկարողացան իրենց ձեռքում պահել Հայաստանը: Ըստ «Կյուրոպեդիա»-ի, տակավին այն ժամանակ, երբ Կյուրոսը մեղական թագավոր Աստիագեսի զորապետներից էր (այսինքն՝ մինչև 553 թվականը մ.թ.ա.) ապստամբում է հայկական թագավորը, և հրաժարվում է հարկ վճարել ու զորք տրամադրել մեղական թագավորին: Այդ ապստամբությունը ճնշվում է Կյուրոսի օգնությամբ: Սակայն շուտով Կյուրոսն ինքն է ապստամբում Աստիագես թագավորի դեմ և եռամյա պայքարի ընթացքում (մ.թ.ա. 553-550) կործանում մեղական պետությունն ու դառնում Հին պարսկական պետության հիմնադիրը (մ.թ.ա. 550):

Հենց այդ ժամանակ էլ Հայաստանն անջատվեց Մեդիայից: Ինչպես ասված է հայկական էպոսում՝ Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ, Տիգրանը «Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու»:

Սակայն Մեդիայի կողմից լիովին ստրկանալու վտանգից ազատված Հայաստանը շուտով պետք է այդօրինակ պայքար սկսեր Կյուրոսի հաջորդների դեմ:

Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական և ստրկատիրական կարգերի ժամանակաշրջանում, իսմբ. Մ.Տ. Երեմյանի, հ. 1, էջ 441-442.

Քաղվածքներ Մ. Արեղյանի աշխատությունից

Մարք, «գարմք Աժդահակայ», Վիշապագներ և Մուրացան, արդյոք Վիպասանքի մեջ այդ անուններն իբրև համանիշ են անխտիր գործածված եղել, թե չէ: Մ. Խորենացին Տիգրանի վեպի վերջում (Ա, 1) պատմում է – Տես՝ Խորենացի, Ա, 1 (լրացումը մերն է – Հ.Հ.): Այս հատվածից իմանում ենք, որ Մասիսից դեպի արևելք, մինչև Գողթնի սահմանները, Երասխ գետի երկու կողմերում ապրող «մարք», որոնք հայտնի են և ուրիշ աղբյուրներից, ըստ վեպի, իբր գերի են բերված եղել Տիգրանի ձեռքով: Նրանց մեջ են և Աժդահակի սերունդը, «գարմք Աժդահակայ», Աժդահակի ու նրա կին Անուշի որդիները, որոնց բնակեցնում է Տիգրանը Մասիսի վրա: Վեպն, ուրեմն, բացատրում է «Աժդահակի գարմերի» ծագումն մարաց Աժդահակ թագավորից և նրա կին Անուշից:

Հաջորդ գլխի մեջ (Ա,Լա) Ածղահակի այդ կինը՝ Անուշը հիշվում է պարզապես իբրև «մայր վիշապաց»։ Հավաստյալ կարելի է ասել, որ այդ կոչումը վիպական ծագում ունի։

Մ. Մբեղյան, Երկեր, Ա, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երևան, 1966, էջ 130-131.

Պատմագիրն, ուրեմն, ասում է, թե վերևում բերված պատմություններն (տես՝ Խորենացի Ա,Լ,Լա, Բ,խթ,կա, լրացումը մերն է – Հ.Հ.) իսկապես են «անյայտ իրք վիշապաց», որ ինքը «հայտնում է , այսինքն հասկանալի է դարձնում»։ Եվ ի՞նչ է անում նա, եթե ոչ այն միայն, որ երգերի մեջ հիշված վիշապներն ու վիշապագանները միշտ դարձնում է «գարմք Ածղահակայ», կամ ավելի ճիշտ, երգերի մեջ հիշված անուններից, «ճմարտապատմության» համար, նախընտրում է Ածղահակի գարմեր կոչումը։ Եվ հասկանալի է, թե ինչու։ Վիշապները կամ վիշապագներն առասպելական էակներ լինելով՝ անհավատալի բաներ են Քրիստոնյա Պատմագիրը, որ նույնիսկ աստվածներն իբրև մարդ եղած է մեկնում, չէր կարող հավատալ, Սաթենիկ թագուհին մի վիշապ կամ վիշապագներ սիրած լինի, և կամ Արտաշես թագավորը նրանց հետ հարաբերություն ունեցած լինի։ Բայց մի անգամ որ նրանք մտնում են Արտաշեսի պատմության մեջ, պետք էր այդ «ճմարտել»։ Իսկ ճմարտիտն այն է, որ դրանք մարաց Ածղահակ թագավորի գարմերն են, միայն հայերեն բառով ասած. «դրովիետն Ածղահա մեր լեզվով վիշապ է», ուրեմն և «վիշապագն» նույնն է, ինչ որ «Ածղահակի գարմ»։

Անցնենք Մուրացյանին։ Խորենացի (Բ,ը) Մուրացյան՝ նախարարության համար գիտե. «Ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տեր, այլ մարացոցն տեր»։ Այստեղից եզրակացնում է նա Մուրացյանների մարացի լինելը։ Եվ երբ մի անգամ նրանք մարացի են, մարական ծագում ունեն, անշուշտ հասարակ ծագում պիտի չունենային, այլ մի իշխանից կամ թագավորից սերված պիտի համարվեին, ինչպես շատ նախարարական տներ։ Ես ումնից հատկապես, եթե ոչ «ի գաւակէ Ածղահակայ Մարաց եղելոյ թագաւորի» (Բ,ը), որի սերունդները բերված են Հայաստան։

Այսպես մի կողմից Վիպասանքի մեջ հիշված վիշապները կամ վիշապագները նույն են, ինչ որ Ածղահակի գարմերը կամ մարերը. իսկ մյուս կողմից Մուրացյանները կամ «մարացոցն տեարք» ունին մարական ծագում և են Մարաց Ածղահակ թագավորի սերնդից։ Ուստի

բանավարությունը հեշտությամբ պիտի տաներ այն եզրակացության, թե Մուրացյաններն են վիշապագներ, կամ, ընդհակառակն, երգերի մեջ հիշված վիշապագները մուրացյաններ են, Արգավան վիշապագն Աժդահակի զարմ Մուրացան Արգամն է:

Պատմագիրն իր այս եզրակացության համար իբրև հաստատություն գտնում է նրանց բնակության տեղի նույնությունը կամ մոտիկությունը: Նա Ա. Լ. գլխի մեջ հայտնում է, որ ըստ «թուելեաց» երգերի վիշապները, նույն և վիշապագները, բնակվում են «յազատն ի վեր ի Մասիս»: Իսկ Բ. Խթ. հայտնում է, «զարմք Աժդահակայ» (= մարք = վիշապագունք) «ունին գամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց» ինչպես և երգի մեջ նույնն ասվել է (Ա,₁): Իսկ Բ. ծա գլխի մեջ այդ կողմերը նա դնում է կալված Մուրացյանների և հատկապես Մուրացան Արգամի, «որ ի ծննդոց Աժդահակայ» (Բ, խդ.), և հիշում է Նախճավան և «ըստ հիւսիսոյ Երասխայ գամենայն գիղւս», որ Մասիսի դիմացն է հասկանում, Շարուրի դաշտը: Նույնպես Բ. ը. գրում է. «Երկրորդ թագաւորութեանն լինէր ի զաւակէ Աժդահակայ Մարաց եղելոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացյանդ կոչեն... Եւ թողաւ ի վերայ նորա գամենայն շէնս, որք ի գերութենէն Մարաց»: Այսպես մի կողմից, առասպելի մեջ վիշապների, կամ վիշապագների բնակության տեղերը կապված են Մասիսի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ մարերի (կամ Աժդահակի զարմի) բնակության տեղերը, նույն և մարացոց տերերի՝ Մուրացյաններինը, նույն Մասիսի ստորոտներում են և նրանից դեպի արևելք, որով և Պատմագիրը հաստատված է համարում իր բացատրությունները:

Վիշապը կամ Աժդահակն իբրև տոտեմ: - Կա մի ուրիշ հանգամանք ևս, որով «վիշապ» բառին փոխանակել է «մար» բառը կամ ընդհակառակն: Մար նշանակում է օձ, վիշապ: Արդարև մեր մատենագրության մեջ «մար» (= օձ, վիշապ) բառը չկա գործածված, բայց ոչ ամեն պարսկերեն բառեր, որ մեր ժողովրդի մեջ եղել են և կան այժմ, մտել են մեր հին մատենագիրների մեջ: Պարսկերեն լեզուն դեռ Քսենփոնի ժամանակ ծանոթ է եղել հայերենին, ուստի «մար» բառի «օձ» նշանակությունն ամենափին ժամանակներից կարող էր ծանոթ լինել մեր ժողովրդին, ինչպես և այժմ ծանոթ է: Մի անգամ որ վիպասանների գիտակցության մեջ մար նշանակում է **վիշապ**, այն ժամանակ հեշտ հասկանալի է, թե ինչպես մարք և վիշապք,

վիշապագունք և «գարմք Ածդահակայ» - «գարմք վիշապ դահակայ», շփոթել են իրար հետ:

Այս ամենը ցույց է տալիս, Մասիսի ստորոտներում և այդ լեռներից դեպի արևելք Արաքսի երկու կողմերում բնակվող մարերը, որոնք մինչև V դարն արդեն հայացած են եղել, համարվել են վիշապագունք, իբրև վիշապ դահակի գարմեր: Դա նախնական շատ ցեղերի հավատալիքներից մեկն է, որով նրանք իրենց ծագած են համարում կենդանական գերբնական էակներից, - սրանց թվում և օձերից, վիշապներից, - և նրանց անունով կոչում իրենց: Ուրիշ խոսքով՝ վիշապը կամ վիշապ Դահակը համարվել է Մասիսից դեպի արևելք բնակեցված մարական ծագում ունեցող ցեղի տոտեմը, իրենց պաշտած կենդանի նախնին, որի անունով և նրանք կոչվել են Վիշապագն կամ Ածդահակի գարմ:

Այս հավատալիքը թերևս ծագել է այն ժամանակից հետո, երբ «մադա» անունը հնչյունափոխությամբ դարձել է «մար». կարող էր դրանից անկախ ևս առաջ եկած լինել: Բայց մի անգամ ծագելուց հետո՝ այդ հավատալիքը հարատևել է երկար դարեր, նույնիսկ քրիստոնեության ժամանակ և այդ հետևյալ հանգամանքներով: Վերևում հիշված կողմերի բնակիչները երկար պահած են եղել իրենց մարական ծագման հիշողությունը, թեպետ և մեր թ. V դարում արդեն «Մարք» անունը, ինչպես երևում է, դարձած է եղել մի աշխարհագրական տեղանուն, ուստի և ստեղծվել է «մարացի» բառը: Ապա՝ պետք է նկատի ունենալ, որ հեթանոսությունը, այսինքն նախաքրիստոնեական կրոնն էլ այդ կողմերում երկար է մնացել: Երբ Մեսրոպը Գողթնի բնակիչներին, տեղի իշխանի սատարությամբ, քրիստոնյա է դարձնում, այդ ժամանակ, - գրում է Կորյունը (եր. - 21). – «Դիւացն փախստական լինելով՝ անկանէին ի կողմանս Մարաց»: Ապա Մեսրոպը գրերի գյուտից հետո, երբ գալիս է Վաղարշապատ, ամենից առաջ սկսում է հենց այդ կողմերում սովորեցնել. «զխուժադուժ կողմանսն Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւղադութան, այլև վասն խեցբեկագոյն լեզուին՝ դժուարամտոյց էին: ... Եւ զնոցա հարուստ ամացն ծնունդս... պարգախօս հռետորաբանս կրթեալս... կացուցանէին»:

Բնական է, որ այդպիսի «խուժադուժ կողմերում» երկար պահեին իրենց հին առասպելներն ու հավատալիքները և իրենց «մար» անվան ծագման ավանդույթը:

Նկատենք և այս: Խորենացին հայտնում է, թե «թուլեւաց» երգերը, որ է Վիպասանքը, «պահեցին ախորժելով... մարդիկ կողմանն գինեւէտ գաւառին Գողթան» (Ա.,լ.): «Յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան» (Բ,խթ.): Մի անգամ որ Գողթանի բնակիչները յուրացրել և ախորժելով պահել են իրենց հարևանների մարերի մասին հին երգն ու առասպելը, վիշապագների առասպելը, զարմանալի չի լինի, որ նրանք յուրացրած և պահած լինեին նաև «Ածի-Դահակի», Վիշապ Դահակի զարմ կոչումը:

Հին առասպելական **Դահակ** անունը, ինչպես հայտնի է, դարձած է **Ջոհակ**, սրանից է ծագում **զոկ**: Գողթն գավառի բնակիչների զոկ կոչումն ուրեմն, ոչ այլ ինչ է, բայց եթե հին «զարմք Ածի-Դահակայ» կոչման մնացորդը, որ հին դարերից պահվում է մինչև մեր օրերը: Դատտեմիստական աշխարհայեցողության մի վերապրուկ է:

Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ա, Հայ վիպական բանահյուսություն, էջ 132-133.

Քաղվածքներ Գ.Բ.Ջահուկյանի աշխատությունից

ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՄԵԴԵՐԵՆԸ (ՄԱՐԵՐԵՆԸ)

Մեդերենը հայերենի հետ ամենից ավելի վաղ շփման մեջ մտած իրանական լեզուներից մեկն է, ընդ որում այդ շփումը բավականին երկարատև է եղել: Ինչպես նշել ենք, մեդերենը հյուսիս-արևմտյան իրանական լեզու է, որի ազդեցությունն հատկապես ուժեղ է եղել մեդական պետության գոյության շրջանում:

Մեդացիները սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են մ.թ.ա. IX դարից սկսած (ma-âi, amacâi, matâi): Նրանք բնակվելիս են եղել Իրանական Բարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան ու Ատրպատականի (այժմյան Ադրբեջանի) հարավային մասերում և զբաղվել են հիմնականում անասնապահությամբ (մանավանդ ձիաբուծությամբ) ու հողագործությամբ: Մեդական ցեղամիության հիմքի վրա՝ մ.թ.ա. VII դ. սկիզբ է առնում մեդական թագավորությունը՝ Էկբատան մայրաքաղաքով (այժմյան Համադանի մոտ): Կիաքսար թագավորի ժամանակ մեդացիները բաբելացիների դաշնակցությամբ մ.թ.ա. 612 թ. գրավում են Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն և 605 թ. վերջնական հարված հասցնում Ասորեստանին: Հնարավոր է, որ

Ասորեստանի կործանմանը իրոք մասնակցած լինեն հայերը մեղացիների հետ միասին: Մեդական թագավորությունը մեծ չափով ընդարձակում է իր սահմանները՝ հասնելով արևմուտքում մինչև Հալիս գետը: Կիաքսարի որդի Աստիագեսը (Աժդահակ) արդեն պայքարի մեջ է մտնում մեղացիների նախկին դաշնակից Բաբելացիների հետ: VI դ. կեսերին Մեդիան (Մարաստանը) հաղթվում է իրանական մի այլ ժողովրդի՝ պարսիկների թագավոր Կյուրոսի կողմից և ընկնում է Պարսկաստանի գերիշխանության տակ:

Մեղացիները իրենց լեզվով արձանագրություններ չեն թողել, և մեդերենի մասին մեր ունեցած տեղեկությունները խիստ կցկտուր են: Բացի հատուկ անուններից, մեդական բառեր են պահպանվել հունական աղբյուրներում և հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում. Վերջիններս թույլ են տալիս ասելու, որ հին պարսկերենում զգալի թիվ են կազմել մեդական փոխառությունները: Մեդերենի՝ հին պարսկերենի վրա ունեցած ազդեցության հարցի մասին խոսել են շատերը, այդ թվում նաև Ա. Մեյեն իր «Հին պարսկերենի քերականության» մեջ: Եղած աղբյուրների հիման վրա մեդերենի վերականգման փորձ է կատարել Մ. Մայրհոֆերը: Մեյեից ավելի վաղ Հ. Հյուբշմանը իր «Պարսկական ուսումնասիրություններ» աշխատության մեջ մեդական աղբյուրներից փոխառյալ է համարել հայ. **բրինձ, գանձ, պղինձ** բառերը, որոնց մեջ առկա է **ձ**՝ փոխանակ **ջ**-ի (հմմտ. նաև **Գանձակ**)՝ **ն**-ից հետո գտնվող դիրքում:

Հայերենի մեդական փոխառությունները հավաստիորեն առանձնացնելուն խանգարում է հատկապես երկու հանգամանք. 1) մեդերենը և պարթևերենը, զարգացման տարբեր փուլեր ներկայացնելով և բարբառային տարբերություններ ունենալով հանդերձ, ունեցել են ընդհանուր շատ գծեր. երկուսի էլ քիչ հայտնի լինելու պայմաններում մենք հաճախ չենք կարող բացարձակ ճշգրտությամբ ասել, թե հայերեն այս կամ այն բառի աղբյուրը դրանցից հատկապես ո՞րն է. 2) մեդերենը զգալի ազդեցություն է գործել հին պարսկերենի, պարթևերենի՝ միջին իրանական հարավային բարբառների վրա, մի հանգամանք, որ նույնպես դժվարացնում է փոխառությունների բուն աղբյուրների որոշումը:

Մեդերենը հին պարսկերենի համեմատությամբ ունի մասնավորապես հետևյալ առանձնահատկությունները.

Հուն. Մեդերեն Օրինակներ Հին պարսկ. Օրինակներ

*g' h	z	zūra, բոնություն, զոռ	d	dan, իմանալ
*tr	θr	Miθra, (Միհր)	c	Mica (Միհր)
*k' u	sp	spaka, շուն	s	saka, շուն:

Այս հատվածն ավելի մանրամասն տես՝ Գ.Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային շրջան, Երևան, 1987, էջ 506.

Մեղերենի առանձնահատկությունների մի մասը ունի նաև պարթևերենը, որը սակայն, որոշ դեպքերում հանդես է բերում ինքնուրույն գծեր. այսպես, եթե *g' h > z, *k' > s, *k' u > sp անցումներն հատուկ են նաև նրան, ապա մեղական θr-ի դիմաց պարթևերենը ավելի շուտ ունի θr > hr անցումը, θ-ի դիմաց՝ s, f-ի դիմաց (եթե տվյալները ճիշտ են)՝ xv, vx:

Միջին մեղերենը պետք է ավելի մոտ լիներ պարթևերենին: Այսպես, Ա. Փերիխանյանը տալիս է միջին մեղերենի, պարթևերենի և միջին պարսկերենի հնչյունական փոխհարաբերությունների հետևյալ պատկերը.

Իրան.	-θr-	xv-	xs	sp-	rz-	-rd-	-sy-	-d-	-f-
Մ. մեղ.	-hr-	f-	axs-	asp-.sp-	-rr-	-r(r)-	s-, -s(i)-	-h-	-h-
Պարթ.	-hr-	vx	s-	isp-.sp-	-rz -	rd	-sy-	-d	-f-
Մ. պրսկ.	-s-	xv	s-	s-	(<-rd-)	-l-	sy-	-y-	-f-

Ըստ այս աղյուսակի, հայերենը որոշ դեպքերում պետք է ավելի մոտ լիներ միջին մեղերենին, քան պարթևերենին. այսպես, իրան. xs խումբը միջին մեղերենում ներկայացված է axs-ով, պարթևերենում՝ s-ով (հմմտ. աշխարհ, աշխէտ, թերևս նաև աշխատ, աշխար «ողբ, լաց», աշխարաւանդ խումբը միջին մեղերենում ներկայացված է f-ով, պարթևերենում՝ xv-ով (հմմտ. փառ-ք, այլև Փառէն, Փառներսեհ, Փառոխ Փառնակ, Փառնաւազ, թերևս նաև Փառանձեւ) և այլն:

Գ.Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային շրջան, Երևան, 1987, էջ 505-507.

Քաղվածքներ Հ. Գ. Խորիկյանի աշխատություններից.

Դարեհ Ա Վշտասպորդին, սպանելով Գառմատային և ճնշելով հպատակ ժողովուրդների ապստամբությունները, կատարում է վարչական վերակազմություններ՝ պետության տարածքը բաժանելով

20 սատրապությունների, որոնցից X-ն ընդգրկում է բուն մարական տարածքները: Հերոդոտոսը մարական սատրապության մասին գրում է. «Ագբատանան, Մեդիայի մնացյալ մասը, պարիկանիները և օրթոկորյուբանտիները վճարում էին չորս հարյուր հիսուն տաղանդ. սա տասներորդ նահանգն էր (Հերոդոտոս, III, 92)»: Տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ մարական սատրապության տարածքը վարչական առումով կազմված էր չորս ենթաշրջաններից՝ Ագբատանա-Էկբատանա, Մեդիայի մնացյալ մաս, պարիկանինների և օրթոկորյուբանտիների բնակության տարածքներ: Ստորև կքննենք առաջին երկուսի ընդգրկված տարածքը:

Բեհիսթունի արձանագրությունում Մարաստանը հիշատակվում է Դարեհ Ա-ին հպատակ երկրների շարքում: Ընդ որում, Մարաստանը Դարեհի դեմ ապստամբած երկրներից մեկն էր (Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը (թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Գ. Նալբանդյանի), Երևան, 1964, էջ 8, 12; Schmitt R., Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden, Wiesbaden, 2009, S. 39, 51): Բեհիսթունի արձանագրությունում հիշատակվում են բազմաթիվ տեղանուններ, որոնց գոնե մոտավոր կամ հավանական տեղորոշումը թույլ է տալիս պատկերացնել Մարաստանի տարածքային ընդգրկման սահմանները: Այսպես, Նիսայա գավառում հիշատակվում է Սիկայավատիշ ամրոցը (Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը, էջ 10), որի տեղադրությունն անորոշ է: Սակայն Նիսայա գավառը նույնանում է անտիկ աղբյուրներում հիշատակվող Նիսեային՝ Ղազվինի շրջանում: Բեհիսթունի արձանագրությունում հիշատակվում են նաև մարական Մարուշ, Կամպանդա, Կունդուրուշ, Ռագա, Հագմաթանա տեղավայրերը (Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը, էջ 13-14, 16): Վերջին երկու քաղաքներից առաջինը համապատասխանում է ներկայիս Ռեյին, որի անունով՝ Մարաստանի մի հատվածը, կոչվում էր Ռագիական Մեդիա, իսկ երկրորդը՝ սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող Էկբատանա-Համադանն է՝ Վերին Մեդիայի գլխավոր քաղաքը և հին Մարաստանի մայրաքաղաքը: Մարուշը տեղադրվել է ներկայիս Հարունաբադի մոտ, Կունդուրուշը՝ Ղազվինի մոտ, իսկ Կամպանդան անտիկ աղբյուրների Կամբադենեն է Փոքր Մեդիայում՝ ներկայիս Քերմանշահի շրջանում:

Ըստ Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկի՝ Մարաստանի միացումը Պարսքին տեղի է ունեցել խաղաղ ճանապարհով (Քսենոփոն,

Կյուրոպեդիա, էջ 5, 351), ինչն այլ աղբյուրներով չի հաստատվում: Մարաստանի պատմության վերաբերյալ կարևոր են հույն պատմիչ Հերոդոտոսի տեղեկությունները: Համաձայն վերջինիս՝ Քսերքսեսի հեղինական արշավանքի ժամանակ մարեր-մեդացիները հիշատակվում են պարսիկներից հետո՝ Աքեմենյան Տիգրանեսի հրամանատարությամբ (Հերոդոտոս, VII, 62: Հմմտ. IX, 31): Մեդացիները տրամադրել էին նաև հեծելազոր (Հերոդոտոս, VII, 86): Հույն պատմիչի այս տեղեկությունները խոսում են մարերի՝ Աքեմենյանների պետության մեջ զբաղեցրած բարձր դիրքի մասին: Պատմիչը նաև հաղորդում է, որ Կյուրոս Մեծը կրտսեր որդուն՝ Տանառքսարեսին, կարգում է մեդացիների, հայերի և կադուսիների սատրապ (Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, էջ 362): Այս տեղեկությունը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Տանառքսարեսի՝ Բարդիայի տիրույթները գտնվել են Միջին Ասիայում (Пьянков И. В., Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия (текст, перевод, примечания), Душанбе, 1975, с. 93), և Քսենոփոնը փոխել է Կոտեսիասի մոտ հիշատակվող երկրների անունները:

Հետաքրքիր են նաև Քսենոփոնի «Անաբասիս» երկի տեղեկությունները Մարաստանի մասին: Եկբատանան նշվում է որպես Աքեմենյան արքաների ամառային նստավայր (Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 81): Քսենոփոնը հիշատակում է Մեդական պարիսպը Բաբելոնից հյուսիս՝ Սիպպարից մինչև Օպիս (Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 27, 48): Վերջինիցս հյուսիս ընկած տարածքը հիշատակվում է որպես Մարաստան (Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 50): Համաձայն Քսենոփոնի՝ Լարիսսա (Նիմրուտ) և Մասպիլա (Նինվե) քաղաքները հնում բնակեցրել են մեդացիները (Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 74): Ընդ որում, Հայաստանից հարավ ընկած տարածքները Քսենոփոնը հիշատակում է որպես Մարաստան (Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 81): Մեր կարծիքով, մ. թ. ա. V դարի վերջին Աքեմենյան տերության սատրապական համակարգը ենթարկվել էր վարչական վերակազմության: Եթե Դարեհ Ա-ի ժամանակ Հյուսիսային Միջագետքի մի մասը «մնացյալ Ասորեստան» վարչական հասկացության տակ Բաբելոնի հետ կազմել էր IX սատրապությունը, ապա Քսենոփոնի ժամանակ այդ «մնացյալ Ասորեստանը» միացվել էր Մարաստանի սատրապությանը և դարձել վերջինիս ենթաշրջաններից մեկը, որի հյուպարքոսն էլ, թերևս, «Անաբասիս»-ի վերջում հիշատակված Մարաստանի սատրապ

Արբալասան էր (Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 197), որի մասին Քսենոփոնը այլ տեղեկություն չի հաղորդում: Նկատենք նաև, որ նշված տարածքը քաղաքական առումով նախկինում մտնում էր Մարական տերության կազմի մեջ: Ընդ որում, ըստ Բեհիսթունի արձանագրության տեղեկությունների, մարերը տիրել են Արբելային (Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը, էջ 17), ինչը վկայում է նշված տարածքում մարերի կամ ավելի ճիշտ իրանախոս սագարտիների առկայության մասին:

Քսենոփոնը մեկ այլ աշխատության մեջ հիշատակում է Մեդիայի Թամներիա վայրը՝ Կադուսիայի մոտ (Ксенофонт, Греческая история, с. 276), որը գտնվում էր Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափամերձ տարածքներում:

Դիոդորոս Սիկիլիացին Մեմիրամիսի արշավանքի մասին պատմելիս հիշատակում է Մեդիայի Բագիստանոն (նաև երկիրը), Զարկայոս, Օրոնտես լեռները, Քավոն քաղաքը (Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, էջ 28-29): Բագիստանոնը նույնանում է Բեհիսթունին, Զարկայոսը՝ Զագրոսյան լեռնաշղթային, իսկ Օրոնտեսը՝ Ալվանդի լեռնաշղթային (Polybii Historiae, Vol. III, Libri IX-XIX, X, 27, p. 92):

Դատելով Հերոդոտոսի տեղեկություններից՝ մարերը զբաղեցրել են ընդարձակ տարածքներ: Այսպես, Հերոդոտոսը գրում է. «Պարսիկները բնակվում են մինչև Հարավային ծովը, որը կոչվում է Կարմիր (իմա՝ Պարսից ծոցը - Խ.Հ.): Նրանցից վերև դեպի հյուսիս բնակվում են մեդացիները, մեդացիներից (վերև)՝ սասպեյրները, սասպեյրներից (վերև)՝ կոլխերը, տարածվելով մինչև Հյուսիսային ծովը» (իմա՝ Սև ծովը - Խ. Հ.), որտեղ թափվում է Փասիս գետը: Ահա այս չորս ազգերն են բնակվում մեկ ծովից մյուսն (ընկած երկրում (Հերոդոտոս, IV, 37)»: Պատմահայրը նաև հաղորդում է. «Մեյոտիս լճից մինչև Փասիս գետը և կոլխերի երկիրը երեսուն օրվա ճանապարհ է անխոնջ ուղևորի համար: Կոլխիսից Մեդիա ավելին չէ ճանապարհը, բայց նրանց միջև բնակվում է մի ազգ, սասպեյրները. սրանց միջով անցնելուց հետո կարելի է հասնել Մեդիա (Հերոդոտոս, I, 104)»: Մեջբերված տեղեկություններում հիշատակված սասպեյրները լայն առումով զբաղեցրել են Արևելյան Վրաստանի տարածքն ու նաև հետագա Ադվանքի կամ Կուրի ձախափնյակի շրջանը, այսինքն՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տարածքը:

Մասպեյրները և մարերը սահմանակցել են Կուր գետի ստորին հոսանքի շրջանում, և Կողքիսից դեպի Մեդիա ճանապարհն անցել է Կասպից ծովի արևմտյան շրջաններով և Կուրի հովտով: Այս ճանապարհի կարևորությունն է նշում Պլինիոս Ավագը, երբ գրում է, որ հնդկական ապրանքները Կասպից ծովով և Կուր գետով հասնում են Փասիս (Pliny, NH, Vol. II, VI, 52, p. 376)՝ ներկայիս Ռիոն գետը:

Հերոդոտոսի տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ սկյութները՝ կիմերներին հետապնդելիս, Կուրի ստորին հոսանքի ձախափնյակից են մտնում Մեդական երկիր (Հերոդոտոս, I, 104; IV, 12): Այս առումով հետաքրքիր է Պատմահոր այն հաղորդումը, որ սկյութները, դաշինք կնքելով լակեդեմոնացիների հետ, պայմանավորվում են, որ կներխուժեն Մեդիա Փասիս գետի հոսանքով (Հերոդոտոս, VI, 84): Այս տեղեկության մեջ հիշատակված Փասիսն, անկասկած, հայկական Երասխն է, որը հին հեղինակներին հայտնի էր նաև Փասիս անվանումով և հին ժամանակներում առանձին հոսանքով էր թափվում Կասպից ծովը: Պատմիչը նաև հայտնում է. «Արոտավայրերը, որտեղ այս խաշնարածը (Միտրադատեսը - Խ.Հ.) արածեցնում էր նախիրը, գտնվում էին Ագբատանայից հյուսիս՝ դեպի Եվքսինյան Պոնտոս ընկած լեռների ստորոտներին: Քանզի մեդական երկիրը միայն դեպի սասպեյներն ընկած մասում բարձրադիր է, լեռնային և անտառաշատ. իսկ մնացյալ երկիրն ամբողջապես դաշտային է (Հերոդոտոս, I, 110)»: Նկատի ունենալով սասպեյրների հիշատակությունը՝ դեպի Սև ծով նայող լեռները կարելի է նույնացնել Հայկական կամ ավելի ճիշտ Կասպիական լեռների հետ:

Ըստ Արիանոսի՝ Գավգամելայի ճակատամարտին Ատրոպատեսի հետ էին կադուսիները, աղվանները և սակեսիները (Arrian, Anabasis Alexandri, III, 8, 4, p. 246-247): Ճակատամարտին մարերը, կադուսիները, աղվաններն ու սակեսիները հանդես են գալիս առանձին դասավորությամբ. մարերն ու կադուսիներն՝ առանձին-առանձին, իսկ աղվաններն ու սակեսիները՝ միասին (Arrian, III, 11, 4, p. 256-257): Ռուփոսի մոտ Գավգամելայի ճակատամարտում աղվաններն ու սակեսիները չեն հիշատակվում (Rufus Curtius Quintius, History of Alexander, IV, XII, 6-13, p. 270-275): Արիանոսը աղվաններին հիշատակում է նաև Դարեհին շրջապատող ցեղերի մեջ (Arrian, III, 11, 4, p. 262-263): Կադուսիների հետ հիշատակվող սկյութներին, որոնք դաշնակցային հարաբերությունների մեջ էին Դարեհ Գ-ի հետ և

օգնության էին շտապում նրան (Արիանոս, էջ 112), թերևս կարելի է նույնացնել սակեւինների հետ, սակայն դժվար է հաստատել: Ատրոպատեսի հետ, հավանաբար, կադուսիները, ադվանները և սակեւիններն ունեցել են դաշնակցային հարաբերություններ և եղել են վարձկաններ, քանի որ «մարերի հետ էին (Արիանոս, էջ 97)» և ոչ թե հրամանատարության տակ:

Մեծ Մարաստանի տարածքի մասին նույնպես Ստրաբոնն ունի արժեքավոր տեղեկություններ: Աշխարհագետը գրում է, որ Մեծ Մարաստանը արևելքում սահմանակցում է Պարթևստանին, ավագակաբարո կոսսեացիների ցեղի լեռներին և պարսիկներին սահմանակից պարետակեններին, հյուսիսում՝ Վրկանից ծովից վերև ապրող կադուսիներին և այլ ցեղերի, հարավում՝ Ապոլլոնիատիսին, որին հները անվանել են Սիտակենե, և Զագրոս լեռանը, որտեղ տարածվում է Մարաստանին (ուրիշների կարծիքով՝ Էլյումայիսին) պատկանող Մասսաբատիկան, արևմուտքում՝ ատրոպատեններին և հայերի մի մասին (Страбон, География в 17 книгах, с. 494): Պատմիչը Մարաստանում թվարկում է նաև հունական քաղաքներ Լաոդիկեան, Ապամեան, Ռագայի մոտ գտնվող անանուն քաղաքը, որը, ելնելով Ստրաբոնի մեկ այլ տեղեկությունից (Страбон, География, с. 486), կարելի է նույնացնել Հերակլեայի հետ, և հենց Մելեկոս Նիկատորի հիմնադրած Ռագան, որը Նիկատորն անվանում էր Եվրոպոս, իսկ պարթևները՝ Արսակիա (Claudii Ptolemaei Geographia, VI,2,16-17; Ammianus Marcellinus, XXIII,6,39), որը Ապոլլոդորոս Արտեմիդացին տեղադրում է Կասպիական դռներից հարավ (Страбон, География, с. 495): Հեղինակը նաև հայտնում է, որ Մարաստանը բարձրալեռնային և ցուրտ երկիր է, և նրա լեռներն Էկբատանայից, Ռագայից և Կասպիական դռներից ձգվում են մինչև Մատիանե և Հայաստան (Страбон, География, с. 495): Մենք բերեցինք Մեծ Մարաստանին վերաբերող բավականին ընդարձակ տեղեկություններ, ընդ որում՝ վերջին տեղեկությունից պարզվում է, որ Մատիանեն Մեծ Մարաստանի մեջ չէր, հետևաբար Մարաստանը չէր կարող սահմանակցել Հայաստանին, և Ստրաբոնը հին ժամանակներին վերաբերող տեղեկությունը համադրել է իր ժամանակների իրողությունների հետ: Այս նույն սխալ պատկերացումը պատմիչը արտացոլել է նաև Հայաստանին վերաբերող տեղեկության մեջ, երբ գրում է, որ Հայաստանն արևելքում սահմանակցում է Մեծ

Մարաստանին և Ատրպատենին (Страбон, География, с. 496), քանի որ Ատրպատականի թագավորության գոյությունը բացառում է Մեծ Մարաստանի հետ որևէ սահմանակցություն: Չնայած պետք է նկատենք, որ Մատիենեն՝ որպես Մարաստանի երկրամաս, Ստրաբոնը հիշատակում է երկու անգամ (Ստրաբոն, քաղեց և թարգմ. Հ. Աճառյան, էջ 13, 35): Այդ տեղեկություններից երևում է, որ Ատրպատականի թագավորությանը նախորդող ժամանակաշրջանում Աքեմենյան պետության կազմում Մարաստանը՝ որպես սատրապություն, սահմանակցել է XIII սատրապությանը կամ Մատրապական Հայաստանին՝ չխոսելով արդեն Մարական տերության ժամանակների մասին, երբ Հայաստանը մտնում էր այդ պետության կազմի մեջ:

Այժմ քննենք վերևում բերված Ստրաբոնի XI, XIII, 6-7 տեղեկության մեջ նկարագրված Մեծ Մարաստանի սահմանները: Այս հարցի պարզաբանման համար Ստրաբոնն իր աշխատության տարբեր հատվածներում ներկայացնում է լրացուցիչ մանրամասներ: Այսպես, անդրադառնալով բաբելոնացիներին՝ հույն պատմիչը գրում է, որ նրանց հետ հյուսիսում սահմանակցում են հայերը և մարերը մինչև Զագրոսի գետը և սրա շուրջ ապրող ցեղերը (Страбон, География, с. 486): Նկատի ունենալով Ստրաբոնի այլ հաղորդումները (Страбон, География, с. 690-691), կարող ենք եզրակացնել, որ ամասիացի աշխարհագետի համար Բաբելոնն ընդարձակ երկիր էր՝ ընդգրկելով գրեթե ամբողջ Միջագետքը, որը սահմանակից է եղել և՛ Հայաստանին, և՛ Մարաստանին՝ վերջինիցս բաժանված լինելով Զագրոսով (Страбон, География, с. 492): Ինչ վերաբերում է հնում Սիտակենե կոչված Ապոլլոնիատիսին, ապա Ստրաբոնի հաղորդումներից մեկը Սիտակենեի մասին ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Սիտակենեն ընդարձակ և բերրի վայր է՝ Բաբելոնի և Սուսիանայի միջև, այնպես որ ամբողջ ճանապարհը Բաբելոնից Սուսա մեկնողների համար անցնում է դեպի արևելք Սիտակենեի միջով (Страбон, География, с. 690)»: Մեկ այլ տեղեկության մեջ հեղինակը հայտնում է, որ Սուսիանային հարևան երկիրը Բաբելոնի մի մասն է, որը նախկինում կոչվել է Սիտակենե, իսկ հետո Ապոլլոնիատիս, և երկու երկրներից վերև՝ հյուսիսից արևելք ապրում են էյումացիները և պարետակենները: Ընդ որում, պատմիչը հավելում է, որ պարետակեններն ապրում են ավելի մոտ ապոլլոնիատիսներին, էյումացիները պատերազմում են այս երկու

ժողովուրդների և սուխացիների հետ, իսկ ուքսիացիները՝ էլյումացիների հետ (Страбон, География, с. 679):

Ստրաբոնի կողմից Սիտակենեի նույնացումը Ապոլլոնիատիսին թույլ է տալիս ավելի հստակեցնել այդ երկրի տեղորոշումը, և այս հարցում կարևոր են Իսիդոր Քարակացու տեղեկությունները: Համաձայն նրա «Պարթևական կայանների»՝ Մելևկիայից հետո դեպի հյուսիս Ապոլլոնիատիս երկիրն է՝ հունական Արտեմիտա քաղաքով, որի միջով հոսում է Սիլլա՝ ներկայումս Դիալա գետը: Շարունակելով իր տեղեկությունները՝ Իսիդորը գրում է, որ Ապոլլոնիատիսից հետո Խալոնիտիս երկիրն է՝ Խալա հունական քաղաքով, ընդ որում՝ Ջագրոս լեռը բաժանում է Խալոնիտիս երկիրը Մեդերի երկրից: Հեդինակը նաև ցույց է տալիս, որ հարավ-արևմուտքում Մարաստանի սահմանը Կարինա երկիրն է, որի անունը պահպանվել է այժմյան Կերենդ բնակավայրի անվան մեջ: Հաղորդումը ցույց է տալիս, որ Սիտակենե-Ապոլլոնիատիսը և Խալոնիտիսը գտնվել են Դիալա գետի ավազանում, սակայն Ստրաբոնի և Իսիդորի տեղեկությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վերջինս Ապոլլոնիատիսը տեղադրում է Ստրաբոնի Սիտակենեից հյուսիս, հետևաբար Ապոլլոնիատիսը, նույնանալով հանդերձ Սիտակենեին, տարածվել է վերջինիս հյուսիսային հատվածում: Ըստ էության, Սիտակենեն հնում ունեցել է ընդարձակ տարածություն, և պատահական չէ, որ Սիտակենեն՝ որպես սատրապություն, հիշատակվում է Ռուփոսի կողմից, ընդ որում՝ դատելով պատմիչի տեղեկությունից, Սիտակենեն գտնվել է Բաբելոնի և Մուսայի միջև (Rufus, V, II, 1-8; Arrian, III, 8, 5, 11, 5; Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 98): Սիտակենեի ընդարձակ տարածքը նկատի ունի Պտղոմեոսը, երբ նշում է, որ Սիտակենեն գտնվում էր Մուսիանայի հարևանությամբ, իսկ Ապոլլոնիատիսն էլ հիշատակում է Սիտակենեից հյուսիս: Ի վերջո, Քսենոփոնի Սիտակե քաղաքը գտնվում էր Տիգրիսի աջափնյակում (Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 48: Հեկատեոսի հիշատակած Պարսքի Սիտակե քաղաքը վերագրվում է կամ Բաբելոնիային, կամ Մարաստանին (տե՛ս Müller C., Fragmenta Historicorum Graecorum, Vol. I, Parisiis, 1841, p. 12, fr. 184): Դատելով Արիանոսի տեղեկությունից՝ սիտակենները համարվել են բաբելոնացիների մի մասը (տե՛ս Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987, էջ 97), և հնարավոր է, որ ուշ ժամանակներում քաղաքի

բնակչության տեղաշարժի հետևանքով քաղաքի անունն աստիճանաբար տարածվում է Տիգրիսից արևելք ընկած տարածքների վրա, որոնք սկսում են կոչվել Սիտակենե: Այդուհանդերձ ապովոնիատիսների հարևանությամբ պարետակենների տեղադրությունը չի հաստատվում:

Ստրաբոնը գրում է, որ Պարսքին սահմակից են Պարետակենան և Կոսսեյան մինչև Կասպիական դռներ, իսկ Մուսիանային էլ սահմանակից է Էյուամայիսը, վերջինիս էլ՝ Զագրոսի՝ շրջանը և Մարաստանը (Страбон, География, с. 690): Պարետակենները՝ որպես մարական ցեղերից մեկը, հիշատակում է Հերոդոտոսը (Հերոդոտոս, I, 101), սակայն այս տեղեկությունը թույլ չի տալիս տեղորոշել նրանց: Արիանոսը, խոսելով Դարեհին հետապնդող Ալեքսանդրի մասին, գրում է, որ վերջինս Մարաստան է շարժվում Պարսքից և մինչև Մարաստան ներխուժելը գրավում է պարետակենների երկիրը՝ դարձնելով առանձին սատրապություն (Arrian, III,18,10-11, 19,1-3): Ռուփոսի տեղեկությունից նույնպես երևում է, որ Պարետակենեն Մարաստանին սահմանակից շրջան էր, որտեղ հիշատակվում է Թաբաս քաղաքը (Rufus, V,XIII,1-2)՝ Պոլիբիոսի Թաբայը: Ստրաբոնն իր տեղեկություններից մեկում գրում է, որ Զագրոսից հետո Բաբելոնից վերև Էյուամացիների և պարետակենների լեռնային երկիրն է, իսկ Մարաստանից վերև՝ կոսսեյների երկիրը (Страбон, География, с. 492): Ստրաբոնը միաժամանակ հայտնում է, որ պարետակների երկրից է հոսում Արաքս գետը, որը Ալեքսանդրը գետանցում է Պերսեպոլիսի մոտ (Страбон, География, с. 677): Պարետակները հիշատակվում են նաև Էյուամացիներից հետո, իսկ նրանց երկիրը՝ Կարմանիայի և Պարթևստանի, նաև Մարաստանի հարևանությամբ (Страбон, География, с. 85, 675, 684): Պտղոմեոսը գրում է, որ Պարսքի՝ Մարաստանին միացող հատվածը կոչվում է Պարայտակենե: Պլինիոս Ավագը պարետակեններին հիշատակում է Պարսթքի և Արիանայի միջև, ինչը պետք է ուղղել նշված երկրներից արևմուտք, քանի որ մեկ այլ հաղորդման մեջ Պարետակենեն հիշատակվում է Պարսքի հանրությամբ (Pliny, NH, VI,116; 131. Ст'у նաև Cornelius Nepos, Eumenes, XVIII,8,1), այսինքն՝ դեպի հյուսիս: Ելնելով այս բոլոր տեղեկություններից՝ կարելի է պարետակեններին տեղադրել Էյուամայիսից արևելք, Պարսքից հյուսիս, Մարաստանից հարավ, Կարմանիայից արևմուտք՝ ներկայիս Սպահանի շրջանում՝

ընդգրկելով ժամանակակից Զայենդերուդ գետի ավազանը, ընդ որում՝ Մյախանը համապատասխանում է Պտղոմեոսի կողմից Պարսքի կազմում հիշատակվող Ասպադանային:

Դատելով Ստրաբոնի տեղեկություններից՝ Մեծ Մարաստանին հարավում սահմանակից է եղել Էյլումայիսը, որը աշխարհագետը հիշատակում է Ապոլլոնիատիս-Սիտակենայից արևելք: Էյլումայիսը և Մարաստանը սահմանակցել են Մասսաբատիկայի շրջանում, որը Ստրաբոնը վերագրում է Մարաստանին՝ միաժամանակ նշելով, որ ուրիշների կարծիքով պատկանել է Էյլումայիսին (Страбон, География, с. 494): Մեկ այլ տեղեկության մեջ Ստրաբոնը գրում է, որ Էյլումայիս տանող ճանապարհներից մեկն անցնում էր Մարաստանից և Զագրոսի շրջանից Մասսաբատիկայի միջով, մյուսը՝ Սուսիանայից Գաբիանայի միջով (Գաբիանան և Մասսաբատիկան Էյլումայիսի նահանգներն են (Страбон, География, с. 494): Ըստ էության, Ստրաբոնի ժամանակ Մասսաբատիկան Էյլումայիսի մեջ էր և համապատասխանում է հայկական «Աշխարհացոյց»-ի Մասպտանին (Հակոբյան Ա., «Աշխարհացոյց» է դարի Անանունի. գիտա-քննական բնագիր, էջ 163: Տե՛ս նաև «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուքրեան, էջ 40): Պլինիոս Ավագը կոսսիեններից հյուսիս հիշատակում է Մասսաբատենեն, ընդ որում՝ գրում է, որ Սուսայի տարածքը Էյլումայիսից բաժանվում է Էվլեոս գետով, որը, սկիզբ առնելով Մեդիայում, հոսում է Մասսաբատենայի միջով (Pliny, NH, VI, 134-135, p. 438, 440. Արիանոս, էջ 247-248): Էվլեոս գետը համապատասխանում է ներկայիս Դիզ գետին, որը սկիզբ է առնում Մարաստանից և թափվում Քարուն գետը: Մասսաբատիկան՝ կիսպիացիների և Քալոնիտիսի միջև հիշատակում է Դիոնիսիոսը (Muller C., Geographi Graeci Minores, Vol. II, p. 166): Մասսաբատիկան ուշ շրջանում հիշատակվում է արևելաստորական եպիսկոպոսությունների թվում. մայրաքաղաքն էր Սիրավանը: Մասսաբատիկան՝ Մասաբադան ձևով հիշատակում են նաև արաբական աղբյուրները (Патканов К. П., Армянская География VII века, с. 64):

Արևելքում Մարաստանը, ելնելով Ստրաբոնի տեղեկություններից, որոնք հաստատվում են նաև այլ աղբյուրներով, հասել է մինչև Կասպիական դռներ, որոնցից այն կողմ Պարթևստանն

էր՝ Կոմիսենէ և Խորենէ երկրներով (Pliny, NH, VI,44, p. 370; Claudii Ptolemaei Geographia, VI,5,1: Կոմիսենէն հիշատակվում է հայկական աղբյուրներում Կոշմ, Կոմշ ձևերով (տե՛ս Հակոբյան Ա., «Աշխարհացոյց» Է դարի Անանունի, էջ 164; Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց, էջ 40; Патканов К. П., Армянская География VII века, с. 73. Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 98, 261, ծնթ. 285): Օրինակ, պատմիչը գրում է, որ Պարթևստանը արևմուտքում հասնում է մինչև Կասպիական դռներ, Ռագա և տապուրների երկիրը, որը նախկինում պատկանում էր Մարաստանին (Страбон, с. 486; Pliny, NH, VI, 18, p. 30): Ըստ էության, տապուրների երկրի՝ Տապարիստանի՝ Ռագայից հյուսիս ընկած արևմտյան մասը Ստրաբոնի ժամանակ նույնպես Մարաստանի մեջ էր: Մեկ այլ տեղեկության մեջ նույնպես Ստրաբոնը գրում է, որ Կասպիական դռները Մարաստանի մեջ էին (Страбон, География, с. 491, 493; Ammianus Marcellinus, XXIII,6,39): Մարաստանի արևելյան սահմանների պարզաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեն Պտղոմեոսի հաղորդումները: Հույն աշխարհագրագետը գրում է. «Զագրոս լեռից դեպի արևելք սագարտիացիներն են, սրանցից հետո՝ հասնելով մինչև Պարթիա, Քորոմիթրենէ, որից դեպի հյուսիս Էլյումայիսն է. նրանից դեպի արևելք բնակվում են տապուրները: Քորոմիթրենէից դեպի հարավ սիդիկներն են և Սիգրիանիկեն և Ռագիանեն. նրանց մոտ՝ Յասոնիոն լեռան ստորոտում վաղասներն են և Դարեյտիս գավառը և ամբողջ Պարսքի երկայնքով՝ Սյուրոմիդիան»: Տեղեկության մեջ աշխարհագրական առումով կա բավականին խառնաշփոթ: Օրինակ, Պտղոմեոսը Պարսքի երկայնքով տեղադրում է Սյուրոմիդիան, այն դեպքում, երբ Սյուրոմիդիան ընդգրկել է նախկին Ասորեստանի արևելյան այն շրջանները՝ Պարսուան, Զամուան և այլն, որոնք ավելի ուշ նվաճվում են Մարաստանի կողմից: Սագարտիների մասին հիշատակությունը թույլ է տալիս այս ժողովրդին կապել ոչ թե արևելյան, այլ արևմտյան սագարտիների՝ ասուրական աղբյուրների զիկերացիների հետ: Սիդիկները նույնանում են Պլինիոս Ավագի սիլիկներին, որոնք հիշատակվում են Ադիաբենեում (Pliny, NH, VI,118): Ըստ Ն. Ադոնցի, Քորոմիթրենեն, հավանաբար, Միհրանյան տոհմի բնակավայրն էր և գտնվել է Գանձակի մոտ: Քորոմիթրենեն նույնացվել է հայոց «Աշխարհացոյց»-ում Մասպտանի հետ հիշատակվող Միհրանքատակին (Հակոբյան Ա., «Աշխարհացոյց» Է դարի Անանունի,

էջ 163; «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց», էջ 40; Патканов К. П., Армянская География VII века, с. 65): Այս դէպքում Քորումիթրենեն, նույնանալով Միհրանքատակին, համապատասխանում է Ստրաբոնի Մասսաբատիկայի հարևանությամբ հիշատակված Գաբիանային: Միհրանքատակը՝ Բեյթ Միհրաքայեն, հիշատակվում է որպես նեստորական եպիսկոպոսություն 577 և 588 թվականներին: Շրջանի կենտրոնն էր Սայմարա քաղաքը: Միհրանքատակը Միհրազան-քաղակ անունով հիշատակում են արաբական աղբյուրները (Патканов К. П., Армянская География VII века, с. 65):

Պտղոմեոսի տվյալ տեղեկության մեջ արտացոլվել են Քորումիթրենեի տարբեր տեղադրություններ: Այսպես, Քորումիթրենեն, մեր կարծիքով, ընդգրկել է Փրասսպա-Հրատն մեծի շրջանը, որից հարավ էյլումայիսն էր, հյուսիս-արևելք՝ տապուրները, հարավ-արևելք՝ Ռագիանեն, արևմուտք՝ Սիգրիանիկեն: Նկատենք, որ Քորումիթրենե-Միհրական գավառ անվան տակ կարող էին հասկացվել ինչպես Միհրի պաշտամունքի, այնպես էլ Միհրանյան հզոր տոհմի բնակության հետ կապված բազմաթիվ վայրեր, օրինակ՝ Միհրանքատակը: Պտղոմեոսի վերոբերյալ տեղեկության մեջ Պարթիա-Պարթևքի հարևանությամբ, Խոարենն և Կոմիսենն պարթևական նահանգների սահմանակցությամբ Քորումիթրենեի հիշատակությունը թույլ է տալիս վերջինս տեղադրել Ռագայի շրջանում, որը Միհրանյան տոհմի օթևանն էր: Այսպիսի տեղադրության պարագայում էյլումայիսը գտնվում էր Քորումիթրենեից հարավ, տապուրները՝ դեպի հյուսիս, սիդիկները, եթե նույնանում են Պլինիոս Ավագի սիլիկներին, և Սիգրիանիկեն՝ դեպի արևմուտք: Սիդիկների անունը, հավանաբար, պահպանել է Պլինիոս Ավագի Սիդերիս գետը Կասպից ծովի հարավային առափնյա շրջանում (Pliny, NH, VI, XVIII, 46): Ինչ վերաբերում է Ռագիանեի առանձին հիշատակությանը, ապա Պտղոմեոսը, ըստ էության, օգտագործել է տարբեր աղբյուրներում հիշատակված երկու նույնական աշխարհագրական անվանումներ՝ առանց դրանք տարբերակելու: Բացառված չէ նաև, որ Ռագիանեի տակ Պտղոմեոսը նկատի է ունեցել Քորումիթրենեի կենտրոն Ռագա քաղաքի տարածքը (Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 146; Страбон, География, с. 67, 486): Ռագայի շրջանում գտնվող Յասոնիոն լեռը ներկայիս Դամավանդն է, որի շրջանում էլ բնակվել են վաղասները և դարեյտները՝ Հերոդոտոսի դարեյտները

(Հերոդոտոս, III,92): Վաղասներին առաջինը հիշատակելը թույլ է տալիս սրանց տեղադրել Դամավանդ լեռան հյուսիսային փեշերին, իսկ դարեյոսներին՝ նույն լեռան հարավարևելյան լանջերին:

Մարական սատրապության պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրության համար կարևոր են հետաքեմենյան ժամանակների անտիկ աղբյուրների տեղեկությունների պատմահամեմատական քննությունը: Խոսելով Ատրպատականի մասին՝ Ստրաբոնը գրում է, որ «այս երկիրը ուրիշներից ավելի փարթամ է, հյուսիսային մասը լեռնային, կոշտ և ցուրտ է, ուր բնակվում են լեռնական կադուսիները, ամարդները, տապյուրները, կյուրտիները և այլն, որոնք տարաբնակ են ու ավագակ: Արդարև Ջագրոսը և Նպատը բռնված են այս ժողովուրդներով, և Պարսկաստանի կյուրտիները և մարդերը (սրանք կոչվում են նաև ամարդներ), ինչպես և Հայաստանինը, որոնք մինչև այժմ նույն անունով են կոչվում, նույն ցեղից են (Ստրաբոն, էջ 49: Ст'у նас Страбон, с. 494)»: Եթե Ջագրոսի մասին տեղեկությունը հասկանալի է, որի արևելյան և հարավային ճյուղավորումները բնակեցված էին մարդերով, որոնց անունով էր կոչվում Ջագրոսից սկիզբ առնող Ամարդոսը, և կյուրտիներով, ապա Նպատ լեռան հիշատակումը այս տեղեկության մեջ կարծես թե չի տեղավորվում: Ստրաբոնը հաղորդում է. «Այսպես են կոչվում Տավրոսի հյուսիսային լեռները (իմա՝ Պարաքոաթրաս - Խ.Հ.). իսկ հարավայինը, Եփրատից այն կողմ, Կապադովկիայից և Կոմմագենեից արևելք է տարածվում, սկզբնական մասում կոչվում է Տավրոս, որ բաժանում է Ծոփքը և մնացյալ Հայաստանը Միջագետքից. ոմանք էլ կոչում են Գորդյան լեռներ: Սրանց մեջ է նաև Մասիոն լեռը, որ գտնվում է Մծբինի և Տիգրանակերտի վերևը: Այստեղից ավելի բարձրանալով՝ կոչվում է Նպատ. այստեղ, լեռան հարավային կողմերում գտնվում են Տիգրիսի ակունքները (Ստրաբոն, էջ 43-45)»: Մասիոնը և Գորդյան լեռները համարվել են Տավրոսի ճյուղերը, իսկ Գորդիոնյան կամ Գորդյան լեռները (իմա՝ Կորդվաց լեռներ) տարածվել են Մասիոն լեռներից արևելք: Իրականում Մասիոն լեռները Կորդվաց լեռների շարունակությունն են: Արիանոսի մի տեղեկությունից պարզվում է, որ «Դարեհը ճակատամարտի դաշտից (Գավգամելայի - Խ.Հ.) անմիջապես սլացավ Մարաստան, ճանապարհ ընտրելով հայկական լեռներով (Արիանոս, էջ 107; Арриан, Поход Александра, с. 117)»:

Իսկ Պլուտարքոսը գրում է. «Ամբողջ հարթավայրը (Գավգամելայի- Խ.Հ.) Նիփատեսի և Գորդիենյան լեռների միջև, լուսավորված էր բարբարոսական զորքի կրակներով... (Πλυταρχ, Александр, XXXI)»: Նիփատեսի լեռները, իրոք, գտնվել են Հայաստանում՝ Նպատական լեռներ (Ջողա) անունով (Claudii Ptolemaei Geographia, V,13,4), որտեղ էլ, ըստ Ստրաբոնի, գտնվում էին Տիգրիսի ակունքները՝ հավանաբար նկատի ունենալով կա՛մ Արևելյան Խաբուրի, կա՛մ Մեծ Զաբի, կա՛մ էլ նույնիսկ Արևելյան Տիգրիսի ակունքները: Պլուտարքոսը աշխարհագրական առումով ավելի մեծ բովանդակություն է տալիս Գորդիենյան և Նպատական լեռներին՝ տարածելով դրանք ավելի հարավ, քանի որ Նպատական լեռներից հարավ գտնվել են Դասն լեռները: Ուրեմն Դարեհ Գ-ն փախել է Դասն և Նպատական լեռներով դեպի Մարաստան, որի հետ Հայաստանի սահմանը, ամենայն հավանականությամբ, կազմել են Կոհ-ի-Նիհորական լեռները, որոնք նույնպես ընկալվել են որպես Նպատի լեռներ: Նպատի լեռների տեղադրության հստակեցումը բացառում է Ստրաբոնի հիշտակած ցեղերից որևէ մեկի տեղորոշումն այս շրջանում: Ստրաբոնը Նպատի լեռներում բնակվող ցեղերին չի հիշատակում, քանի որ տվյալ տեղեկության մեջ թվարկելով կադուսիներին, ամարդներին, տապյուրներին, կյուրտիներին՝ գրում է «և այլն»: Կադուսիները և տապյուրները չէին կարող բնակվել ո՛չ Զագրոսի, ո՛չ Նպատի լեռներում: Հավանաբար, տվյալ տեղեկության մեջ Ստրաբոնը կամ նրա աղբյուրը Նպատ-Կոհ-ի-Նիհորական լեռների շարունակությունն է համարել Ուրմիո լճից հյուսիս-արևելք ընկած Ղարադաղի, Թալիշի, Գիլանի լեռները, որոնք կոչվել են նաև մարական լեռներ (Ստրաբոն, էջ 35), և ընդհանրապես Էլբուրսն ամբողջությամբ, որը Ստրաբոնի այլ տեղեկություններում հիշատակվում է Պարաքոաթրես անունով, որի շրջանում էլ բնակվում էին կադուսիները, սրանց հարևան արիանիները (Ստրաբոն, էջ 49) և տապյուրները: Դատելով տեղեկություններից՝ նշված լեռնաշղթաները (և ոչ միայն) ընդհանրապես հայտնի են Տավրոս անունով, որը, ըստ Մոլինի, տարբեր ժողովուրդներ անվանել են տարբեր անվանումներով՝ Քոաթրես, Նիփատես, Կովկաս և այլն:

Ստրաբոնի հաջորդ տեղեկությունը ևս որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում այն առումով, որ Ատրպատականի պետության գոյության ժամանակաշրջանում

պատմաաշխարհագրական բազմաթիվ իրողություններ, որոնք առնչվում են Հայաստանի հետ, պահանջում են լուրջ քննություն, հատկապես եթե այդ իրողությունները կապվում են Աքեմենյան կամ նույնիսկ մարական դարաշրջանների հետ: Հեղինակը հաղորդում է, որ Արաքսը սկզբում հոսում է դեպի արևելք մինչև Ատրոպատենե, հետո թեքվում է դեպի արևմուտք և հյուսիս, հոսում է նախ Ագարայի, հետո Արտաշատայի մոտով՝ երկուսն էլ Հայաստանի քաղաքներ, ու վերջապես Արաքսենեի դաշտով անցնելով՝ թափվում է Կասպից ծովը (Страбон, География, с. 497): Սակասենեի հետ հիշատակվող Արաքսենեի դաշտը (Ստրաբոն, էջ 13, 37, 55) տարածվել է Կուրի աջափնյակում՝ Կուր և Երասխ գետերի ջրկիցից մինչև Տրտու գետի և Կուրի ջրախառնուրդը ընկած շրջանում, և համապատասխանում է Պատմահոր հիշատակած Ուտիք աշխարհին: Միաժամանակ, Ստրաբոնի հիշատակած Արաքսենեի դաշտը տարածվել է ոչ միայն Երասխի կամ Արաքսի ձախ, այլև աջ ափին, հետևաբար՝ աջափնյա Արաքսենեն, որը հույն աշխարհագրագետի մոտ վարչական հատուկ անվանում չունի, իրականում Կասպիանե-Կասպքի մի մասն է (Страбон, География, с. 264, 265): Ուրեմն, Արաքսենեի դաշտը ընդգրկել է Միլի տափաստանը և Մուղանի դաշտի մի մասը: Ստրաբոնի վերը բերված տեղեկությունից երևում է, որ սկզբում Ատրպատականի հիշատակությամբ Երասխ-Արաքսը հեղինակը նույնացրել է Կարմիր գետի հետ, հետո արդեն նկարագրել գետի հոսանքը հյուսիս-արևմուտքից նախ Ագարայի, որը հավանաբար Արմավիրն է, ապա Արտաշատի մոտով: Ստրաբոնը (Страбон, География, с. 498) Ատրպատականի սահմանների մոտ Արաքսի ձախ ափին՝ Նորաշենի և Նախիջևանի միջև, տեղադրում է Արքսատա-Արք(այա)շատ քաղաքը: Արտաշատի մասին հիշատակությունը բացառում է Հայաստանի սահմանակցությունը Ատրպատականին Արաքս գետի հարավային ափին, քանի որ Արտաշես Ա-ից սկսած Արաքսի աջափնյակը Մեծ Հայքի թագավորության մեջ էր: Տեղեկություններից մեկում նույնպես Ստրաբոնը, կապված Անտոնիոսի պարթևական արշավանքի հետ, Արաքս գետը համարում է սահմանագիծ Հայաստանի և Ատրոպատենեի միջև (Ստրաբոն, էջ 47): Այս տեղեկությունը համադրելով Պլուտարքոսի նույն դեպքերին վերաբերող հաղորդումների հետ՝ ցույց ենք տվել, որ Արտաշես Ա-ի կողմից Մեծ Հայքի թագավորությանը միացված Փավենե-Փավնիտիս երկրամասը

համապատասխանում էր արքունական տիրույթ Մարդպետականին (Արևելյան Վասպուրականին), որը հայկական աղբյուրներում հայտնի էր Մարաց ամուր աշխարհ անունով: Այս Մարաց ամուր աշխարհն էլ Ստրաբոնի մոտ կոչվում է Ատրոպատենե, որը հեղինակի համար Մարաստանի մի մասն էր (Ստրաբոն, էջ 43):

Ատրպատականի արևելյան սահմանների պարզաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեն Ստրաբոնի տեղեկությունները Կասպից ծովի հարավային և հարավարևելյան ափամերձ շրջանում բնակվող ցեղերի մասին: Աշխարհագետը գրում է. «Վրկանաց աշխարհից սկսած՝ Կասպից ծովը ընդարձակվում է՝ մինչև հասնում է Մարաստանի և Հայաստանի լեռները: Սրանք ներքևում ունեն մահկաձև կերպարանք և վերջավորվում են ծովի մոտ՝ ձևացնելով ծոցի խորքը: Լեռների երկարությամբ, ծովից սկսած մինչև բարձունքը բնակվում են քիչ քանակությամբ աղվաններ և հայեր. և ավելի շատ գելեր, կադուսիներ, ամարդներ, կյուրտիներ (Страбон, География, с. 481), անարիակներ: Որոշ պարրասիներ, ինչպես ասում են, ապրում են անարիակների հետ, որոնց հիմա անվանում են պարսիներ. ենիանները ուխտիների երկրում կառուցեցին քաղաք, որը կոչվում է Ենիանա... այստեղ է գտնվում նաև Անարիակա քաղաքը... (Այստեղ ապրում են) և ուրիշ զանազան ցեղեր, որոնք ավելի ավազակ և պատերազմիկ են, քան երկրագործ. հողերի կոշտությունն է արել այդպես: Սակայն այս լեռնոտ ծովափի մեծագույն մասը բռնել են կադուսիները, համարյա 5000 ստադիոն, ինչպես ասում է Պատրոկլես, որ և այս ծովը Պոնտականին գրեթե հավասար է համարում: Ամբողջ այս երկիրը աղքատ է (Ստրաբոն, էջ 35: Страбон, География, с. 481)»: Տեղեկությունից երևում է, որ նշված ցեղերը բնակվել են Կասպից ծովի ափին և չեն մտել Մարաստանի մեջ, ընդ որում, նրանց սահմանը կազմել են Մարական լեռները, որոնց տակ պետք է նկատի ունենալ Ստրաբոնի Պարաքոթրասը և ներկայիս Էլբուրսը: Ստրաբոնը, խոսելով Տավրոսի մասին, գրում է, որ այն ձգվում է Վրկանից ծովից արևելք, և «նրա հյուսիսային մասում բնակվում են նախ գելերը, կադուսիները և ամարդները, ինչպես ասացինք, և մի քանի վրկանյան ցեղեր, հետո պարթևաց ազգը և մարգիանացոց և արեաց: Այնուհետև անապատն է, որ Սարնիոս (Pliny, NH, VI, XVIII, 46) գետը բաժանում է Վրկանիայից՝ առաջանալով դեպի արևելք՝ Օքոսի ուղղությամբ: Նույն լեռնաշղթայի՝ Հայաստանից մինչև այստեղ ձգված մասը (փոքր մասը չհաշված)

կոչվում է Պարաքոթրաս (Ստրաբոն, էջ 37)»: Ինչպես տեսնում ենք, երկու տեղեկություններում հիշատակված Մարական և Պարաքոթրասի լեռները նույնանում են, հետևաբար, այդ լեռները սահմանագիծ են եղել նշված ցեղերի և մարերի համար: Ստրաբոնը Կասպից ծովի նկարագրության մեջ նշում է, որ «համաձայն Էրատոսթենեսի՝ հույներին հայտնի Ճանապարհը այդ ծովի շուրջը մինչև աղվանների և կադուսիների ավերը կազմում է 5400 ստադիոն, իսկ անարիակների, մարդերի և վրկանների ավերի երկայնքով մինչև Օքսոս գետի գետաբերանը՝ 4800 ստադիոն... (Страбон, География, с. 480)»:

Ներկայացնելով Կասպից ծովի առափնյա շրջանում ապրող ցեղերի տեղադրությունը՝ Ստրաբոնը գրում է, որ վրկանների և արիանների միջև բնակվել են տապիրները կամ տապյուրները, իսկ վրկաններից այն կողմ՝ ամարդները, անարիակները, կադուսիները, աղվանները, կասպերը, ուիտիները և այլ ժողովուրդներ մինչև սկյութները (Страбон, География, с. 485): Ա. Հակոբյանը, մանրամասն քննելով հին աղբյուրների տեղեկությունները, հաստատում է, որ աղվանների և կադուսիների (հայկական աղբյուրների կատիշներ-քադուշները) սահմանն անցնում էր Կուր գետի ստորին հոսանքով, և Արտաշես Ա-ն գրավել է կադուսիների երկրի հյուսիսային մասը՝ Կասպիանե-Փայտակարանը, իսկ Ի. Դյականովը կադուսիներին տեղադրում է Էլբուրսից հյուսիս՝ Կասպից ծովի ափին՝ Արաքսի ստորին հոսանքից հարավ-արևելք դեպի Ղըզըլ-Ուզենի գետաբերանի կողմը: Տապիրները կամ տապյուրները Տապուրստանի բնակիչներն են, իսկ մարդերը կամ ամարդները բնակվել են Ամարդոս գետի (Ammianus Marcellinus, XXIII,6,40) միջին և ստորին հոսանքի շրջանում. նրանց հետ կապում են Ամուրը՝ «Աշխարհացոյց»-ի Ամը: Անարիակները մասնագիտական գրականության մեջ համարվել են կա՛մ ոչ իրանական ժողովուրդների հավաքական անվանում, կա՛մ ուղղել են արանիակներ՝ կապելով «աղվանական ցեղերի նախահայր Առանի հետ», կա՛մ էլ կապել են Հերոդոտոսի էնարիների հետ, որոնք սկյութական քրմերի հատուկ դաս էին: Ստրաբոնի վերոբերյալ տեղեկությունից պարզվում է, որ ուիտիները գտնվել են ամարդների և անարիակների միջև՝ Կասպից ծովի հարավային ափին, իսկ անարիակների հետ հիշատակված պարասիներին և ուիտիների երկրում Ենիանա քաղաքը կառուցած ենիաններին համարել են

արկադիական և թեսալական գաղութաբնակներ: Ստրաբոնի տեղեկությունից երևում է, որ հեղինակը անարիակներին և պարասիներին չի նույնացնում, իսկ Փալստոս Բուզանդի հիշատակությունը Պարսքի՝ պարսերի երկրի մասին (Փալստոսի Բիզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, էջ 323; Pliny, NH, VI, XVIII, 48) ցույց է տալիս, որ պարսիներն իրականում գոյություն են ունեցել: Հույն գաղութաբնակների հետ նշված ցեղանունների կապը վիճելի է, քանի որ հունահռոմեական աշխարհը բազմաթիվ օտար անուններ, հարմարեցնելով իր լեզվին, կապում էր իր էթնոաշխարհագրական իրողությունների հետ: Այդուհանդերձ, ենիանների՝ ուխտիների երկրում քաղաք կառուցելը նշանակում է, որ նրանք այդ երկրում օտարներ էին, և դատելով Ստրաբոնի տեղեկությունից, որ քաղաքում ցուցադրում էին հունական զենքեր, պղնձե ամաններ և զերեզմաններ, հենց ենիանների թեսալական ծագումը հավանական է: Ամասիացի աշխարհագետը գրում է նաև, որ «ենիանները հաստատվել են Ուխտիա (իմա՝ ուխտիների երկիրը - Խ.Հ.) և Հայաստանից վերև՝ Աբոսից և Նիբարոսից (սրանք Տավրոսի ճյուղերն են) այն կողմ. սրանցից Աբոսը մոտիկ է այն ճանապարհին՝ որ տանում է Եկբատան՝ Բարիսի տաճարի առաջով: Ասում են նաև, թե ինչ-որ թրակացիք (կոչված սարապարաս, այն է՝ գլուխ կտրող) բնակվել են Հայաստանից վերև՝ գուրանացոց և մարաց մոտ: Դրանք գազանաբարո լեռնական անհնազանդ մարդիկ էին՝ մորթ մաշկող և գլուխ կտրող (այս է նշանակում սարապարաս (Ստրաբոն, էջ 65: Pliny, NH, VI, XVIII, 48)»: Ս. Երեմյանը գուրանացիներին տեղադրում է ասուրական աղբյուրների Գուրիանա երկրում՝ Արթիկի շրջանում, և անդրադառնալով այս տեղեկությանը՝ ավելացնում է, որ սարապար բառը գլուխ հատողներ նշանակությամբ, իրանական Կամսար անվան իմաստավորումն է, որ հետագայում դարձավ Կամսարական տոհմի ժառանգական տիտղոսը, և ամենայն հավանականությամբ, Արշարունիքում ու Շիրակում (այսինքն՝ գուրանիացիներից արևմուտք) ապրող ցեղի առաջնորդն այն ժամանակ արդեն տոհմային այնպիսի տիտղոս էր կրում, որը իմաստով մոտենում էր պարթևական դարաշրջանի «Կամսար»-ին: Ավարտելով միտքը՝ ուսումնասիրողը եզրակացնում է, որ սարապարները՝ որպես թրակական ցեղ, պետք է կիմերներին ազգակից ցեղ համարվի:

Ստրաբոնի սարապարները նույնացվել են Պլինիոսի կեփալոտոմներին: Ըստ Գայոս Պլինիոսի՝ աքեյներից հետո մարդերն

են, կերկետները, սերբերը և կեփալոտոմները: Մերերը Հ. Մանանդյանը ուղղում է սերակի-սիրակի և կապում է Շիրակ գավառի հետ, իսկ կեփալոտոմները Ստրաբոնի սարապարներն են («գլուխ կտրողներ»): Մեր կարծիքով, այս նույնացումն անընդունելի է, քանի որ կեփալոտոմը ինչ-որ ցեղի մակդիր է, և դատելով Քսենոփոնի տեղեկություններից՝ այս մակդիրը լիովին կարող է համապատասխանել խալյուքներին, որոնց հունաց բյուրը հանդիպում է Ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանում և բնորոշում որպես գլուխ կտրողների (Xenophon, Anabasis, Books IV-VII, p. 75):

Ենիանների կամ այնիանների հետ սովորաբար կապում են Փայտակարանի Հանի գավառը: Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ Ստրաբոնի Աբոսը և Նիբարոսը նույնանում են Արարատի գագաթներին, որոնցից վերև՝ հյուսիս գտնվող Բագրատունիների ապագա մայրաքաղաք Անին իր անվան համար պարտական է այնիանի ժողովրդին, որոնց հետ կապված է նաև Դարանաղիի Անին: Աբոսը և Նիբարոսը, մեր կարծիքով, չեն տեղորոշվում Հայաստանում, քանի որ գտնվել են Հայաստանից վերև, այսինքն՝ դուրս, դեպի հարավ, հետևաբար՝ Ս. Երեմյանի և Ն. Ադոնցի տեղադրությունները կասկածելի են: Ստրաբոնը գրում է, որ «Մասիոսից վերև գտնվում է Նպատը, շատ ավելի արևելք, Գորդիենեի երկարությամբ, և հետո Աբոսը, որից հոսում են թե՛ Եփրատը և թե՛ Արաքսը, առաջինը՝ դեպի արևմուտք, երկրորդը՝ դեպի արևելք. հետո էլ գտնվում է Նիբարոս լեռնաշղթան, որ ձգվում է մինչև Մարաստան (Ստրաբոն, էջ 55)»: Յ. Մարկվարտը, վերլուծության ենթարկելով այս խառնաշփոթ հատվածը, կատարում է որոշ ուղղումներ և տեղեկությունը վերականգնում հետևյալ կերպ. «Մասիոս լեռից (Նեխ Մասիքից, Միփան-դաղից) վերև՝ դեպի արևելք գտնվում է Նպատը (Ալա-դաղը). սրանից հեռու <դեպի արևմուտք>՝ Աբոսը, որից հոսում են թե՛ Եփրատը և թե՛ Արաքսը, առաջինը դեպի արևմուտք, երկրորդը դեպի արևելք. <արևելյան կողմը Մեծ Մասիոս լեռն է (Մասիսը): Սրանից հարավ> ձգվում է Նիբարոսը մինչև Մարաստան»: Հ. Մարկվարտը, իրավացիորեն, Կոհ-ի-Նիհորական լեռները նույնացնում է պարսկա-թուրքական սահմանային լեռնաշղթային (Ստրաբոն, էջ 212):

Մեր կարծիքով, Մասիոսը Մասիոն լեռներն են, որոնցից արևելք գտնվող Նպատի լեռները տվյալ տեղեկության մեջ ընդգրկում են և՛ Կորդվաց, և՛ Նպատական կամ Զողա լեռները, որոնցից արևելք

Նիբարոս-Կոն-ի-Նիհորական լեռներն են: Ստրաբոնի Աբոսին և Նիբարոսին վերաբերող մյուս տեղեկության մեջ Աբոսը գտնվում է Մարաստանից ոչ հեռու, ինչը չենք կարող ասել Յ. Մարկվարտի նույնացումների պարագայում: Մեր կարծիքով, Աբոսը նույնանում է Վասպուրականի լեռների հարավային հատվածի հետ, որոնց մեջ մտնում են նաև, ըստ Ստրաբոնի, Աղբակի լեռները, որոնցից արևմուտք Նորդուզի՝ Արևելյան Տիգրիսի վերին հոսանքի ակունքներն են: Հետևաբար՝ Արաքսը համապատասխանում է Կարմիր կամ Կոտոր գետին, իսկ Եփրատի տակ պետք է նկատի ունենալ Տիգրիսը՝ տվյալ դեպքում կա՛մ Ջերմ գետը՝ ներկայիս Բոհոտան-սուն, կա՛մ էլ Աղբակի լեռներից սկիզբ առնող Մեծ Զաբը: Ընդ որում, իրանական հասկացությամբ Տիգրիսի (Երիշատի գետակը) և Արածանիի ակունքները սկիզբ են առել նույն լեռներից, որոնք Յ. Մարկվարտը համարում է Ալա-դաղը, հետևաբար այս շփոթը առկա է նաև Ստրաբոնի կամ նրա աղբյուրի մոտ միայն այլ տեղորոշմամբ: Հավանաբար Ստրաբոնի այս տեղեկությունը վերաբերում է մ. թ. ա. II դարից առաջ վերաբերող ժամանակներին, երբ Վասպուրականի լեռներից արևելք ընկած Պարսկահայք աշխարհը դեռևս չէր վերամիավորվել Հայաստանին:

Ինչ վերաբերում է սարապարաս կոչված թրակացիներին, որոնք ապրել են գուրանացիների և մարերի հարևանությամբ, ապա սրանք, հավանաբար, Գյունդեսի, ներկայիս Դիալայի միջին և ստորին հոսանքների շրջանում տեղորոշվող Հերոդոտոսի դարդաններն են (Հերոդոտոս, I,189, V,117, VII,43: Ստրաբոնը դարդաններին հիշատակում է Թրակիայում, Դարդանիա վայրը տեղադրում է Տրովադայում և այլն (տե՛ս Страбон, География, с. 286, 288, 310-311, 429, 529 և այլն), որոնք մասնագիտական գրականության մեջ համարվել են թրակա-փոյոզական ցեղ, այնիանների սերունդները, Թեոփիլակտես Սիմոկատտայի նանիսեն-անի(ս)ենները (Феофилакт Симокатта, История, с. 128):

Գուրանացիներն էլ համապատասխանում են Համադանի և Շահիրիզորի լեռներում գտնվող գուրան քրդական ցեղին, որը քրդերից անջատված մի հատուկ գյուղացիական դաս է: Նրանց լեզուն հնչյունաբանական առումով պատմականորեն ամենասերտ կապի մեջ է այսպես կոչված զազայի հետ և այս լեզվի նման քերականորեն միանում է նոր պարսկական գրավոր լեզվին և, ընդհակառակը, խիստ

բաժանված է քրդերենից: Թերևս քրդերը յուրացրել էին այս ցեղի անունը, ինչը բազմիցս առկա է քրդական ցեղերի անունների պարագայում: Մեր կարծիքով, գուրանացիների անունը պահպանել է Պտղոմեոսի աշխատությունը, որտեղ հիշատակվում է Գուրիաունա տեղանունը (Claudii Ptolemaei Geographia, VI, 14):

Ստրաբոնի տեղեկություններից մեկը Մարաստանի մասին վերաբերում է հին ժամանակներին, երբ Ատրպատականի պետությունը դեռևս չէր կազմավորվել. «Առավել լայնության Մարաստանը, ըստ երևույթին, հասնում է Զագրոսի լեռնանցքից (որը կոչվում է Մարական դռներ) Սիգրիանեի միջով մինչև Կասպիական դռները, այն կազմում է 4100 ստադիոն (Страбон, География, с. 495)»: Ինչպես կարելի է եզրակացնել այս տեղեկությունից, Սիգրիանեն մտել է Մարաստանի մեջ: Մենք հակված ենք կարծելու, որ Մարական դռները համապատասխանում են ներկայիս Շինակի լեռնանցքին, որն էլ իր հերթին նույնացնում ենք 298 թ. Մծբինի պայմանագրում հիշատակված Զինթա ամրոցին, որը Հայաստանի հարավային եզրն էր Մարաստանի սահմանում (Petrus Patricius, Fragm. 14): Կասպիական դռները գտնվել են Ռագայի (ներկայիս Ռեյը) մոտ, ուրեմն, ըստ Ստրաբոնի, Շինակի լեռնանցքը նույնպես մտել է Սիգրիանեի մեջ:

Ստրաբոնի մեկ այլ վկայությունը մասնագիտական գրականության մեջ հակասական բացատրություններ է ստացել: Հույն հեղինակը գրում է. «Ատրոպատենեն ունի երկու զորավոր հարևան. սրանք են հայերն ու պարթևները, որոնք շատ անգամ խլել են նրա հողերը: Այնուամենայնիվ նա դիմադրում է նրանց և ետ առնում գրաված հողերը, ինչպես խլեց Սիմբակեն՝ հռովմայեցոց հպատակած հայերից, և դիմելով Կեսարի բարեկամության, պարթևների հետ էլ միաժամանակ հաշտ ապրեցին (Ստրաբոն, էջ 47)»: Ս. Երեմյանի կողմից Ստրաբոնի հիշատակած Սիմբակեի սրբագրումը Սիգրիակե կասկածելի է: Սիմբակե անունը հիշեցնում է Սիմբատ կամ Սմբատ անունը՝ համապատասխանելով Զլմարի և Սրինգի միջև ընկած Սմբատաբերդին:

Ատրպատականի կամ Փոքր Մարաստանի՝ Հայաստանի հետ հյուսիսային սահմանագիծը հստակեցնելու համար կարևոր են Պտղոմեոսի հետևյալ տեղեկությունները: Հույն աշխարհագրագետը, նկարագրելով Մարաստանի և Մեծ Հայքի սահմանը, նշում է, որ սահմանն անցնում էր Կասպիոն և Խոաթրաս լեռներով: Ելնելով այս

լեռների հիշատակությունից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Մարաստանը հյուսիս-արևմուտքում Մեծ Հայքի թագավորությունից բաժանված էր Հայկական լեռներ կոչվող լեռներով, հենց նույն Կասպիական լեռներով և Խոաթրաս-Գեղմանց լեռների ծայրհյուսիսային փոքր հատվածով։ Մեծ Հայքի հարավարևելյան սահմանի նկարագրությունից պարզ երևում է, որ Կասպ-Փայտակարանը թագավորության անբաժանելի մասն էր, որը Մարաստանից բաժանված էր Կասպիոս լեռով (Claudii Ptolemaei Geographia, VI,13,3), այսինքն՝ Կասպիական լեռներով։ Անշուշտ, պետք է նկատի ունենալ, որ Պտղոմեոսի կոորդինատները կազմվել են զանազան ուղեցույցների տվյալների հիման վրա, և դրանք հիմնականում պայմանական են կամ ուղղակի սխալ, քանի որ աշխարհագրագետը փորձել է հարմարեցնել տարբեր դարաշրջանների նյութերը։ Օրինակ, Մարաստանի նկարագրությունը գրեթե չի վերաբերում Պտղոմեոսի ապրած ժամանակաշրջանին և գալիս է Ատրպատականի մարական թագավորության գոյության ժամանակներից։ Ատրպատականի հյուսիսային սահմանի պարզաբանման համար կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Պոլիբիոսը։ Պատմիչը, խոսելով մ. թ. ա. III դարի վերջին քառորդի դեպքերի մասին, գրում է, որ Ատրպատականի առաջնորդ Արտաբազանեսի երկիրը ընկած էր Մարաստանի հարևանությամբ, որից բաժանված էր լեռնաշղթաներով։ Շարունակելով նկարագրությունը՝ պատմիչը ավելացնում է, որ «այն (Ատրպատականը - Խ.Հ.) ձգվում է դեպի Պոնտոսի այն մասերը, որոնք գտնվում են Փասիս գետից վերև ու մոտենում է նաև շատ մոտ Հյուրկանից ծովին»։ Բերված տեղեկության մեջ հարցն այն է, որ որոշ ուսումնասիրողներ Փասիս գետը փորձել են նույնացնել ներկայիս Ռիոն գետի հետ, հետևաբար տեղեկությունն էլ կապել են Աքեմենյան կամ էլ նույնիսկ մարական դարաշրջանների հետ։ Ատրպատականի սահմանը հյուսիսում երբեք էլ չի հասել մինչև Սև ծովի հարավարևելյան ափերը, քանի որ տվյալ հաղորդումը պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ Ատրպատականի հյուսիսային մասերը ձգվել, տարածվել, երկարել են Պոնտոսի ուղղությամբ, այսինքն՝ Ատրպատականը հյուսիսում նայել է դեպի Սև ծով։ Հաղորդումը վերագրել մարական տերության, առավել ևս Աքեմենյան ժամանակներին, միանգամայն անընդունելի է։ Պոլիբիոսը հստակ ներկայացնում է մ. թ. ա. III դարի վերջին քառորդի դեպքերը, ըստ այդմ էլ սույն տեղեկության մեջ Փասիս գետը նույնանում է

հայկական Երասխ-Արաքս գետին, իսկ հին աղբյուրներում Արաքսի նույնացումը և՛ Փասիս-Ռիոն գետի, և՛ ուրիշ գետերի հետ բազմիցս է հանդիպում (Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 99, 129), հետևաբար Ատրպատականը հյուսիսում, բացի Հայաստանից, սահմանակցել է Երասխի ստորին հոսանքից հյուսիս ընկած Աղվանքին, ինչը նշանակում է, որ Երասխից հյուսիս ընկած հետագա Աղվանքի տարածքը չի մտել Ատրպատականի մեջ: Ատրպատականի՝ Երասխ գետի աջափնյակին ընկած երկրներն էլ՝ Կասպիանե-Փայտակարանը, Փավնիտիս-Մարդաբետականը, նաև Բասորդաեղա-Պարսկահայքը, ընդամենը երեք տասնամյակ անց միացվում են Մեծ Հայքի թագավորությանը (Ստրաբոն, էջ 57): Այս պարզաբանումների համատեքստում Պոլիբիոսի տեղեկությունները միանգամայն հասկանալի են և արժանահավատ:

Դամավանդից արևմուտք ընկած առափնյա հողերը, որոնք օղակում են Կասպից ծովը հարավ-արևմուտքից, պետք է մաս կազմեին Մեդիա-Մարաստանի: Արիանոսը գրում է, որ Նիսայական դաշտում Ալեքսանդրը հանդիպում է Ատրոպատոսի հետ, որն իր հետ բերել էր «հարյուրի չափ կանանց. դրանք, ըստ նրա, եղել են ամազոնուհիներ (Արիանոս, էջ 256)»: Ամազոնուհիների մասին հիշատակությունը կասկածելի է, և հարկ չկա դրանց տակ տվյալ տեղեկության մեջ ինչ-որ սկյութական ցեղ տեսնել և կապել Ատրպատականի տարածքի հետ, հատկապես, որ Ալեքսանդրը հրամայում է հաղորդել ամազոնուհիների թագուհուն, որ ինքը կգնա նրա մոտ, քանի որ ուզում է թագուհուց երեխաներ ունենալ (Արիանոս, էջ 256): Վերջին տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ Ալեքսանդրը ամազոնուհիներին չի համարում Ատրոպատոսի ենթակայության տակ գտնվող ցեղ, այլ պարզապես հիշատակում է Ատրոպատոսի հետ՝ նկատի ունենալով Ալեքսանդրի տերության հյուսիսում Ատրոպատոսի սատրապության գտնվելը, այսինքն՝ անուղակիորեն ամազոնուհիների բնակության շրջանը դնելով Մարաստանից էլ ավելի հյուսիս, ինչը կապվում է արդեն Կովկասի հետ: Նշենք, որ ընդհանրապես ամազոնուհիների մասին տեղեկությանը չի վստահում հենց Արիանոսը (Πλутарх, Александр, с. 407-408), իսկ Ռուփոսը ամազոնուհիների թագուհուն անվանում է Թալլեստրիս, որն իշխում էր Կովկասի ու Փասիս գետի միջև ընկած տարածության ողջ բնակչության վրա (Ռուփոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, էջ 419; Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 108;

Հերոդոտոս, I, 214): Արիանոսի տեղեկությունը կարևոր է նրանով, որ Նիսայական դաշտը, կարծես թե, չի համարվում Ատրոպատոսի սատրապության մասը, չնայած Ատրոպատոսը Մարաստանի սատրապն էր (Արիանոս, էջ 114, 153, 238, 244; Ռուփոս, էջ 409): Ամենայն հավանականությամբ Ալեքսանդրը նախկին մարական սատրապությունից առանձնացրել էր մի քանի նոր սատրապություններ: Օրինակ, Մարաստանում գտնվող պարետակների մարզը վերածվել էր առանձին սատրապության, իսկ Էկբատանը, դատելով Արիանոսի տեղեկություններից, հանդիսանում էր մակեդոնացիների հենակետը և չէր մտնում, զոնե ուղղակիորեն, Մարաստանի սատրապության մեջ (Արիանոս, էջ 238): Ալեքսանդրի մահից հետո Մարաստանի սատրապությունը, այսինքն՝ Մեծ Մարաստանը՝ Էկբատանա կենտրոնով, տրվում է Պիթոնեսին, իսկ Ատրոպատեսին՝ Փոքր Մարաստանը (Արիանոս, էջ 113, 122, 257, 596; Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 110-111):

Այսպիսով, կատարված քննությունը ցույց է տալիս, որ X կամ մարական սատրապությունը Աքեմենյան Պարսկաստանի ընդարձակ և հարուստ սատրապություններից մեկն էր, որը կազմված էր չորս ենթաշրջաններից: Աքեմենյան տիրապետության վերջին շրջանում և հատկապես Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ այդ վարչական միավորները դարձել էին առանձին սատրապություններ, որոնք պատմական կարևոր դերակատարություն ունեցան նաև հետագա դարաշրջանում:

Խորիկյան Հ.Գ., Աքեմենյան Պարսկաստանի մարական սատրապության տարածքը և սահմանները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հ. 30. Երևան, 2016, էջ 57-93:

Պատմահայր Հերոդոտոսը, անդրադառնալով Աքեմենյան Պարսկաստանի XI սատրապությանը, գրում է. «Կասպերը, պավսիկները, պանտիմաթները և դարեյտները մեկ նահանգ կազմած, վճարում էին երկու հարյուր տաղանդ: Սա էլ տասնմեկերորդ նահանգն էր (Հերոդոտոս, III, 92)»: Պատմահայրը կասպերին հիշատակում է նաև XV սատրապության մեջ. «Սակերը և կասպերը վճարում էին երկու հարյուր հիսուն տաղանդ. սա տասնհինգերորդ նահանգն էր (Հերոդոտոս, III, 93)»: Կասպերին հեղինակը հիշատակում է նաև Քսերքսեսի հունական արշավանքին մասնակցող ցեղերի ու

ժողովուրդների շարքում. «Կասպերը արշավել էին այժենի հագած և իրենց տեղական եղեգնյա աղեղներով ու ակինակներով զինված: Նրանց հանդերձանքը այսպիսին էր, իսկ նրանց առաջնորդն էր Արտյուփիոսի եղբայր Արիոմարդոսը (Հերոդոտոս, VII, 67)»: Կասպերը և պարեկանիները, ըստ Պատմահոր, տրամադրել էին նաև հեծյալներ, որոնք նույնպես զինված էին իրենց հետևակի նման (Հերոդոտոս, VII, 86): Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ արշավանքին մասնակցում էին նաև սակերը. «Բակտրիացիները արշավում էին գլուխներին մեղական գլխարկների նման գլխարկներով և եղեգնյա տեղական աղեղներով ու կարճ նիզակներով: Իսկ սակերը, որոնք սկյութներ են, գլուխներին կրում էին սրածայր բարձր գդակ, հագնում անդրավարտիք և զինված էին իրենց տեղական աղեղներով, դաշույններով, ինչպես նաև սագարիս (կոչված) սակրերով: Սրանց, որոնք սկյութներ էին, կոչում էին ամյուրգյան սակեր: Բակտրիացիներին ու սակերին առաջնորդում էր Հյուստասպեսը, Դարեհի և Ատոսսայի՝ Կյուրոսի դստեր, որդին (Հերոդոտոս, VII, 64)»: Բերված վկայություններում, ինչպես տեսնում ենք, կան որոշակի հակասություններ: Եթե սատրապությունների ցուցակում Հերոդոտոսը հիշատակում է կասպերի երկու առանձին խմբերի մասին, ապա Քսերքսեսի հունական արշավանքի ժամանակ կասպերը հիշատակվում են որպես մեկ միասնական խումբ, որը հանդես է գալիս առանց որևէ այլ ցեղի հետ միավորված և մեկ հրամանատարության ներքո: Ըստ որում, ինչպես կտեսնենք ստորև, կասպերի մյուս հատվածը ևս հիշատակվում է այդ արշավանքի ժամանակ, միայն թե այլ անվամբ:

XI սատրապության կասպերին ուսումնասիրողները սովորաբար առանձնացնում են XV սատրապության կասպերից: XI սատրապության կասպերին ուսումնասիրողների մեծ մասը տեղադրում է Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափերին՝ Ափշերոնի թերակղզուց դեպի հարավ: Կասպերին տեղադրում են նաև Կասպից ծովի հարավային առափնյա շրջանում՝ Մարաստանից հյուսիս-արևելք: Է. Հերցֆելդը կասպերին տեղադրում է Կասպից ծովից հարավ-արևմուտք և հարավ՝ կարծելով, որ այս կասպերի անունից է առաջացել Կասպիական դռներ անվանումը: Կան, ըստ էության, երկու Կասպիական դռներ՝ մեկը՝ Ռագայի մոտ, մյուսը՝ Թալիշի լեռներում: Նշենք, որ այս տեսակետները հետազոտողները հիմնավորում են սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով: Սակայն սկզբնաղբյուրների

ուսումնասիրությունը, օրինակ, Հ. Սվազյանին հիմք է տվել XI սատրապությունը տեղադրելու Այսրկովկասում, որը հյուսիսից ամփոփված է եղել Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային փեշերի, արևելքից՝ Կասպից ծովի, հարավից՝ Կուր գետի, իսկ արևմուտքից՝ Ալազան գետի միջև: Այս տարածքում, ըստ հեղինակի, պետք է փնտրել նաև կասպերի հետ հիշատակվող պավսիկներին, պանտիմաթներին և դարեյտներին: Սակայն, եթե ելնենք միայն այն իրողությունից, որ դարեյտների տեղադրությունը սկզբնաղբյուրներում հստակ է (տե՛ս ստորև), ապա այս տեսակետը ոչ մի ձևով քննություն չի բռնում: Ի. Դյակոնովը կասպերի զգեստը և սպառազինությունը բնորոշ է համարում նաև մ.թ.ա. I հազարամյակի մանացիների և մարերի համար, այսինքն՝ նրանց համարում է այսրկովկասյան ցեղ: Հեղինակը ենթադրում է, որ պավսիկները, պանտիմաթները և դարեյտները եղել են միգրացե կադուսիների (կատիշներ-Խ.Հ.) և մյուս անարիակների առանձին ցեղեր, որոնք բնակվել են հյուսիսում, իբր, ուտիների և աղվանների և արևելքում՝ վրկանների միջև ընկած մերձկասպյան տարածքում: Ի. Ալիևը բոլոր երեք ցեղերին տեղադրում է հին Կասպիանեի հարևանությամբ:

Ուսումնասիրողների շրջանում կարծիքները բաժանվում են նաև XV սատրապության տեղադրության հարցում: Որոշ հետազոտողներ XV սատրապության կասպերին հատկացնում են Հինդուքուշից հարավ ընկած շրջանները (Քաֆիրիստան-Նուրիստան և Զիտրալ): Վ. Ստրովեն XV սատրապության կասպերին տեղադրում է Արալյան ծովից արևելք (ընդ որում՝ Արալյան ծովը դիտարկելով որպես Կասպից ծովի շարունակություն): Նա կարծում է, որ կասպերը նույնանում են սակերին, որոնք բնակվում են Սոգդից այն կողմ, և Դարեհ Ա-ի օրոք կազմել են ծովից այն կողմ գտնվող սակերի հատուկ շրջանը: Ըստ հեղինակի, Արալյան ծովից արևելք գտնվող այս սակերին հույն հեղինակներն անվանում էին մասսագետներ և դահեր, որոնցից ծովափնյա շրջանում գտնվողները կոչվել են կասպեր: Պատմագիտության մեջ առաջարկություններ են եղել *ΚάσΠιοι-Ύ* ուղղել *ΚάσΠειροι*, *Κάσιοι*, *ΠάκΤυες*: Հ. Շտեյնը հրաժարվում է լուծել կասպերի հարաբերության հարցը *ΚάσΠειροι-ՇՅ* կամ *ΚασΠεραΐοι*-ին կամ էլ Կասպապյուրոս-Քաբուլին և սրբագրում է *ΠάκΤυες*:

Սակայն այս առաջարկություններն ավելի շուտ նոր հարցեր են ծնում, քան պատասխան տալիս քննարկվող հարցերին:

Ուսումնասիրողների շրջանում փորձեր են եղել նաև XV սատրապությունը տեղադրել Այսրկովկասում: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս վերջին ուսումնասիրությունները, Այսրկովկասում և՛ XI, և՛ XV սատրապությունների տեղադրության ամեն մի փորձ մատնված է անհաջողության: Անդրադառնալով կասպերի խնդրին՝ Բ. Հարությունյանը ցույց է տվել, որ Կովկասյան լեռների և Կուր գետի միջև ընկած տարածքում գտնվել է XVIII սատրապությունը: Հետևաբար, պետք է ճիշտ լինեն այն ուսումնասիրողները, որոնք առաջարկում են XI և XV սատրապությունները տեղադրել Միջին Ասիայում:

Ու. Հատուն և Ջ. Ուելսը ենթադրել են, որ XV սատրապության կասպերը կարող են լինել Քաշմիրի բնակիչները, թեև նման տեղադրությունը համարել են կասկածելի: Միաժամանակ, նրանք ենթադրում էին, որ XI սատրապության կասպերը փոխարինում են Վրկանին, որի բացակայությունը սատրապությունների ցուցակում զարմանք է հարուցում: Համաձայնվելով այս ենթադրության հետ՝ Բ. Հարությունյանը փորձում է ապացուցել, որ XI սատրապությունը գտնվել է Վրկանի և շրջակա տարածքներում: Ա. Հակոբյանի կարծիքով ևս, XI սատրապությունը գտնվել է Վրկանում, իսկ XV սատրապության սակերին նույնացնելով Հերոդոտոսի «ամյուրգյան սկյութներին», որոնք Բեհիսթունի արձանագրության «հաումավարգյան սակերն» են, տեղադրում է վրկաններից հյուսիս՝ արևմտյան Թուրքմենիայի ներքին շրջաններում: Նրա կարծիքով, երկու սատրապությունների կասպերը պետք է հարևաններ լինեին, քանի որ Քսերքսեսի բանակում կռվել են միևնույն ջոկատում: Սակայն հեղինակի ենթադրությունը վերապահվում է հետևյալ կարևոր իրողությամբ: Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ «յուրաքանչյուր ազգի նա (իմա՝ Դարեհ Ա-ն- Խ.Հ.) կցեց մերձակա հարևաններին և, բացի այդ, հեռավոր ազգություններին միացրեց այս կամ այն իշխանությանը (Հերոդոտոս, III, 89)»: Այս տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ պարսից արքունիքի նպատակը եղել է ոչ թե որևէ եթնոսի բաժանումը տարբեր սատրապությունների միջև, այլ մի քանիսին մեկ վարչական շրջանի մեջ միավորելը: Ի. Դյակոնովը XV սատրապության կասպերին տեղադրում է Կասպից ծովից արևելք՝ մերձկասպյան սակերի հարևանությամբ, իսկ նույն սատրապության սակերը Բեհիսթունի արձանագրության Sakā երկրի ժողովուրդն է: Ինչևէ, ուսումնասիրողը

XV սատրապության հարցը բաց է համարում, և այդ բացը կփորձենք լրացնել մեր քննության արդյունքներով: XI և XV սատրապությունների տեղադրության վերաբերյալ քննության առնենք մի քանի խնդիրներ: XI սատրապության ցեղերից առավել հստակ տեղադրվում են դարեյոնները, որոնց Պտղոմեոսը տեղադրում է Կասպից ծովից հարավ՝ ներկայիս Ռեյ (պատմական Ռագա) քաղաքի մերձակայքում (Claudii Ptolemaei Geographia, T.II, VI,2, 6, P. 86): Պալսիկները, մեր կարծիքով, Պոմպոնիոս Մելասի պեստիկներն են (Pestici), որոնք հիշատակվում են ամարդների և դերբիկների միջև: Մեկ այլ կապակցությամբ պատմիչը, խոսելով Յաքսարտի և Օքսոսի մասին, գրում է, որ երկրորդը, արևելքից արևմուտք հոսելով առաջին անգամ շրջվում է դահերին մոտ և հոսանքն ուղղելով դեպի հյուսիս՝ գետաբերանը բացում է ամարդների և պեսիկների (Paesicas) միջև: Գրեթե կասկած չի մնում, որ Մելասի երկրորդ հիշատակության պեսիկները նույն պեստիկներն են: Ամարդները կամ մարդերը զբաղեցրել են ներկայիս Կըզըլ-Ուզեն գետի (պատմական Ամարդոսի) միջին և ստորին հոսանքի շրջանները մինչև գետաբերան, իսկ դերբիկները բնակվել են Կասպից ծովի մերձափնյա շրջանում՝ վրկաններից հյուսիս: Ելնելով XI սատրապության ցեղերի թվարկման հաջորդականությունից՝ պալսիկները պետք է գտնվեին կասպերից հարավ և հարավ-արևմուտք: Օքսոսը Մելասի երկրորդ հիշատակության մեջ նույնանում է ոչ թե այսօրվա Ամու-Դարյային, այլ Ատրեքին կամ ավելի ճիշտ՝ Գորգանին: Պլինիոս Ավագը պեստիկներին հիշատակում է որպես սկյութական ցեղ: Պալսիկների հետ նույնանում են նաև Պտղոմեոսի պասիկները (Claudii Ptolemaei Geographia, T.II, VI,12,4, P. 119): Ելնելով ասվածից կարելի է կարծել, որ պալսիկները գտնվել են Կասպից ծովի հարավային ափերին, համենայն դեպս, դարեյոններից արևելք, և եղել են սկյութական ցեղ:

Վերևում նշեցինք, որ ըստ պատմագիտական գրականության մեջ եղած կարծիքի՝ XI սատրապության կասպերը փոխարինում են Վրկանին: Որոնք են այն կովանները, որոնք կարող են տվյալ տեսակետի հիմք լինել: Չնայած վրկանները սատրապությունների հերոդոտյան ցուցակում չեն հիշատակվում, Պատմահայրը տեղյակ է նրանց գոյությանը: Ըստ Հերոդոտոսի՝ «Ասիայում կա մի դաշտավայր, բոլոր կողմերից լեռներով շրջապատված, իսկ այդ լեռներով անցնում են հինգ նեղ կիրճեր: Այս դաշտավայրը հնում պատկանել է քորասմներին և գտնվում է նույն քորասմների, հյուրկանների, պարթևների,

սարանգների և թամանների սահմաններում: Պարսից իշխանության հաստատումից հետո այն արդեն պատկանում է (պարսից) արքային (Հերոդոտոս, III, 117)»: Պատմահոր մյուս հաղորդմամբ՝ «Հյուրկանները ևս զինված էին պարսիկների նման, նրանց առաջնորդն էր Մեգապանոսը, որը հետագայում դարձավ Բաբելոնի կառավարիչ (Հերոդոտոս, VII, 62)»: Հերոդոտոսի առաջին տեղեկությունից երևում է, որ քորասմների և պարթևների միջև հիշատակվող հյուրկանները գտնվել են Կասպից ծովի հարավարևելյան շրջանում, իսկ երկրորդ հիշատակության մեջ միևնույն սպառազինությունը ցույց է տալիս հյուրկանների և պարսիկների ընդհանուր իրանական ծագումը և, բացի այդ, կարևոր է նկատի ունենալ, որ հյուրկանները Քսերքսեսի բանակում հիշատակված են պարսիկներից, մեդացիներից, կիսսիացիներից հետո, որը ցույց է տալիս Աքեմենյան տերությունում նրանց տեղը և դերը: Հերոդոտոսի տեղեկությունների պարզաբանման կարևոր սկզբնաղբյուր է Բեհիսթունի արձանագրությունը, որտեղ Վրկանը չի հիշատակվում հպատակ երկրների թվում, սակայն նշվում է նույն արձանագրության մեկ այլ հատվածում. «Պարթևն ու Վարկանան իմ (իմա՝ Դարեհ Ա- Խ.Հ.) դեմ ապստամբեցին և հարեցին Ֆրավարտիշին»: Ինչպես երևում է, Պարթևստանն ու Վրկանը կազմել են մեկ երկիր, որի կառավարիչը մինչև ապստամբությունը եղել է Վշտասպը՝ Դարեհ Ա-ի հայրը: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո Դարեհը հայտնում է, որ այդ է իր կատարածը Պարթևստանում: Ուստի պետք է կարծել, որ Վրկանը մտել է Պարթևստանի մեջ: Համեմատության համար նշենք, որ Մարգիանա երկրում ապստամբությունը ճնշելուց հետո Դարեհը կրկին հայտնում է, որ այդ է իր կատարածը Բակտրիայում: Հետևաբար, Մարգիանան մտել է Բակտրիայի մեջ, և պատահական չէ, որ նույնպես չի հիշատակվում Բեհիսթունի արձանագրության հպատակ երկրների շարքում: Ֆրավարտիշի ապստամբությունը ճնշելուց հետո Վրկանն առանձնացվում է Պարթևստանից, իսկ վերջինս մտնում է XVI սատրապության մեջ: Սակայն Դարեհ Գ-ի օրոք Վրկանը և Պարթևստանը կրկին հայտնվում են մեկ սատրապության մեջ (Արիանոս, էջ 116, 193):

Կասպ-վրկան նույնությանը Բ. Հարությունյանը անդրադառնում է հետևյալ տեսանկյունից: Ըստ նրա՝ «Աշխարհացոյց»-ի մեջ հիշատակվող վրացական Վարջանը (Իբերիան կամ Վիրքը- Խ.Հ.)

պետք է սերտ աղերս ունենա Վրկան կամ Վարկան երկրանվան հետ, և հետաքրքիր է նաև, որ Վիրքի Վարջան անվանը ուղեկցում են Կասպի քաղաքի և Կովկասյան լեռներին տրված Կասպիական լեռներ անվանումները: Շարունակելով միտքը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ Վարկանը կամ Վարգանը պետք է ծագեր «գայլ» բառից և նշանակել է «Գայլի երկիր», ուրեմն էթնոնիմը առաջացել է ցեղային տոտեմ հանդիսացած «գայլ» անունից: Բ. Հարությունյանը ենթադրում է, որ կասպ-վրկանների մի մասը, դատելով կցկտուր անուղղակի նյութից, հաստատվում է Արևելյան Վրաստանի տարածքում՝ նրան փոխանցելով Վրկան-Վարկան-Վարջան, իսկ նրա քաղաքներից մեկին՝ Կասպի անունը, և կարելի է ենթադրել, որ այդ տեղաշարժը կատարվել է, թերևս, Դարեհ Ա-ի վարչական վերակառուցումներից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո՝ հիմք ունենալով կասպերի՝ Հյուսիսային Կովկասում գտնվելը: Ասվածը ցույց է տալիս, որ կասպ-վրկան նույնության հնարավորությունն ինչպես տրամաբանական էր Վրկանից աշխարհի բնակչության համար, այնպես էլ իրական է Վիրքի առնչությամբ: Սկզբնաղբյուրներում կան որոշ տեղեկություններ, որոնք արձանագրում են վրկանների գոյությունն Այսրկովկասում: Հովսեփոս Փլավիոսը գրում է. «Իսկ թե ալանաց ազգը, որը բնակեցրել է Տանայիս գետը և Մեոտիս լճի շրջակայքը, սկյութացիներ են, մենք հայտնել ենք դեռ նախապես մեկ այլ տեղ: Ահա նրանք այդ ժամանակները նպատակ ունենալով արշավել Մեդիա և նրանից ավելի այն կողմ ընկած այլ վայրեր ավարատության համար, համաձայնության են գալիս հյուրկանների թագավորի հետ, որը տերն էր այն անցուղու, որ Ալեքսանդր (Մակեդոնացի) թագավորը փակել էր երկաթյա ամուր դարպասներով: Ու քանի որ այդ մուտքը նրանց տրամադրեց, ապա նրանք հոծ բազմությամբ հարձակվեցին մեղացիների վրա... (Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական պատերազմի մասին, էջ 52)»:

Դեռ Հ. Մանանդյանը կարծում էր, որ հյուրկանների թագավորը վրաց թագավորն է: Մեր կարծիքով, դա չի բացառվում, սակայն Այսրկովկասի արևելքում կասպ-վրկանների առկայությունը կարող է վերաբերել հենց նրանց, եթե անցուղին նույնացնենք Դերբենդի լեռնանցքի հետ, եթե, իհարկե, խոսքը չի վերաբերում Ալանաց դռներին: Առավել հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Դիոնիսիոսը. «Փասիսը, - գրում է նա,- սկիզբ է առնում Արմենական լեռից: Նրանից հյուսիս-արևելք՝ Կասպից և Եվքսինյան ծովերի միջև, ընկած է

պարանոց: Նրա վրա ապրում է իբերներ արևելյան ժողովուրդը, որոնք մի ժամանակ արևելք էին եկել Պիրենեյներից և դաժան պատերազմի մեջ մտել հյուրկանների հետ...»: Սույն վկայությունը վերաշարադրում է նաև Եվստաթիոսը, ըստ որի՝ Արմենական լեռը, որտեղից սկիզբ է առնում Փասիսը, գտնվում է Հյուրկանիայի սկզբին («այնտեղ որտեղ սկսվում է Հյուրկանիան»), և հյուրկաններին համարում է արևելյան իբերների բնական թշնամիները: Արմենական լեռը գուցե համապատասխանում է Մոսքական լեռներին, իսկ Փասիսը ներկայիս Ռիոնի գետի վտակ Ղվիրիլան է, որից հյուսիս-արևելք Հյուրկանիան է՝ Վիրքը: Բերված տեղեկություններում, ինչ խոսք, իբերները չեն կարող նույնանալ Պիրենեյների իբերների հետ, չնայած որ շատ հեղինակներ նրանց նույնացնում են, և այդ պատճառով էլ, ըստ էության, հյուրկանները կարծես թե բնիկներ են, երբ դատելով աղբյուրների վարկածից՝ նրանք էին գաղթել Այսրկովկաս: Ըստ Պոմպոնիոս Մելասի՝ Կյուրոս (Կուր-Խ. Հ.) և Կամբյուսես (Իորի-Խ.Հ.) գետերն առանձին-առանձին հոսում են իբերների և հյուրկանների հողերով, այնուհետև ծովից ոչ հեռու թափվում միևնույն գետը և մի հունով հասնում մինչև Վրկանից ծովածոց: Վրկանների տակ կարելի է հասկանալ նաև աղվաններին, որպես աղվանական ցեղերից մեկը, եթե նկատի ունենանք գետի միջին և ստորին հոսանքը, սակայն նկատի ունենալով, որ Իորի գետի վերին հոսանքը գտնվել է Վիրքում, ապա վրկանները կտեղադրվեն կրկին Վիրքում: Ինչպես տեսնում ենք, որոշ հեղինակներ վրկաններին դեռևս տարբերել են իբերներից, երբ հետազայում երկու էթնոսները որոշակիորեն նույնացվում են: Հետաքրքիր է, որ սկզբնաղբյուրներում վրկանները հանդես են գալիս բորկաններ (Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 17), բարկաններ (Ռուփոս, էջ 282) անվանաձևով, թեև տվյալ վկայություններում ներկայանում են որպես տարբեր ցեղեր: Թերևս, այս հանգամանքը՝ միևնույն ժողովրդին երկու անուններով կոչելը, վկայում է վրկանների տեղաշարժի մասին, որի արտահայտությունն է սկզբնաղբյուրներում նույն ժողովրդին առանձին ցեղեր համարելը:

Կատարված քննությունը նոր լույս է սփռում Հերոդոտոսի տեղեկությունների վրա: Փաստորեն, այն, որ Քսերքսեսի հունական արշավանքի ժամանակ վրկանները հիշատակվում են, ցույց է տալիս, որ XI սատրապության ցեղերը, բացի կասպ-վրկան կոնկրետ նույնացումից, հավաքական ամբողջությամբ ներկայացված են

վրկանների անվան տակ: Միաժամանակ, կարելի է պնդել, որ XI սատրապության մնացած ցեղերը՝ պավսիկներ, պանտիմաթներ, դարեյտներ, նույնպես ունեցել են իրանական ծագում և հանդես եկել մեկ անվան ներքո: Այսպիսով, կարող ենք պնդել, որ Քսերքսեսի բանակում կասպերի երկու խմբերը չեն միավորվել մեկ հրամանատարության ներքո, քանի որ դրանց մի հատվածը հիշատակված է բուն էթնանվամբ, իսկ մյուսը՝ ցեղային տոտեմ հանդիսացած «գալ» անվամբ, որն աստիճանաբար դառնում է էթնոնիմ: XI սատրապության ցեղերը, ունենալով ընդհանուր ծագում, Քսերքսեսի բանակում հանդես են գալիս վրկաններ-«գալեր» հավաքական անվան տակ, երբ սատրապությունների ցուցակում հիշատակվում են առանձին-առանձին: XI սատրապության մեջ կասպերին առաջինը նշելը ցույց է տալիս, որ նրանք «վրկանների» մեջ եղել են մեծաթիվը, որի շուրջ միավորվել են մյուս «վրկանները» (պավսիկներ, պանտիմաթներ, դարեյտներ), հետևաբար, թերևս կարելի է մտածել, որ մինչև սատրապության ձևավորումը նշված ցեղերը կազմել են ցեղամիություն: Կասպ-վրկան նույնության պարզաբանումները միաժամանակ հնարավորություն են ընձեռում ճշտելու XV սատրապության տեղադրությունը: Դատելով և՛ Հերոդոտոսի տվյալներից, և՛ պարսկական սեպագիր արձանագրությունների նկարագրության տրամաբանությունից՝ XV սատրապությունը, անկասկած, նույնպես գտնվել է Միջին Ասիայում: Բեհիսթունի արձանագրությունում Դարեհ Ա-ն թվարկում է իրեն ենթակա երկրները, որոնց թվում նաև, ըստ աշխարհագրական հերթականության, գալիս են Խորասմը, Բակտրիան, Սոգդիանան, Գանդարան, Սական (Սկյութիա -Խ.Հ.), Մատագուշը, Արաքոսիան, Մական: Խորասմները, որոնք, համաձայն Հերոդոտոսի, այլ ժողովուրդների հետ XVI սատրապության հիմնական էթնոսներից մեկն էին, տեղադրվում են Խորեզմի շրջանում: Բակտրիան (XII սատրապության մեջ) ընդգրկել է ժամանակակից Հարավային Տաջիկստանը և Հյուսիսային Աֆղանստանը: Սոգդիանան (XVI սատրապությունում) Մարականդա կենտրոնով գտնվել է ժամանակակից Սամարղանդի և Բուխարայի շրջաններում: Ինչպես տեսնում ենք, Սոգդիանան ընկել է խորասմների և Բակտրիայի միջև, և պետք է, համաձայն աշխարհագրական հերթականության, հիշատակվեր Խորասմից հետո՝ Բակտրիայից առաջ: Գանդարան (VII

սատրապությունում) տարածվել է Քաբուլի և Տաքսիլայի միջև ընկած շրջանում: Սատագուշը (VII սատրապությունում սատտագյուտներն են) գտնվել է գանդարիներից հարավ: Արաքոսիան տեղորոշվում է ժամանակակից Ղանդահարի շրջանում: Վարչական առումով Արաքոսիան, որը չկա Հերոդոտոսի սատրապությունների ցուցակում, կարող էր մտնել XVII սատրապության մեջ, որտեղ, ըստ Հերոդոտոսի, մտնում էին պարիկանինները և Ասիայի եթովպացիները: Սական, որը արձանագրության մեջ հիշատակվում է Գանդարայի և Սատագուշի միջև, պետք է գտնվեր Գանդարայից հյուսիս և Բակտրիայից արևելք, քանի որ միայն այս դեպքում կունենանք այն ազատ տարածությունը, որտեղ կարող էր տեղադրվել Սակա երկիրը և Հերոդոտոսի նշած XV սատրապությունը: Տվյալ տարածքը համապատասխանում է ժամանակակից Հյուսիսային Տաջիկստանին և Ամու-Դարյայի վերին հոսանքի շրջանին՝ հարավում ձգվելով մինչև Հինդուքուշի լեռնաշղթան: Ուշագրավ է, որ Հերոդոտոսը ևս և՛ սատրապությունների ցուցակում, և՛ հույն-պարսկական պատերազմներին մասնակցող ցեղերի շարքում հիշատակում է միայն, այսպես ասած, սակերի մի հատվածին, որոնք երկու վկայությունների (III,93, VII,64) դեպքում էլ ակնհայտորեն կապված են Միջին Ասիայի հետ: Սա նշանակում է, որ և՛ Բեհիսթունի սակերը (Sakā երկրի բնակիչները), և՛ Հերոդոտոսի սակերը բացարձակապես նույնանում են: Այդ նույնացումը երկու տարբեր աղբյուրներում արտացոլված է նաև հետևյալ կերպ: Դարեհ Ա-ի Պերսեպոլիսի արձանագրություններից մեկում Գանդարայից, Հի(ն)դուշից հետո հիշատակվում են հառումավարգյան և «սրածայր գդակավոր» սակերը: Գանդարայի տեղադրությունը վերևում արդեն նկարագրել ենք: Հի(ն)դուշը (կամ Մինդ) հնդիկների՝ Ինդոսի արևմտյան ափի բնակիչների երկիրն է: Հառումավարգյան և tigraxaudā սակերը փաստորեն իրենց աշխարհագրությամբ համապատասխանում են Բեհիսթունի արձանագրության Sakā երկրին: Այս իրողությունը պարզ արտացոլվել է նաև Հերոդոտոսի երկրում: Պատմահայրը միննույն վկայության մեջ թեև ոչ ուղղակի հիշատակում է, ընդ որում՝ բակտրիացիներից հետո, երկու խումբ սակերի մասին՝ «սրածայր բարձր գդակավոր» և ամյուրգյան (Հերոդոտոս, VII,64): Չնայած Հերոդոտոսը տվյալ տեղեկության մեջ խոսում է միայն սակ-սկյութների մասին և այն էլ ընդհանրական ձևով, կա որոշակի տարբերակում (ամյուրգյան սակեր), որոնց հետ արտացոլված են նաև

հաումավարգյան սակերը, որոնք իրականում Հերոդոտոսի հիշատակած ամյուրգյան սկյութներն են, և *tigraxaudā* սակերը, որոնք Հերոդոտոսի այն սակ-սկյութներն են, որոնք նկարագրության մեջ բնութագրվում են նաև իրենց «սրածայր բարձր գդակներով»: Սակերի մեր առաջարկած տեղադրության օգտին կարող է վկայել Դարեհ Ա-ի հետևյալ արձանագրությունը. «Դարեհ թագավորն ասում է. «Սա է թագավորությունը, որին ես տիրում եմ՝ Սկյութիայից, որը Սոգդիանայի այն կողմում է, մինչև Քուշ (իմա՝ Եթովպիա- Խ.Հ.), Մինդից (իմա՝ Հնդկաստանից- Խ.Հ.) մինչև Սարդես (իմա՝ Լյուդիա- Խ.Հ.), որը շնորհիվ է ինձ Ահուրամազդան, աստվածներից մեծագույնը: Թող պահպանի Ահուրամազդան ինձ և իմ արքայական տունը»: Ինչպես տեսնում ենք, Սոգդիանայից այն կողմ (արևելք- Խ.Հ.) գտնվող Սկյութիա-Սակա երկիրը, իրոք, համապատասխանում է XV սատրապության սակերին: Այս առումով հետաքրքիր է մատնանշել, որ Արիանոսը և Ռուփոսը նույնպես ունեն բազմաթիվ տեղեկություններ սկյութների մասին, որոնք հիշատակվում են և՛ բակտրիացիների հետ միասին, և՛ նրանց հարևանությամբ (Տանաիս-Յաքսարտայի, ներկայիս Սիր-Դարյայի աջ ափին), և՛ սոգդերի հարևանությամբ (Արիանոս, էջ 97, 101, 132, 150-152: Տե՛ս նաև Ռուփոս, էջ 330, 470, 476, 543): Սկյութների մասին նրանց տեղեկությունները թեև ունեն ընդհանուր բնույթ և լայն աշխարհագրություն, ակնհայտ է, որ որոշ վկայություններում սկյութները գտնվել են XV սատրապության մեր տեղադրության սահմաններում: Մեր կարծիքով, Ալեքսանդրիա Էսքադան (Հեռավոր) հիմնադրելիս Ալեքսանդրը պետք է գործ ունենար Սակա երկրի բնակիչների հետ:

Ինչ վերաբերում է կասպերին, որոնց մի հատվածը հիշատակվում է XV սատրապության մեջ, ապա նրանք, ելնելով Հերոդոտոսի տեղեկություններից, ևս պետք է տեղադրվեն Պարսից տերության ծայր հյուսիս-արևելքում՝ սակերի, գանդարիների և բակտրիացիների հարևանությամբ: Ինչպես երևում է նրանց սպառազինությունից, կասպերը որոշակիորեն կարող են համեմատվել բակտրիացիների (եղեգնյա տեղական աղեղներ), սակերի (տեղական աղեղներ) հետ, իսկ կասպերի ակինակներով զինված լինելը վկայում է նրանց սկյութական ծագման մասին: Պատահական չէ, որ Հերոդոտոսը նրանց հիշատակում է գանդարիներից և դադիկներից հետո, իսկ կասպերից հետո նշում է սարանգներին: Վերջիններս գտնվել են XIV

սատրապության մեջ, որը տարածվում էր VII սատրապությունից հարավ-արևմուտք: Ուրեմն, կասպերին կարող ենք տեղորոշել գանդարիների հարևանությամբ, նրանցից հյուսիս, Հինդուքուշից հարավ, Աֆղանստանի, Հնդկաստանի և Պակիստանի սահմաններին: Կասպերը, ամենայն հավանականությամբ, XV սատրապությունում զգալի թիվ են կազմել, որպեսզի, լինելով սկյութական ցեղ, առանձին հիշատակվեին մյուս սակերի կողքին, կամ էլ իրենց հիշատակությամբ «պարտական» են XI սատրապության կասպերին: Ելնելով քննությունից՝ կարելի է ընդունել, որ երկու խումբ կասպերն էլ ունեցել են ընդհանուր սկյութական ծագում, ինչը պարզ երևում է հին աղբյուրներից:

Այսպիսով, ասվածը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ կասպերը և վրկանները, համաձայն սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների, նույնանում են. առաջինը եղել է ցեղի ինքնանունը, իսկ երկրորդը՝ նույն ցեղի տոտեմը, որն աստիճանաբար դառնում է էթնոնիմ և առանձին դեպքերում կրում հավաքական բնույթ: Կասպ-վրկանները ցեղային տեղաշարժման արդյունքում հայտնվում են նաև Այսրկովկասում, ինչը ցույց են տալիս աղբյուրները: Հետագայում վրկանները, հաստատվելով Արևելյան Վրաստանի տարածքում, նրան են փոխանցում Վրկան-Վարկան-Վարջան անունը: Ուրեմն, XI և XV սատրապությունները գտնվել են Միջին Ասիայում՝ աշխարհագրորեն տարբեր վայրերում, և Այսրկովկասում նրանց տեղադրության յուրաքանչյուր փորձ չի համապատասխանում պատմական իրականությանը:

Խորիկյան Հ.Գ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XI և XV սատրապությունների տեղադրության շուրջ, ԼՀԳ, Երևան, 2006, № 1, էջ 147-157.

Ուտիների և մյուկերի տեղադրությունը պատմագիտության մեջ տարբեր ենթադրությունների տեղիք է տվել, այն դեպքում, երբ, կարծես թե, հրապարակի վրա եղած սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները թույլ են տալիս նշված ժողովուրդներին առավել հստակությամբ տեղադրել: Այս առումով, անկասկած, պետք է զգույշ լինել տարժամանակյա աղբյուրների տեղեկություններն առանց լուրջ հիմնավորման արհեստականորեն համադրելուց՝ հեռուն գնացող անհիմն նույնացումներ և տեղադրություններ կատարելով: Խոսքն

առաջին հերթին վերաբերում է Հեկատեոս Միլեթացու և Հերոդոտոսի տեղեկություններին, որոնք էլ դարձրել են քննության առարկա՝ չանդրադառնալով ուտիների և մյուկերի վերաբերյալ անտիկ աղբյուրների մնացած տեղեկություններին:

Այսպես, հույն պատմիչ Հերոդոտոսը գրում է. «Սագարտիները, սարանգները, թամանները, ուտիները, մյուկերը և Կարմիր ծովում գտնվող կղզիների բնակիչները, որտեղ արքան բնակեցնում է, այսպես կոչված, տեղահանվածներին, այս բոլորը վճարում էին վեց հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնչորսերորդ նահանգն էր (Հերոդոտոս, Պատմություն III,93)»: Ինչպես տեսնում ենք, մեջբերված տեղեկությունը XIV սատրապությունը տեղադրում է Հայաստանից և վերջինիս սահմաններից շատ հեռու՝ Պարսից ծոցի և հարավային Աֆղանստանի միջև: Սակայն ստացվել է այնպես, որ որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով, Հերոդոտոսի մոտ խոսքը գնում է ուտիների երկու առանձին խմբի մասին, մեկը՝ Իրանի ներքին շրջաններում (III, 93.2), մյուսը (VII, 68)՝ Արաքսից հարավ՝ Իրանական Ադրբեջանում:

Ի. Դյակոնովի կարծիքով, մերձարաքսյան ուտիները մտել են Այսրկովկասում առաջացած Սկյութական թագավորության կազմի մեջ: Է. Գրանտովսկին կարծում է, որ եղել է ուտիների մեկ ցեղ՝ Կուրից հարավ և Արաքսի ստորին հոսանքից արևմուտք, այսինքն, ըստ էության, նկատի ունի Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի տարածքը:

Ուտիները կապվում են հին պարսկական Յաուտիյայի հետ և, հավանաբար, Կրմանի իսլամական ժամանակաշրջանի ջուտերի նախնիներն են, որոնց չպետք է շփոթել զուտո-գնչուների հետ: Ուտիները բնակվում էին Կրմանում: Ռ. Մելիքովը, ընդունելով Յաուտիյայի տեղադրությունը Կրմանում, անհիմն բացառում է ուտիների նույնացումը Բեհիպթունի արձանագրության Յաուտիյային: Նշենք, որ հայոց Ուտիք աշխարհի անունը մասնագիտական գրականության մեջ փորձել են կապել «հովիտ» բառի հետ, ինչը ուտիների ցեղանվան հետ ոչ մի ծագումնաբանական առնչություն չունի, և ոչ մի աղբյուր Ուտիքը ուտիների գավառը չի համարում: Քսերքսեսի հունական արշավանքին ուտիները, մյուկերը, պարիկանիները, ըստ Հերոդոտոսի, զինված էին պակտյուացիների նման, ընդ որում, ուտիները և մյուկերը հանդես են գալիս միասին, իսկ պարիկանիները՝ առանձին (VII, 68): Հետևաբար ուտիների, ինչպես

նան մյուկերի նույնացումը Ուտիքին և Մուղանին արհեստական է և անհիմն:

Այսպիսով, եթե որոշ ուսումնասիրողներ ուտիներին արհեստականորեն կապում են Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի հետ, ապա մյուկերին էլ նույն սկզբունքով պետք է փնտրեն ուտիների հարևանությամբ, ինչի համար բավական է եղել մյուկերի անվան զուտ արտասանական նմանությունը Մուղանի դաշտի հետ: Մյուկերին ևս որոշ ուսումնասիրողներ բաժանում են երկու խմբի. մեկը՝ Իրանի ներքին շրջաններում, երկրորդը՝ Արաքսի մոտ: Ռ. Մելիքովը մյուկերի նույնացումը հին պարսկական արձանագրությունների Մակա երկրին բացառում է և տեղադրում է Մուղանում: Ռ. Ֆրայը մյուկերին համարում է մեկ ցեղ և նույնացնում Մակա-Մեկրանին: Է. Գրանտովսկին խոսում է մյուկերի մեկ խմբի մասին և տեղադրում Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանում, այսինքն՝ Մուղանի տարածքում: Մակայն Մուղանի և մյուկերի նույնացումը բացառվում է, քանի որ Մուղանի ավելի հին անվանումը՝ Մովական, Մովկան, Մովկանք պահպանել են վրացական աղբյուրները (Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 143-144, 147, 165-166, 168), այսինքն՝ այս դեպքում մյուկերի անվան հետ լեզվական կապը Մուղանի հետ անհիմն է:

Մեր կարծիքով, Մուղան անունն ավելի շուտ կապված է մոզերի, քան թե, ինչպես կարծում է Ի. Ալիևը, մյուկերի հետ: Այս առումով անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհի գավառանունների վրա, որոնց անվանումների կապը զրադաշտական պաշտամունքի և հավատալիքների հետ միանգամայն հնարավոր է: Օրինակ, Ուրմիզդ-Պերոժ գավառանունը կապված է Ահուրա-Մազդայի հետ և նշանակում է «Ուրմիզդի հաղթանակի վայր»: Փայտակարան նահանգի Հրաքոտ Պերոժ գավառը (Հակոբյան Ա., «Աշխարհացոյց» Է դարի Անանունի. գիտա-քննական բնագիր, էջ 140), որը տեղադրվում է Մովականի դաշտում, կապված է իրանական *Frāhat-pērōž > *Frādat-pērōž «հաղթանակի բարեհաջողությանը նպաստող վայր» նշանակության հետ: Սպանդարան Պերոժ գավառն էլ կապված է իրանական էպոսի հերոս Սպանդիադի հետ՝ որպես *Spandaδātān pērōž/ž «Սպանդադատի հաղթանակ, Սպանդադատի և նրա զինակիցների հաղթանակի վայր»:

Այս տարակարծությունների պատճառը Հեկատեոս Միլեթացու հետևյալ տեղեկությունն է. «...մյուկերից մինչև Արաքս գետը»: Այս տեղեկությունը սուկ ցույց է տալիս Ասիայի սահմանը հարավից՝ Կարմիր ծովի ափին բնակվող մյուկերից մինչև հյուսիս՝ Արաքս գետը, որը կարող է լինել Ամու-Դարյան կամ էլ Ինդոսը: Հետևաբար նշված տեղեկության Արաքսի նույնացումը հայկական Երասխին բացառվում է, քանի որ Արաքսը Հերոդոտոսի մոտ համապատասխանում է Սեֆիդ-ռուդին, Դանուբին, Ամու-Դարյային, բայց ոչ Երասխին:

Ուրեմն, կարող ենք պնդել, որ XIV սատրապության կազմում հիշատակվող ուտիները և մյուկերը ո՛չ աշխարհագրական, ո՛չ էթնիկական առումով բացարձակապես կապված չեն Ուտիքի և Մովական-Մուղանի հետ:

Խորիկյան Հ.Գ., Հերոդոտոսի ուտիների և մյուկերի տեղադրության շուրջ, Գարդմանի և Շիրվանի հայության պատմա-մշակութային ավանդները (պատմություն և արդիականություն), Հանրապետական գիտաժողով (Երևան, 29-30 ապրիլի, 2016), Զեկուցումներ և զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2016, էջ 111-114: (Այս նույն հոդվածը հրատարակվել է նաև անգլերեն. Khorikyan H., On the Location of the Herodotus' Utii and Myci, Scripta Antiqua. Ancient History, Philology, Arts and Material Culture, Vol. VII, Moscow, 2019, p. 76-80).

Հույն պատմիչ Հերոդոտոսը, անդրադառնալով Աքեմենյան տերության VIII սատրապությանը, գրում է. «Սուսայից և կիսսիեցիների երկրի մնացած մասից վերցվում էր երեք հարյուր տաղանդ: Սա ութերորդ նահանգն էր (Հերոդոտոս, VII,62)»: Այս տեղեկությունից հարց է ծագում, թե կիսիեցիներ-կիսսիացիների երկրի մնացած մասը ո՞ր սատրապության մեջ է եղել կամ էլ արդյո՞ք հենց Սուսան է համարվել կիսսիեցիների երկրի մի մասը:

Պատմիչի մյուս տեղեկությունները Սուսայի և կիսսիեցիների վերաբերյալ բացահայտում են կարևոր իրողություններ: Այսպես, Քսերքսեսի Հելլադա արշավող բանակի կազմում պարսիկներից, մեդացիներից հետո հիշատակվում են կիսսիացիները (Հերոդոտոս, VII, 62, 210), ինչը վկայում է տերության մեջ նրանց ունեցած բարձր դիրքի մասին: Էլամացիները կամ սուսիանացիները իրենց ռազմական ուժով

շատ հնուց էին հայտնի (Ctesias' History of Persia, p. 132): Ըստ էության, Սուսայում պարսիկները միշտ էլ մեծաթիվ զորք են պահել (Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 49): Էլամերենը նույնպես Աքեմենյան տերության պաշտոնական լեզուներից մեկն էր, որը հիմնականում վարչարարության մեջ էր գործածվում (Ctesias' History of Persia, p. 56): Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներում էլամացի հարկատուները պատկերված են երկրորդ տեղում:

Հերոդոտոսի հաջորդ տեղեկությունից պարզվում է, որ Սուսան գտնվել է Քոասպես գետի ափին՝ Կիսսիա երկրում (Հերոդոտոս, V, 49, 52): Քոասպես գետը, որի ջուրն էին խմում միայն Աքեմենյան արքաները (Հերոդոտոս I, 188; Ctesias' History of Persia, p. 217; Ռուփոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, էջ 376), նույնանում է Դանիելի մարգարեության մեջ հիշատակվող Ու(բ)լադ գետին, որի ափին գտնվել է Էլամի Շոշ ապարանքը (Աստուածաշունչ, Դանիել, 8, 2), այսինքն՝ Էլամի անվան տակ հասկացվել է նաև Սուզան: Ուլադ գետը նույնանում է հունական աղբյուրներում հայտնի Εὐλαϊος-ին, որը ժամանակակից Քարիսեիը կամ Քարունն է:

Սուզայի սեպագիր արձանագրություններից մեկում Սուսան՝ Էլամի թագավորության հին մայրաքաղաքը, հայտնի է Զūšā անունով, էլամերեն և բաբելոներեն Šu-ša-an, եբրայերեն Šu-šn ձևերով: Սուսա անունը նշանակում է «շուշան», և քաղաքը տեղադրվում է ժամանակակից Շոշի մոտ՝ Քոասպես գետի վտակ Շահուրի ափին: Հերոդոտոսի տեղեկություններից հայտնի է, որ պատմիչը և ոչ միայն նա (Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, էջ 173: Քսենոփոնը հիշատակում է Սուսայի թագավոր Աբրադատասին (անդ, էջ 257) Սուսան համարում էր Աքեմենյանների գլխավոր և արքայանիստ քաղաքը, որը հիմնադրել էր ասորեստանցիների առասպելական թագավոր Մեմնոնը): Պերսեպոլիսի հիմնադրումից հետո Սուսան շարունակում է մնալ տերության մայրաքաղաքներից մեկը, որտեղ Աքեմենյան արքաները անցկացնում էին ձմեռը կամ գարունը (Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, էջ 359): Դարեհ Ա-ն վերականգնում է քաղաքի պարիսպները և կառուցում մեծ ու շքեղ պալատ: Բաբելոն քաղաքի դարպասներից մեկը կոչվել է կիսսիացիների անունով (Հերոդոտոս, III, 155, 158):

Ստրաբոնը հայտնում է, որ Սուզայում յուրաքանչյուր պարսից թագավոր իր պալատն էր կառուցում (Страбон, География, с. 682):

Սուսայում և նրա շրջակայքում էին բնակեցվում գերեվարված ժողովուրդները՝ կապադովկիացիներ, թերմիլներ (յունկիացիներ), եգիպտացիներ (Ctesias' History of Persia, p. 178; Diodori Bibliotheca Historica, Vol. I, I,46, p. 59), որոնց մի մասին հետագայում տեղափոխում էին այլ վայրեր: Գերեվարված միլեթացիներին Դարեհ Ա-ն Սուսայից տեղափոխում է Կարմիր ծովի մոտ՝ Ամպե քաղաք (Հերոդոտոս, VI, 20), իսկ երիտրեացիները բնակեցվում են Կիսսիայի Արդերիկա գյուղում:

Ինչ վերաբերում է կիսսիացիներին, ապա սրանք համապատասխանում են պարսկական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող Մvja կամ Մja-ին, իսկ hal-tam-ti-ին էլամական տեղական անվանաձևն է: Հունարենում անունը հանդիպում է Σούσον, Σουσίς, Σουσιανή տարբերակներով:

Այսպես, անդրադառնալով Բաբելոնացիներին, հույն պատմիչ Ստրաբոնը գրում է, որ նրանց հետ հյուսիսում սահմանակցում են հայերը և մարերը մինչև Զագրոսի գետը և սրա շուրջ ապրող ցեղերը (Страбон, с. 686): Նկատի ունենալով Ստրաբոնի այլ հաղորդումները (Страбон, с. 690-691)՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ամասիացի աշխարհագետի համար Բաբելոնն ընդարձակ երկիր էր՝ ընդգրկելով գրեթե ամբողջ Միջագետքը, որը սահմանակից է եղել և՛ Հայաստանին, և՛ Մարաստանին՝ վերջինիցս բաժանված լինելով Զագրոսով (Страбон, с. 492): Ինչ վերաբերում է հնում Սիտակենե կոչված Ապոլլոնիատիսին, ապա Ստրաբոնի հաղորդումներից մեկը Սիտակենեի մասին ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Սիտակենեն ընդարձակ և բերրի վայր է՝ Բաբելոնի և Սուսիանայի միջև, այնպես որ ամբողջ ճանապարհը Բաբելոնից Սուսա մեկնողների համար անցնում է դեպի արևելք Սիտակենեի միջով (Страбон, с. 690)»: Մեկ այլ տեղեկության մեջ հեղինակը հայտնում է, որ Սուսիանային հարևան երկիրը Բաբելոնի մի մասն է, որը նախկինում կոչվել է Սիտակենե, իսկ հետո Ապոլլոնիատիս, և երկու երկրներից վերև՝ հյուսիսից արևելք, ապրում են էյումացիները և պարետակենները: Ընդ որում, պատմիչը հավելում է, որ պարետակեններն ապրում են ավելի մոտ ապոլլոնիատիսներին, էյումացիները պատերազմում են այս երկու ժողովուրդների և սուսիացիների հետ, իսկ ուքսիացիները՝ էյումացիների հետ (Страбон, с. 679): Ստրաբոնի կողմից Սիտակենեի նույնացումը Ապոլլոնիատիսին թույլ է տալիս ավելի հստակեցնել այդ երկրի տեղորոշումը, և այս հարցում կարևոր են Իսիդոր Քարակացու

տեղեկությունները: Համաձայն նրա «Պարթևական կայսրաների»՝ Մելևկիայից հետո դեպի հյուսիս Ապոլլոնիատիս երկիրն է՝ հունական Արտեմիտա քաղաքով, որի միջով հոսում է Սիլլա՝ ներկայումս Դիալա գետը: Շարունակելով իր տեղեկությունները՝ Իսիդորը գրում է, որ Ապոլլոնիատիսից հետո Խալոնիտիս երկիրն է՝ Խալա հունական քաղաքով, ընդ որում, Ջագրոս լեռը բաժանում է Խալոնիտիս երկիրը Մեդերի երկրից (Muller C., Geographi Graeci Minores, Vol. I, p. 249-250. Խալոնիտիս երկիրը Ջագրոսի լանջերին, Ապոլլոնիան էլ Խալոնիտիսից արևմուտք՝ Տիգրիսի արևելյան ափին, հիշատակում է Պոլիբիոսը (տե՛ս The General History of Polybius, Vol. II, p. 231, 235):

Հեղինակը նաև ցույց է տալիս, որ հարավ-արևմուտքում Մարաստանի սահմանը Կարինա երկիրն է, որի անունը պահպանվել է այժմյան Կերենդ բնակավայրի անվան մեջ: Հաղորդումը ցույց է տալիս, որ Սիտակենե-Ապոլլոնիատիսը և Խալոնիտիսը գտնվել են Դիալա գետի ավազանում, սակայն Ստրաբոնի և Իսիդորի տեղեկությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վերջինս Ապոլլոնիատիսը տեղադրում է Ստրաբոնի Սիտակենեից հյուսիս, հետևաբար Ապոլլոնիատիսը, նույնանալով հանդերձ Սիտակենեին, տարածվել է վերջինիս հյուսիսային հատվածում (Pliny, NH, VI,114;122; 131-132, p. 424, 430, 436, 438): Ըստ էության, Սիտակենեն հնում ունեցել է ընդարձակ տարածություն, և պատահական չէ, որ Սիտակենեն՝ որպես սատրապություն, հիշատակվում է Ռուփոսի կողմից, ընդ որում, դատելով պատմիչի տեղեկությունից՝ Սիտակենեն գտնվել է Բաբելոնի և Սուսայի միջև (Rufus Curtius Quintius, History of Alexander, Vol. I-II, V,II, 1-8. Սիտակենները մասնակցում են նաև Գավգամելայի ճակատամարտին (Arrian, Anabasis Alexandri, Vol. I-II, III,8,5; 11,5): Սիտակենեն Բաբելոնի և Սուսիանեի միջև հիշատակում է Դիոդորոս Սիկիլիացին (տե՛ս Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, էջ 98; Diodori Bibliotheca Historica, Vol. III, XVII,65,110, p. 167, 212): Քալոնիտիս երկրի կենտրոնը հավանաբար Դիոդորոս Սիկիլիացու հիշատակած Կոլոնոս քաղաքն է, որտեղով անցնում էր Մեդիա տանող երկու ճանապարհներից մեկը (անդ, էջ 127): Սիտակենեի ընդարձակ տարածքը նկատի ունի Պողոմեոսը, երբ նշում է, որ Սիտակենեն գտնվում էր Սուսիանայի հարևանությամբ, իսկ Ապոլլոնիատիսն էլ հիշատակում է Սիտակենեից հյուսիս: Ի վերջո, Քսենոփոնի Սիտակե քաղաքը գտնվում էր Տիգրիսի աջափնյակում (Քսենոփոն, Անաբասիս,

էջ 48: Հեկատոնսի հիշատակած Պարսքի Սիտակէ քաղաքը վերագրվում է կամ Բաբելոնիային, կամ Մարաստանին (տե՛ս Müller C., *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Vol. I, Parisiis, 1841, p. 12, fr. 184; Դատելով Արիանոսի տեղեկությունից՝ սիտակենները համարվել են բաբելոնացիների մի մասը (տե՛ս Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, էջ 97), և հնարավոր է, որ ուշ ժամանակներում քաղաքի բնակչության տեղաշարժի հետևանքով քաղաքի անունն աստիճանաբար տարածվում է Տիգրիսից արևելք ընկած տարածքների վրա, որոնք սկսում են կոչվել Սիտակենե: Այդուհանդերձ ապոլլոնիատիսների հարևանությամբ պարետակենների տեղադրությունը չի հաստատվում: Ստրաբոնը գրում է, որ Պարսքին սահմանակից է Պարետակենան և Կոսսեյան մինչև Կասպիական դոներ, իսկ Սուսիանային էլ սահմանակից է Էլյումայիսը, վերջինիս էլ Ջագրոսի շրջանը և Մարաստանը (*Страбо́н*, с. 690): Պարետակեններին՝ որպես մարական ցեղերից մեկը, հիշատակում է Հերոդոտոսը (*Հերոդոտոս*, I, 101) սակայն այս տեղեկությունը թույլ չի տալիս տեղորոշել նրանց: Արիանոսը, խոսելով Դարեհին հետապնդող Ալեքսանդրի մասին, գրում է, որ վերջինս Մարաստան է շարժվում Պարսքից և մինչև Մարաստան ներխուժելը գրավում է պարետակենների երկիրը՝ դարձնելով առանձին սատրապություն (*Arrian*, III, 18, 10-11; 19, 1-3): Ռուփոսի տեղեկությունից նույնպես երևում է, որ Պարետակենեն Մարաստանին սահմանակից շրջան էր, որտեղ հիշատակում է Թաբաս քաղաքը (*Rufus*, V, XIII, 1-2)՝ Պոլիբիոսի Թաբայը: Ստրաբոնն իր տեղեկություններից մեկում գրում է, որ Ջագրոսից հետո՝ Բաբելոնից վերև, Էլյումացիների և պարետակենների լեռնային երկիրն է, իսկ Մարաստանից վերև՝ կոսսեյների երկիրը (*Страбо́н*, с. 492): Ստրաբոնը միաժամանակ հայտնում է, որ պարետակների երկրից է հոսում Արաքս գետը, որը գետանցում է Ալեքսանդրը Պերսեպոլիսի մոտ (*Страбо́н*, с. 677): Պարետակները հիշատակվում են նաև Էլյումացիներից հետո, իսկ նրանց երկիրը՝ Կարմանիայի և Պարթևստանի, նաև Մարաստանի հարևանությամբ (*Страбо́н*, с. 85, 675, 684): Պտղոմեոսը գրում է, որ Պարսքի՝ Մարաստանին միացող հատվածը կոչվում է Պարայտակենե (*Ptolemy Geography*, book 6, p. 66-67. Այս Պարետակենեն նկատի ունի նաև Դիոդորոս Սիկիլիացին (տե՛ս Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 27, 133, 139), որի քաղաքն էր Գաբենեն՝ Ռուփոսի Թաբասը: Հավանաբար Սպահանն է): Պլինիոս Ավագը պարետակեններին հիշատակում է

Պարթևքի և Արիանայի միջև, ինչը պետք է ուղղել նշված երկրներից արևմուտք, քանի որ մեկ այլ հաղորդման մեջ Պարետակենեն հիշատակվում է Պարսքի հարևանությամբ (Pliny, NH, VI, 116; 131, p. 422, 436), այսինքն՝ դեպի հյուսիս: Ելնելով այս բոլոր տեղեկություններից՝ կարելի է պարետակեններին տեղադրել Էյլումայիսից արևելք, Պարսքից հյուսիս, Մարաստանից հարավ, Կարմանիայից արևմուտք՝ ներկայիս Սպահանի շրջանում՝ ընդգրկելով ժամանակակից Զայենդեռուդ գետի ավազանը, ընդ որում, Սպահանը համապատասխանում է Պտղոմեոսի կողմից Պարսքի կազմում հիշատակվող Ասպադանային: Հարավային ուղղությամբ Մարաստանը սահմանակից էր Էյլումայիսին, որը աղբյուրներում հիշատակվում է նաև Սուսիանա, Կիսիա կամ Կոսսեյա, Ուքսիա անուններով: Վերջին անունով երկիրը Ստրաբոնը հիշատակում է Սուսայի և Պարսքի միջև՝ նշելով նաև, որ Խոասպես գետը սկիզբ է առնում ուքսերի շրջանից, իսկ ուքսերը և Էյլումացիները սահմանակից են մարդերին ու սուսիացիներին, կոսսեյները՝ մարերին (Страбон, с. 494, 676-677, 690): Արիանոսը քոսայներին, որոնց հետ դաժան հաշվեհարդար է տեսնում Ալեքսանդրը (Плутарх, Александр, с. 431), համարում է ուքսերի հարևանները, որոնք հիմնականում ներկայացնում են Էլամի արևելյան շրջանները, Պարսքի հարևանությամբ. ուքսերի երկրով հոսում էր Պասիտիգրիսը (Arrian, III, 17, 1; VII, 10, 6; 15, 1-2. Համաձայն Ստրաբոնի՝ Պասիտիգրիս գետը հոսում է ուքսերի երկրից (տե՛ս Страбон, с. 688): Մեր կարծիքով, Պասիտիգրիս գետը ներկայիս Զաարահի գետն է: Դիոդորոս Սիկիլիացին նույնպես գրում է, որ Պասիտիգրիսը հոսում է Ուքսիանեի՝ ուքսերի երկրից (տե՛ս Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 99-100, 125-126): Նշենք, որ Պասիտիգրիսը նույնացվել է Քարուն գետին), Դիոդորոս Սիկիլիացու Տիգրիսը (Diodori Bibliotheca Historica, vol. III, XVII, 67, p. 169): Արիանոսը քոսեյներին և տապյուրներին համարում է Պարսքին սահմանակից ցեղեր (Arrian, VII, 23, 1), ինչը տապյուրների դեպքում ճիշտ չէ, իսկ քոսեյների պարագայում պետք է նկատի ունենալ ամբողջ Էլամը, ոչ թե նրա մի մասը: Ռուփոսը Քոսեյան լեռների բնակիչներին հիշատակում է Գավգամելայի ճակատամարտում, բաբելոնացիներից հետո (Rufus, IV, XII, 10. Կոսսեյան լեռները հիշատակում է նաև Ստրաբոնը (տե՛ս Страбон, с. 688): Կիսսիացիների երկիրը՝ Cossion-ը, հիշատակում է Անանուն Ռավեննացին (տե՛ս Ravennatis Anonymi Cosmographia, II, 5, p. 51): Համաձայն Դիոդորոս

Միկիլիացու՝ Մարաստան տանող ճանապարհներից երկրորդն անցնում էր կոսսայների ցեղի միջով, որոնք մասնակցում են Գավգամելայի ճակատամարտին (տե՛ս Դիոդորոս Միկիլիացի, էջ 95, 127): Հեղինակը նաև հայտնում է, որ Ալեքսանդրը հնազանդեցնում է Սուգիանան, ուքսերին, կոսսայներին (տե՛ս Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, Vol. III, XVII, 65; 67; 111, pp. 168, 169, 214): Վերջիններիս հեղինակը հիշատակում է Մարաստանի լեռնային շրջաններում, այսինքն՝ հարավում: Հնարավոր է, որ կոսսայները վարչական առումով են մտել Մարաստանի մեջ, թեև նրանց բնակության շրջանը կարող էր տարածվել նաև Սուգիանեից հյուսիս, արդեն Մարաստանի հարավային լեռնային շրջաններում): Միաժամանակ հայտնում է, որ Պասիտիգրիսը սկիզբ է առնում ուքսերի լեռներից, որոնց մարզը սահմանակից է Շոշին և ենթարկվում էր Շոշի սատրապին (Ռուփոս, էջ 378-379): Ըստ Պտղոմեոսի՝ Սուսիանեի ծովի (նկատի ունի Պարսից ծոցը) ուղղությամբ ընկած շրջանները բնակեցնում են էյումացիները, իսկ Ասորեստանին հաջորդող տարածքները՝ էյումացիներից վերև՝ կոսսայները: Պլինիոս Ավագը ավագակ ուքսերին տեղադրում է Սուսիանայից արևելք (Pliny, NH, VI, 133, p. 438): Բերված տեղեկությունները աներկբա ցույց են տալիս, որ կիսսիացիները, ուքսերը, Քոսեյան լեռների բնակիչները նույնանում են, եթե ոչ էթնիկական, ապա աշխարհագրական առումով, ընդ որում, էյումայիս և Սուսիանա անունները կապված են նույն երկրի հետ, որի տարբեր անվանումները գալիս են այս կամ այն ժողովրդի լեզվից, ինչն էլ պատճառ է դարձել, որ հին հեղինակները միևնույն երկրի կամ ժողովրդի տարբեր անվանումները շատ դեպքերում օգտագործել են կողք կողքի և ստացվել է այնպես, որ գործ են ունեցել տարբեր ժողովուրդների հետ: Օրինակ, Սուսիանա տեղանվան տակ պետք է նկատի ունենալ Սուսա քաղաքը հարակից տարածքով, հին պարսկերեն Huvāža, Hūža, hūžiya, արամեերեն hūzāyē հետ կապված է հունարեն ուքսեր ժողովուրդը և Ուքսիա քաղաքը, ժամանակակից Ահվազը, էյումայիս-էլամը կապվում է էլամերեն Haltamti, Hatamti («էլամացիների երկիր»), ակկադերեն Elamtu(m) (ժողովրդական ստուգաբանությամբ կամ շումերերենից թարգմանաբար «Լեռնային կամ Վերին երկիր»), արամեերեն Elumāyē հետ: Կիսսիացի-կոսսեյները, որոնց անվան տակ հույները նկատի են ունեցել իրանական Hūža երկիրը, մասնագիտական գրականության մեջ նույնացրել են

կասսիոնների հետ, որոնք ապրել են Էլամում և կամ էլ Էլամից հյուսիս՝ Զագրոսի լեռներում՝ հիմնականում Լուրիստանում: Սուսիանան իր էթնիկական կազմով երբեք էլ ամբողջությամբ իրանալեզու չդարձավ, և եկվոր իրանական ցեղերը ապրում էին տեղի բնակչության հետ կողք կողքի: Չնայած Էլամի էթնիկական խայտաբղետ կազմին, այն քաղաքական առումով ամբողջական էր: Նույն Ստրաբոնի մի քանի հաղորդումներից նույնպես երևում է, որ աշխարհագետը Կոսսեյա երկրի անվան տակ նկատի ունի հին Էլամի տարածքը, ընդ որում, կոսսեյները օգնել են բաբելոնացիների և սուսիացիների դեմ կռիվող Էյլումացիներին (Страбон, с. 494, 690): Կոսսեյների, սուսիացիների, էյլումացիների համատեղ հիշատակությունը կրկին ցույց է տալիս նույն երկրի՝ Էլամ-Էյլումայիսի էթնիկական տարասեռությունը:

Դատելով Ստրաբոնի տեղեկություններից՝ Մեծ Մարաստանին հարավում սահմանակից է եղել Էյլումայիսը, որը աշխարհագետը հիշատակում է Ապոլլոնիատիս-Սիտակենայից արևելք: Էյլումայիսը և Մարաստանը սահմանակցել են Մասսաբատիկայի շրջանում, որը Ստրաբոնը վերագրում է Մարաստանին՝ միաժամանակ նշելով, որ ուրիշների կարծիքով պատկանել է Էյլումայիսին (Страбон, с. 494): Աշխարհագետը հաղորդում է, որ Սուսա քաղաքի բնակիչները կոչվում էին նաև կիսսիացիներ (Страбон, с. 676): Մեկ այլ տեղեկության մեջ Ստրաբոնը գրում է, որ Էյլումայիս տանող ճանապարհներից մեկն անցնում էր Մարաստանից և Զագրոսի շրջանից Մասսաբատիկայի միջով, մյուսը՝ Սուսիանայից Գաբիանայի միջով (Գաբիանան և Մասսաբատիկան Էյլումայիսի նահանգներն են (Страбон, էջ 691: Պոլիբիոսը գրում է, որ հարավային ուղղությամբ Մարաստանը սահմանակցում է Միջագետքին և Ապոլլոնիայի շրջանին, նաև Պարսքին, ընդ որում, Սուսիանայի շրջանը նկատի ունի, երբ հաղորդում է, որ այս կողմից պաշտպանված է Զագրոսի լեռներով, որտեղ էլ հիշատակում է կոսսայներին, կորբեներին, կարիսերին (տե՛ս The General History of Polybius, pp. 218-219; Polybius, The Histories, Vol. III, V, 44, 7, p. 106): Կոսսայներին Պոլիբիոսը հիշատակում է նաև կիսիացիներ ձևով (տե՛ս The General History of Polybius, pp. 274, 278): Պոլիբիոսը նաև գրում է, որ Սուզիանան Սելևկյանների ժամանակ առանձին վարչական միավոր էր (տե՛ս Polybius, The Histories, V, 46, 7; 54, 12, p. 112, 134): Նկատենք նաև, որ Մեդիան էյլումացիներին կարող էր սահմանակցել ոչ թե հյուսիսում,

ինչպես սխալմամբ գրում է Պոլիբիոսը (անդ, V,44,9, p. 108), այլև հարավում): Ըստ էության, Ստրաբոնի ժամանակ Մասսաբատիկան Էյլումայիսի մեջ էր և համապատասխանում է հայկական «Աշխարհացոյց»-ի Մասպտանին (Հակոբյան Ա., «Աշխարհացոյց» Ե դարի Անանունի. գիտա-քննական բնագիր, էջ 163: Տե՛ս նաև «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 40; Մատենագիրք Հայոց, Բ հատոր, Ե. դար, էջ 2157; Патканов К. П., Армянская География VII века, СПб, 1877, с. 64): Պլինիոս Ավագը կոսսիեններից հյուսիս հիշատակում է Մասսաբատենեն՝ գրելով, որ Սուսայի տարածքը Էյլումայիսից բաժանվում է Էվլեոս գետով, որը, սկիզբ առնելով Մեդիայում, հոսում է Մասսաբատենայի միջով (Pliny, NH, VI,134-135, p. 438, 440. Արիանոսի կողմից հիշատակված Էվլեյոս գետը նույնանում է Քարունին (Արիանոս, էջ 247-248): Էվլեոս գետը համապատասխանում է ներկայիս Դիզ գետին, որը սկիզբ է առնում Մարաստանից և թափվում Քարուն գետը: Մասսաբատիկան՝ Μεσσαβάται ձևով, կիսսիացիների և Քալոնիսիսի միջև հիշատակում է Դիոնիսիոսը (Muller C., Geographi Graeci Minores, Vol. II, p. 166. Այս տեղեկությունը կրկնում են Ռուփոս Փեսոտոս Ավինենուր, Պրիսկիանոսը (անդ, էջ 188, 198): Μεσσαβάται-Μασσαβάται-ը հիշատակում է Պտղոմեոսը (տե՛ս Humbach H., Ziegler S., Ptolemy Geography, book 6, p. 66): Մասսաբատիկան հիշատակվում է արևելաստորական եպիսկոպոսությունների թվում. մայրաքաղաքն էր Սիրավանը: Մասսաբատիկան՝ Մասաբադան, հիշատակում են նաև արաբական աղբյուրները (Патканов К. П., Армянская География VII века): Մյուս կողմից էլ Պլինիոս Ավագը Էյլումայիսը համարում է ծովամերձ շրջան (Pliny, NH, VI,136, p. 440):

Ստրաբոնի տեղեկությունների (Страбон, с. 494, 686, 690) տեղորոշումը ցույց է տալիս, որ Էյլումայիսը գտնվել է Սուսիանայից արևմուտք, կոսսեյները՝ հյուսիս, ուքսերը՝ արևելք՝ ներկայիս Շուշտարից մինչև Իզե և Գաչաարան: Անկասկած, Սուսիանան Աքեմենյան դարաշրջանում կապված էր մայրաքաղաք Սուսայի հետ, որի շուրջ ընկած տարածքները վարչական առումով կազմում են առանձին միավոր, ինչը հետագայում դառնում է աշխարհագրական հասկացություն: Էյլումացիները հիշատակվում են ոչ միայն Բաբելոնիայի հարևանությամբ, այլև ուքսերի հարևանությամբ

(Տրածոհ, Ը. 679): Այս վերջին հանգամանքը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Էլամ անունը շարունակում էր պահպանվել նախկին Էլամական թագավորության ծայրամասերի՝ հիմնականում բարձրալեռնային տարածքների վրա: Իսկ Սուսիանան հարավում տարածվում էր մինչև Պարսից ծոց (Տրածոհ, Ը. 676):

Գավգամելայի ճակատամարտին Արիանոսը սուսիաններին և ուքսերին հիշատակում է միասին՝ Աբուլիտի որդի Օքսաթրի հրամանատարությամբ (Արիանոս, էջ 97): Ռազմադաշտում սուսիանները և ուքսերը գտնվում էին արդեն պարսից բանակի տարբեր թևերում (Արիանոս, էջ 101): Արիանոսի տեղեկություններից հստակ է, որ այսպես կոչված դաշտային ուքսերը գտնվել են Սուսայի սատրապի՝ Աբուլիտի ենթակայության տակ, իսկ լեռնային ուքսերն անկախ էին (Արիանոս, էջ 1018-109): Աբուլիտին ավելի ուշ փոխարինում է Օքսաթրը, որին ենթարկվում էին նաև պարսեռակեները (Արիանոս, էջ 112): Արիանոսը նաև ուքսերի և քոսեներին հարևաններ է համարում (Արիանոս, էջ 259):

Ռուփոսը Գավգամելայի ճակատամարտում ուքսերի փոխարեն հիշատակում է բելիսներին՝ Քոսեյան լեռների բնակիչներին, որոնք և սուսացիները գտնվում էին բանակի տարբեր թևերում (Ռուփոս, էջ 350): Ռուփոսը նույնպես Աբուլիտին հիշատակում է որպես Սուզայի սատրապ (Ռուփոս, էջ 376-377): Ըստ Ռուփոսի՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացին ուքսերի մարզը մտնում է Պասիտիգրիսն անցնելուց հետո. ընդ որում, պատմիչը ուքսերի մարզը հիշատակում է Պարսքի և Սուզայի միջև՝ չմտցնելով Սուզայի սատրապության մեջ: Ուքսերն ունեին առանձին սատրապ, և նրանց հպատակեցնելուց հետո Ալեքսանդրը ուքսերին դնում է Սուզայի սատրապի ենթակայության տակ (Ռուփոս, էջ 378-379):

Ամփոփենք: Կատարված քննությունը ցույց է տալիս, որ հին Էլամի տարածքը Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության դարաշրջանում համապատասխանում էր Էյլումայիս, Սուսիանա, Կիսիա կամ Քոսսեյա, Ուքսիա անուններով երկրներին, որոնցից յուրաքանչյուրը աշխարհագրական առումով ամբողջությամբ կամ մասամբ նույնանում էր Էլամին կամ վերջինիս այս կամ այն մասին:

Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի VIII սատրապության տեղադրությունը, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2016, թիվ 1-12, էջ 21-36:

Օրթոկորյուբանտիները և պարիկանինները հիշատակվում են Հերոդոտոսի կողմից X՝ մարական սատրապության կազմում (Հերոդոտոս, III, 92): Օրթոկորյուբանտիների հունարեն անունը թարգմանաբար համապատասխանում է հին պարսկերեն սեպագիր արձանագրությունների տիգրախաուդա՝ «սրածայր գլխարկավորներ» սակերին, որոնք տեղադրվում են Միջին Ասիայում: Ըստ այդմ էլ մասնագիտական գրականության մեջ կարծիքներ կան, որ օրթոկորյուբանտիները և պարիկանինները սխալմամբ են ներառված X սատրապության մեջ, և օրթոկորյուբանտիներին տեղադրել են Կասպից ծովից արևելք՝ մինչև Ֆերգանայի սահմանները: Պարիկանիններին համարել են Ֆերգանայի մինչարիական երկրագործական բնակչությունը, որը տարբեր է Հերոդոտոսի XVII սատրապության մեջ հիշատակվող պարիկանիններից (Հերոդոտոս, III, 94, VII, 68, 86):

X սատրապության պարիկանիններին Ֆերգանայի բնակիչներ են համարել նաև այլ հետազոտողներ: Սակայն կարծիք կա, որ սողդիական փաստաթղթերում վկայված Ֆերգանայի անվան հին ձևը *Far(a)gana* կամ *Fragana* է, որը հունարենում չէր կարող տալ Պարիկանա:

Մարական սատրապությունից դուրս նշված երկու ցեղերի տեղադրությունը քննություն չի բռնում: Ի. Դյակոնովը օրթոկորյուբանտիներին նույնացրել է այսրկովկասյան սկյութների, սակեսինների հետ, իսկ պարիկանիններին էլ համարել է Մանայի թագավորության բնակիչներ: Ի. Խլոպինը պարիկանինների հիշատակությունը XVII սատրապության մեջ համարել է սխալ՝ գտնելով, որ պարիկանինները շփոթվել են պարետակենների հետ: Ի. Պյանկովը մարական սատրապության օրթոկորյուբանտիների նույնացումն այսրկովկասյան սակեսինների հետ համարում է սխալ և օրթոկորյուբանտիներին նույնացնում է դերբիկների հետ, որոնք բնակվել են Կասպից ծովի և Արալյան լճի միջև, չնայած Մարաստանի հետ տարածքային առումով անմիջականորեն չեն սահմանակցել: Այս, ինչպես նաև պարիկանինների նույնացումը հյուրկան-վրկաններին քննություն չի բռնում:

Պարիկանիններ անունը ուսումնասիրողները կապում են Ավեստայի դիվային էակ պարիկայի հետ, որից ծագում է նոր պարսկերեն փերին: Հեկատեոս Միլետացու մոտ հիշատակվում է Պարիկանե քաղաքը Պարսքում, որը հուշում է XVII սատրապության

պարիկանիներին, որոնց պետք է փնտրել արևելյան Ֆարսում և հարավային Կրմանում, որտեղ հայտնի է Fāryān վայրը: Մեր կարծիքով, հավանական է այն ենթադրությունը, որ հին մարական պանթեոնի աստվածությունների անվանումները, որոնք համապատասխանում են Վիդեհատի դերին, և կրոնական հատուկ հասկացությունները պահպանվում են բուդիների (Բուդի աստվածուհի), բուսերի ցեղերի և Կունդուրու (Կունդա աստված) քաղաքի անունների մեջ: Այս տեսանկյունից պարիկանիների անվան ծագումը ևս հնարավոր էր: Հետևաբար պարիկանիների տակ պետք է հասկանալ իրանական, այլ ոչ թե ոչ իրանական ցեղերին:

Ինչ վերաբերում է օրթոկորյուբանտիներին, ապա սրանք տեղադրվում են մարական սատրապության կազմում: Օրթոկորյուբանտիների անունը մասնագիտական գրականության մեջ ստուգաբանվել է «խսկական կորիբանտներ», որի կրողները ծագումնաբանորեն կապվում են փոքրասիական կորիբանտների հետ մասնավորապես և փոյուզացիների ու հին Հնդկաստանի բիրիզուների հետ ընդհանրապես: Կորիբանտներ էին կոչվում փոքրասիական Մայր դիցուհու՝ Կիբելե, Մա, քրմերը: Մեր կարծիքով, օրթոկորյուբանտիների նույնացումը սակերի հետ, օրինակ, Մակըզի շրջանում, անընդունելի է, և ելնելով օրթոկորյուբանտիների «խսկական կորիբանտներ» մեկնաբանությունից՝ մարական սատրապության այս ցեղին նույնացնում ենք մարական ցեղերից մեկի՝ մագերի հետ (միջնադարյան *māg* (Հերոդոտոս, I, 101, 140), որոնց անունը հին պարսկերենում նշանակում է «մոգ, քուրմ»: Օրթոկորյուբանտիներ՝ «խսկական կորիբանտներ», բացատրական անվանումը մարական մագերի ցեղի՝ «ճշմարիտ քրմերի» հունական նույնականացումն էր իրենց հայտնի կրոնական իրողությունների հետ, հետևաբար օրթոկորյուբանտիների տակ չպետք է փնտրել այլ էթնիկական տարր: Համեմատության համար նշենք, որ Ստրաբոնը Կապադովկիայում հիշատակում է մագերին (Страбон, с. 680), որոնց տակ պետք է հասկանալ ոչ թե մագերի մարական ցեղը, այլ քրմերի: Մագերը սկզբնապես ցեղի անվանում է եղել, ցեղային-կրոնական կազմակերպություն, այլ ոչ թե քրմական դասի անուն: Մագերը եղել են քրմական ֆունկցիաներ իրագործող մարական ցեղ: Չնայած մագերը ծագումով մարական ցեղ էին, բայց այդ բառով հաճախ կոչվում էին պարզապես քրմերը՝ անկախ էթնիկական պատկանելությունից:

Օրինակ, հայտնի է, որ մագերի մեջ կային նաև պարսիկներ:

Օրթոկորյուբանտիներ-մագերը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել են Փրասպա-Հրատոն մեծի շրջանում:

Խորհկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի X սատրապության էթնիկական կազմի շուրջ, Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական XXXII գիտաժողով, 2011 թ. հոկտեմբերի 12-13-ին ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության, էջ 1-4:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ IV

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՁԱՓԻ ԵՎ ԿՇՈՒ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔՈՒՄ ԵՎ ԻՐԱՆՈՒՄ

Steu` Хрестоматия по истории древнего Востока, Под ред. Коростовцева М.А., Ч. 2, М., 1980, էջ 252

Երկարության միավորներ
բերու – մոտ. 10 կմ.

աշլու (պարան) – 59մ.

գար 5,9մ.

ամմատում (արմունկ) – 49,5ամ.

Մակերեսի միավորներ

սար – 35,28մ.²

իկու - 3528մ.²

բուր – 6,3հա.

բուրու – 63,5հա.

Կշռի միավորներ

շե, շեում (հատիկ, ցորենի) -0,047գր.

սիկլ – 8,4գր.

կարշա = 10 սիկլի – 84գր.

մինա – 505գր.

տադանդ – 30,3կգ.

Տարողունակության միավորներ

կատ (բուռ) – մեծությունն անհայտ է

կա (շումեր. ուժ) – 0,84լ.

սուտ (շումեր. բան) – 5լ. (ըստ այլ վկայությ. – 8,4լ.)

մարրիշ = 10 կա = 10 լ. (հեղուկների համար)
 քար = 10 կա = 10 լ. (ծորուն մարմինների համար)
 պան (պի) – 30լ. (համաձայն այլ տվյալների – 50,5լ.)
 իմեր (գրաստաբեռ (պարկ) – 84լ.
 կուրբու (կուր, շումեր. գուր) – 150լ., ըստ այլ տվյալների 252,6լ.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ V

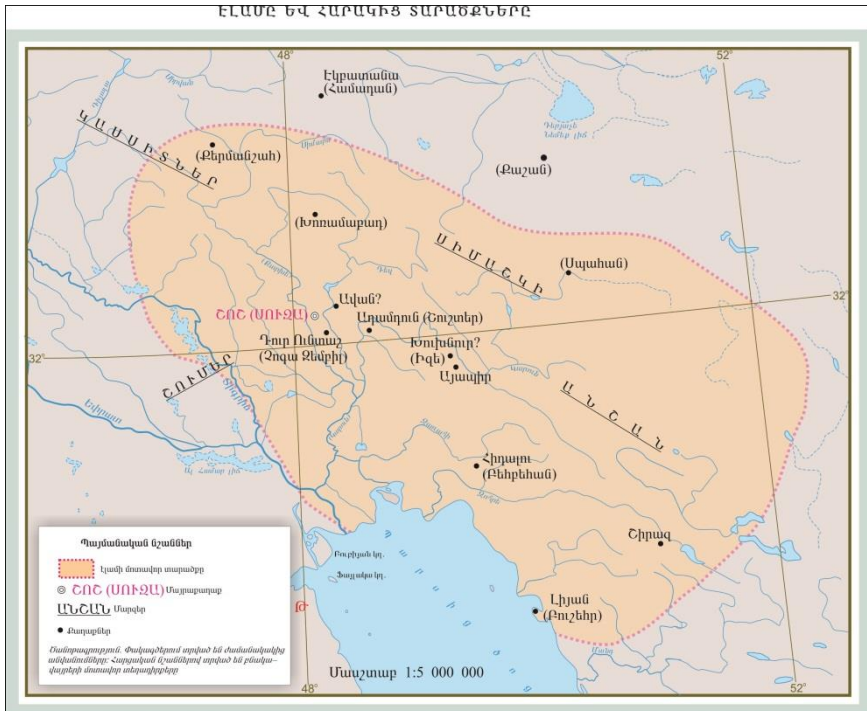
ՀԻՆ ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՕՐԱՑՈՅՑԸ

Сту` Хрестоматия по истории древнего Востока, Под ред.
 Коростовцева М.А., Ч. 2, М., 1980, էջ 254, Гюиз Ф. Древняя Персия, М.,
 2007, էջ 123-130.

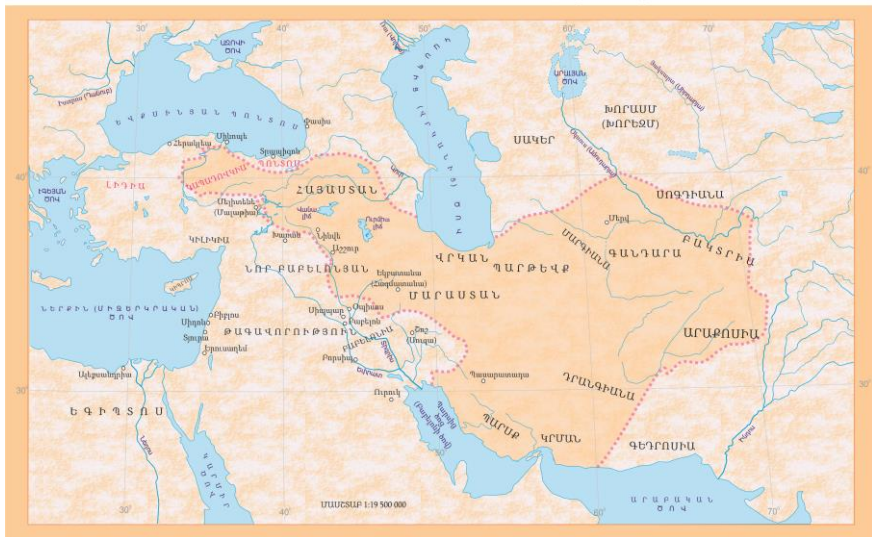
1. Ադուկանիշ (մարտ-ապրիլ)
2. Տուրավախարա (ապրիլ-մայիս)
3. Տայգրաշիշ (մայիս-հունիս)
4. Գարմապադա (հունիս-հուլիս)
5. Դրնաբաջիշ, դրնաբազիշ (հուլիս-օգոստոս)
6. Խարապաշիյա (օգոստոս-սեպտեմբեր)
7. Բազայադիշ (սեպտեմբեր-հոկտեմբեր)
8. Վրկաջան, Վարկազանա (հոկտեմբեր-նոյեմբեր)
9. Ասիյադիյա (նոյեմբեր-դեկտեմբեր)
10. Անամակա (դեկտեմբեր-հունվար)
11. Տվայախվա (իտ) (հունվար-փետրվար)
12. Վիյախնա (փետրվար-մարտ)

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

ԷԼԱՄԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ

ՄԱՐԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (մ. թ. ա. VI դ.)

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱԻ – Արևելագիտության ինստիտուտ
ԲԵՀ – Բանբեր Երևանի համալսարանի
ԻԻՀ – Իրանի իսլամական հանրապետություն
ԼՀԳ – Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՊԲՀ – Պատմաբանասիրական հանդես
АВИИУ - Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту
ДВАМ - Древний Восток и античный мир
ЖМНП - Журнал министерства народного просвещения
ЗВОРАО - Записки Восточного отделения Российского археологического общества
ИБ – Иудейское восстание
ИД – Иудейские древности
ИДВ – История древнего востока
ИДМ - История древнего мира
КОВ - Классика отечественного востоковедения
МНМ - Мифы народов мира
ПИФК - Проблемы истории, филологии, культуры, Москва - Магнитогорск
– Новосибирск
ППС - Православный Палестинский сборник (СПб.)
РА - Российская археология
УКН – Урартские клинообразные надписи
AAASH – Acta archaeologica.Acad. scientiar. hungar., Akad. Kiadó (Budapest) AJA
American Journal of Archaeology
AJSLL The American Journal of Semitic Languages and Literatures
САНІ - The Cambridge Ancient History of Iran
САН - The Cambridge Ancient History
СНІ - Cambridge History of Iran
CDAFI - Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran

EI - Encyclopaedia Iranica
 IA - Iranica Antiqua
 IEJ - Institut d'Etudes Judiciaires de Lyon (Inscriptions)
 IJKS – International Journal of Kurdish Studies
 IPEK - Jahrbuch für Prahistorische und Ethnographische Kunst. Cologne
 JA - Journal Asiatique
 JAOS - Journal of the American Oriental Society
 JBIPS - Journal of the British Institute of Persian Studies
 JBL - Journal of Biblical Literature
 JCS - Journal of Cuneiform Studies
 JKDA - Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts (Berlin)
 JNES - Journal of Near Eastern Studies
 JRAS - Journal of the Royal Asiatic Society
 JRS - The Journal of Roman Studies
 LLC - Limited liability company
 MDP - Mémoires de la Délégation Perse
 MMAI – Mémoires de la Mission archéologique en Iran(Paris)
 MSES - Mémoires de la Société d'études historiques et géographiques de l'Isthme De Suez (Le Caire)
 NGM - National Geographic Magazine NH
 OLZ – Orientalistische Literaturzeitung
 RA - Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale
 RIA – Rivista del Istituto nazionale di archeologia e storia dell'arte (Rome)
 RSO –Rivista degli studi oriental, Scuola orient., Univ. de Rome (Rome)
 SAA – Society for American Archaeology
 SAOC - Studies in Ancient Oriental Civilization
 WA - World Archaeology
 ZA – Zeitschrift für Assyriologie

СОДЕРЖАНИЕ

От автора.....	8
С.С. Казаров - Об учебнике А.Ж. Арутюняна «История древнейшего Ирана (Элам, Мидия)» (на арм. и рус. яз.).....	9
Вместо введения.....	12

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

ГОСУДАРСТВО ЭЛАМ

ГЛАВА I

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАСПОЛОЖЕНИЕ, ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ И НАСЕЛЕНИЕ ЭЛАМА. ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ ЭЛАМА

§ 1. Географическое расположение, природные условия и население Элама	14
§ 2. Источники по истории и историография Элама	22
А. Источники истории	23
Б. Историография вопроса	32

ГЛАВА II

ЭЛАМ В ЭПОХУ ТРЕХ ЦАРСТВ

§ 1. Элам в древнейшее время (VIII-III тыс. до н.э.).....	37
§ 2. Политические особенности развития эламского царства в III – I тыс.до н.э.....	42
А. Элам при Древнем (Раннем) царстве (2500-1500 гг. до н.э.).....	42
Б. Элам при Среднем царстве (1300-1100 гг. до н.э.)	55
В. Элам при Новом царстве (приблизительно 750-640 гг. до н.э.).....	71

ГЛАВА III

ПОЛИТИЧЕСКОЕ УСТРОЙСТВО И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ЭЛАМА

§ 1. Государственное устройство Элама.....	87
§ 2. Эламское общество и его социально-экономическое развитие.....	92

ГЛАВА IV

КУЛЬТУРА ЭЛАМА

А. Культ и религия Элама.....	111
Б. Письменность и язык Элама.....	121
В. Право и правовые нормы.....	129
Г. Искусство Элама.....	137

ЧАСТЬ ВТОРАЯ

ГОСУДАРСТВО МИДИЯ

ГЛАВА V

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАСПОЛОЖЕНИЕ, ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ И НАСЕЛЕНИЕ МИДИИ. ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ МИДИИ

§ 1. Географическое расположение, природные условия и население Мидии	150
§ 2. Источники по истории и историография Мидии	162
А. Источники по истории	162
Б. Историография вопроса... ..	172

ГЛАВА VI СЕВЕРО-ЗАПАДНЫЙ ИРАН И СОСЕДНИЕ ТЕРРИТОРИИ В IX-VII ВВ. ДО Н.Э. (АССИРИЯ, УРАРТУ, СКИФЫ И КИММЕРЫ)

§ 1. Мидия и ассирийско-урартские противоречия	187
А. Ассирийско-урартские противоречия в IX-VII вв. и Мидия...187	
Б. Северо-западный Иран и соседние территории в эпоху племенных проникновений (конец VIII в. до н.э.- 673/672 гг.). Дайукку-Дейок.....	194
В. Мидийское государство при Каштарити	208
Г. Мидийское государство при Киаксаре и Астиаге	218

ГЛАВА VII ПОЛИТИЧЕСКОЕ УСТРОЙСТВО МИДИИ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ

§ 1. Государственное устройство	241
§ 2. Мидийское общество и его социально-экономическое развитие.....	244

ГЛАВА VIII КУЛЬТУРА МИДИИ

А. Культ и религия Мидии.....	252

Б. Письменность и язык Мидии.....	268
В. Искусство Мидии.....	274

СПИСОК ИТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ.....	288
ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ЭЛАМА И МИДИИ.....	288
ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ ЭЛАМА И МИДИИ.....	288
ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ЭЛАМА.....	290
ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ ЭЛАМА.....	291
ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ МИДИИ.....	295
ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ МИДИИ.....	297

ПРИЛОЖЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЕ I – СПИСОК ЦАРЕЙ ЭЛАМА И МИДИИ.....	311
ПРИЛОЖЕНИЕ II – ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ТАБЛИЦЫ ИСТОРИИ ЭЛАМА И МИДИИ.....	316
ПРИЛОЖЕНИЕ III – ОТРЫВКИ ИЗ ПЕРВОИСТОЧНИКОВ И ИССЛЕДОВАНИЙ	318
ПРИЛОЖЕНИЕ IV - ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ МЕРЫ ДЛИНЫ И ВЕСОВ В МЕСОПОТАМИИ И ИРАНЕ	432
ПРИЛОЖЕНИЕ V – ДРЕВНЕПЕРСИДСКИЙ КАЛЕНДАРЬ....	433
ПРИЛОЖЕНИЕ VI – КАРТЫ.....	434
АББРЕВИАТУРЫ.....	436

CONTENTS

From the author	8
S.S. Kazarov - About the textbook A. Zh. Harutyunyan «The History of Ancient Iran (Elam, Media)» (in Armenian and Russian lang.).....	9
Instead of introduction	12

PART ONE STATE OF ELAM

CHAPTER I GEOGRAPHIC LOCATION, NATURAL CONDITIONS AND POPULATION OF ELAM. SOURCES AND HISTORIOGRAPHY HISTORY

§ 1. Geographical location, environmental conditions and population of Elam	14
§ 2. Sources of history and historiography of Elam.....	22
A. Sources of history	23
B. Historiography of study	32

CHAPTER II ELAM IN THE ERA OF THE THREE KINGS

§ 1. Elam in the ancient times (VIII-III millennium BC.).....	37
§ 2. Political features of the development of the Elamite kingdom III-I millennia BC.	42
A. Elam in the Ancient (Early) Kingdom (2500-1500 BC)	42
B. Elam in the Middle Kingdom (1300-1100 BC).....	55
C. Elam during the New Kingdom (approximately 750-640 BC)	71

CHAPTER III

POLITICAL DEVICE AND SOCIO-ECONOMIC CONDITION OF ELAM

§ 1. The structure of government in Elam.....	87
§ 2. The Elam society and its socio-economic development	92

CHAPTER IV CULTURE OF ELAM

A. Cult and religion of Elam.....	111
B. The writing system and language of Elam.....	121
C. Law and legal standards.....	129
D. The art of Elam.....	137

PART TWO STATE OF MEDIA CHAPTER V

GEOGRAPHIC LOCATION, NATURAL CONDITIONS AND POPULATION OF MEDIA. SOURCES AND HISTORIOGRAPHY

§ 1. Geographical location, natural conditions and population of Media.....	150
§ 2. Sources of history and historiography of Media.....	162
A. Sources of history.....	162
B. Historiography of study.....	172

CHAPTER VI NORTH-WESTERN IRAN AND NEIGHBORING TERRITORIES IN IX-VII CENTURIES BC (ASSIRIA, URARTU, SCYTHIANS AND KIMMERES)

§ 1. Media and the Assyrian-Urartian contradictions	187

A. Assyrian-Urartian contradictions in the 9th-7th centuries and Media	187
B. Northwest Iran and neighboring territories during the era of tribal penetration (the end of the 8th century BC-673/672). Dayukku-Deyok.....	194
C. Media state under Kashtariti	208
D. Media state under Chixare and Astyage.....	218

CHAPTER VII

POLITICAL STRUCTURE OF MEDIA AND SOCIO-ECONOMIC CONDITION

§ 1. The structure of government.....	241
§ 2. Median society and its socio-economic development.....	244

CHAPTER VIII

CULTURE OF MEDIA

A. Cult and religion of Media	252
B. The writing system and language of Media.....	268
C. The art of Media.....	274

REFERENCES.....	288
SOURCES ON THE HISTORY OF ELAM AND MEDIA.....	288
RESEARCH ON THE HISTORY OF ELAM AND MEDIA.....	288
SOURCES ON THE HISTORY OF ELAM.....	290
RESEARCH ON THE HISTORY OF ELAM.....	291
SOURCES ON THE HISTORY OF MEDIA.....	295
RESEARCH ON THE HISTORY OF MEDIA.....	297

APPENDICES

ANNEX I - LIST OF THE KINGS OF ELAM AND MEDIA.....	311
ANNEX II - CHRONOLOGICAL TABLES OF THE HISTORY OF ELAM AND MEDIA	316
ANNEX III – EXTRACTS FROM THE ORIGINAL SOURCES AND RESEARCH	318
ANNEX IV – THE USE OF UNITS OF LENGTH AND SCALES IN MESOPOTAMIA AND IRAN.....	432
APPENDIX V - ANCIENT PERSIAN CALENDAR.....	433

APPENDIX VI - MAPS.....434
ABBREVIATIONS.....436

Չափսը՝ 60x84 1/16, թուղթ օֆսեթ N 1:
Ծավալ՝ 28 տպ. մամուլ: Տպաքանակ՝ 150:

Տպագրված է «ԼԻՄՈՒՇ ՍՊԸ»-ի տպարանում:
ք.Երևան, Դ.Մալյան 45:
հեռ.՝ 094-58-22-99, E-mail: info@limush.am